

Suttantapiṭake catunnaṃ āgamānaṃ

Sādhāraṇaṭṭhakathābhūto

Bhadantamahābuddhaghosatttherena kato

VISUDDHIMAGGO

(Dutiyo bhāgo)

Buddhavasse 2552

Marammavasse 1370

AD. 2008

Romanized from Myanmar version published in 1970

© Buddhasāsana Society

Aṭṭhakathā Series 52

First published in 2008 by Ministry of Religious Affairs

Yangon, Myanmar

THE PĀLI ALPHABET
IN BURMESE AND ROMAN CHARACTERS

VOWELS

အ a အာ ā ဣ i ဤ ī ဥ u ဦ ū ဧ e ဩ o

CONSONANTS WITH VOWEL "A"

က ka	ခ kha	ဂ ga	ဃ gha	င ṅa
စ ca	ဆ cha	ဇ ja	ဈ jha	ည ṇa
ဋ ta	ဌ tha	ဍ ḍa	ဎ ḍha	ဏ ṇa
တ ta	ထ tha	ဒ da	ဓ dha	န na
ပ pa	ဖ pha	ဗ ba	ဘ bha	မ ma

ယ ya ရ ra လ la ဝ va သ sa တ ha ဠ ḷa ၵ ṁ

VOWELS IN COMBINATION

-၁ ၵ = ā ၵ = i ၵ = ī ၵ - ၵ = u ၵ - ၵ = ū - = e -၁ ၵ = o

က ka	ကာ kā	ကိ ki	ကီ kī	ကု ku	ကူ kū	ကေ ke	ကော ko
ခ kha	ခါ khā	ခိ khi	ခီ khī	ခု khu	ခု khū	ခေ khe	ခေါ kho ...

CONJUNCT-CONSONANTS

ကက kka	ဃ န္ဂha	ဏ န္ဓha	ဈ သ္ဃa	ဠ ပာ	ဣ လာ
ကွ kka	ဣ င္ဂa	ဣ န္ဓa	ဣ သ္ဃa	ဣ ပာ	ဣ လာ
ကျ kya	ဣ င္ဂa	ဣ န္ဓa	ဣ န္တa	ဣ ဗ္ဃa	ဣ လာ
ကြ kri	ဣ ဣa	ဣ န္ဓa	ဣ န္တva	ဣ ဗ္ဃa	ဣ ဖာ
ကလ kla	ဣ ဣာ	ဣ တာ	ဣ န္ဓha	ဣ ဗာ	ဣ တာ
ကွ kva	ဣ ဣာ	ဣ တာ	ဣ န္ဓa	ဣ မာ	ဣ တာ
ချ khya	ဣ ဣာ	ဣ တာ	ဣ န္ဓra	ဣ မာ	ဣ တာ
ခွ khva	ဣ ဣာ	ဣ တာ	ဣ န္ဓha	ဣ မာ	ဣ တာ
ဂွ gga	ဣ ဣာ	ဣ တာ	ဣ န္ဓa	ဣ မာ	ဣ တာ
ဣွ ggha	ဣ ဣာ	ဣ တာ	ဣ န္ဓa	ဣ မာ	ဣ တာ
ဂျ gya	ဣ ဣာ	ဣ တာ	ဣ န္ဓa	ဣ မာ	ဣ တာ
ဂြ gra	ဣ တာ	ဣ သာ	ဣ ပာ	ဣ မာ	ဣ တာ
ကံ ṅka	ဣ တာ	ဣ သာ	ဣ ပာ	ဣ မာ	ဣ တာ
နံ ṅkha	ဣ တာ	ဣ သာ	ဣ ပာ	ဣ မာ	ဣ တာ
ဂံ ṅga					

၁	၂	၃	၄	၅	၆	၇	၈	၉	၀
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Visuddhimagga

Dutiyabhāga

Mātikā

Piṭṭhaṅka

12. Iddhividhaniddesa

1. Abhiññākathā	1
2. Dasa-iddhikathā	6
3. Nandopanandanāgadamanakathā	27

13. Abhiññāniddesa

1. Dibbasotadhātukathā	37
2. Cetopariyañāṅakathā	39
3. Pubbenivāsānussatiñāṅakathā	40
4. Cutūpapātañāṅakathā	53
5. Pakiṇṇakakathā	59

14. Khandhaniddesa

1. Paññākathā	66
2. Paññāpabhedakathā	68
3. Rūpakkhandhakathā	73
4. Viññāṅakkhandhakathā	82
5. Vedanākkhandhakathā	90
6. Saññākkhandhakathā	91
7. Saṅkhārakkhandhakathā	92
8. Atītādivibhāgakathā	102
9. Kamādivinicchayakathā	107

15. Āyatanadhātuniddesa

1. Āyatanavithhārakathā	112
2. Dhātuvithhārakathā	115

Mātikā

Piṭṭhaṅka

16. Indriyasaccaniddesa

1. Indriyavithhāarakathā	122
2. Saccavithhāarakathā	124
3. Dukkhaniddesakathā (Jātiniddesa)	129
4. Samudayaniddesakathā	137
5. Nirodhaniddesakathā	138
6. Magganiddesakathā	141
7. Ekavidhādivinicchayakathā	144

17. Paññābhūminiddesa

1. Paṭiccasamuppādakathā	148
2. Avijjāpaccayāsaṅkhārapadakathā	161
3. Paṭṭhānapaccayakathā	163
4. Avijjāpaccayāsaṅkhārapadavithhāarakathā	173
5. Saṅkhārapaccayāviññāṇapadavithhāarakathā	177
6. Viññāṇapaccayānāmarūpapadavithhāarakathā	192
7. Nāmarūpapaccayāsaṅgāyatanapadavithhāarakathā	196
8. Saṅgāyatanapaccayāphassapadavithhāarakathā	199
9. Phassapaccayāvedanāpadavithhāarakathā	201
10. Vedanāpaccayātaṇhāpadavithhāarakathā	202
11. Taṇhāpaccayā-upādānapadavithhāarakathā	203
12. Upādānapaccayābhavapadavithhāarakathā	205
13. Bhavapaccayājāti-ādivithhāarakathā	210
14. Bhavacakkakathā	211

18. Diṭṭhivisuddhiniddesa

1. Nāmarūpapariggahakathā	222
2. Arūpadhammānaṃ upaṭṭhānākāarakathā	226
3. Sambahulasuttantasāmsandanā	228
4. Upamāhi nāmarūpavibhāvanā	228

Mātikā

Piṭṭhaṅka

19. Kaṅkhāvitarāṇavisuddhiniddesa

1. Paccayapariggahakathā	233
--------------------------	-----	-----	-----

20. Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesa

1. Sammasanañāṇakathā	241
2. Cattārīsākāra-anupassanā	246
3. Indriyatikkhakāraṇanavaka	248
4. Rūpanibbattipassanākāra	249
5. Arūpanibbattipassanākāra	252
6. Rūpasattakasammasanakathā	253
7. Arūpasattakasammasanakathā	261
8. Udayabbayañāṇakathā	265
9. Vipassanupakkilesakathā	269
10. Maggāmaggavavatthānakathā	274

21. Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesa

1. Upakkilesavimutta udayabbayañāṇakathā	276
2. Bhaṅgānupassanāñāṇakathā	277
3. Bhayatupaṭṭhānañāṇakathā	282
4. Ādīnavānupassanāñāṇakathā	284
5. Nibbidānupassanāñāṇakathā	287
6. Muñcitukamyatāñāṇakathā	288
7. Paṭisaṅkhānupassanāñāṇakathā	289
8. Saṅkhārupekkhāñāṇakathā	291
9. Anulomañāṇakathā	308
10. Vuṭṭhānagāminīvipassanākathā	309

22. Ñāṇadassanavisuddhiniddesa

1. Paṭhamamaggañāṇakathā	312
2. Sotāpannapuggalakathā	315

Mātikā			Piṭṭhaṅka
3. Dutiyamaggañāṇakathā	316
4. Tatiyamaggañāṇakathā	317
5. Catutthamaggañāṇakathā	317
6. Arahantapuggalakathā	318
7. Bodhipakkhiyakathā	318
8. Vuṭṭhānabalasamāyogakathā	321
9. Pahātabbadhammapahānakathā	323
10. Pariññādikiccakathā	331
11. Pariññādippabhedakathā	334

23. Paññābhāvanānisaṃsaniddeśa

1. Ānisaṃsapakāsanā	340
2. Nānākilesavidhamsanakathā	340
3. Phalasaṃpattikathā	340
4. Nirodhasaṃpattikathā	344
5. Āhuneyyabhāvādisiddhikathā	352
Nigamakathā	354

Visuddhimagge dutiyabhāge mātikā niṭṭhitā.

Visuddhimaggo

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

12. Iddhividhaniddesa

Abhiññākathā

365. Idāni yāsaṃ lokikābhiññānaṃ vasena ayaṃ samādhībhāvanā abhiññānisamsāti vuttā, tā abhiññā sampādetuṃ yasmā pathavīkasiṇādīsu adhigatacatutthajjhānena yoginā yogo kātabbo. Evañhissa sā samādhībhāvanā adhigatānisamsā ceva bhavissati thiratarā ca, so adhigatānisamsāya thiratarāya samādhībhāvanāya samannāgato sukheva paññābhāvanāṃ sampādessati. Tasmā abhiññākathaṃ tāva ārabhissāma.

Bhagavatā hi adhigatacatutthajjhānasamādhīnaṃ kulaputtānaṃ samādhībhāvanānisamsadassanattañceva uttaruttaripaṇītapāṇītadhammadesanattañca “so evaṃ samāhite citte parisuddhe pariyodāte anaṅgaṇe vīgatūpakkilese mudubhūte kammaniye ṭhite āneñjappatte iddhividhāya cittaṃ abhinīharati abhininnāmeti. So anekavihitaṃ iddhividhaṃ paccanubhoti ekopi hutvā bahudhā hotī”ti-ādīnā¹ nayena iddhividhaṃ, dibbasotadhātuñāṇaṃ, cetopariyañāṇaṃ, pubbenivāsānussatiñāṇaṃ, sattānaṃ cutūpapāte ñāṇanti pañca lokikābhiññā vuttā.

1. Dī 1. 73 piṭṭhādīsu.

Tattha ekopi hutvā bahudhā hotīti-ādikaṃ iddhivikubbanāṃ
kātukāmena ādikammikena yoginā odātakasiṇapariyantesu aṭṭhasu kasiṇesu
aṭṭha aṭṭha samāpattiyo nibbattetvā—

Kasiṇānulomato, kasiṇapaṭilomato, kasiṇānulomapaṭilomato,
jhānānulomato, jhānapaṭilomato, jhānānulomapaṭilomato,
jhānukkantikato, kasiṇukkantikato, jhānakasiṇukkantikato,
aṅgasaṅkantito, ārammaṇasaṅkantito, aṅgārammaṇasaṅkantito,
aṅgavavatthāpanato, ārammaṇavavatthāpanatoti.

Imehi cuddasahi ākārehi cittaṃ paridametabbaṃ.

366. Katamaṃ panettha kasiṇānulomaṃ -pa-. Katamaṃ
ārammaṇavavatthāpananti. Idha bhikkhu pathavīkasiṇe jhānaṃ samāpajjati,
tato āpokasiṇeti evaṃ paṭipāṭiyā aṭṭhasu kasiṇesu satakkhattumpi
sahassakkhattumpi samāpajjati, idaṃ **kasiṇānulomaṃ** nāma.

Odātakasiṇato pana paṭṭhāya tatheva paṭilomakkamena samāpajjanaṃ
kasiṇapaṭilomaṃ nāma.

Pathavīkasiṇato paṭṭhāya yāva odātakasiṇaṃ, odātakasiṇatopi paṭṭhāya
yāva pathavīkasiṇanti evaṃ anulomapaṭilomavasena punappunaṃ
samāpajjanaṃ **kasiṇānulomapaṭilomaṃ** nāma.

Paṭhamajjhānato pana paṭṭhāya paṭipāṭiyā yāva
nevasaññānāsaññāyatanam, tāva punappunaṃ samāpajjanaṃ **jhānānulomaṃ**
nāma.

Nevasaññānāsaññāyatanato paṭṭhāya yāva paṭhamajjhānaṃ, tāva
punappunaṃ samāpajjanaṃ **jhānapaṭilomaṃ** nāma.

Paṭhamajjhānato paṭṭhāya yāva nevasaññānāsaññāyatanam,
nevasaññānāsaññāyatanato paṭṭhāya yāva paṭhamajjhānanti evaṃ
anulomapaṭilomavasena punappunaṃ samāpajjanaṃ **jhānānulomapaṭilomaṃ**
nāma.

Pathavīkasiṇe pana paṭhamam jhānaṃ samāpajjitvā tattheva tatiyaṃ
samāpajjati, tato tadeva ugghāṭetvā ākāsaññācāyatanam, tato

ākiñcaññāyatananti evaṃ kasiṇaṃ anukkamitvā jhānasseva ekantarikabhāvena ukkamaṇaṃ **jhānukkantikam** nāma. Evaṃ āpokasiṇādīmūlikāpi yojanā kātabbā.

Pathavīkasiṇe paṭhamaṃ jhānaṃ samāpajjitvā puna tadeva tejokasiṇe, tato nīlakasiṇe, tato lohitakasiṇeti iminā nayena jhānaṃ anukkamitvā kasiṇasseva ekantarikabhāvena ukkamaṇaṃ **kasiṇukkantikam** nāma.

Pathavīkasiṇe paṭhamaṃ jhānaṃ samāpajjitvā tato tejokasiṇe tatiyaṃ, nīlakasiṇaṃ ugghāṭetvā ākāśānañcāyatanam, lohitakasiṇato ākiñcaññāyatananti iminā nayena jhānassa ceva kasiṇassa ca ukkamaṇaṃ **jhānakasiṇukkantikam** nāma.

Pathavīkasiṇe pana paṭhamaṃ jhānaṃ samāpajjitvā tattheva itaresampi samāpajjanaṃ **aṅgasaṅkantikam** nāma.

Pathavīkasiṇe paṭhamaṃ jhānaṃ samāpajjitvā tadeva āpokasiṇe -pa-tadeva odātakasiṇeti evaṃ sabbakasiṇesu ekasseva jhānassa samāpajjanaṃ **ārammaṇasaṅkantikam** nāma.

Pathavīkasiṇe paṭhamaṃ jhānaṃ samāpajjitvā āpokasiṇe dutiyaṃ, tejokasiṇe tatiyaṃ, vāyokasiṇe catutthaṃ, nīlakasiṇaṃ ugghāṭetvā ākāśānañcāyatanam, pītakasiṇato viññāṇañcāyatanam, lohitakasiṇato ākiñcaññāyatanam, odātakasiṇato nevasaññānāsaññāyatananti evaṃ ekantarikavasena aṅgānañca ārammaṇānañca saṅkamaṇaṃ **aṅgārammaṇasaṅkantikam** nāma.

Paṭhamaṃ jhānaṃ pana pañcaṅgikanti vavatthapetvā¹ dutiyaṃ tivaṅgikaṃ, tatiyaṃ duvaṅgikaṃ, tathā catutthaṃ ākāśānañcāyatanam -pa-nevasaññānāsaññāyatananti evaṃ jhānaṅgamattasseva vavatthāpanam **aṅgavavatthāpanam** nāma.

Tathā idaṃ pathavīkasiṇanti vavatthapetvā idaṃ āpokasiṇam -pa- idaṃ odātakasiṇanti evaṃ ārammaṇamattasseva vavatthāpanam **ārammaṇavavatthāpanam**

1. Vavatthāpetvā (Syā)

nāma. Aṅgārammaṇavavatthāpanampi eke icchanti. Aṭṭhakathāsu pana anāgatattā addhā taṃ bhāvanāmukhaṃ na hoti.

367. Imehi¹ pana cuddasahi ākārehi cittaṃ aparidametvā pubbe abhāvitabhāvāno ādikammiko yogāvacaro iddhivikubbanam sampādessatīti netam ṭhānam vijjati. Ādikammikassa hi kasiṇaparikammampi bhāro, satesu sahassevu vā ekova sakkoti. Katakasiṇaparikammassa nimituppādanam bhāro, satesu sahassevu vā ekova sakkoti. Uppanne nimitte taṃ vaḍḍhetvā appanādhigamo bhāro, satesu sahassevu vā ekova sakkoti. Adhigatappanassa cuddasahākārehi cittaparidamanam bhāro, satesu sahassevu vā ekova sakkoti. Cuddasahākārehi paridamitacittassāpi iddhivikubbanam nāma bhāro, satesu sahassevu vā ekova sakkoti. Vikubbanappattassāpi² khippanisantibhāvo nāma bhāro, satesu sahassevu vā ekova khippanisanti hoti. Therambatthale³ Mahārohaṇaguttattherassa gilānupaṭṭhānam āgatesu tiṃsamattesu iddhimantasahassevu upasampadāya aṭṭhavassiko Rakkhitatthero viya. Tassānubhāvo Pathavīkasiṇaniddese⁴ vutttoyeva. Tampanassānubhāvam disvā thero āha “āvuso sace rakkhito nābhavissa sabbe garahappattā assāma ‘nāgarājānam rakkhitum nāsakkhimsū’ti. Tasmā attanā⁵ gahetvā vicaritabbaṃ āvudham nāma malam sodhetvāva gahetvā vicaritum vaṭṭati”ti. Te therassa ovāde ṭhatvā tiṃsasahassāpi bhikkhū khippanisantino ahesum.

Khippanisantiyāpi ca sati parassa patiṭṭhābhāvo bhāro, satesu sahassevu vā ekova hoti⁶, giribhaṇḍavāhanapūjāya mārena aṅgāravasse pavattite ākāse pathaviṃ māpetvā aṅgāravassaparittāraako thero viya.

Balavapubbayogānam pana Buddhapaccekabuddha-aggasāvakaḍḍinam vināpi iminā vuttappakārena bhāvanānukkamena arahattapaṭilābheneva⁷ idaṅca iddhivikubbanam

1. Iti imehi (Syā) 2. Iddhivikubbanappattassāpi (Syā) 3. Therampattaleṇe (Ka)

4. Visuddhi 1. 150 piṭṭhe.

5. Attanova (Syā)

6. Sakkoti (Sī, Syā), parassa patiṭṭhā hoti (?)

7. Paṭilābhavaseneva (Syā)

aññe ca paṭisambhidādibhedā guṇā ijjhanti. Tasmā yathā piḷandhanavikatim kattukāmo suvaṇṇakāro aggidhamanādīhi suvaṇṇam mudum kammaññaṃ katvāva karoti, yathā ca bhājanavikatim kattukāmo kumbhakāro mattikaṃ suparimadditaṃ mudum katvā karoti, evameva ādikammikena imehi cuddasahākārehi cittaṃ paridametvā chandasīsacittasīsavīriyasīsavīmaṃsāsīsasamāpajjanavasena ceva āvajjanādivasībhāvavasena ca mudum kammaññaṃ katvā iddhividhāya yogo karaṇīyo. Pubbahetusampannena pana kasiṇesu catutthajjhānamatte ciṇṇavasināpi kātuṃ vaṭṭati. Yathā panettha yogo kātabbo, taṃ vidhiṃ dassento Bhagavā “so evaṃ samāhite citte”ti-ādimāha.

368. Tatrāyaṃ Pāḷinayānusāreneva vinicchayakathā. Tattha **soti** so adhigatacatutthajjhāno yogī. **Evanti** catutthajjhānakkamanidassanametaṃ. Iminā paṭhamajjhānādhighamādinā kamena catutthajjhānaṃ paṭilabhitvāti vuttaṃ hoti. **Samāhite**ti iminā catutthajjhānasamādhinā samāhite. **Citteti** rūpāvacaracitte. **Parisuddheti**-ādīsu pana upekkhāsatiṃpārisuddhibhāvena parisuddhe. Parisuddhattāyeva **pariyodāte**, pabhassareti vuttaṃ hoti. Sukhādīnaṃ paccayānaṃ ghātena vihatarāgādi-aṅgaṇattā **anaṅgaṇe**. Anaṅgaṇattāyeva **vigatūpakkilese**. Aṅgaṇena hi taṃ cittaṃ upakkilissati. Subhāvitattā **mudubhūte**, vasībhāvappatteti vuttaṃ hoti. Vase vattamānaṃ hi cittaṃ mudunti vuccati. Muduttāyeva ca **kammaniye**, kammakkhame kammayoggeti vuttaṃ hoti. Mudum hi cittaṃ kammaniyaṃ hoti sudantamiva suvaṇṇaṃ, tañca ubhayampi subhāvitattāyevāti. Yathāha “nāhaṃ bhikkhave aññaṃ ekadhammampi samanupassāmi, yaṃ evaṃ bhāvitaṃ bahulīkataṃ muduñca hoti kammaniyañca, yathayidaṃ bhikkhave cittaṃ”ti¹.

Etesu parisuddhabhāvādīsu ṭhitattā **ṭhite**. Ṭhitattāyeva **āneñjappatte**, acale niriñjaneti vuttaṃ hoti. Mudukammaññaabhāvena vā attano vase ṭhitattā **ṭhite**. Saddhādīhi pariggahitattā **āneñjappatte**. Saddhāpariggahitaṃ hi cittaṃ assaddhiyena na iñjati. Vīriyapariggahitaṃ kosajjena na iñjati. Satipariggahitaṃ pamādena na iñjati. Samādhipariggahitaṃ uddhaccena na

1. Am 1. 4 piṭṭhe.

iñjati. Paññāpariggahitaṃ avijjāya na iñjati. Obhāsagataṃ kilesandhakārena na iñjati. Imehi chahi dhammehi pariggahitaṃ āneñjappattaṃ hoti. Evaṃ aṭṭhaṅgasamannāgataṃ cittaṃ abhinīhārakkhamaṃ hoti abhiññāsacchikaraṇīyānaṃ dhammānaṃ abhiññāsacchikiriyāya.

Aparo nayo, catutthajjhānasamādhinā **samāhite**. Nīvaraṇadūrabhāvena **parisuddhe**. Vitakkādisamatikkamena **pariyodāte**.

Jhānapaṭilābhapaccayānaṃ icchāvacarānaṃ abhāvena **anaṅgaṇe**.

Abhijjhādīnaṃ cittaṃ upakkilesānaṃ vīgamena **vīgatūpakkilese**.

Ubhayampi cetānaṃ Anaṅgaṇasuttavattasuttānusārena¹ veditabbānaṃ.

Vasippattiyā **mudubbhūte**. Iddhipādabhāvūpagamena **kammaniye**.

Bhāvanāpāripūriyā paṇītabhāvūpagamena **ṭhite āneñjappatte**. Yathā āneñjappattaṃ hoti, evaṃ ṭhiteti attho. Evampi aṭṭhaṅgasamannāgataṃ cittaṃ abhinīhārakkhamaṃ hoti abhiññāsacchikaraṇīyānaṃ dhammānaṃ abhiññāsacchikiriyāya pādakaṃ padaṭṭhānabhūtaṃ.

Dasa-iddhikathā

369. **Iddhividhāya cittaṃ abhinīharati abhininnāmetīti** ettha ijghanatṭhena **iddhi**, nipphatti-atthena paṭilābhatṭhena cāti vuttaṃ hoti. Yañhi nipphajjati paṭilābhatī ca, taṃ ijhatīti vuccati. Yathāha “kāmaṃ kāmayamānassa, tassa cetānaṃ samijjatī”ti². Tathā “nekkhammaṃ ijhatīti iddhi, paṭiharatīti pāṭihāriyaṃ. Arahattamaggo ijhatīti iddhi, paṭiharatīti pāṭihāriyaṃ”ti³.

Aparo nayo, ijghanatṭhena iddhi. Upāyasampadāyetamadhivacanaṃ. Upāyasampadā hi ijhanti adhippetaphalappasavanato. Yathāha “ayaṃ kho Citto gahapati sīlavā kalyāṇadhammo sace paṇidahissati ‘anāgatamaddhānaṃ rājā assaṃ cakkavattī’ti, tassa kho ayaṃ ijhissati sīlavato cetopaṇidhi visuddhattā”ti⁴.

Aparo nayo, etāya sattā ijhantīti iddhi. **Ijjhantīti** iddhā vuddhā ukkaṃsagatā hontīti vuttaṃ hoti. Sā dasavidhā. Yathāha “**kati iddhiyoti**⁵ dasa iddhiyo”. Puna caparaṃ āha “katamā dasa

1. Ma 1. 29, 43 piṭṭhesu.

2. Khu 1. 399 piṭṭhe.

3. Paṭisaṃ 404 piṭṭhe.

4. Saṃ 2. 491 piṭṭhe.

5. Yathāha iddhiyoti (sabbattha)

6. Paṭisaṃ 3. 83 piṭṭhe.

iddhiyo. Adhiṭṭhānā iddhi, vikubbanā iddhi, manomayā iddhi, ñāṇavipphārā iddhi, samādhivipphārā iddhi, ariyā iddhi, kammavipākajā iddhi, puññavato iddhi, vijjāmayā iddhi, tattha tattha sammāpayogapaccayā ijghanatṭhena iddhī”ti¹.

370. Tattha “pakatiyā eko bahukaṃ āvajjati. Satam vā sahasam vā sataśahasam vā āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhāti ‘bahuko homī’ti”² evaṃ vibhajitvā dassitā iddhi adhiṭṭhānavasena nipphannattā **adhiṭṭhānā iddhi** nāma. (1)

371. “So pakativāṇṇam vijahitvā kumārakavaṇṇam vā dasseti nāgavaṇṇam vā -pa- vividhampi senābyūham dasseti”ti³ evaṃ āgatā iddhi pakativāṇṇavijahanavikāravasena pavattattā **vikubbanā iddhi** nāma. (2)

372. “Idha bhikkhu imamhā kāyā aññaṃ kāyam abhinimmināti rūpim manomayan”ti⁴ iminā nayena āgatā iddhi sarīrabbhantare aññasseva manomayassa sarīrassa nipphattivasena pavattattā **manomayā iddhi** nāma. (3)

373. Ñāṇuppattito⁵ pana pubbe vā pacchā vā taṃkhaṇe vā ñāṇānubhāvanibbatta viseso **ñāṇavipphārā iddhi** nāma. Vuttañhetam “aniccānupassanāya niccasaññāya pahānaṭṭho ijhatīti ñāṇavipphārā iddhi -pa- arahattamaggena sabbakilesānam pahānaṭṭho ijhatīti ñāṇavipphārā iddhi. Āyasmato Bākkulassa ñāṇavipphārā iddhi. Āyasmato Saṃkiccassa ñāṇavipphārā iddhi. Āyasmato Bhūtapālassa ñāṇavipphārā iddhī”ti⁶.

Tattha **āyasmā Bākkulo** daharova maṅgaladivase nadiyā nhāpiyamāno dhātiyā pamādena sote patito. Tamenam maccho gilitvā Bārāṇasīttham agamāsi. Tatra tam macchabandho gahetvā seṭṭhibhāriyāya vikkiṇi. Sā macche sineham uppādetvā ahameva nam pacissāmīti phālentī macchakucchiyam suvaṇṇabimbam viya dāraṃ disvā putto me laddhoti somanassajāta ahoṣi. Iti macchakucchiyam arogabhāvo āyasmato

1. Paṭisam 383 piṭṭhe.

2. Paṭisam 385 piṭṭhe.

3. Paṭisam 388 piṭṭhe.

4. Paṭisam 389 piṭṭhe.

5. Ñāṇappavattito (Ka-Sī, Syā)

6. Paṭisam 389 piṭṭhe.

Bākkulassa pacchimabhavikassa tena attabhāvena paṭilabhitabba-
arahattamaggañāṇanubhāvena nibbattattā ñāṇavipphārā iddhi nāma. Vatthu
pana vitthārena kathetabban¹.

Samkiccatherassa pana gabbhagatasseva mātā kālamakāsi. Tassā
cītakam āropetvā sūlehi vijjhītvā jhāpiyamānāya dārako sūlakoṭṭiyā
akkhikūṭe pahāraṃ labhitvā saddam akāsi. Tato dārako jīvatīti otāretvā
kucchīm phāletvā dārakam ayyikāya adamsu. So tāya paṭijaggito
vuddhimanvāya pabbajitvā saha paṭisambhidāhi arahattam pāpuṇi². Iti
vuttanayeneva dārucitakāya arogabhāvo āyasmato Samkiccassa
ñāṇavipphārā iddhi nāma.

Bhūtapālādārakassa pana pitā Rājagahe daliddamanusso. So dārūnam
atthāya sakaṭena aṭavim gantvā dārubbhāraṃ katvā sāyam
nagaradvārasamīpaṃ patto. Athassa goṇā yugam ossajjitvā nagaram
pavisimsu. So sakaṭamūle puttakam nisīdāpetvā goṇānam anupadam
gacchanto nagarameva pāvisi. Tassa anikkhantasseva dvāraṃ pihitam.
Dārakassa vālayakkhānucaritepi bahinagare tiyāmarattim arogabhāvo
vuttanayeneva ñāṇavipphārā iddhi nāma. Vatthu³ pana vitthāretabban. (4)

374. Samādhito pubbe vā pacchā vā taṃkhaṇe vā
samathānubhāvanibbatto viseso **samādhivipphārā iddhi**. Vuttañhetam
“paṭhamajjhānena nīvaraṇānam pahānaṭṭho ijjhātīti samādhivipphārā iddhi
-pa- nevasaññānāsaññāyatanasamāpattiyā ākiñcaññāyatanasaññāya
pahānaṭṭho ijjhātīti samādhivipphārā iddhi. Āyasmato Sāriputtassa
samādhivipphārā iddhi, āyasmato Sañjīvassa, āyasmato Khāṇukonḍañña,
Uttarāya upāsikāya, Sāmāvatīyā upāsikāya samādhivipphārā iddhī”ti⁴.

Tattha yadā **āyasmato Sāriputtassa** Mahāmogallānattherena saddhim
Kapotakandarāyam viharato juṇhāya rattiyā navoropitehi kesehi ajjhokāse
nisinnassa eko duṭṭhayakkho sahāyakena yakkhena vāriyamānopi sīse
pahāramadāsi. Yassa meghassa viya

1. Ma-Ṭṭha 3. 135; Am-Ṭṭha 1 Etadaggavaggepi. 2. Dhamma-Ṭṭha 8 vage vitthāro.

3. Dhamma-Ṭṭha 21 vage.

4. Paṭisam 389 piṭṭhe.

gajjato¹ saddo ahosi. Tadā thero tassa paharaṇasamaye samāpattiṃ appesi. Athassa tena pahārena na koci ābādho ahosi. Ayamā tassāyasmato samādhivipphārā iddhi. Vatthu pana Udāne² āgatameva.

Sañjīvattheraṃ pana nirodhasamāpannaṃ kālakatoti³ sallakkhetvā gopālakādayo tiṇakaṭṭhagomayāni saṅkaḍḍhetvā aggimā adamsu. Therassa cīvare aṅsumattampi najjhāyittha. Ayamassa anupubbasaṃpattivasena pavattasamathānubhāvanibhattattā samādhivipphārā iddhi. Vatthu pana sutte⁴ āgatameva.

Khāṇukoṇḍaññatthero pana pakatiyāva samāpattibahulo. So aññatarasmimā araṅṅe rattiṃ samāpattiṃ appetvā nisīdi. Pañcasatā corā bhaṇḍakaṃ thenetvā gacchantā “idāni amhākaṃ anupathaṃ āgacchantā natthi”ti vissamitukāmā bhaṇḍakaṃ oropayamānā “khāṇuko ayan”ti maññamānā therasseva upari sabbabhaṇḍakāni ṭhapesum. Tesamā vissamitvā gacchantānaṃ paṭhamamā ṭhapitabhaṇḍakassa gahaṇakāle kālāparicchedavasena thero vuṭṭhāsī. Te therassa calanākāraṃ disvā bhītā viravimsu. Thero “mā bhāyittha upāsakā, bhikkhu ahan”ti āha. Te āgantvā vanditvā theragatena pasādena pabbajitvā saha paṭisambhidāhi arahattaṃ pāpuṇimsu⁵. Ayamettha pañcahi bhaṇḍakasatehi ajjhotthaṭṭassa therassa ābādhabhāvo samādhivipphārā iddhi.

Uttarā pana upāsikā Puṇṇasetṭhissa⁶ dhītā. Tassā Sirimā nāma gaṇikā issāpakatā tattatelaṭṭhaṃ sīse āsiṅci. Uttarā taṃkhaṇaññeva mettamā samāpajji. Telamā pokkharapattato udakabindu viya vivaṭṭamānaṃ agamāsī. Ayamassā samādhivipphārā iddhi. Vatthu⁷ pana vitthāretabbaṃ.

Sāmāvati nāma Udenassa raṅṅo aggamaheṣī. Māgaṇḍiya⁸ brāhmaṇo attano dhītāya aggamaheṣiṭṭhānaṃ patthayamāno tassā vīṇāya

1. Gajjayato (Sī), gajjito (Syā, Ka)

3. Kālākatoti (Ka)

6. Puṇṇakasetṭhissa (sabbattha)

7. Dhamma-Ṭṭha 17 vagge; Am-Ṭṭha 1 Etadaggavaggepi.

2. Khu 1. 123 piṭṭhe.

4. Ma 1. 409 piṭṭhe.

5. Dhamma-Ṭṭha 8 vagge.

8. Māgaṇḍiya (Sī, I)

āsīvisam pakkhipāpetvā rājānam āha “mahārāja Sāmāvati tam māretukāmā vñāya āsīvisam gahetvā pariharati”ti. Rājā tam disvā kupito Sāmāvatiṃ vadhissāmīti dhanuṃ āropetvā visapītam khurappaṃ sannayhi. Sāmāvatiṃ saparivārā rājānam mettāya phari. Rājā neva saram khipituṃ na oropetuṃ sakkonto vedhamāno aṭṭhāsi. Tato nam devī āha “kim mahārāja kilamasī”ti. Āma kilamāmīti. Tena hi dhanuṃ oropehīti. Saro rañño pādamūleyeva pati. Tato nam devī “mahārāja appaduṭṭhassa nappadussitabban”ti ovadi¹. Iti rañño saram muñcituṃ avisahanabhāvo Sāmāvatiyā upāsikāya samādhivipphārā iddhīti. (5)

375. Paṭikkūlādīsu appaṭikkūlasaññivihārādikā pana **ariyā iddhi** nāma. Yathāha “katamā ariyā iddhi, idha bhikkhu sace ākaṅkhati ‘paṭikkūle appaṭikkūlasaññi vihareyyan’ti, appaṭikkūlasaññi tattha viharati -pa-
upekkhako tattha viharati sato sampajāno”ti². Ayañhi cetovasippattānam ariyānamyeva sambhavato **ariyā iddhīti** vuccati.

Etāya hi samannāgato khīṇāsavo bhikkhu paṭikkūle anīṭṭhe vatthusmiṃ metthāpharaṇam vā dhātumanasikāram vā karonto appaṭikkūlasaññi viharati. Appaṭikkūle iṭṭhe vatthusmiṃ asubhapharaṇam vā aniccanti manasikāram vā karonto paṭikkūlasaññi viharati. Tathā paṭikkūlapaṭikkūlesu tadeva mettāpharaṇam vā dhātumanasikāram vā karonto appaṭikkūlasaññi viharati. Appaṭikkūlapaṭikkūlesu ca tadeva asubhapharaṇam vā aniccanti manasikāram vā karonto paṭikkūlasaññi viharati. Cakkhunā rūpaṃ disvā neva sumano hotīti-ādinā nayena vuttam pana chaḷaṅgupekkham pavattayamāno paṭikkūle ca appaṭikkūle ca tadubhayaṃ abhinivajjitvā upekkhako viharati sato sampajāno. Paṭisambhidāyañhi “katham paṭikkūle appaṭikkūlasaññi viharati. Anīṭṭhasmiṃ vatthusmiṃ mettāya vā pharati dhātuso vā upasamharati”ti-ādinā² nayena ayameva attho vibhatto. Ayam³ cetovasippattānam ariyānamyeva sambhavato ariyā iddhīti vuccati. (6)

1. Dhamma-Ṭṭha 2 vage; Am-Ṭṭha 1 Etadaggavaggepi. 2. Paṭisam 390 piṭṭhe.

3. Iti (Syā, I), iti ayam (?)

376. Pakkhī-ādīnaṃ pana vehāsagamanādikā **kammavipākajā iddhi** nāma. Yathāha “katamā kammavipākajā iddhi. Sabbesaṃ pakkhīnaṃ sabbesaṃ devānaṃ ekaccānaṃ manussānaṃ ekaccānaṃ vinipātikānaṃ ayaṃ kammavipākajā iddhī”ti¹. Ettha hi sabbesaṃ pakkhīnaṃ jhānaṃ vā vipassanaṃ vā vināyeva ākāsaṃ gamaṇaṃ. Tathā sabbesaṃ devānaṃ paṭhamakappikānaṃ ekaccānaṃ manussānaṃ. Tathā Piyaṅkaramātā² yakkhinī Uttaramātā² Phussamittā Dhammaguttāti evamādīnaṃ ekaccānaṃ vinipātikānaṃ ākāsaṃ gamaṇaṃ kammavipākajā iddhīti. (7)

377. Cakkavatti-ādīnaṃ vehāsagamanādikā pana **puññavato iddhi** nāma. Yathāha “katamā puññavato iddhi. Rājā cakkavattī vehāsaṃ gacchitī saddhīm caturaṅginīyā senāya antamaso assabandhagobandhapurise upādāya. Jotikassa gahapatissa puññavato iddhi. Jaṭilakassa gahapatissa puññavato iddhi. Ghositassa³ gahapatissa puññavato iddhi. Meṇḍakassa gahapatissa puññavato iddhi. Pañcannaṃ mahāpuññānaṃ puññavato iddhī”ti¹. Saṅkhepato pana paripākaṃ gate puññasambhāre ijghanakaviseso puññavato iddhi.

Ettha ca **Jotikassa**⁴ gahapatissa pathaviṃ bhinditvā maṇipāsādo uttahi. Catusaṭṭhi ca kapparukkhāti ayamassa puññavato iddhi. **Jaṭilakassa**⁴ asītihattho suvaṇṇapabbato nibbatti. **Ghositassa** sattasu ṭhānesu mārāṇatthāya upakkame katēpi arogabhāvo puññavato iddhi. **Meṇḍakassa**⁵ ekakarīsamatte⁶ padese sattaratanamayānaṃ Meṇḍakānaṃ pātubhāvo puññavato iddhi. Pañcamahāpuññā nāma Meṇḍakasetṭhi, tassa bhariyā Candapadumasirī, putto Dhanañcayasetṭhi, suṇisā Sumanadevī, dāso Puṇṇo nāmāti. Tesu setṭhissa sīsaṃ nhātassa ākāsaṃ ullokanakāle aḍḍhateḷasakoṭṭhasahassāni ākāsaṃ rattasālīnaṃ pūrenti. Bhariyāya nālikodanamattampi gahetvā sakalajambudīpavāsike parivisaṃmāyā bhattaṃ na khīyati. Puttassa sahasatthavikaṃ gahetvā sakalajambudīpavāsikānampi dentassa kahāpaṇā na khīyanti. Suṇisāya

1. Paṭisaṃ 391 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 211, 212 piṭṭhesu.

3. Ghosakassa (Syā), Ghosikassa (Ka)

4. Vitthāravatthu Dhamma-Ṭṭha 26 vagge.

5. Vitthāravatthu Dhamma-Ṭṭha 18 vagge; Vi 3. 337 piṭṭhepi.

6. Ekakasitamatte (Syā, Ka) aṭṭhakarīsamatte (Dhamma-Ṭṭha)

ekaṃ vīhitumbaṃ gahetvā sakalajambudīpavāsikānampi bhājayamānāya dhaññaṃ na khīyati. Dāsassa ekena naṅgalena kasato ito satta ito sattāti cuddasa maggā honti¹. Ayaṃ nesaṃ puññavato iddhi. (8)

378. Vijjādharaḍīnaṃ vehāsagamanādikā pana **vijjāmayā iddhi**. Yathāha “katamā vijjāmayā iddhi. Vijjādhara vijjāṃ parijapitvā² vehāsaṃ gacchanti. Ākāse antalikkhe hatthimpi dassenti -pa- vividhampi senābyūhaṃ dassenti”³. (9)

379. Tena tena pana sammāpayogena tassa tassa kammaṃ ijjhaṇaṃ **tattha tattha sammāpayogapaccayā ijjhaṇaṭṭhena iddhi**. Yathāha “nekkhammena kāmacchandassa pahānaṭṭho ijjhaṭṭi tattha tattha sammāpayogapaccayā ijjhaṇaṭṭhena iddhi -pa- arahattamaggena sabbakilesānaṃ pahānaṭṭho ijjhaṭṭi tattha tattha sammāpayogapaccayā ijjhaṇaṭṭhena iddhi”⁴. Ettha ca paṭipattisaṅkhātasseeva sammāpayogassa dīpanavasena purimāpālisadisāva Pāli āgatā. Aṭṭhakathāyaṃ pana sakaṭabyūhādīkaraṇavasena yaṃkiñci sippakammaṃ yaṃkiñci vejjakammaṃ tiṇṇaṃ bedānaṃ uggahaṇaṃ tiṇṇaṃ piṭakānaṃ uggahaṇaṃ antamaso kasanavapanāḍīni upādāya taṃ taṃ kammaṃ katvā nibbattaviseso tattha tattha sammāpayogapaccayā ijjhaṇaṭṭhena iddhīti āgatā. (10)

Iti imāsu dasasu iddhīsu iddhividhāyāti imasmim pade adhiṭṭhānā iddhiyeva āgatā. Imasmim panatthe vikubbanā manomayā iddhiyopi icchitabbā eva.

380. **Iddhividhāyāti** iddhikoṭṭhāsāya, iddhivikappāya vā. **Cittaṃ abhinīharati abhininnāmetīti** so bhikkhu vuttappakāravasena tasmim citte abhiññāpādake jāte iddhividhādhigamatthāya parikammacittaṃ abhinīharati kasiṇārammaṇato apanetvā iddhividhābhimukhaṃ peseti. **Abhininnāmetīti** adhigantabba-iddhipoṇaṃ iddhipabbhāraṃ karoti. **Soti** so evaṃ katacittābhinihāro bhikkhu. **Anekavihitanti** anekavidhaṃ nānappakāraṃ. **Iddhividhanti** iddhikoṭṭhāsaṃ. **Paccanubhotīti** paccanubhavati,

1. Vitthāravatthu Dhamma-Ṭṭha 18 vage; Vi 3. 337 piṭṭhepi.

2. Parijappitvā (Syā), parijappetvā (Ka) 3. Paṭisaṃ 391 piṭṭhe. 4. Paṭisaṃ 391 piṭṭhe.

phusati sacchikaroti pāpuṇātīti attho. Idānissa anekavihitabhāvaṃ dassento “ekopi hutvā”ti-ādimāha. Tattha **ekopi hutvāti** iddhikaraṇato pubbe¹ pakatiyā ekopi hutvā. **Bahudhā hotīti** bahūnaṃ santike caṅkamtukāmo vā sajjhāyaṃ vā kattukāmo pañhaṃ vā pucchitukāmo hutvā satampi sahasampi hoti. Kathampanāyamevaṃ hoti. Iddhiyā catasso bhūmiyo cattāro pādā aṭṭha padāni soḷasa ca mūlāni sampādetvā nāṇena adhiṭṭhahanto.

381. Tattha **catasso bhūmiyoti** cattāri jhānāni veditabbāni. Vuttañhetam Dhammasenāpatinā “iddhiyā katamā catasso bhūmiyo. Vivekajabhūmi paṭhamam jhānam. Pītisukhabhūmi dutiyam jhānam. Upekkhāsukhabhūmi tatiyam jhānam. Adukkhamasukhabhūmi catuttham jhānam. Iddhiyā imā catasso bhūmiyo iddhilābhāya iddhipaṭilābhāya iddhivikubbanatāya iddhivisavitāya iddhivasitāya iddhivesārajjāya saṃvattantī”ti². Ettha ca purimāni tīṇi jhānāni yasmā pītipharaṇena ca sukapharaṇena ca sukhasaññaṇca lahusaññaṇca okkamitvā lahumudukammaññakāyo iddhiṃ pāpuṇāti, tasmā iminā pariyāyena iddhilābhāya saṃvattanato sambhārabhūmiyoti veditabbāni. Catutthajjhānampana iddhilābhāya pakatibhūmiyeva.

382. **Cattāro pādāti** cattāro iddhipādā veditabbā. Vuttañhetam “iddhiyā katame cattāro pādā. Idha bhikkhu chandasamādhipadhānasaṅkhārasamannāgataṃ iddhipādāṃ bhāveti. Vīriya. Citta. Vīmaṃsāsamādhipadhānasaṅkhārasamannāgataṃ iddhipādāṃ bhāveti. Iddhiyā ime cattāro pādā iddhilābhāya -pa- iddhivesārajjāya saṃvattantī”ti³. Ettha ca chandahetuko chandādhiko vā samādhi **chandasamādhi**. Kattukamyatāchandaṃ adhipatiṃ karitvā paṭiladdhasamādhissetam adhivacanaṃ. Padhānabhūtā saṅkhārā **padhānasaṅkhārā**. Catukiccasādhakassa sammappadhānavīriyassetam adhivacanaṃ. **Samannāgatanti** chandasamādhinā ca padhānasaṅkhārehi ca upetaṃ. **Iddhipādanti** nipphattipariyāyena vā ijjhanaṭṭhena,⁴ ijjhanti etāya sattā iddhā vuddhā ukkaṃsagatā hontīti iminā vā pariyāyena iddhīti saṅkham gatānaṃ abhiññācittasampayuttānaṃ

1. Pubbeva (Sī, Syā, Ka)

3. Paṭisaṃ 384 piṭṭhe.

2. Paṭisaṃ 384 piṭṭhe.

4. Ijjhanaṭṭhena iddhi, (Syā)

chandasadhipadpādhānasaṅkhārānaṃ adhiṭṭhānaṭṭhena pādabhūtaṃ sesacittacetāsikarāsinti attho. Vuttañhetam “iddhipādoti tathābhūtaṃ vedanākkhandho -pa- viññāṇakkhandho”¹.

Atha vā pajjate anenāti pādo. Pāpuṇiyatīti attho. Iddhiyā pādo iddhipādo. Chandādīnametaṃ adhivacanaṃ. Yathāha “chandañce bhikkhave bhikkhu nissāya labhati samādhiṃ, labhati cittassekaggataṃ, ayaṃ vuccati chandasamādhi. So anuppannānaṃ pāpakānaṃ -pa- padahati, ime vuccanti padhānasaṅkhārā. Iti ayañca chando ayañca chandasamādhi ime ca padhānasaṅkhārā, ayaṃ vuccati bhikkhave chandasamādhipadpādhānasaṅkhārasamannāgato iddhipādo”². Evaṃ sesiddhipādesupi attho vedītabbo.

383. **Aṭṭha padānīti** chandādīni aṭṭha vedītabbāni. Vuttañhetam “iddhiyā katamāni aṭṭha padāni. Chandañce bhikkhu nissāya labhati samādhiṃ, labhati cittassekaggataṃ, chando na samādhi, samādhi na chando. Añño chando. Añño samādhi. Vīriyañce bhikkhu. Cittañce bhikkhu. Vīmaṃsañce bhikkhu nissāya labhati samādhiṃ, labhati cittassekaggataṃ. Vīmaṃsā na samādhi, samādhi na vīmaṃsā. Aññā vīmaṃsā. Añño samādhi. Iddhiyā imāni aṭṭha padāni iddhiḷābhāya -pa- iddhivesārajjāya samvattantī”³. Ettha hi iddhiṃupādetukāmatāchando samādhinā ekato niyuttova iddhiḷābhāya samvattati. Tathā vīriyādayo. Tasmā imāni aṭṭhapadāni vuttānīti vedītabbāni.

384. **Soḷasa mūlānīti** soḷasahi ākārehi āneñjatā cittassa vedītabbā. Vuttañhetam “iddhiyā kati mūlāni, soḷasa mūlāni anonataṃ⁴ cittaṃ kosajje na iñjatīti āneñja, anannataṃ⁵ cittaṃ uddhacce na iñjatīti āneñjam, anabhinataṃ cittaṃ rāge na iñjatīti āneñjam, anapanataṃ cittaṃ byāpāde na iñjatīti āneñjam, anissitaṃ cittaṃ diṭṭhiyā na iñjatīti āneñjam, appaṭibaddhaṃ cittaṃ chandarāge na iñjatīti āneñjam, vippamuttaṃ cittaṃ kāmarāge na iñjatīti āneñjam, viśamyuttaṃ cittaṃ kilese na iñjatīti āneñjam, vimariyādikataṃ cittaṃ kilesamariyāde na iñjatīti āneñjam, ekattagata cittaṃ nānattakilese na iñjatīti āneñjam, saddhāya

1. Vibhaṅga 226 piṭṭhe.

2. Saṃ 3. 234 piṭṭhe.

3. Paṭisaṃ 384 piṭṭhe.

4. Anonataṃ (I, Ka)

5. Anuñjataṃ (I, Ka)

pariggahitaṃ cittaṃ assaddhiye na iñjatīti āneñjaṃ, vīriyena pariggahitaṃ cittaṃ kosajje na iñjatīti āneñjaṃ, satiyā pariggahitaṃ cittaṃ pamāde na iñjatīti āneñjaṃ, samādhinā pariggahitaṃ cittaṃ uddhacce na iñjatīti āneñjaṃ, paññāya pariggahitaṃ cittaṃ avijjāya na iñjatīti āneñjaṃ, obhāsagataṃ cittaṃ avijjandhakāre na iñjatīti āneñjaṃ, iddhiyā imāni soḷasa mūlāni iddhilābhāya -pa- iddhivesārājāya samvattanti”¹.

Kāmañca esa attho evaṃ samāhite citteti-ādināpi siddhoyeva, paṭhamajjhānādīnaṃ pana iddhiyā bhūmipāda pada mūlabhāvadassanatthaṃ puna vutto. Purimo ca suttesu āgatanayo. Ayaṃ Paṭisambhidāyaṃ. Iti ubhayattha asammohatthampi puna vutto.

385. **Ñāṇena adhiṭṭhahantoti** svāyamete iddhiyā bhūmi pāda padabhūte dhamme sampādetvā abhiññāpādakaṃ jhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya sace sataṃ icchati “sataṃ homi sataṃ homi”²ti parikammaṃ katvā puna abhiññāpādakaṃ jhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhāti, adhiṭṭhānacittena saheva sataṃ hoti. Sahassādīsopi eseva nayo. Sace evaṃ na ijhati puna parikammaṃ katvā dutiyampi samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhātabbaṃ. Samyuttaṭṭhakathāyaṃ hi ekavāraṃ dhevāraṃ samāpajjituṃ vaṭṭatīti vuttaṃ. Tattha pādakajjhānacittaṃ nimittārammaṇaṃ. Parikammacittāni satārammaṇāni vā sahasārammaṇāni vā, tāni ca kho vaṇṇavasena, no paṇṇattivasena. Adhiṭṭhānacittampi tatheva satārammaṇaṃ vā sahasārammaṇaṃ vā. Taṃ pubbe vuttaṃ appanācittamiva gotrabhuanantaraṃ ekameva uppajjati rūpāvacaracatutthajjhānikaṃ.

386. Yampi Paṭisambhidāyaṃ vuttaṃ “pakatiyā eko bahukaṃ āvajjati sataṃ vā sahasaṃ vā satahasaṃ vā, āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhāti ‘bahuko homi’²ti, bahuko hoti, yathā **āyasmā Cūlapanthako**”². Tatrāpi **āvajjatīti** parikammavaseneva vuttaṃ. **Āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhātīti** abhiññāñāvasena vuttaṃ. Tasmā bahukaṃ āvajjati, tato tesampi parikammacittānaṃ avasāne samāpajjati, samāpattito vuṭṭhahitvā puna bahuko homīti āvajjitvā tato paraṃ pavattānaṃ tiṇṇaṃ catunnaṃ vā pubbabhāgacittānaṃ anantarā uppannaena sannitṭhāpanavasena

1. Paṭisaṃ 384 piṭṭhe.

2. Paṭisaṃ 385 piṭṭhe.

adhiṭṭhānanti laddhanāmena ekeneva abhiññāñāṇena adhiṭṭhātīti evamettha attho daṭṭhabbo.

Yam pana vuttaṃ “yathā āyasmā Cūḷapanthako”¹ti, taṃ bahudhābhāvassa kāyasakkhidassanattaṃ vuttaṃ. Taṃ pana vatthunā dīpetabbaṃ. Te kira dvebhātarō panthe jātattā panthakāti nāmaṃ labhimsu. Tesam jeṭṭho Mahāpanthako, so pabbajitvā saha paṭisambhidāhi arahattaṃ pāpuṇi. Arahā hutvā Cūḷapanthakaṃ pabbājetvā—

Padumaṃ¹ yathā kokanadaṃ sugandhaṃ,
Pāto siyā phullamavītagandhaṃ.
Aṅgīrasaṃ passa virocamaṇaṃ,
Tapantaṃ mādiccamivantalikkhetī²—

Imaṃ gāthaṃ adāsi. So taṃ catūhi māsehi paḅuṇaṃ kātuṃ nāsakkihi. Atha naṃ there abhabbo tvaṃ sāsane vihārato nīhari. Tasmañca kāle there bhattuddesako hoti. Jīvako therāṃ upasaṅkamtivā sve bhante Bhagavatā saddhiṃ pañcabhikkhusatāni gahe tvā amhākaṃ gehe bhikkhaṃ gaṇhathāti āha. Theropi ṭhapetvā Cūḷapanthakaṃ sesānaṃ adhivāsemīti adhivāsesi.

Cūḷapanthako dvārakoṭṭhake ṭhatvā rodati. Bhagavā dibbacakkhunā disvā taṃ upasaṅkamtivā kasmā rodasīti āha. So taṃ pavattimācikkhi. Bhagavā na sajjhāyaṃ kātuṃ asakkonto mama sāsane abhabbo nāma hoti, mā soci bhikkhūti taṃ bāhāyaṃ gahe tvā vihāraṃ pavisitvā iddhiyā pilotikakhaṇḍaṃ abhinimminivā adāsi, handa bhikkhu imaṃ parimajjanto rajoharaṇaṃ rajoharaṇanti punappunaṃ sajjhāyaṃ karohīti. Tassa tathā karoto taṃ kāḷavaṇṇaṃ ahosi. So parisuddhaṃ vatthaṃ, natthettha doso, attabhāvassa panāyaṃ dosoti saññaṃ paṭilabhitvā pañcasu khandhesu ñāṇaṃ otāretvā vipassanaṃ vaḍḍhetvā anulomato gotrabhusamīpaṃ pāpesi. Athassa Bhagavā obhāsagāthā abhāsi—

“Rāgo rajo na ca pana reṇu vuccati,
Rāgassetam adhivacanaṃ rajoti.
Etaṃ rajaṃ vippajahitvā paṇḍitā,
Viharanti te vigatarajassa³ sāsane.

1. Padmaṃ (Syā, Ka)

2. Am 2. 209 piṭṭhe.

3. Vītarajassa (Ka)

Doso -pa-.

Moho rajo na ca pana reṇu vuccati,
 Mohassetam̐ adhivacanam̐ rajoti.
 Etam̐ rajam̐ vippajahitvā paṇḍitā,
 Viharanti te vigatarajassa sāsane”ti¹.

Tassa gāthāpariyosāne catupaṭṭisambhidāchaḷabhiññāparivārā
 navalokuttaradhammā hatthagatāva ahesum̐.

Satthā dutiyadivase Jīvakassa geham̐ agamāsi saddhim̐
 bhikkhusam̐ghena. Atha dakkhiṇodakāvasāne yāgyūyā diyyamānāya hatthena
 pattam̐ pidahi. Jīvako kim̐ bhanteti pucchi. Vihāre eko bhikkhu atthīti. So
 purisam̐ pesesi “gaccha ayyam̐ gahetvā sīgham̐ ehī”ti. Vihārato nikkhante
 pana Bhagavati,

Sahassakkhattumattānam̐, nimminivāna Panthako.
 Nisīda’mbavane ramme, yāva kālappavedanāti².

Atha so puriso gantvā kāsāvehi ekapajjotam̐ ārāmam̐ disvā āgantvā
 bhikkhūhi bharito bhante ārāmo, nāham̐ jānāmi katamo so ayyoti āha. Tato
 nam̐ Bhagavā āha “gaccha yam̐ paṭhamam̐ passasi, tam̐ cīvarakaṇṇe gahetvā
 ‘Satthā tam̐ āmanteti’ti vatvā ānehī”ti. So tam̐ gantvā therasseva cīvarakaṇṇe
 aggahesi. Tāvadeva sabbepi nimmitā antaradhāyimsu. Thero “gaccha tvan”ti
 tam̐ uyyojetvā mukhadhovanādisarīrakiccam̐ niṭṭhapetvā paṭhamataram̐
 gantvā pattāsane nisīdi. Idam̐ sandhāya vuttam̐’yathā āyasmā
 Cūḷapanthako”ti.

Tatra ye te bahū nimmitā te aniyametvā nimmitattā iddhimatā sadisāva
 honti. Ṭhānanisajjādīsu vā bhāsitatuphībāvādīsu vā yam̐ yam̐ iddhimā
 karoti, tam̐ tadeva karonti. Sace pana nānāvaṇṇe kātukāmo hoti, keci
 paṭhamavaye, keci majjhimavaye, keci pacchimavaye,

1. Mahāni 406 piṭṭhe.

2. Thera 304 piṭṭhe.

tathā dīghakese, upaḍḍhamuṇḍe, muṇḍe, missakese, upaḍḍharattacīvare, paṇḍukacīvare, padabhāṇa dhammakathāsarabhañña pañhapucchana pañhavissajjana rajanapacana cīvarasibbana dhovanādīni karonte aparepi vā nānappakārake kātukāmo hoti, tena pādakajjhānato vuṭṭhāya ettakā bhikkhū paṭhamavayā hontūti-ādinā nayena parikammaṃ katvā puna samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhātabbhaṃ. Adhiṭṭhānacittena saddhim icchiticchitappakārāyeva hontīti. Esa nayo bahudhāpi hutvā eko hotīti-ādīsu.

Ayampana viseso, iminā bhikkhunā evaṃ bahubhāvaṃ nimminivā puna “ekova hutvā caṅkamissāmi, sajjhāyaṃ karissāmi, pañham pucchissāmi”ti cintetvā vā, “ayaṃ vihāro appabhikkhuko, sace keci āgamissanti ‘kuto ime ettakā ekasadisā bhikkhū, addhā therassa esa ānubhāvo’ti maṃ jānissanti”ti appicchatāya vā antarāva “eko homī”ti icchantena pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya “eko homī”ti parikammaṃ katvā puna samāpajjitvā vuṭṭhāya “eko homī”ti adhiṭṭhātabbhaṃ. Adhiṭṭhānacittena saddhimyeva eko hoti. Evaṃ akaronto pana yathāparicchinnakālavasena sayameva eko hoti.

387. **Āvibhāvaṃ tirobhāvanti** ettha āvibhāvaṃ karoti tirobhāvaṃ karotīti ayamatto. Idameva hi sandhāya Paṭisambhidāyaṃ vuttam “āvibhāvanti kenaci anāvaṭam hoti appaṭicchannaṃ vivaṭam pākaṭam. Tirobhāvanti kenaci āvaṭam hoti paṭicchannaṃ pihitam paṭikujjitan”ti¹. Tatrāyaṃ iddhiṃ āvibhāvaṃ kātukāmo andhakāraṃ vā ālokaṃ karoti, paṭicchannaṃ vā vivaṭam, anāpātham vā āpātham karoti. Kathaṃ? Ayañhi yathā paṭicchannopi dūre ṭhitopi vā dissati, evaṃ attānaṃ vā paraṃ vā kātukāmo pādakajjhānato vuṭṭhāya idaṃ andhakāraṭṭhānaṃ ālokajātam hotūti vā, idaṃ paṭicchannaṃ vivaṭam hotūti vā, idaṃ anāpātham āpātham hotūti vā āvajjitvā parikammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhāti, saha adhiṭṭhānacittena² yathādhiṭṭhitameva hoti. Pare dūre ṭhitāpi passanti. Sayampi passitukāmo passati.

1. Paṭisaṃ 386 piṭṭhe.

2. Saha adhiṭṭhānā (Sī, I, Ka)

388. Etam pana pāṭihāriyam kena katapubbanti? Bhagavatā. Bhagavā hi Cūḷasubhaddāya nimantito Vissakammunā¹ nimmitehi pañcahi kūḷāgārasatehi Sāvattitho sattayojanabbhantaram Sāketam gacchanto yathā Sāketanagaravāsino Sāvattihivāsike,² Sāvattihivāsino ca Sāketavāsike passanti, evam adhiṭṭhāsi. Nagaramajjhe ca otarivā pathaviṃ dvidhā bhinditvā yāva Avicim ākāsañca dvidhā viyūhitvā yāva brahmalokam dassesi.

Devorohaṇenapi ca ayamatto vibhāvetabbo. Bhagavā kira yamakapāṭihāriyam katvā caturāsītīpāṇasahassāni bandhanā pamocetvā atītā Buddhā yamakapāṭihāriyāvasāne kuhiṃ gatāti āvajjitvā Tāvatisabhavanam gatāti addasa. Athekena pādena pathavītaḷam akkamitvā dutiyam Yugandharapabbate patiṭṭhapetvā puna purimapādam uddharitvā Sinerumatthakam akkamitvā tattha Paṇḍukambalasilātale vassam upagantvā sannipatitānam dasasahassacakkavāḷadevatānam ādito paṭṭhāya abhidhammakatham ārabhi. Bhikkhācāravelāya nimmitabuddham māpesi. So dhammam deseti. Bhagavā nāgalatādantakaṭṭham khāditvā Anotattadahe mukham dhovitvā Uttarakurūsu piṇḍapātānam gahetvā Anotattadahaṭṭhāre paribhuñjati. Sāriputtatthero tattha gantvā Bhagavantam vandati. Bhagavā ajja ettakam dhammam desesinti therassa nayam deti. Evam tayo māse abbochinnam abhidhammakatham kathesi. Tam sutvā asītikoṭidevatānam dhammābhisamayo ahosi.

Yamakapāṭihāriye sannipatitāpi dvādasayojanā parisā Bhagavantam passitvāva gamissāmāti khandhāvaram bandhitvā aṭṭhāsi. Tam Cūḷanāthapiṇḍikasetṭhiyeva sabbapaccayehi upaṭṭhāsi. Manussā kuhiṃ Bhagavāti jānanatthāya Anuruddhattheram yācimsu. Thero ālokaṃ vaḍḍhetvā addasa dibbena cakkhunā tattha vassūpagatam Bhagavantam disvā ārocesi.

Te Bhagavato vandanatthāya Mahāmoggallānattheram yācimsu. Thero parisamajjheyeva mahāpathaviyam nimujjitvā Sinerupabbatam nibbijhitvā³

1. Vissukammunā (Syā), Visukammunā (Ka)

2. Sāvattihivāsike passanti (Syā)

3. Vinibbijhitvā (Syā)

Tathāgatapādamūle Bhagavato pāde vandamānova ummujjitvā Bhagavantam etadavoca “Jambudīpavāsino bhante Bhagavato pāde vanditvā passitvāva gamissāmāti vadantī”ti. Bhagavā āha “kuhim pana te Moggallāna etarahi jetṭhabhātā Dhammasenāpatī”ti. Saṅkassanagare bhanteti. Moggallāna maṃ daṭṭhukāmā sve Saṅkassanagaraṃ āgacchantu, ahaṃ sve mahāpavāraṇapupṇamāsī-uposathadivase Saṅkassanagare otarissāmīti. “Sādhu bhante”ti thero Dasabalaṃ vanditvā āgatamaggeneva oruyha manussānaṃ santikaṃ sampāpuṇi. Gamaṇāgamanakāle ca yathā naṃ manussā passanti, evaṃ adhiṭṭhāsi. Idaṃ tāvettha Mahāmogallānatthero āvibhāvapāṭihāriyaṃ akāsi.

So evaṃ āgato taṃ pavattim ārocetvā “dūranti saññaṃ akatvā katapātarāsāva nikkhamathā”ti āha. Bhagavā Sakkassa devaraṇṇo ārocesi “mahārāja sve manussalokaṃ gacchāmī”ti. Devarājā Vissakammaṃ¹ āṇāpesi “tāta sve Bhagavā manussalokaṃ gantukāmo, tisso sopānapantiyo māpehi ekaṃ kanakamayaṃ, ekaṃ rajatamayaṃ, ekaṃ maṇimayaṃ”ti. So tathā akāsi. Bhagavā dutiyadivase Sinerumuddhani ṭhatvā puratthimalokadhātum olokesi, anekāni cakkavālasahassāni vivaṭāni hutvā ekaṅgaṇaṃ viya pakāsimsu. Yathā ca puratthimena, evaṃ pacchimenapi uttarenapi dakkhiṇenapi sabbaṃ vivaṭamaddasa. Heṭṭhāpi² yāva Avīci, upari³ yāva Akaniṭṭhabhavanaṃ, tāva addasa.

Taṃ divasaṃ kira lokavivaraṇaṃ nāma ahosi. Manussāpi deve passanti, devāpi manusse. Tattha neva manussā uddhaṃ ullokenti, na devā adho olokenti, sabbe sammukhāva aññaṃaññaṃ passanti. Bhagavā majjhe maṇimayena sopānena otarati, chakāmāvacaradevā vāmapasse kanakamayena, suddhāvāsā ca Mahābrahmā ca dakkhiṇapasse rajatamayena. Devarājā pattacīvaraṃ aggahesi, Mahābrahmā tiyojanikaṃ setacchattaṃ, Suyāmo vālabījaniṃ, Pañcasikho Gandhabbaputto tigāvutamattaṃ beḷuvapaṇḍuvīṇaṃ gahetvā Tathāgatassa pūjaṃ karonto otarati. Taṃdivasaṃ Bhagavantam disvā Buddhabhāvāya pihaṃ anuppādetvā ṭhitasatto nāma natthi. Idamettha Bhagavā āvibhāvapāṭihāriyaṃ akāsi.

1. Vissukammaṃ (Syā), Visukammaṃ (Ka) 2. Heṭṭhā ca (Sī) 3. Upari ca (Sī)

Apica Tambapaṇṇidīpe Talaṅgaravāsī¹ Dhammadinnattheropi Tissamahāvihāre cetiyaṅgaṇasmim nisīditvā “tīhi bhikkhave dhammehi samannāgato bhikkhu apaṇṇakapaṭipadam paṭipanno hotī”ti Apaṇṇakasuttam² kathento heṭṭhāmukham bījanim akāsi, yāva Avīcīto ekaṅgaṇam ahoṣi. Tato uparimukham akāsi, yāva brahmalokā ekaṅgaṇam ahoṣi. Thero nirayabhayena tajjetvā saggasukhena ca palobhetvā dhammam desesi. Keci sotāpannā ahesum, keci sakadāgāmī anāgāmī arahantoti.

389. Tirobhāvam kātukāmo pana ālokaṁ vā andhakāraṁ karoti, appaṭicchannaṁ vā paṭicchannaṁ, āpātham vā anāpātham karoti. Katham? Ayañhi yathā appaṭicchannopi samīpe ṭhitopi vā na dissati, evam attānaṁ vā paraṁ vā kātukāmo pādakajjhānato vuṭṭhāya “idaṁ ālokaṭṭhānaṁ andhakāraṁ hotū”ti vā, “idaṁ appaṭicchannaṁ paṭicchannaṁ hotū”ti vā, “idaṁ āpātham anāpātham hotū”ti vā āvajjitvā parikkammaṁ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhāti. Saha adhiṭṭhānacittena³ yathādhiṭṭhitameva hoti. Pare samīpe ṭhitāpi na passanti. Sayampi apassitukāmo na passati.

390. Etaṁ pana pāṭihāriyam kena katapubbanti? Bhagavatā. Bhagavā hi yasam kulaputtam samīpe nisinnāmyeva yathā nam pitā na passati, evamakāsi⁴. Tathā vīsayojanasatam Mahākappinassa paccuggamaṇam katvā tam anāgāmiphale, amaccasahassañcassa sotāpattiphale paṭiṭṭhāpetvā, tassa anumaggaṁ āgatā sahasitthiparivārā Anojādevī āgantvā samīpe nisinnāpi yathā saparisam rājānaṁ na passati, tathā katvā “api bhante rājānaṁ passathā”ti vutte “kim pana te rājānaṁ gavesitum varam, udāhu attānaṁ”ti. “Attānaṁ bhante”ti vatvā nisinnāya tassā tathā dhammam desesi, yathā sā saddhim itthisahassena sotāpattiphale paṭiṭṭhāsi, amaccā anāgāmiphale, rājā arahatteti⁵. Apica

1. Talaṅgaravāsī (Syā, I), Vālaṅgaravāsī (Ka)

3. Ettha pana natthi pāṭhabhedo.

5. Dhamma-Ṭṭha 6 vagge; Aṁ-Ṭṭha 1 Etadaggavaggepi.

2. Aṁ 1. 111 piṭṭhe.

4. Vi 3. 22 piṭṭhe.

Tambapaṇṇidīpaṃ āgatadivase yathā attanā saddhiṃ āgate avasese rājā na passati, evaṃ karontena Mahindattherenāpi idaṃ katameva¹.

391. Apica sabbampi pākaṭaṃ pāṭihāriyaṃ āvibhāvaṃ nāma. Apākaṭapāṭihāriyaṃ tirobhāvaṃ nāma. Tattha pākaṭapāṭihāriye iddhipi paññāyati iddhiṃpi. Taṃ yamakapāṭihāriyena dīpetabbaṃ. Tatra hi “idha Tathāgato yamakapāṭihāriyaṃ karoti asādhāraṇaṃ sāvakehi. Uparimakāyato aggikkhandho pavattati, heṭṭhimakāyato udakadhārā pavattati”² evaṃ ubhayaṃ paññāyittha. Apākaṭapāṭihāriye iddhiyeva paññāyati, na iddhiṃ. Taṃ Mahakasuttena³ ca Brahmanimantanikasuttena⁴ ca dīpetabbaṃ. Tatra hi āyasmato ca Mahakassa, Bhagavato ca iddhiyeva paññāyittha, na iddhiṃ.

Yathāha—

“Ekamantaṃ nisinna kho Citto gahapati āyasmantaṃ Mahakaṃ etadavoca “sādhu me bhante ayyo Mahako uttarimanussadhammā iddhipāṭihāriyaṃ dassetū”^{ti}. Tena hi tvaṃ gahapati ālīnde uttarāsaṅgaṃ paññāpetvā tiṇakalāpaṃ okāsehīti. ‘Evaṃ bhante’^{ti} kho Citto gahapati āyasmato Mahakassa paṭissutvā ālīnde uttarāsaṅgaṃ paññāpetvā tiṇakalāpaṃ okāsesi. Atha kho āyasmā Mahako vihāraṃ pavisitvā⁵ tathārūpaṃ iddhābhisankhāraṃ abhisankhāsi, yathā tālacchiggaḷena ca aggaḷantarikāya ca acci nikkhamitvā tiṇāni jhāpesi, uttarāsaṅgaṃ na jhāpesi”^{ti}³.

Yathā cāha—

“Atha khvāhaṃ bhikkhave tathārūpaṃ iddhābhisankhāraṃ abhisankhāsim ‘ettāvatā brahmā ca brahmaparisā ca brahmapārisajjā ca saddaṅca me sossanti, na ca maṃ dakkhissanti”^{ti} antarahito imaṃ gāthaṃ abhāsim—

1. Vi-Ṭṭha 1. 55 piṭṭhe.

2. Paṭisaṃ 120 piṭṭhe.

3. Saṃ 2. 481 piṭṭhe.

4. Ma 1. 405 piṭṭhe.

5. Pavisitvā sūcighaṭikaṃ datvā (Ma 1. 405 Pāli)

‘Bhave vāhaṃ bhayaṃ disvā, bhavañca vibhavesinaṃ.
Bhavaṃ nābhivadiṃ kiñci, nandiñca na upādiyin’ti’¹.

392. Tirokuṭṭaṃ² tiropākāraṃ tiropabbataṃ asajjamāno gacchati seyyathāpi ākāseti ettha **tirokuṭṭanti** parakuṭṭaṃ, kuṭṭassa parabhāganti vuttaṃ hoti. Esa nayo itaresu. **Kuṭṭoti** ca gehabhittiyā etamadhivacanaṃ. **Pākāro**ti gehavihāragāmādīnaṃ parikkhepapākāro. **Pabbatoti** paṃsupabbato vā pāsāṇapabbato vā. **Asajjamānoti** alaggamāno. **Seyyathāpi ākāseti** ākāse viya. Evaṃ gantukāmena pana ākāsakasiṇaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya kuṭṭaṃ vā pākāraṃ vā Sinerucakkavālesupi aññataraṃ pabbataṃ vā āvajjitvā kataparikkammaṃ ākāso hotūti adhiṭṭhātabbo. Ākāsoyeva hoti. Adho otaritukāmassa, uddhaṃ vā ārohitukāmassa susiro hoti, vinivijjhitvā gantukāmassa chiddo. So tattha asajjamāno gacchati.

Tipiṭakacūḷābhayatthero panetthāha, ākāsakasiṇasamāpajjanaṃ āvuso kimatthiyaṃ, kim hatthi-assādiṇi abhinimminitukāmo hatthi-assādi kasiṇāni samāpajjati, nanu yattha katthaci kasiṇe parikkammaṃ katvā aṭṭhasamāpattivasībhāvoyeva pamāṇaṃ. Yaṃ yaṃ icchati, taṃ tadeva hotīti. Bhikkhū āhaṃsu, Pāliyaṃ bhante ākāsakasiṇaṃyeva āgataṃ, tasmā avassametāṃ vattabbanti. Tatrāyaṃ Pāli—

“Pakatiyā ākāsakasiṇasamāpattiyā lābhī hoti. Tirokuṭṭaṃ tiropākāraṃ tiropabbataṃ āvajjati. Āvajjitvā nāṇena adhiṭṭhāti ākāso hotūti, ākāso hoti. Tirokuṭṭaṃ tiropākāraṃ tiropabbataṃ asajjamāno gacchati. Yathā manussā pakatiyā aniddhimanto kenaci anāvaṇe aparikkhitte asajjamānā gacchanti, evameva so iddhimā cetovasippatto tirokuṭṭaṃ tiropākāraṃ tiropabbataṃ asajjamāno gacchati seyyathāpi ākāse”³.

1. Ma 1. 405 piṭṭhe.

2. Tirokuḍḍaṃ (Sī, Syā, I)

3. Paṭisaṃ 386 piṭṭhe.

Sace panassa bhikkhuno adhiṭṭhahitvā gacchantassa antarā pabbato vā rukkho vā uṭṭheti, kim puna samāpajjitvā adhiṭṭhātabbanti? Doso natthi. Puna samāpajjitvā adhiṭṭhānam hi upajjhāyassa santike nissayaggahaṇasadisam hoti. Iminā ca pana bhikkhunā ākāso hotūti adhiṭṭhitattā ākāso hotiyeva. Purimādhiṭṭhānabaleneva cassa antarā añño pabbato vā rukkho vā utumayo uṭṭhahissatīti aṭṭhānamevetam. Aññena iddhimatā nimmite pana paṭhamanimmānam balavam hoti. Itarena tassa uddham vā adho vā gantabbam.

393. **Pathaviyāpi ummujjanimumjjanti** ettha ummujjanti uṭṭhānam vuccati. Nimujjanti saṃsīdanam. Ummujjañca nimujjañca ummujjanimumjjam. Evam kātukāmena āpokasiṇam samāpajjitvā uṭṭhāya ettake ṭhāne pathavī udakam hotūti paricchinditvā parikammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbam. Saha adhiṭṭhānena yathā paricchinne ṭhāne pathavī udakameva hoti. So tattha ummujjanimumjjam karoti. Tatrāyam Pāḷi—

“Pakatiyā āpokasiṇasamāpattiyā lābhī hoti. Pathaviṃ āvajjati. Āvajjitvā nāṇena adhiṭṭhāti udakam hotūti, udakam hoti. So pathaviyā ummujjanimumjjam karoti. Yathā manussā pakatiyā aniddhimanto udake ummujjanimumjjam karonti. Evameva so iddhimā cetovasippatto pathaviyā ummujjanimumjjam karoti seyyathāpi udake”¹.

Na kevalañca ummujjanimumjjameva, nhānapānamukhadhovana-bhaṇḍakadhovanādīsu yaṃ yaṃ icchati, taṃ taṃ karoti. Na kevalañca udakameva, sappitelamadhuphāṇitādīsipi yaṃ yaṃ icchati, taṃ taṃ idaṇcidaṇca ettakam hotūti āvajjitvā parikammaṃ katvā adhiṭṭhahantassa yathādhiṭṭhitameva hoti. Uddharitvā bhājanagataṃ karontassa sappi sappimeva hoti. Telādīni telādīniyeva. Udakam udakameva. So tattha temitukāmo temeti, na temitukāmo na temeti. Tasseva ca sā pathavī udakam hoti sesajanassa pathaviyeva. Tattha manussā pattikāpi gacchanti, yānādīhipi gacchanti, kasikammādīnipi karontiyeva. Sace panāyam tesampi udakam

1. Paṭisam 386 piṭṭhe.

hotūti icchati, hotiyeva. Paricchinnakālaṃ pana atikkamitvā yaṃ pakatiyā ghaṭataḷākādīsu udakaṃ, taṃ ṭhapetvā avasesaṃ paricchinnaṭṭhānaṃ pathavīyeva hoti.

394. **Udakepi abhijjamāneti** ettha yaṃ udakaṃ akkamitvā saṃsīdati, taṃ bhijjamānanti vuccati. Viparītaṃ abhijjamānaṃ. Evaṃ gantukāmena pana pathavīkasiṇaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya ettake ṭhāne udakaṃ pathavī hotūti paricchinditvā parikammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbaṃ. Saha adhiṭṭhānena yathā paricchinnaṭṭhāne udakaṃ pathavīyeva hoti. So tatta gacchati, tatrāyaṃ Pāli—

“Pakatiyā pathavīkasiṇasamāpattiyā lābhī hoti. Udakaṃ āvajjati. Āvajjitvā nāṇena adhiṭṭhāti pathavī hotūti, pathavī hoti. So abhijjamāne udake gacchati. Yathā manussā pakatiyā aniddhimanto abhijjamānāya pathaviyā gacchanti, evameva so iddhimā cetovasippatto abhijjamāne udake gacchati seyyathāpi pathaviyan”¹.

Na kevalaṅca gacchati, yaṃ yaṃ iriyāpathaṃ icchati, taṃ taṃ karoti. Na kevalaṅca pathavimeva karoti, maṇisuvaṇṇapabbatarukkhādīsipi yaṃ yaṃ icchati, taṃ taṃ vuttanayeneva āvajjitvā adhiṭṭhāti, yathādhiṭṭhitameva hoti. Tasseva ca taṃ udakaṃ pathavī hoti, sesajanassa udakameva, macchakacchapā ca udakakākādayo ca yathārucci vicaranti. Sace panāyaṃ aññesampi manussānaṃ taṃ pathaviṃ kātuṃ icchati, karotiyeva. Paricchinnakālātikkamena² pana udakameva hoti.

395. **Pallaṅkena kamatīti** pallaṅkena gacchati. **Pakkhī sakuṇoti** pakkhehi yuttasakuṇo. Evaṃ kātukāmena pana pathavīkasiṇaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya sace nisinna gantumicchati, pallaṅkappamāṇaṃ ṭhānaṃ paricchinditvā parikammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbaṃ. Sace nipanna gantukāmo hoti mañcappamāṇaṃ, sace padasā gantukāmo hoti maggappamāṇanti evaṃ yathānurūpaṃ ṭhānaṃ paricchinditvā vuttanayeneva pathavī hotūti adhiṭṭhātabbaṃ, saha adhiṭṭhānena pathavīyeva hoti. Tatrāyaṃ Pāli—

1. Paṭisaṃ 386 piṭṭhe.

2. Paricchinnakālātikkame (I)

“Ākāsepi pallaṅkena kamati seyyathāpi pakkhī sakuṇoti pakatīyā pathavīkasiṇasamāpattiyā lābhī hoti, ākāsam āvajjati. Āvajjitvā nāṇena adhiṭṭhāti pathavī hotūti, pathavī hoti. So ākāse antalikkhe caṅkamatiṭṭhatipi nisīdatipi seyyampi kappeti. Yathā manussā pakatīyā aniddhimanto pathaviyaṃ caṅkamantiṭṭhatipi -pa- seyyampi kappenti. Evameva so iddhiṃ cetovasippatto ākāse antalikkhe caṅkamatiṭṭhatipi -pa- seyyampi kappeti”¹.

Ākāse gantukāmena ca bhikkhunā dibbacakkhulābhināpi bhavitabbaṃ. Kasmā? Antare utusamuṭṭhānā vā pabbatarukkhādayo honti, nāgasupaṇṇādayo vā usūyantā māpenti, nesam dassanattham. Te pana disvā kiṃ kātābanti? Pādakajjhānam samāpajjitvā vuṭṭhāya ākāso hotūti parikammaṃ katvā adhiṭṭhātābbaṃ. Thero panāha “samāpattisamāpajjanam āvuso kimatthiyaṃ, nanu samāhitamevassa cittaṃ, tena yaṃ yaṃ ṭhānam ākāso hotūti adhiṭṭhāti, ākāsoyeva hoti”². Kiñcāpi evamāha, atha kho tirokuṭṭapārihāriye vuttanayeneva paṭipajjitābbaṃ.

Apica okāse orohaṇatthampi iminā dibbacakkhulābhinā bhavitabbaṃ, ayañhi sace anokāse nhānatitthe vā gāmadvāre vā orohati. Mahājanassa pākaṭo hoti. Tasmā dibbacakkhunā passitvā anokāsam vajjetvā okāse otaratīti.

396. Imepi candimasūriye² evamāmahiddhike evamahānubhāve pāṇinā parāmasati parimajjatīti ettha candimasūriyānam dvācattālīsajjanasahassassa upari caraṇena mahiddhikatā, tīsu dīpesu ekakkhaṇe ālokakaraṇena mahānubhāvatā veditābā. Evaṃ upari caraṇa-ālokakaraṇehi vā mahiddhike teneva mahānubhāve. **Parāmasatīti** pariggaṇhati³ ekadese vā chupati. **Parimajjatīti** samantato ādāsatalam viya parimajjati. Ayampanassa iddhi abhiññāpādakajjhānavaseneva ijjhati, natthettha kasiṇasamāpattiniyamo. Vuttañhetam Paṭisambhidāyam—

1. Paṭisam 386 piṭṭhe.

2. Candimasuriye (Sī, Syā, I)

3. Gaṇhati (I)

“Imepi candimasūriye -pa- parimajjati idha so iddhimā cetovasippatto candimasūriye āvajjati, āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhāti hatthapāse hotūti, hatthapāse hoti. So nisinnako vā nipannako vā candimasūriye pāṇinā āmasati parāmasati parimajjati. Yathā manussā pakatiyā aniddhimanto kiñciveva rūpagataṃ hatthapāse āmasanti parāmasanti parimajjanti, evameva so iddhimā -pa- parimajjati”¹.

Svāyaṃ yadi icchati gantvā parāmasituṃ, gantvā parāmasati, yadi pana idheva nisinnako vā nipannako vā parāmasitukāmo hoti, hatthapāse hotūti adhiṭṭhāti, adhiṭṭhānabalena vaṇṭā muttatālapphalaṃ viya āgantvā hatthapāse ṭhite vā parāmasati, hattham vā vaḍḍhetvā. Vaḍḍhentassa pana kim upādiṇṇakaṃ² vaḍḍhati, anupādiṇṇakanti. Upādiṇṇakaṃ nissāya anupādiṇṇakaṃ vaḍḍhati.

Tattha **Tipiṭakacūlanāgatthero** āha “kim panāvuso upādiṇṇakaṃ khuddakampi mahantampi na hoti, nanu yadā bhikkhu tālacchiddādīhi nikkhamati, tadā upādiṇṇakaṃ khuddakaṃ hoti. Yadā mahantaṃ attabhāvaṃ karoti, tadā mahantaṃ hoti Mahāmogallānattherassa viyā”^{ti}.

Nandopanandanāgadamanakathā

Ekasmiṃ kira samaye Anāthapiṇḍiko gahapati Bhagavato dhammadesanaṃ sutvā sve bhante pañcahi bhikkhusatehi saddhiṃ amhākaṃ gehe bhikkhaṃ gaṇhathāti nimantetvā pakkami. Bhagavā adhivāsetvā taṃdivasāvasesaṃ rattibhāgañca vītināmetvā paccūsasamaye dasasahassilokadhātuṃ olokesi. Athassa **Nandopanando** nāma nāgarājā ñāṇamukhe āpāthamāgacchi. Bhagavā “ayaṃ nāgarājā mayhaṃ ñāṇamukhe āpāthamāgacchi, atthi nu kho assa upanissayo”^{ti} āvajjento “ayaṃ micchādiṭṭhiko tīsu ratanesu appasannoti disvā ko nu kho imaṃ micchādiṭṭhito viveceyyā”^{ti} āvajjento Mahāmogallānattheraṃ addasa.

1. Paṭisaṃ 387 piṭṭhe.

2. Upādinnakaṃ (Sī, Syā)

Tato pabhātāya rattiyā sarīrapaṭijjaggaṇaṃ katvā āyasmantaṃ Ānandaṃ āmantesi, Ānanda pañcannaṃ bhikkhusatānaṃ ārocehi Tathāgato devacārikaṃ gacchatīti. Taṃ divasañca Nandopanandassa āpānabhūmiṃ sajjayimsu. So dibbaratanapallaṅke dibbena setacchattena dhāriyamānena tividhanāṭakehi ceva nāgaparisāya ca parivuto dibbabhājanesu upatthāpitaṃ annapānavidhiṃ olokayamāno nisinno hoti. Atha Bhagavā yathā nāgarājā passati, tathā katvā tassa vitānamatthakeneva¹ pañcahi bhikkhusatehi saddhiṃ Tāvatiṃsadevalokābhimukho pāyāsi.

Tena kho pana samayena Nandopanandassa nāgarājassa evarūpaṃ pāpakaṃ diṭṭhigataṃ uppannaṃ hoti, ime hi nāma muṇḍakā samaṇakā amhākaṃ uparūparibhavanena devānaṃ Tāvatiṃsānaṃ bhavanaṃ pavisantipi nikkhamantipi, na dāni ito paṭṭhāya imesaṃ amhākaṃ matthake pādapaṃsum okirantānaṃ gantuṃ dassāmīti utthāya Sinerupādaṃ gantvā taṃ attabhāvaṃ vijahitvā Sineruṃ sattakkhattuṃ bhogehi parikkhipitvā upari phaṇaṃ katvā Tāvatiṃsabhavanaṃ avakujjena phaṇena gahetvā adassanaṃ gamesi.

Atha kho āyasmā Raṭṭhapālo Bhagavantaṃ etadavoca “pubbe bhante imasmiṃ padese ṭhito Sineruṃ passāmi, Sineruparibhaṇḍaṃ passāmi, Tāvatiṃsaṃ passāmi, Vejayantaṃ passāmi, Vejayantassa pāsādassa upari dhajaṃ passāmi. Ko nu kho bhante hetu ko paccayo, yaṃ etarahi neva Sineruṃ passāmi -pa- na Vejayantassa pāsādassa upari dhajaṃ passāmi”ti, ayaṃ Raṭṭhapāla Nandopanando nāma nāgarājā tumhākaṃ kupito Sineruṃ sattakkhattuṃ bhogehi parikkhipitvā upari phaṇena paṭicchādetvā andhakāraṃ katvā ṭhitoti. “Damemi naṃ bhante”ti. Na Bhagavā anujāni. Atha kho āyasmā Bhaddiyo āyasmā rāhuloti anukkamena sabbepi bhikkhū utthahimsu. Na Bhagavā anujāni.

Avasāne Mahāmoggallānatthero “ahaṃ bhante damemi naṃ”ti āha. “Damehi Moggallānā”ti Bhagavā anujāni. Thero attabhāvaṃ vijahitvā mahantaṃ nāgarājavaṇṇaṃ abhinimminivā Nandopanandaṃ cuddasakkhattuṃ bhogehi parikkhipitvā tassa phaṇamatthake attano phaṇaṃ ṭhapetvā

1. Vimānamatthakeneva (Si)

Sinerunā saddhiṃ abhinippīlesi. Nāgarājā padhūmāyi¹. Theropi na tuyhaṃyeva sarīre dhūmo atthi, mayhampi atthīti padhūmāyi. Nāgarājassa dhūmo theram na bādhati. Therassa pana dhūmo nāgarājānaṃ bādhati. Tato nāgarājā pajjali. Theropi na tuyhaṃyeva sarīre aggi atthi, mayhampi atthīti pajjali. Nāgarājassa tejo theram na bādhati. Therassa pana tejo nāgarājānaṃ bādhati. Nāgarājā ayaṃ maṃ Sinerunā abhinippīletvā dhūmāyati ceva pajjalati cāti cintetvā “bho tvaṃ koṣī”ti paṭipucchi. Ahaṃ kho Nanda Moggallānoti. Bhante attano bhikkhubhāvena tiṭṭhāhīti².

Thero taṃ attabhāvaṃ vijahitvā tassa dakkhiṇakaṇṇasotena pavisitvā vāmakakaṇṇasotena nikkhami, vāmakakaṇṇasotena pavisitvā dakkhiṇakaṇṇasotena nikkhami, tathā dakkhiṇanāsa³ sotena pavisitvā vāmanāsasotena nikkhami, vāmanāsasotena pavisitvā dakkhiṇanāsasotena nikkhami. Tato nāgarājā mukhaṃ vivari. Thero mukhena pavisitvā antokucchiyaṃ pācīnena ca pacchimena ca caṅkamati. Bhagavā “Moggallāna⁴ manasikarohi mahiddhiko esa nāgo”ti āha. Thero “mayhaṃ kho bhante cattāro iddhipādā bhāvitā bahulikatā yānikatā vatthukatā anuṭṭhitā paricitā susamāradhā, tiṭṭhatu bhante Nandopanando, ahaṃ Nandopanandasadisānaṃ nāgarājānaṃ satampi sahasampi satahasampi dameyyaṃ”ti āha.

Nāgarājā cintesi “pavisanto tāva me na diṭṭho, nikkhamanakāle dāni naṃ dāṭhantare pakkhipitvā saṅkhādissāmi”ti cintetvā nikkhama bhante, mā maṃ antokucchiyaṃ aparāparaṃ caṅkamanto bādhayitthāti āha. Thero nikkhamitvā bahi aṭṭhāsi. Nāgarājā ayaṃ soti disvā nāsavātaṃ⁵ vissajji. Thero catutthaṃ jhānaṃ samāpajji. Lomakūpampissa vāto cāletuṃ nāsakkihi. Avasesā bhikkhū kira ādito paṭṭhāya sabbapāṭihāriyāni kātuṃ sakuṇeyyūṃ, imaṃ pana ṭhānaṃ patvā evaṃ khippanisantino hutvā samāpajjitūṃ na sakkhissantīti tesam Bhagavā nāgarājadamaṇaṃ nānujāni.

1. Dhūmāsi (Syā), padhūpāsi (I), padhūmāsi (Ka)

2. Paṭiṭṭhāhīti (I, Ka)

3. Dakkhiṇanāsa (Sī, I)

4. Moggallāna Moggallāna (Sī, I)

5. Nāsavātaṃ (Sī, I)

Nāgarājā “ahaṃ imassa samaṇassa nāsavātena lomakūpampi cāletuṃ nāsakkhiṃ, mahiddhiko samaṇo”ti cintesi. Thero attabhāvaṃ vijahitvā supaṇṇarūpaṃ abhinimminivā supaṇṇavātaṃ dassento nāgarājānaṃ anubandhi. Nāgarājā taṃ attabhāvaṃ vijahitvā māṇavakavaṇṇaṃ abhinimminivā “bhante tumhākaṃ saraṇaṃ gacchāmi”ti vadanto therassa pāde vandi. Thero “Sathā Nanda āgato, ehi gamissāma”ti nāgarājānaṃ damayitvā nibbisam katvā gahetvā Bhagavato santikaṃ agamāsi. Nāgarājā Bhagavantaṃ vanditvā “bhante tumhākaṃ saraṇaṃ gacchāmi”ti āha. Bhagavā “sukhī hoti nāgarājā”ti vatvā bhikkhusaṃghaparivuto Anāthapiṇḍikassa nivesanaṃ agamāsi.

Anāthapiṇḍiko “kiṃ bhante atidivā āgatathā”ti āha. Moggallānassa ca Nandopanandassa ca saṅgāmo ahoṣīti. Kassa bhante jayo, kassa parājayoti. Moggallānassa jayo, Nandassa parājayoti. Anāthapiṇḍiko “adhivāsetu me bhante Bhagavā sattāhaṃ ekapaṭipāṭiyā bhantaṃ, sattāhaṃ therassa sakkāraṃ karissāmi”ti vatvā sattāhaṃ Buddhapamukhānaṃ pañcannaṃ bhikkhusatānaṃ mahāsakkāraṃ akāsi. Iti imaṃ imasmim Nandopanandadamane kataṃ mahantaṃ attabhāvaṃ sandhāyetaṃ vuttaṃ “yadā mahantaṃ attabhāvaṃ karoti, tadā mahantaṃ hoti Mahāmogallānattherassa viyā”ti. Evaṃ vuttepi bhikkhū upādiṇṇakaṃ nissāya anupādiṇṇakameva vaḍḍhatīti āhaṃsu. Ayameva cettha yutti.

So evaṃ katvā na kevalaṃ candimasūriye parāmasati. Sace icchati pādakathalikaṃ katvā pāde ṭhapeti, pīṭhaṃ katvā nisīdati, mañcaṃ katvā nipajjati, apassenaphalakaṃ katvā apassayati. Yathā ca eko, evaṃ aparopi. Anekesupi hi bhikkhusatasahassesu evaṃ karontesu tesaṅca ekamekassa tatheva ijjhati. Candimasūriyānaṅca gamanampi ālokakaraṇampi tatheva hoti. Yathā hi pātisahassesu udakapūresu sabbapātīsu ca candamaṇḍalāni dissanti. Pākatikameva ca candassa gamanaṃ ālokakaraṇaṅca hoti. Tathūpamametaṃ pāṭihāriyaṃ.

397. **Yāva brahmalokāpīti** brahmalokampi paricchedaṃ katvā. **Kāyena vasaṃ vatteti**ti tatha brahmaloke kāyena attano vasaṃ vatteti. Tassattho Pāḷiṃ anugantvā veditabbo. Ayañhettha Pāḷi—

“Yāva brahmalokāpi kāyena vasam vattetīti sace so iddhimā
 cetovasippatto brahmalokam gantukāmo hoti, dūrepi santike adhiṭṭhāti
 santike hotūti, santike hoti. Santikepi dūre adhiṭṭhāti dūre hotūti, dūre
 hoti. Bahukampi thokanti adhiṭṭhāti thokam hotūti, thokam hoti.
 Thokampi bahukanti adhiṭṭhāti bahukam hotūti, bahukam hoti. Dibbena
 cakkhunā tassa brahmuno rūpam passati. Dibbāya sotadhātuyā tassa
 brahmuno saddam suṇāti. Cetopariyaññena tassa brahmuno cittaṃ
 pajānāti. Sace so iddhimā cetovasippatto dissamānena kāyena
 brahmalokam gantukāmo hoti, kāyavasena cittaṃ pariṇāmehi,
 kāyavasena cittaṃ adhiṭṭhāti, kāyavasena cittaṃ pariṇāmetvā
 kāyavasena cittaṃ adhiṭṭhahitvā sukhasaññañca lahusaññañca
 okkamitvā dissamānena kāyena brahmalokam gacchati. Sace so iddhimā
 cetovasippatto adissamānena kāyena brahmalokam gantukāmo hoti,
 cittavasena kāyam pariṇāmeti, cittavasena kāyam adhiṭṭhāti. Cittavasena
 kāyam pariṇāmetvā cittavasena kāyam adhiṭṭhahitvā sukhasaññañca
 lahusaññañca okkamitvā adissamānena kāyena brahmalokam gacchati.
 So tassa brahmuno purato rūpam abhinimmināti manomayam
 sabbaṅgapañcaṅgim ahīndriyam. Sace so iddhimā caṅkamati,
 nimmitopi tattha caṅkamati. Sace so iddhimā tiṭṭhati, nisīdati, seyyam
 kappeti, nimmitopi tattha seyyam kappeti. Sace so iddhimā dhūmāyati,
 pajjalati, dhammam bhāsati, pañham pucchati, pañham puṭṭho vissajjeti,
 nimmitopi tattha pañham puṭṭho vissajjeti. Sace so iddhimā tena
 brahmunā saddhim santiṭṭhati, sallapati, sākaccham samāpajjati,
 nimmitopi tattha tena brahmunā saddhim santiṭṭhati, sallapati,
 sākaccham samāpajjati. Yam yadeva hi so iddhimā karoti, kam tadeva
 nimmito karotī”ti¹.

1. Paṭisam 387 piṭṭhe.

Tattha **dūrepi santike adhiṭṭhātī** pādakajjhānato vuṭṭhāya dūre devalokaṃ vā brahmalokaṃ vā āvajjati santike hotūti. Āvajjitvā parikammaṃ katvā puna samāpajjitvā ñāṇena adhiṭṭhātī santike hotūti, santike hoti. Esa nayo sesapadesupi.

Tattha ko dūraṃ gahetvā santikaṃ akāsīti? Bhagavā. Bhagavā hi yamakapāṭihāriyāvasāne devalokaṃ gacchanto Yugandharaṅca Sineruṅca santike katvā pathavītalato ekapādaṃ Yugandhare patiṭṭhapetvā dutiyaṃ Sinerumatthake ṭhapesi. Añño ko akāsī? Mahāmoggallānatthero. Thero hi Sāvattitho bhattakiccaṃ katvā nikkhantaṃ dvādasayojanikaṃ parisam tiṃsayojanaṃ Saṅkassanagaramaggaṃ saṅkhipitvā taṅkhaṇaṅñeva sampāpesi.

Apica Tambapaṇṇidīpe **Cūḷasamuddattheropi** akāsī. Dubbhikkhasamaye kira therassa santikaṃ pātova satta bhikkhusatāni āgamaṃsu. Thero “mahā bhikkhusaṅgho kuhim bhikkhācāro bhavissatī”ti cinto sakalatambapaṇṇidīpe adisvā “paratīre Pāṭaliputte bhavissatī”ti disvā bhikkhū pattacīvaraṃ gāhāpetvā “ethāvuso bhikkhācāraṃ gamissāmā”ti pathaviṃ saṅkhipitvā Pāṭaliputtaṃ gato. Bhikkhū “katarāṃ bhante imaṃ nagaraṃ”ti pucchīṃsu. Pāṭaliputtaṃ āvusoti. Pāṭaliputtaṃ nāma dūre bhanteti. Āvuso mahallakattherā nāma dūrepi gahetvā santike karontī. Mahāsamuddo kuhim bhanteti. Nanu āvuso antarā ekaṃ nīlamātikaṃ atikkamitvā āgatatthātī. Āma bhante. Mahāsamuddo pana mahantoti. Āvuso mahallakattherā nāma mahantampi khuddakaṃ karontī.

Yathā cāyaṃ, evaṃ **Tissadatta¹ttheropi** sāyanhasamaye nhāyitvā katuttarāsaṅgo mahābodhiṃ vandissāmīti citte uppannesantike akāsī. Santikaṃ pana gahetvā ko dūramakāsīti? Bhagavā. Bhagavā hi attano ca Aṅgulimālassa ca antaraṃ santikampi dūramakāsīti².

Atha ko bahukaṃ thokaṃ akāsīti? **Mahākassapatthero**. Rājagahe kira nakkhattadivase pañcasatā kumāriyo candapūve gahetvā nakkhattakīḷanathāya gacchantiyo Bhagavantaṃ disvā kiñci nādaṃsu. Pacchato āgacchantaṃ pana therāṃ disvā amhākaṃ thero eti pūvaṃ dassāmāti sabbā

1. Tissagutta (Sī), Tissa (Ka)

2. Ma 2. 302 piṭṭhe.

pūve gahetvā theram upasaṅkamimsu. Thero pattam niharitvā sabbam ekapattapūramattamakāsi. Bhagavā theram āgamayamāno purato nisīdi. Thero āharitvā Bhagavato adāsi.

Illisasetthivatthusmim¹ pana **Mahāmoggallānatthero** thokam bahukamakāsi, **Kākavaliya**² **vatthusmiṅca**³ Bhagavā. Mahākassapatthero kira sattāham samāpattiyā vītināmetvā daliddasaṅgaham karonto Kākavaliyassa nāma duggatamanussassa gharadvāre aṭṭhāsi. Tassa jāyā theram disvā patino pakkaṃ aloṇambilayāguṃ patte ākiri. Thero tam gahetvā Bhagavato hatthe ṭhapesi. Bhagavā mahābhikkhusaṅghassa pahonakam katvā adhiṭṭhāsi. Ekapattena ābhatā sabbesam pahosi. Kākavaliyopi sattame divase setthiṭṭhānam alatthāti.

Na kevalaṅca thokassa bahukaraṇam, madhuraṃ amadhuraṃ, amadhuraṃ madhuranti-ādīsupi yaṃ yaṃ icchati, sabbam iddhimato ijhati. Tathā hi **Mahā-anuḷatthero** nāma sambahule bhikkhū piṇḍāya caritvā sukhabhattameva⁴ labhitvā Gaṅgātīre nisīditvā paribhuñjamāne disvā Gaṅgāya udakam sappimaṇḍanti adhiṭṭhahitvā sāmaṇerānam saññaṃ adāsi. Te thālakehi āharitvā bhikkhusaṅghassa adamsu. Sabbe madhurena sappimaṇḍena bhuñjimsūti.

Dibbena cakkhunāti idheva ṭhito ālokaṃ vaḍḍhetvā tassa brahmuno rūpaṃ passati. Idheva ca ṭhito sabbam tassa bhāsato saddam suṇāti. Cittam pajānāti. **Kāyavasena cittam pariṇāmetīti** karajakāyassa vasena cittam pariṇāmeti. Pādakajjhānacittam gahetvā kāye āropeti. Kāyānugatikaṃ karoti dandhagamanam. Kāyagamanam hi dandham hoti. **Sukhasaññaṅca lahusaññaṅca okkamati** pādakajjhānārammaṇena iddhicittena sahaḷātam sukhasaññaṅca lahusaññaṅca okkamati pavisati phasseti⁵ sampāpuṇāti. **Sukhasañña** nāma upekkhāsampayuttasañña. Upekkhā hi santam sukhanti vuttā. Sāyeva ca sañña nīvaraṇehi ceva vitakkādīhi paccanīkehi ca vimuttattā **lahusañña**tipi veditabbā. Tam okkantassa panassa karajakāyopi tūlapicu viya sallahuko hoti. So evam vāyukkhitta⁶

1. Dhamma-Ṭṭha 4 vage, 5 vatthumhi Jātakepi.

3. Ma-Ṭṭha 3. 4 piṭṭhe.

5. Phusati (Syā)

2. Kākavaliya (Syā, I)

4. Lūkhabhattameva (Syā)

6. Vātakkhitta (Sī, I)

tūlapicunā viya sallahukena dissamānena kāyena brahmalokaṃ gacchati. Evaṃ gacchanto ca sace icchati pathavīkasiṇavasena ākāse maggaṃ nimminivā padasā gacchati. Sace icchati vāyokasiṇavasena vāyunaṃ¹ adhiṭṭhahitvā tūlapicu viya vāyunaṃ gacchati. Apica gantukāmatā eva ettha pamāṇaṃ. ‘Sati hi gantukāmatāya’ evaṃ katacittādhiṭṭhāno adhiṭṭhānavegukkhittova so issāsakhittasaro viya dissamāno gacchati.

Cittavasena kāyaṃ pariṇāmetīti kāyaṃ gahevā citte āropeti. Cittānugatikaṃ karoti sīghagamanāṃ. Cittagamanāṃ hi sīghaṃ hoti. **Sukhasaññaṅca lahusaññaṅca okkamatīti** rūpakāyārammaṇena iddhicittena sahaajātaṃ sukhasaññaṅca lahusaññaṅca okkamatīti. Sesāṃ vuttanayeneva veditabbaṃ. Idaṃ pana cittagamanameva hoti. Evaṃ adissamānena kāyena gacchanto panāyaṃ kiṃ tassa adhiṭṭhānacittassa uppādakkhaṇe gacchati, udāhu ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe vāti vutte tīsupi khaṇesu gacchatīti thero āha. Kiṃ pana so sayāṃ gacchati nimmitaṃ pesetīti. Yathāruci karoti. Idha panassa sayāṃ gamanameva āgataṃ.

Manomayanti adhiṭṭhānāmanena nimmitattā manomayaṃ. **Ahīndriyanti** idaṃ cakkhusotādīnaṃ saṅghānavasena vuttaṃ. Nimmitarūpe pana pasādo nāma natthi. Sace iddhimā caṅkamati nimmitopi tattha caṅkamati-ādi sabbaṃ sāvakanimmitaṃ sandhāya vuttaṃ. Buddhanimmito pana yaṃ yaṃ Bhagavā karoti, taṃ tampi karoti. Bhagavato rucivasena aññaṃpi karotīti. Ettha ca yaṃ so iddhimā idheva ṭhito dibbena cakkhunā rūpaṃ passati, dibbāya sotadhātuyā saddaṃ suṇāti, cetopariyaññaṇena cittaṃ pajānāti, na ettāvatā kāyena vasaṃ vatteti. Yampi so idheva ṭhito tena brahmunā saddhiṃ santiṭṭhati sallapati sākacchaṃ samāpajjati, ettāvatāpi na kāyena vasaṃ vatteti. Yampissa dūrepi santike adhiṭṭhātīti-ādikaṃ adhiṭṭhānaṃ, ettāvatāpi na kāyena vasaṃ vatteti. Yampi so dissamānena vā adissamānena vā kāyena brahmalokaṃ gacchati, ettāvatāpi na kāyena vasaṃ vatteti. Yaṅca kho so tassa brahmuno purato rūpaṃ abhinimminātīti-ādinaṃ

1. Vāyaṃ (I, Ka)

nayena vuttavidhānaṃ āpajjati, ettāvata kāyena vasam vatteti nāma. Sesam panettha kāyena vasam vattanāya pubbabhāgadassanattam vuttanti ayam tāva adhiṭṭhānā iddhi.

398. **Vikubbanāya** pana manomayāya ca idam nānākaraṇam.

Vikubbanam tāva karontena “so pakativaṇṇam vijahitvā kumārakavaṇṇam vā dasseti, nāgavaṇṇam vā dasseti, supavaṇṇam vā dasseti, asuravaṇṇam vā dasseti, indavaṇṇam vā dasseti, devavaṇṇam vā dasseti, brahmavaṇṇam vā dasseti, samuddavaṇṇam vā dasseti, pabbatavaṇṇam vā dasseti, sīhavaṇṇam vā dasseti, byagghavaṇṇam vā dasseti, dīpivaṇṇam vā dasseti, hatthimpi dasseti, assampi dasseti, rathampi dasseti, pattimpi dasseti, vividhampi senābyūham dasseti”¹ti evam vuttetu kumārakavaṇṇādīsu yaṃ yaṃ ākaṅkhati, taṃ taṃ adhiṭṭhātabbam. Adhiṭṭhahantena ca pathavikaṣiṇādīsu aññatarārammaṇato abhiññāpādakajjhānato vuṭṭhāya attano kumārakavaṇṇo āvajjitabbo. Āvajjitvā parikammāvasāne puna samāpajjitvā vuṭṭhāya evarūpo nāma kumārako homīti adhiṭṭhātabbam. Saha adhiṭṭhānacittena kumārako hoti Devadatto viya². Esa nayo sabbattha.

Hatthimpi dasseti-ādi panettha bahiddhāpi hatthi-ādidassanavasena vuttam. Tattha hatthī homīti anadhiṭṭhahitvā hatthī hotūti adhiṭṭhātabbam, assādīsupi eseva nayoti. Ayam vikubbanā iddhi.

399. **Manomayam** kātukāmo pana pādakajjhānato vuṭṭhāya kāyam tāva āvajjitvā vuttanayeneva susiro hotūti adhiṭṭhāti, susiro hoti. Athassa abbhantare aññam kāyam āvajjitvā parikammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhāti, tassa abbhantare añño kāyo hotūti. So taṃ muñjamhā īsikaṃ viya kosiyā asim viya karaṇḍāya ahimviya ca abbāhati. Tena vuttam “idha bhikkhu imamhā kāyā aññam kāyam abhinimmināti rūpim manomayam sabbaṅgapaccaṅgim ahinindriyam. Seyyathāpi puriso muñjamhā īsikaṃ pavāheyya, tassa evamassa ayam muñjo ayam

1. Paṭisam 388 piṭṭhe.

2. Vi 4. 341; Dhamma-Ṭṭha 12 vatthumhipi.

īsikā, añño muñjo aññā īsikā, muñjamhātveva īsikā pavālhā”ti-ādi¹. Ettha ca yathā īsikādayo muñjādīhi sadisā honti, evaṃ manomayarūpaṃ iddhimatāsadisameva hotīti dassanatthaṃ etā upamā vuttāti. Ayam manomayā iddhi.

Iti sādhujanapāmojjatthāyakate Visuddhimagge

Iddhividhaniddeso nāma dvādasamo paricchedo.

1. Paṭisamb 389 piṭṭhe.

13. Abhiññāniddesa

Dibbasotadhātukathā

400. Idāni dibbasotadhātuyā niddesakkamo anuppatto. Tattha tato parāsu ca tīsu abhiññāsu so evaṃ samāhite citteti-ādīnaṃ¹ attho vuttanayeneva vedītabbo. Sabbattha pana visesamattameva vaṇṇayissāma. Tatra **dibbāya sotadhātuyā**ti ettha dibbasadisattā dibbā. Devānaṃ hi sucaritakammanibbattā pittasemharuhirādīhi apalibuddhā upakkilesavimuttatāya dūrepi ārammaṇaṃ sampaṭicchanasamatthā dibbapasādasotadhātu hoti. Ayañcāpi imassa bhikkhuno vīriyabhāvanābalanibbattā nāṇasotadhātu tādisāyevāti dibbasadisattā dibbā. Apica dibbavihārasena paṭiladdhattā attanā ca dibbavihārasannissitattāpi dibbā. Savanaṭṭhena nijjīvaṭṭhena ca sotadhātu. Sotadhātukiccakaraṇena ca sotadhātu viyātipi sotadhātu. Tāya dibbāya sotadhātuyā.

Visuddhāyāti parisuddhāya nirupakkilesāya. **Atikkantamānusikāyā**ti manussūpacāraṃ atikkamitvā saddasavanena mānusikaṃ maṃsasotadhātum atikkantāya vītivattitvā ṭhitāya. **Ubho sadde suṇātī**ti dve sadde suṇāti. Katame dve. Dibbe ca mānuse ca, devānañca manussānañca saddeti vuttaṃ hoti. Etena padesapariyādānaṃ vedītabbaṃ. **Ye dūre santike cāti** ye saddā dūre paracakkavālepi ye ca santike antamaso sadehasannissitapāṇaka-saddāpi, te suṇātīti vuttaṃ hoti. Etena nippadesapariyādānaṃ vedītabbaṃ.

Kathaṃ panāyaṃ uppādetabbāti? Tena bhikkhunā abhiññāpādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya² parikammasamādhicittena paṭhamataraṃ pakatisotapathe dūre oḷāriko araññe² sīhādīnaṃ saddo āvajjitabbo. Vihāre ghaṇḍisaddo, bherisaddo, saṅkhasaddo, sāmaṇeradahaṃbhikkhūnaṃ sabbathāmena sajjhāyantānaṃ sajjhāyanasaddo, pakatikathaṃ kathentānaṃ “kiṃ bhante, kimāvuso”ti-ādisaddo, sakuṇasaddo, vātasaddo, padasaddo,

1. Dī 1. 74 piṭṭhādīsu.

2-2. Parikammasamādhicittena araññe (I)

pakkuthita-udakassa¹ ciccitāyanasaddo, ātape sussamānatālapaṇṇasaddo, kunthakipillikādisaddoti evaṃ sabboḷārikato pabhuti yathākkamena² sukhumasaddā āvajjitabbā. Tena puratthimāya disāya saddānaṃ saddanimittāṃ manasikātabbāṃ. Pacchimāya, uttarāya, dakkhiṇāya, heṭṭhimāya, uparimāya disāya, puratthimāya anudisāya, pacchimāya, uttarāya, dakkhiṇāya anudisāya saddānaṃ saddanimittāṃ manasikātabbāṃ. Oḷārikānampi sukhumānampi saddānaṃ saddanimittāṃ manasikātabbāṃ. Tassa te saddā pākatikacittassāpi pākaṭā honti. Parikammasamādhicittassa pana ativiya pākaṭā.

Tassevaṃ saddanimittāṃ manasikaroto idāni dibbasotadhātu uppajjissatīti tesu saddesu aññatarāṃ ārammaṇaṃ katvā manodvārāvajjanaṃ uppajjati. Tasmim̃ niruddhe cattāri pañca vā javanāni javanti, yesaṃ purimāni tīṇi cattāri vā parikamma-upacārānulomagotrabhunāmākāni, kāmāvacarāni, catutthaṃ pañcamaṃ vā appanācittāṃ rūpāvacaraṃ catutthajjhānikāṃ. Tattha yaṃ tena appanācittena saddhim̃ uppannaṃ nāṇaṃ, ayaṃ dibbasotadhātūti veditabbā. ³Tato paraṃ tasmim̃ sote patito⁴ hoti³. Taṃ thāmajātaṃ karontena “etthantare saddaṃsuṇāmī”ti ekaṅgulaṃmattaṃ paricchinditvā vaḍḍhetabbāṃ. Tato dvaṅgula caturaṅgula-aṭṭhaṅgula vidatthi ratana antogabbha pamukha pāsāda pariveṇa saṃghārāmagocaragāmajanapadādivasena yāva cakkavāḷaṃ tato vā bhīyyopi paricchinditvā paricchinditvā vaḍḍhetabbāṃ.

Evaṃ adhigatābhiñño esa pādakajjhānārammaṇena phuṭṭhokāsabbhantaragatepi ⁵sadde puna pādakajjhānaṃ asamāpajjitvāpi abhiññāṇaṇena suṇātiyeva⁵. Evaṃ suṇanto ca⁶ sacepi yāva brahmalokā saṅkhabheripaṇavādisaddehi ekakoḷāhalaṃ hoti, pāṭiyekkaṃ vavattapetukāmatāya sati ayaṃ saṅkhasaddo ayaṃ bherisaddoti vavattapetum̃ sakkotiyevāti.

Dibbasotadhātukathā niṭṭhitā.

1. Pakkaṭṭhita-udakassa (Sī), pakkuṭṭhita-udakassa (Syā, I) 2. Yathānukkamena (Syā)

3-3. Paṭisaṃ-aṭṭhakathāyaṃ pana idaṃ vākyameva na dissati.

4. Patitā (Syā, I)

5-5. Sadde suṇātiyeva (Syā, I)

6. Evaṃ suṇantova (Sī, Tī)

Cetopariyañānakathā

401. Cetopariyañānakathāya **cetopariyañānāyā**ti ettha pariyāṭīti pariyam, paricchindatīti attho. Cetaso pariyam cetopariyam. Cetopariyañca tam nāṇaṅcāti cetopariyañānam. Tadatthāyāti vuttam hoti. **Parasattānanti** attānam ṭhapetvā sesasattānam. **Parapuggalānanti** idampi iminā ekatthameva. Veneyyavasena pana desanāvilāsena ca byañjananānattam katam. **Cetasā cetoti** attano cittena tesam cittam. **Paricca pajānāṭīti** paricchinditvā sarāgādivasena nānappakārato jānāti.

Katham panetam nāṇam uppādetabbanti. Etañhi dibbacakkhivasena ijjhati, tam etassa parikkammam. Tasmā tena bhikkhunā ālokaṃ vaḍḍhetvā dibbena cakkhunā parassa hadayarūpaṃ nissāya vattamānassa lohitassa vaṇṇam passivā cittam pariyesitabbam. Yadā hi somanassacittam vattati, tadā rattam nigrodhapakkasadisam hoti. Yadā domanassacittam vattati, tadā kālakam jambupakkasadisam. Yadā upekkhācittam vattati, tadā pasannatilatelasadisam. Tasmā tena “idam rūpaṃ somanassindriyasamuṭṭhānam, idam domanassindriyasamuṭṭhānam, idam upekkhindriyasamuṭṭhānam”ti parassa hadayalohitavaṇṇam passivā cittam pariyesantena cetopariyañānam thāmagatam kātabbam. Evam thāmagate hi tasmim anukkamena sabbampi kāmāvacaracittam rūpāvacarārūpāvacaracittañca pajānāti cittā cittameva saṅkamanto vināpi hadayarūpadassanena. Vuttampi cetam Aṭṭhakathāyaṃ “āruppe parassa cittam jānitukāmo kassa hadayarūpaṃ passati, kassindriyavikāram oloketīti. Na kassaci. Iddhimato visayo esa yadidaṃ yattha katthaci cittam āvajjanto soḷasappabhedam cittam jānāti. Akatābhinivesassa pana vasena ayaṃ kathā”ti.

Sarāgam vā cittanti—ādisu pana aṭṭhavidham lobhasahagatam cittam **sarāgam cittanti** veditabbam. Avasesam catubhūmakam kusalābyākatam cittam **vītarāgam**. Dve domanassacittāni dve vicikicchuddhaccacittānīti imāni pana cattāri cittāni imasmim duke saṅgham na gacchanti. Keci pana therā tānīpi saṅgaṇhanti. Duvidham pana domanassacittam **sadosam cittam** nāma. Sabbampi catubhūmakam kusalābyākatam **vītadosam**. Sesāni dasākusalacittāni imasmim duke saṅgham na gacchanti. Keci pana therā tānīpi saṅgaṇhanti.

Samohaṃ vītamohanti ettha pana pāṭipuggalīkanayena vicikicchuddhaccasahagatadvayameva **samohaṃ**, mohassa pana sabbākusalesu sambhavato dvādasavidhampi akusalacittāṃ **samohaṃ cittanti** veditabbaṃ. Avasesaṃ **vītamohaṃ**. Thinamiddhānugataṃ pana **samkhittaṃ**. Uddhaccānugataṃ **vikkhittaṃ**. Rūpāvacarārūpāvacaraṃ **mahaggataṃ**. Avasesaṃ **amahaggataṃ**. Sabbampi tebhūmakāṃ **sa-uttaraṃ**. Lokuttaraṃ **anuttaraṃ**. Upacārappattaṃ appanāppattañca **samāhitaṃ**. Ubhayamapphattaṃ **asamāhitaṃ**. Tadaṅgavikkhambhanasamuccheda-paṭipassaddhinissaraṇavimuttippattaṃ **vimuttaṃ**. Pañcavidhampi etaṃ vimuttimappattaṃ **avimuttanti** veditabbaṃ. Iti cetopariyaññalābhī bhikkhu sabbappakāraṃpi idaṃ sarāgaṃ vā cittaṃ -pa- avimuttaṃ vā cittaṃ avimuttaṃ cittanti pajānātīti.

Cetopariyaññakathā niṭṭhitā.

Pubbenivāsānussatiññākathā

402. Pubbenivāsānussatiññākathāyaṃ **pubbenivāsānussatiññāyāti**¹ pubbenivāsānussatimhi yaṃ ñāṇaṃ, tadatthāya. **Pubbenivāsoti** pubbe atītajātīsu nivutthakkhandhā. **Nivutthāti** ajjhāvutthā anubhūtā attano santāne uppajjitvā niruddhā. Nivutthadhammā vā. **Nivutthāti** gocaranivāseṇa nivutthā attano viññāṇeṇa viññātā paricchinnā, paraviññāṇaviññātāpi vā chinnavaṭṭamakānussaraṇādīsu, te Buddhānamyeva labbhanti. **Pubbenivāsānussatīti** yāya satiyā pubbenivāsāṃ anussarati, sā pubbenivāsānussati. **Ñāṇanti** tāya satiyā sampayuttaññāṇaṃ. Evamimassa pubbenivāsānussatiññāṇassa atthāya pubbenivāsānussatiññāyāya. Etassa ñāṇassa adhigamāya pattiyaṃ vuttaṃ hoti.

Anekavihitanti anekavidhaṃ, anekhehi vā pakārehi pavattitaṃ, samvaṇṇibhanti attho. **Pubbenivāsanti** samanantarātītabhavaṃ ādim katvā tattha tattha nivutthasantānaṃ. **Anussaratīti** khandhapaṭipāṭivasena cutipaṭisandhivasena vā anugantvā anugantvā sarati. Imañhi pubbenivāsāṃ cha janā anussaranti titthiyā, pakatisāvaka, mahāsāvaka, aggasāvaka, Paccekabuddhā, Buddhāti.

1. Dī 1. 76 piṭṭhe.

Tattha **titthiyā** cattālīsaṃyeva kappe anussaranti, na tato paraṃ. Kasmā, dubbalapaññattā. Tesañhi nāmarūpaparicchedavirahitattā dubbalā paññā hoti. **Pakatisāvaka** kappasatampi kappasahassampi anussarantiyeva, balavapaññattā. **Asītimahāsāvaka** satasahassakappe anussaranti. **Dve aggasāvaka** ekam asaṅkhyeyyaṃ satasahassaṅca. **Paccekabuddhā** dve asaṅkhyeyyāni satasahassaṅca. Ettako hi etesaṃ abhinīhāro. **Buddhānaṃ** pana paricchedo nāma natthi.

Titthiyā ca khandhapaṭipāṭimeva saranti, paṭipāṭiṃ muñcivā cutipaṭisandhivasena sarituṃ na sakkonti. Tesañhi andhānaṃ viya icchitapadesokkamaṇaṃ natthi. Yathā pana andhā yaṭṭhiṃ amuñcivāva gacchanti, evaṃ te khandhānaṃ paṭipāṭiṃ amuñcivāva saranti. Pakatisāvaka khandhapaṭipāṭiyāpi anussaranti cutipaṭisandhivasenapi saṅkhamanti. Tathā asītimahāsāvaka. Dvinnāṃ pana aggasāvakaṇaṃ khandhapaṭipāṭikiccaṃ natthi. Ekassa attabhāvassa cutiṃ disvā paṭisandhiṃ passanti, puna aparassa cutiṃ disvā paṭisandhinti evaṃ cutipaṭisandhivaseneva saṅkhamantā gacchanti. Tathā Paccekabuddhā.

Buddhānaṃ pana neva khandhapaṭipāṭikiccaṃ, na cutipaṭisandhivasena¹ saṅkhamanakiccaṃ atthi. Tesañhi anekāsu kappakoṭīsu heṭṭhā vā upari vā yaṃ yaṃ ṭhānaṃ icchanti, taṃ taṃ pākaṭameva hoti. Tasmā anekāpi kappakoṭīyo peyyālapāṭiṃ viya saṅkhipitvā yaṃ yaṃ icchanti, tatra tatveva okkhamantā sīhokkantavasena gacchanti. Evaṃ gacchantānaṅca nesaṃ ñāṇaṃ yathā nāma katavālavedhaparicayassa sarabhaṅgasadisassa dhanuggahassa khitto saro antarā rukkhalatādīsu asajjamāno lakkheyeva patati, na sajjati, na virajjhati, evaṃ antarantarāsu jāṭīsu na sajjati, na virajjhati, asajjamānaṃ avirajjhamānaṃ icchiticchitaṭṭhānaṃyeva gaṇhāti.

Imesu ca pana pubbenivāsaṃ anussaraṇasattesu titthiyānaṃ pubbenivāsadassanaṃ khajjupanakapabhāsadisaṃ hutvā upaṭṭhāti. Pakatisāvakaṇaṃ dīpappabhāsadisaṃ. Mahāsāvakaṇaṃ ukkāpabhāsadisaṃ. Aggasāvakaṇaṃ osadhitārakappabhāsadisaṃ. Paccekabuddhānaṃ candappabhāsadisaṃ. Buddhānaṃ rasmisahassapaṭimaṇḍitasaradasūriya-ṃaṇḍalasadisaṃ hutvā upaṭṭhāti.

1. Na cutipaṭisandhi (Ka)

Titthiyānañca pubbenivāsānussaraṇaṃ andhānaṃ yaṭṭhikoṭṭigamaṇaṃ viya hoti. Pakatisāvakaṇaṃ daṇḍakasetugamaṇaṃ viya. Mahāsāvakaṇaṃ jaṅghasetugamaṇaṃ viya. Aggasāvakaṇaṃ sakaṭasetugamaṇaṃ viya. Paccekabuddhānaṃ mahājaṅghamaggagamaṇaṃ viya. Buddhānaṃ mahāsakaṭamaggagamaṇaṃ viya.

Imasmiṃ pana adhikāre sāvakaṇaṃ pubbenivāsānussaraṇaṃ adhippetam. Tena vuttam “anussaraṭīti khandhapaṭipāṭivasena cutipaṭisandhivasena vā anugantvā anugantvā saraṭī”ti.

403. Tasmā evamanussaritukāmena ādikammikena bhikkhuna pacchābhattaṃ piṇḍapāṭapaṭikkantena rahogatena paṭisallinena paṭipāṭiyā cattāri jhānāni samāpajjitvā abhiññāpāḍakacattutthajjhānato vuṭṭhāya sabbapacchimā nisajjā āvajjitabbā. Tato āsanapaññāpanaṃ, senāsanappavesanaṃ, pattacīvarapaṭisāmanaṃ, bhojanakālo, gāmato āgamanakālo, gāme piṇḍāya caritakālo, gāmaṃ piṇḍāya pavittakālo, vihārato nikkhamaṇakālo, cetiyaṅgaṇabodhiyaṅgaṇavandanakālo, pattadhovanakālo, pattapaṭiggahaṇakālo, pattapaṭiggahaṇato yāva mukhadhovanā katakiccaṃ, paccūsakāle katakiccaṃ, majjhimayāme katakiccaṃ, paṭhamayāme katakiccanti evaṃ paṭilomakkamena sakalaṃ rattindivaṃ katakiccaṃ āvajjitabbaṃ. Ettakaṃ pana pakaticittassapi pākaṭaṃ hoti. Parikammasamādhicittassa pana atipākaṭameva¹.

Sace panettha kiñci na pākaṭaṃ hoti, puna pākaṭajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya āvajjitabbaṃ. Ettakena dīpe jalite viya pākaṭaṃ hoti. Evaṃ paṭilomakkameneva dutiyadvasepi tatiyacattutthapañcamadvasepi dasāhepi aḍḍhamāsepi māsepi yāva samvaccharāpi katakiccaṃ āvajjitabbaṃ. Eteneva upāyena dasavassāni vīsativassānīti yāva imasmiṃ bhava attano paṭisandhi, tāva āvajjantena purimabhava cutikkhaṇe pavattitanāmarūpaṃ āvajjitabbaṃ. Pahoti hi paṇḍito bhikkhu paṭhamavāreṇeva paṭisandhiṃ ugghāṭetvā cutikkhaṇe nāmarūpamārammaṇaṃ kātuṃ.

Yasmā pana purimabhava nāmarūpaṃ asesam niruddham aññaṃ uppannaṃ, tasmā taṃ ṭhānaṃ āhundaṛikaṃ andhatamamiva hoti duddasaṃ duppañña. Tenāpi “na

1. Ativiya pākaṭameva (Syā, I, Ka)

sakkomahaṃ paṭisandhiṃ ugghāṭetvā cutikkhaṇe pavattitanāmarūpamārammaṇaṃ kātun”ti dhuranikkhepo na kātabbo. Tadeva pana pādakajjhānaṃ punappunaṃ samāpajjitabbaṃ. Tato ca vuṭṭhāya vuṭṭhāya taṃ ṭhānaṃ āvajjitabbaṃ.

Evam karonto hi seyyathāpi nāma balavā puriso kūṭāgārakaṇṇikatthāya mahārukkhaṃ chindanto sākḥāpalāsacchedanamatteneva pharasudhārāya vipannāya mahārukkhaṃ chindituṃ asakkontopi dhuranikkhepaṃ akatvāva kammārasālaṃ gantvā tikhiṇaṃ pharasuṃ kārāpetvā puna āgantvā chindeyya, puna vipannāya ca punapi tatheva kāretvā chindeyya. So evaṃ chindanto chinnassa chinnassa puna chetabbābhāvato¹ acchinnassa ca chedanato nacirasseva mahārukkhaṃ pāteyya, evamevaṃ pādakajjhānaṃ vuṭṭhāya pubbe āvajjitaṃ anāvajjitvā paṭisandhimeva āvajjanto nacirasseva paṭisandhiṃ ugghāṭetvā cutikkhaṇe pavattitanāmarūpaṃ ārammaṇaṃ kareyyāti. Kaṭṭhaphālakakesohārakādīhipi ayamatto dīpetabbo.

Tattha pacchimanisajjato pabhuti yāva paṭisandhito ārammaṇaṃ katvā pavattaṃ ñāṇaṃ pubbenivāsañāṇaṃ nāma na hoti. Taṃ pana parikammāsamaḍḍhiñāṇaṃ nāma hoti. Atītaṃsañāṇantipi eke vadanti. Taṃ rūpāvacaraṃ sandhāya na yujjati. Yadā panassa bhikkhuno paṭisandhiṃ atikkamma cutikkhaṇe pavattitanāmarūpaṃ ārammaṇaṃ katvā manodvārāvajjanaṃ uppajjati, tasmīṃca niruddhe tadevārammaṇaṃ katvā cattāri pañca vā javanāni javanti. Sesāṃ pubbe vuttanayeneva purimāni parikammādināmakāni kāmāvacarāni honti. Pacchimaṃ rūpāvacaraṃ catutthajjhānikaṃ appanācittaṃ. Tadāssa yaṃ tena cittaṃ saha ñāṇaṃ uppajjati, idaṃ **pubbenivāsānussatiñāṇaṃ** nāma. Tena ñāṇena sampayuttāya satiyā anekavihitaṃ pubbenivāsaṃ anussarati. Seyyathidaṃ, ekampi jātiṃ dvepi jātiyo -pa- iti sākāraṃ sa-uddesaṃ anekavihitaṃ pubbenivāsaṃ anussaratīti².

404. Tattha **ekampi jātinti** ekampi paṭisandhimūlaṃ cutipariyosānaṃ ekabhavapariyāpannaṃ khandhasantānaṃ. Esa nayo **dvepi jātiyoti**-ādīsipi. **Anekepi saṃvaṭṭakappeti**-ādīsū pana parihāyamāno kappo **saṃvaṭṭakappo**, vaḍḍhamāno **vivaṭṭakappoti** veditabbo. Tattha saṃvaṭṭena

1. Chedetabbābhāvato (Sī, I), chinditabbābhāvato (?)

2. Dī 1. 76 piṭṭhe.

saṃvaṭṭatṭhāyī gahito hoti, taṃmūlakattā. Vivaṭṭena ca **vivaṭṭatṭhāyī**, evaṃhi sati yāni tāni “cattārimāni bhikkhave kappassa asaṅkhyeyyāni. Katamāni cattāri. Saṃvaṭṭo, saṃvaṭṭatṭhāyī, vivaṭṭo, vivaṭṭatṭhāyī¹ vuttāni, tāni pariggahitāni honti.

Tattha tayo saṃvaṭṭā āposaṃvaṭṭo, tejosamvaṭṭo, vāyosaṃvaṭṭoti. Tisso saṃvaṭṭasīmā Ābhassarā, Subhakiṇhā, Vehapphalāti.

Yadā kappo tejena saṃvaṭṭati, Ābhassarato heṭṭhā agginā ḍayhati. Yadā āpena saṃvaṭṭati, Subhakiṇhato heṭṭhā udakena viliyati. Yadā vāyunā saṃvaṭṭati, Vehapphalato heṭṭhā vātena viddhamsati. Vitthārato pana sadāpi ekaṃ Buddhakhettaṃ vinassati.

Buddhakhettaṃ nāma tividhaṃ hoti jātikhettaṃ, āṇākhettaṃ, visayakhettaṃca. Tattha **jātikhettaṃ** dasasahassacakkavāḷapariyantam hoti. Yaṃ Tathāgatassa paṭisandhigahaṇādīsu kampaṭi. **Āṇākhettaṃ** koṭṭisatasahassacakkavāḷapariyantam, yattha Ratanasuttaṃ² Khandhaparittam³ Dhajaggaparittam⁴ Āṭānāṭiyaparittam⁵ Moraparittanti⁶ imesaṃ parittānaṃ ānubhāvo vattati. **Visayakhettaṃ** anantamaparimāṇam. Yaṃ “yāvatā vā pana ākaṅkheyā”ti⁷ vuttam, yattha yaṃ yaṃ Tathāgato ākaṅkhati, taṃ taṃ jānāti. Evametesu tīsu Buddhakhettesu ekaṃ āṇākhettaṃ vinassati. Tasmim pana vinassante jātikhettampi vinaṭṭhameva hoti. Vinassantaṅca ekatova vinassati, saṅṭhahantampi-ekato saṅṭhahati. Tassevaṃ vināso ca saṅṭhahanaṅca veditabbaṃ.

405. Yasmiṃhi samaye kappo agginā nassati, āditova kappavināsakamahāmegho vuṭṭhahitvā koṭṭisatasahassacakkavāḷe ekaṃ mahāvassaṃ vassati. Manussā tuṭṭhahaṭṭhā sabbabījāni nīharitvā vapanti. Sassesu pana gokhāyitakamattesu jātesu gadrabharavaṃ ravanto ekabindumpi na vassati, tadā pacchinnaṃ pacchinnameva vassaṃ hoti. Idaṃ sandhāya hi Bhagavatā “hoti kho so bhikkhave samayo yaṃ bahūni vassāni bahūni

1. Am 1. 460 piṭṭhe, Pāḷisamkhittā.

3. Vi 4. 245; Am 1. 384 piṭṭhesu.

5. Dī 3. 158 piṭṭhe.

2. Ratanaparittam (Syā); Khu 1. 4 piṭṭhe.

4. Sam 1. 220 piṭṭhe.

7. Am 1. 229 piṭṭhe.

6. Jā 1. 38 piṭṭhe.

vassasatāni bahūni vassasahassāni bahūni vassasatasahassāni devo na vassatī”ti¹ vuttaṃ. Vassūpajīvino sattā kālaṅkatvā brahmaloke nibbattanti, pupphaphalūpajīviniyo ca devatā. Evaṃ dīghe addhāne vītivate tattha tattha udakam parikkhayaṃ gacchati, athānupubbena macchakacchapāpi kālaṅkatvā brahmaloke nibbattanti, nerayikasattāpi. Tattha nerayikā sattamasūriyapātubhāve vinassantīti eke.

Jhānaṃ vinā natthibrahmaloke nibbatti, etesañca keci dubbhikkhapīlītā keci abhabbā jhānādhiḡamāya, te kathaṃ tattha nibbattantīti. Devaloke paṭiladdhajjhānavasena. Tadā hi “vassasatasahassasaccayena kappuṭṭhānaṃ bhavissatī”ti lokabyūhā nāma kāmāvacaradevā muttasirā vikiṇṇakesā rudamukhā assūni hatthehi puñchamānā rattavatthanivatthā ativiya virūpavesadhārino hutvā manussapathe vicarantā evaṃ ārocenti “mārisā² ito vassasatasahassasaccayena kappavuṭṭhānaṃ bhavissati, ayaṃ loko vinassissati, mahāsamuddopi ussussissati, ayañca mahāpathavī Sineru ca pabbatarājā uddayhissanti vinassissanti. Yāva brahmalokā lokavināso bhavissati. Mettaṃ mārisā bhāvettha, karuṇaṃ, muditaṃ, upekkhaṃ mārisā bhāvettha, mātaraṃ upaṭṭhahatha, pītaraṃ upaṭṭhahatha, kule jeṭṭhāpacāyino hothā”ti.

Tesaṃ vacanaṃ sutvā yebhuyyena manussā ca bhummadevatā ca saṃvegajātā aññamaññaṃ muducittā hutvā mettādīni puññaṇi karitvā devaloke nibbattanti. Tattha dibbasudhābhojānaṃ bhujjitvā vāyokasiṇe parikkammaṃ katvā jhānaṃ paṭilabhanti. Tadaññe pana aparāpariyavedanīyena kamma devaloke nibbattanti. Aparāpariyavedanīyakammarahito hi saṃsāre saṃsaramāno satto nāma natthi. Tepi tattha tattheva jhānaṃ paṭilabhanti. Evaṃ devaloke paṭiladdhajjhānavasena sabbepi brahmaloke nibbattantīti.

Vassūpacchedato pana uddhaṃ dīghassa addhuno accayena dutiyo sūriyo pātubhavati. Vuttampi cetam Bhagavatā “hoti kho so bhikkhave samayo”ti **sattasūriyaṃ**³ vitthāretabbaṃ. Pātubhūte ca pana tasmim

1. Am 2. 474 piṭṭhe.

2. Mārisā mārisā (Sī)

3. Am 2. 474 piṭṭhe.

neva rattiparicchedo, na divāparicchedo paññāyati. Eko sūriyo uṭṭheti, eko atthaṃ gacchati. Avicchinnasūriyasantāpova loko hoti. Yathā ca pakatisūriye sūriyadevaputto hoti, evaṃ kappavināsakasūriye natthi. Tattha pakatisūriye vattamāne ākāse valāhakāpi dhūmasikhāpi caranti. Kappavināsakasūriye vattamāne vigatadhūmavalāhakaṃ ādāsamaṇḍalam viya nimmalam nabhaṃ hoti. Ṭhapetvā pañca mahānadiyo sesakunnadī-ādīsu udakaṃ sussati.

Tatopi dīghassa addhuno accayena tatiyo sūriyo pātubhavati. Yassa pātubhāvā mahānadiyopi sussanti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena catuttho sūriyo pātubhavati. Yassa pātubhāvā Himavati mahānadīnaṃ pabhavā “Sīhapapāto¹ Hāmsapātano² Kaṇṇamuṇḍako Rathakāradaho Anotattadaho Chaddantadaho Kuṇāladaho”ti ime satta mahāsarā sussanti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena pañcama sūriyo pātubhavati. Yassa pātubhāvā anupubbena mahāsamudde aṅgulipabbatemanamattampi udakaṃ na saṅṭhāti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena chaṭṭho sūriyo pātubhavati. Yassa pātubhāvā sakalacakkavāḷaṃ ekadhūmaṃ hoti. Pariyādiṇṇasinehaṃ dhūmena. Yathā cidaṃ, evaṃ koṭisatasahassacakkavāḷānipi.

Tatopi dīghassa addhuno accayena sattamo sūriyo pātubhavati. Yassa pātubhāvā sakalacakkavāḷaṃ ekajālaṃ hoti saddhiṃ koṭisatasahassacakkavāḷehi. Yojanasatikādibhedāni Sinerukūṭānipi palujjitvā ākāseyeva antaradhāyanti. Sā aggijālā uṭṭhahitvā Cātumahārājike gaṇhāti. Tattha kanakavimānaratanavimānanaṃ jhāpetvā Tāvatiṃsabhavanaṃ gaṇhāti. Eteneva upāyena yāva paṭhamajjhānabhūmiṃ gaṇhāti. Tattha tayopi brahmaloke jhāpetvā Ābhassare āhacca tiṭṭhati. Sā yāva aṇumattampi saṅkhāragataṃ atthi, tāva na nibbāyati. Sabbasaṅkhāraparikkhayā pana sappitelajhāpanaggisikhā viya

1. Sīhapapātano (Ka-Sī, I), sīhapātano (Syā, Ka)

2. Hāmsapapāto (Sī)

chārikampi anavasesetvā nibbāyati. Heṭṭhā-ākāseṇa saha upari-ākāso eko hoti mahandhakāro.

406. Atha dīghassa addhuno accayena mahāmegho uṭṭhahitvā paṭhamam̐ sukhumam̐ sukhumam̐ vassati. Anupubbena kumudanālayaṭṭhimusalatālakkhandhādippamāṇāhi dhārāhi vassanto koṭisatasahassacakkavāḷesu sabbam̐ daḍḍhaṭṭhānam̐ pūretvā antaradhāyati. Tam̐ udakam̐ heṭṭhā ca tiriyañca vāto samuṭṭhahitvā ghanam̐ karoti parivaṭumam̐ paduminipatte udakabindusadisam̐. Katham̐ tāva mahantam̐ udakarāsim̐ ghanam̐ karotīti ce. Vivarasampadānato. Tañhissa tamhi tamhi vivaram̐ deti. Tam̐ evam̐ vātena sampiṇḍiyamānam̐ ghanam̐ kariyamānam̐ parikkhayamānam̐ anupubbena heṭṭhā otarati. Otiṇṇe otiṇṇe udake brahmalokaṭṭhāne brahmalokā, upari¹ catukāmāvacaradevalokaṭṭhāne ca devalokā pātubhavanti.

Purimapathaviṭṭhānam̐ otiṇṇe pana balavavātā uppajjanti. Te tam̐ pihitadvāre dhamakaraṇe ṭhita-udakamiva nirassāsam̐² katvā rundhanti³. Madhurodakam̐ parikkhayam̐ gacchamānam̐ upari rasapathavim̐ samuṭṭhāpeti. Sā vaṇṇasampannā ceva hoti gandharasasampannā ca nirudakapāyāsassa upari paṭalam̐ viya.

Tadā ca Ābhassarabrahmaloke paṭhamatarābhiniḍḍattā sattā āyukkhayā vā puññakkhayā vā tato cavitvā idhūpapajjanti. Te honti sayampabhā antalikkhacarā. Te **Aggaññasutte**⁴ vuttanayena tam̐ rasapathavim̐ sāyitvā taṇhābhībhitvā āluppakāram̐ paribhuñjitum̐ upakkamanti. Atha nesam̐ sayampabhā antaradhāyati, andhakāro hoti. Te andhakāram̐ disvā bhāyanti.

Tato nesam̐ bhayam̐ nāsetvā sūrabhāvam̐ janayantam̐ paripuṇṇapaṇṇāsajjanam̐ sūriyamaṇḍalam̐ pātubhavati, te tam̐ disvā “ālokam̐ paṭilabhimhā”ti haṭṭhatuṭṭhā hutvā “amhākam̐ bhītānam̐ bhayam̐ nāsetvā sūrabhāvam̐ janayanto uṭṭhito, tasmā “**sūriyo** hotū”ti sūriyotvevassa nāmam̐ karonti.

1. Uparito (Ka)

2. Nirussāham̐ (Sī), nirussāsam̐ (I, Ka)

3. Rumbhenti (Sī), rumbhanti (Syā, I), rujjhanti (Ka)

4. Dī 3. 70 piṭṭhe.

Atha sūriye divasaṃ ālokaṃ katvā atthaṅgate yampi ālokaṃ labhimhā, sopi no naṭṭhoti puna bhītā honti. Tesāṃ evaṃ hoti “sādhu vatassa sace aññaṃ ālokaṃ labheyyāma”ti. Tesāṃ cittaṃ ñatvā viya ekūnapaṇṇāsayojanāṃ **candamaṇḍalaṃ** pātubhavati. Te taṃ disvā bhiyyoso mattāya haṭṭhatuṭṭhā hutvā “amhākaṃ chandaṃ ñatvā viya uṭṭhito, tasmā **cando**¹ hotū”ti candotvevassa nāmaṃ karonti. Evaṃ candimasūriyesu pātubhūtesu nakkhattāni tārakarūpāni pātubhavanti.

Tato pabhuti rattindivā paññāyanti, anukkamena ca māsaddhamāsa-utusaṃvaccharā. Candimasūriyānaṃ pana pātubhūtadivaseyeva Sinerucakkavālahimavantapabbatā pātubhavanti. Te ca kho apubbaṃ acarimaṃ phagguṇapuppaṇṇamadivaseyeva pātubhavanti. Kathaṃ? Yathā nāma kaṅgubhatte paccamāne ekappahārenea pupphulakāni uṭṭhahanti. Eke padesā thūpathūpā honti, eke ninnaninnā, eke samasamā. Evamevaṃ thūpathūpaṭṭhāne pabbatā honti, ninnaninnaṭṭhāne samuddā, samasamaṭṭhāne dīpāti.

Atha tesāṃ sattānaṃ rasapathaviṃ paribhuñjantānaṃ kamena ekacce vaṇṇavanto, ekacce dubbaṇṇā honti. Tattha vaṇṇavanto dubbaṇṇe atimaññanti. Tesāṃ atimānapaccayā sāpi **rasapathavī** antaradhāyati. **Bhūmipappaṭako** pātubhavati. Atha nesaṃ teneva nayena sopi antaradhāyati. **Padālatā**² pātubhavati. Teneva nayena sāpi antaradhāyati. Akatṭhapāko **sāli** pātubhavati akaṇo athuso suddho sugandho taṇḍulapphalo.

Tato nesaṃ bhājanāni uppajjanti. Te sāliṃ bhājane ṭhapetvā pāsānapiṭṭhiyā ṭhamenti, sayameva jālasikhā uṭṭhahitvā taṃ pacati. So hoti odano sumanajātippupphasadiso, na tassa sūpena vā byañjanena vā karaṇīyaṃ atthi. Yaṃ yaṃ rasaṃ bhuñjitukāmā honti, taṃ taṃ rasova hoti. Tesāṃ taṃ oḷārikaṃ āhāraṃ āharayataṃ tato pabhuti muttakarīsaṃ sañjāyati. Atha nesaṃ tassa nikkhamanattāya vaṇamukhāni pabhijjanti, purisassa purisabhāvo, itthiyāpi itthibhāvo pātubhavati.

1. Chando (Ka)

2. Badālatā (Sī, I)

Tatra sudam itthi purisam, puriso ca itthim ativelam upanijjhāyati. Tesam ativelam upanijjhāyanapaccayā kāmapariḷāho uppajjati. Tato **methunadhammam** paṭisevanti. Te asaddhammapaṭisevanapaccayā viññūhi garahiyamānā viheṭṭhiyamānā tassa asaddhammassa paṭicchādanahetu **agārāni** karonti. Te agāram ajjhāvasamānā anukkamena aññatarassa alasaḷāṭikassa sattassa diṭṭhānugatiṃ āpajjantā sannidhim karonti. Tato pabhuti kaṇopi thusopi taṇḍulam pariyonandhati, lāyitaṭṭhānampi na paṭivirūhati.

Te sannipatitvā anutthunanti “pāpakā vata bho dhammā sattesu pātubhūtā, mayam hi pubbe manomayā ahumhā”ti **Aggaññasutte**¹ vuttanayena vitthāretabbam. Tato mariyādam ṭhapenti. Atha aññataro satto aññassa bhāgam adinnam ādiyati. Tam dvikkhattum² paribhāsetvā tatiyavāre pāṇileṭṭudaṇḍehi paharanti. Te evam adinnādānagarahamusāvāda-
daṇḍādānesu uppannesu sannipatitvā cintayanti “yamnūna mayam ekam sattaṃ sammanneyyāma, yo no sammā khīyitabbam khīyeyya, garahitabbam garaheyya, pabbājetabbam pabbājeyya, mayam panassa sālīnam bhāgam anuppadassāmā”ti.

Evam katasanniṭṭhānesu pana sattesu imasmim tāva kappe ayameva Bhagavā bodhisattabhūto tena samayena tesu sattesu abhirūpataro ca dassanīyataro ca mahesakkhataro ca buddhisampanno paṭibalo niggahapaggaham kātuṃ. Te tam upasaṅkamitvā yācitvā sammanniṃsu. So tena mahājanena sammatoti **mahāsammato**, khettānam adhipatīti **khattiyo**, dhammena samena pare rañjetīti **rājāti** tīhi nāmehi paññāyittha. Yañhi³ loke acchariyaṭṭhānam, bodhisattova tattha ādipurisoti evam bodhisattaṃ ādim katvā khattiyamaṇḍale saṅṭhite anupubbena brāhmaṇādayopi vaṇṇā saṅṭhahimsu.

Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva jālupacchedo, idamekam asaṅkhyeyyam **samvaṭṭoti** vuccati.

1. Dī 3. 75 piṭṭhe.

2. Dvitikkhattum (Ka)

3. Yañhi yam (Ka)

Kappavināsakajālupacchedato yāva koṭisatasahassacakkavālaparipūrako sampattimahāmegho, idaṃ dutiyaṃ asaṅkhyeyaṃ **saṃvattatthāyīti** vuccati.

Sampattimahāmeghato yāva candimasūriyapātubhāvo, idaṃ tatiyaṃ asaṅkhyeyaṃ **vivattoti** vuccati.

Candimasūriyapātubhāvato yāva puna kappavināsakamahāmegho, idaṃ catutthaṃ asaṅkhyeyaṃ **vivattatthāyīti** vuccati. Imāni cattāri asaṅkhyeyāni eko mahākappo hoti. Evaṃ tāva agginā vināso ca saṅghahanañca veditabbaṃ.

407. Yasmiṃ pana samaye kappo udakena nassati, āditova kappavināsakamahāmegho uṭṭhahitvāti pubbe vuttanayeneva vitthāretabbaṃ. Ayaṃ pana viseso, yathā tattha dutiyasūriyo, evamidha kappavināsako khārudakamahāmegho vuṭṭhāti. So ādito sukhumaṃ sukhumaṃ vassanto anukkamena mahādhārāhi koṭisatasahassacakkavāḷānaṃ¹ pūrento vassati. Khārudakena phuṭṭhaphuṭṭhā pathavīpabbatādayo vilīyanti, udakaṃ samantato vātehi dhāriyati. Pathavīto yāva dutiyajjhānabhūmiṃ udakaṃ gaṇhāti. Tattha tayopi brahmaloke vilīyāpetvā Subhakiṇhe āhacca tiṭṭhati. Taṃ yāva aṇumattampi saṅkhāragataṃ atthi, tāva na vūpasammati. Udakānugataṃ pana sabbasāṅkhāragataṃ abhibhavitvā sahasā vūpasammati antaradhānaṃ gacchati. Heṭṭhā-ākāsena saha upari-ākāso eko hoti mahandhakāroti sabbaṃ vuttasadisam. Kevalaṃ panidha Ābhassarabrahmalokaṃ ādiṃ katvā loko pātubhavati. Subhakiṇhato ca cavitvā Ābhassaratthānādīsu sattā nibbattanti.

Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva kappavināsakudakūpacchedo, idamekaṃ asaṅkhyeyaṃ. Udakūpacchedato yāva sampattimahāmegho, idaṃ dutiyaṃ asaṅkhyeyaṃ. Sampattimahāmeghato -pa-. Imāni cattāri asaṅkhyeyāni eko mahākappo hoti. Evaṃ udakena vināso ca saṅghahanañca veditabbaṃ.

1. ...cakkavāḷam (I)

408. Yasmiṃ samaye kappo vātena vinassati, āditova kappavināsakamahāmegho uttṭhahitvāti pubbe vuttanayeneva vitthāretabbaṃ. Ayaṃ pana viseso, yathā tattha dutiyasūriyo, evamidha kappavināsanatthaṃ vāto samuttṭhāti. So paṭhamāṃ thūlarajāṃ uttṭhāpeti. Tato saṅharajāṃ sukhumavālikāṃ thūlavālikāṃ sakkharapāsāṇādayoti yāva kūṭāgāramatte pāsāṇe visamaṭṭhāne tṭhitamahārukkhe ca uttṭhāpeti. Te pathavito nabhamuggatā na ca puna patanti. Tattheva cuṇṇavicuṇṇā hutvā abhāvaṃ gacchanti.

Athānukkamena heṭṭhā mahāpathaviyā vāto samuttṭhahitvā pathaviṃ parivattetvā uddhaṃ mūlaṃ katvā ākāse khipati. Yojanasatappamāṇāpi pathavippadesā dviyojanatiyojanacatuyojanapañcayojanasatappamāṇāpi bhijjitvā vātavegena khittā ākāseyeva cuṇṇavicuṇṇā hutvā abhāvaṃ gacchanti. Cakkavālapabbatampi Sinerupabbatampi vāto ukkhipitvā ākāse khipati. Te aññamaññaṃ abhiantvā cuṇṇavicuṇṇā hutvā vinassanti. Eteneva upāyena bhummaṭṭhakavimānāni ca ākāsaṭṭhakavimānāni ca vināseno chakāmāvacaradevaloke vināsetvā koṭisatasahassacakkavāḷāni¹ vināseti. Tattha cakkavāḷā cakkavāḷehi Himavantā Himavantehi Sinerū Sinerūhi aññamaññaṃ samāgantvā cuṇṇavicuṇṇā hutvā vinassanti. Pathavito yāva tatiyajjhānabhūmiṃ vāto gaṇhāti. Tattha tayopi brahmaloke vināsetvā Vehapphalāṃ āhacca tiṭṭhāti. Evaṃ sabbasaṅkhāragataṃ vināsetvā sayampi vinassati. Heṭṭhā-ākāseṇa saha upari-ākāso eko hoti mahandhakāroti sabbaṃ vuttasadiṣaṃ. Idha pana Subhakiṇhabrahmalokaṃ ādiṃ katvā loko pātubhavati. Vehapphalato ca cavitvā Subhakiṇhaṭṭhānādīsu sattā nibbattanti.

Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva kappavināsakavātūpacchedo, idamekaṃ asaṅkhyeyaṃ. Vātūpacchedato yāva sampattimahāmegho, idaṃ dutiyaṃ asaṅkhyeyaṃ -pa-. Imāni cattāri asaṅkhyeyāni eko mahākappo hoti. Evaṃ vātena vināso ca saṅṭhahanaṅca veditabbaṃ.

1. ...cakkavāḷāṃ (Sī, I)

409. Kimkāraṇā evaṃ loko vinassati. Akusalamūlakāraṇā. Akusalamūlesu hi ussannesu evaṃ loko vinassati. So ca kho rāge ussannatare agginā vinassati. Dose ussannatare udakena vinassati. Keci pana dose ussannatare agginā. Rāge ussannatare udakenāti vadanti. Mohe ussannatare vātena vinassati. Evaṃ vinassantopi ca niranterameva sattavāre agginā vinassati. Aṭṭhame vāre udakena. Puna sattavāre agginā. Aṭṭhame vāre udakenāti evaṃ aṭṭhame aṭṭhame vāre vinassanto sattakkhattuṃ udakena vinassitvā puna sattavāre agginā nassati. Ettāvataṃ tesatṭhi kappā atītā honti. Etthantare udakena nassanavāraṃ sampattampi paṭibāhitvā laddhokāso vāto paripuṇṇacatusatṭhikappāyuke Subhakiṇhe viddhamṣento lokam vināseti.

410. Pubbenivāsam anussarantopi ca kappānussaraṇako bhikkhu etesu kappesu anekepi samvattakappe anekepi vivattakappe anekepi samvattavivattakappe anussarati. Katham? “Amutrāsini”ti-ādinā¹ nayena.

Tattha **amutrāsinti** amumhi samvattakappe aham amumhi bhava vā yoniyā vā gatiyā vā viññāṇaṭṭhitiyā vā sattāvāse vā sattanikāye vā āsiṃ. **Evaṃnāmoti** Tisso vā Phusso vā. **Evaṃgottoti** Kaccāno vā Kassapo vā. Idamassa atītabhave attano nāmagottānussaraṇavasena vuttaṃ. Sace pana tasmim kāle attano vaṇṇasampattim vā lūkhapaṇītajīvikabhāvaṃ² vā sukhadukkhahulataṃ vā appāyukadīghāyukabhāvaṃ vā anussaritukāmo hoti, tampi anussaratiyeva. Tenāha “evaṃvaṇṇo -pa- evamāyupariyanto”ti.

Tattha **evaṃvaṇṇoti** odāto vā sāmo vā. **Evaṃāhāroti** sālīmaṃsodanāhāro vā pavattaphalabhojano vā. **Evaṃ sukhadukkhapaṭisaṃvedīti** anekappakārena kāyikacetasiṅgānaṃ sāmisanirāmisādippabhedānaṃ vā sukhadukkhānaṃ paṭisaṃvedī. **Evaṃāyupariyantoti** evaṃ vassasataparimāṇāyupariyanto vā caturāsītīkappasatasahassāyupariyanto vā. **So tato cuto amutra udapādinti** soham

1. Dī 1. 76 piṭṭhādīsu.

2. ...jīvitabhāvaṃ (I, Ka)

tato bhavato yonito gatito viññāṇaṭṭhitito sattāvāsato sattanikāyato vā cuto puna amukasmim nāma bhava yoniyā gatiyā viññāṇaṭṭhitiyā sattāvāse sattanikāye vā udapādim. **Tatrāpāsinti** atha tatrāpi bhava yoniyā gatiyā viññāṇaṭṭhitiyā sattāvāse sattanikāye vā puna ahoṣim. **Evaṃnāmoti**-ādi vuttanayameva.

Apica yasmā **amutrāsinti** idaṃ anupubbena ārohanassa yāvadicchakaṃ anussaraṇaṃ. **So tato cutoti** paṭinivattantassa paccavekkhaṇaṃ, tasmā “idhūpapanno”ti imissā idhūpapattiyā anantamevassa upapattiṭṭhānaṃ sandhāya “amutra udapādin”ti idaṃ vuttanti veditabbaṃ. **Tatrāpāsinti** evamādi panassa tatra imissā upapattiyā anantare upapattiṭṭhāne nāmagottādīnaṃ anussaraṇadassanattaṃ vuttaṃ. **So tato cuto idhūpapannoti** svāhaṃ tato anantarūpapattiṭṭhānato cuto idha asukasmim nāma khattiyakule vā brāhmaṇakule vā nibbattoti. **Iti** evaṃ. **Sākāraṃ sa-uddesanti** nāmagottavasena sa-uddesaṃ, vaṇṇādivasena sākāraṃ. Nāmagottena hi satto Tisso Kassapoti uddisīyati. Vaṇṇādīhi sāmo odātoti nānattato paññāyati. Tasmā nāmagottaṃ uddeso, itare ākāra. **Anekavihitaṃ pubbenivāsamanussaratīti** idaṃ uttānatthamevāti.

Pubbenivāsānussatiññāṇakathā niṭṭhitā.

Cuthūpapātaññāṇakathā

411. Sattānaṃ cutūpapātaññāṇakathāya **cutūpapātaññāyāti**¹ cutiyā ca upapāte ca ñāṇāya. Yena ñāṇena sattānaṃ cuti ca upapāto ca ñāyati, tadatthaṃ dibbacakkhuññāṇatthanti vuttaṃ hoti. **Cittaṃ abhinīharati abhininnāmetīti** parikammacittaṃ abhinīharati ceva abhininnāmeti ca. **Soti** so katacittābhinīhāro bhikkhu. **Dibbenāti**-ādīsu pana dibbasadisattā dibbaṃ. Devatānañhi sucaritakammaṇibbattaṃ pittasemharuhirādīhi apalibuddhaṃ upakkilesavimuttatāya dūrepi āramaṇaṃ sampaṭicchanasamatthaṃ dibbaṃ pasādacakkhu hoti. Idañcāpi vīriyabhāvanābalanibbattaṃ

1. Dī 1. 78 piṭṭhādīsu.

ñāṇacakkhu tādisamevāti dibbasadisattā dibbaṃ. Dibbavihārasena paṭiladdhattā attanā ca dibbavihārasannissitattāpi dibbaṃ. Ālokapariggahena mahājutikattāpi dibbaṃ. Tirokuṭṭādigatarūpadassanena mahāgatikattāpi dibbaṃ. Taṃ sabbaṃ saddasatthānusāreṇeva veditabbaṃ.

Dassanatt̄hena **cakkhu**. Cakkhukiccarāṇena cakkhumivātipi **cakkhu**. Cutūpapātadassanena diṭṭhivisuddhihetuttā **visuddhaṃ**. Yo hi cutimattameva passati, na upapātaṃ. So ucchedadiṭṭhiṃ gaṇhāti. Yo upapātamattameva passati, na cutim, so navasattapātubhāvadiṭṭhaṃ gaṇhāti. Yo pana tadubhayaṃ passati, so yasmā duvidhampi taṃ diṭṭhigataṃ ativattati. Tasmāssa taṃ dassanaṃ diṭṭhivisuddhihetu hoti. Ubhayampi cetam Buddhaputtā passantī. Tena vuttaṃ “cutūpapātadassanena diṭṭhivisuddhihetuttā visuddhaṃ”ti.

Manussūpacāraṃ atikkamivā rūpadassanena **atikkantamānusakaṃ**, mānusakaṃ vā māṃsacakkhum atikkantattā atikkantamānusakanti veditabbaṃ. Tena dibbena cakkhunā visuddhena atikkantamānusakena. **Satte passatīti** manussānaṃ māṃsacakkhunā viya satte oloketi.

Cavamāne upapajjamāneti ettha cutikkhaṇe upapattikkhaṇe vā dibbacakkhunā daṭṭhuṃ na sakkā. Ye pana āsannacutikā idāni cavissanti, te cavamānā. Ye ca gahitapaṭisandhikā sampatinibbattāva, te upapajjamānāti adhippetā. Te evarūpe cavamāne ca upapajjamāne ca passatīti dasseti.

Hīneti mohanissandayuttattā hīnānaṃ jātikulabhogādīnaṃ vasena hīḷite ohīḷite oññāte avaññāte. **Pañīneti** amohanissandayuttattā tabbiparīte. **Suvaṇṇeti** adosanissandayuttattā iṭṭhakantamanāpavaṇṇayutte. **Dubbaṇṇeti** dosanissandayuttattā aniṭṭhākanta-amanāpavaṇṇahutte. Anabhirūpe virūpetipi attho. **Sugateti** sugatigate. Alobhanissandayuttattā vā aḍḍhe mahaddhane. **Duggateti** duggatigate. Lobhanissandayuttattā vā dalidde appannapāne.

Yathākammupageti yaṃ yaṃ kammaṃ upacitaṃ, tena tena upagate. Tattha purimehi cavamāneti-ādīhi dibbacakkhukiccaṃ vuttaṃ. Iminā pana padena yathākammupagaññakiccaṃ. Tassa ca ñāṇassa ayamuppattikkamo, idha bhikkhu heṭṭhā

nirayābhimukhaṃ ālokaṃ vaḍḍhetvā nerayike satte passati mahādukkhamaṇubhavamāne. Taṃ dassanaṃ dibbacakkhukiccameva. So evaṃ manasikaroti “kiṃ nu kho kammaṃ katvā ime sattā etaṃ dukkhaṃ aṇubhavanti”ti. Athassa idaṃ nāma katvāti taṃkammārammaṇaṃ ñāṇaṃ uppajjati. Tathā uparidevalokābhimukhaṃ ālokaṃ vaḍḍhetvā Nandanavana Missakavana Phārusakavanādīsu satte passati mahāsampattiṃ aṇubhavamāne. Tampi dassanaṃ dibbacakkhukiccameva. So evaṃ manasikaroti “kiṃ nu kho kammaṃ katvā ime sattā etaṃ sampattiṃ aṇubhavanti”ti. Athassa idaṃ nāma katvāti taṃkammārammaṇaṃ ñāṇaṃ uppajjati. Idaṃ yathākammupagaññaṇaṃ nāma. Imassa viṣuṃ parikammaṃ nāma natthi, yathā cimassa, evaṃ anāgataṃsaññaṇassāpi. Dibbacakkhupādakāneva hi imāni dibbacakkhunā saheva ijjhanti.

Kāyaduccaritenāti-ādīsu duṭṭhu¹ caritaṃ, duṭṭhaṃ² vā caritaṃ kilesapūtikattāti duccharitaṃ. Kāyena duccharitaṃ, kāyato vā uppannaṃ duccharitaṃ kāyaduccharitaṃ, itaresupi eseva nayo. **Samannāgatā**ti samaṅgibhūtā. **Ariyānaṃ upavāda**kāti Buddhapaccekaḥ Buddhasāvakaṇaṃ ariyānaṃ antamaso gihisotāpannānampi anattakāmā hutvā antimavatthunā vā guṇaparidhaṃsanena vā upavādaḥ akkosakā garahakāti vuttaṃ hoti. Tattha natthi imesaṃ samaṇadhammo, assamaṇā eteti vadanto antimavatthunā upavadati. Natthi imesaṃ jhānaṃ vā vimokkha vā maggo vā phalaṃ vāti-ādīni vadanto guṇaparidhaṃsanavasena upavadatīti veditabbo. So ca jānaṃ vā upavadeyya ajānaṃ vā, ubhayathāpi ariyūpavādoḥ hoti. Bhāriyaṃ kammaṃ ānantariyasadiṣaṃ saggāvaraṇaṇca maggāvaraṇaṇca, satekicchaṃ pana hoti. Tassa āvibhāvatthaṃ idaṃ vatthu veditabbaṃ.

Aññatarasmiṃ kira gāme eko thero ca daharabhikkhu ca piṇḍāya caranti. Te paṭhamaghareyyeva uḷuṅkamattaṃ uḥayāguṃ labhiṃsu. Therassa ca kucchivāto rujjhati. So cintesi “ayaṃ yāgu mayhaṃ sappāyā, yāva na sītālā hoti, tāva naṃ pivāmī”ti. So manussehi ummāratthāya āhaṭṭe dārukhaṇḍe nisīditvā pivi. Itaro taṃ jigucchanto “atikhuddābhībhūto³ mahallako amhākaṃ lajjitabbaṃ akāsī”ti āha.

1. Duṭṭhuṃ (Sī, Syā, Ka)

2. Duṭṭhu (Sī, Ka)

3. Atikhuddābhībhūto (Sī, I)

Thero gāme caritvā vihāraṃ gantvā daharabhikkhuṃ āha “atthi te āvuso imasmiṃ sāsane paṭiṭṭhā”ti. Āma bhante sotāpanno ahanti. Tena hāvuso-uparimaggatthāya vāyāmaṃ mā akāsi. Khīṇāsavo tayā upavaditoti. So taṃ khamāpesi. Tenassa taṃ kammaṃ pākatikaṃ ahosi.

Tasmā yo aññopi ariyaṃ upavadati, tena gantvā sace attanā vuḍḍhataro hoti, ukkuṭikaṃ nisīditvā “ahaṃ āyasmantaṃ idañcidañca avacaṃ, taṃ me khamāhī”ti khamāpetabbo. Sace navakataro hoti, vanditvā ukkuṭikaṃ nisīditvā añjaliṃ paggahetvā “ahaṃ bhante tumhe idañcidañca avacaṃ, taṃ me khamathā”ti khamāpetabbo. Sace disāpakkanto hoti, sayāṃ vā gantvā saddhivihārikādike vā pesetvā khamāpetabbo.

Sace ca nāpi gantuṃ, na pesetuṃ sakkā hoti, ye tasmīṃ vihāre bhikkhū vasanti, tesāṃ santikaṃ gantvā sace navakatarā honti, ukkuṭikaṃ nisīditvā, sace vuḍḍhatarā, vuḍḍhe vuttanayeneva paṭipajjitvā “ahaṃ bhante asukaṃ nāma āyasmantaṃ idañcidañca avacaṃ, khamatu me so āyasmā”ti vatvā khamāpetabbaṃ. Sammukhā akhamantepi etadeva kattabbaṃ.

Sace ekacārikabhikkhu hoti, nevassa vasanaṭṭhānaṃ, na gataṭṭhānaṃ paññāyati, ekassa paṇḍitassa bhikkhuno santikaṃ gantvā “ahaṃ bhante asukaṃ nāma āyasmantaṃ idañcidañca avacaṃ, taṃ me anussarato vippaṭisāro hoti, kiṃ karomī”ti vattabbaṃ. So vakkhati “tumhe mā cintayittha, thero tumhākaṃ khamati, cittaṃ vūpasamethā”ti. Tenāpi ariyassa gatadisābhimukhena añjaliṃ paggahetvā khamatūti vattabbaṃ. Sace so parinibbuto hoti, parinibbutamañcaṭṭhānaṃ gantvā yāvasivathikaṃ gantvāpi khamāpetabbaṃ. Evaṃ kate neva saggāvaraṇaṃ, na maggāvaraṇaṃ hoti, pākatikameva hotīti.

Micchādiṭṭhikāti viparītaḍḍassanā. **Micchādiṭṭhikammasamādānā**ti micchādiṭṭhivasena samādinnanānāvidhakammā, ye ca picchādiṭṭhimūlakesu kāyakammādīsū aññepi samādapenti. Ettha ca vacīduccaritaggaṇeṇa ariyūpavāde manoduccaritaggaṇeṇa ca micchādiṭṭhiyā saṅgahitāyapi imesaṃ dvinnaṃ puna

vacanaṃ mahāsāvajjabhāvadassanattanti veditabbaṃ. Mahāsāvajjo hi ariyūpavādo, ānantariyasadisattā. Vuttampi cetam “seyyathāpi Sāriputta bhikkhu sīlasampanno samādhisampanno paññāsampanno diṭṭheva dhamme aññaṃ ārādheyya, evaṃsampadamidaṃ Sāriputta vadāmi taṃ vācam appahāya taṃ cittaṃ appahāya taṃ diṭṭhiṃ appaṭinissajjitvā yathābhataṃ nikkhitto, evaṃ niraye”¹. Micchādiṭṭhito ca mahāsāvajjatarāṃ nāma aññaṃ natthi. Yathāka “nāhaṃ bhikkhave aññaṃ ekadhammampi samanupassāmi, yaṃ evaṃ mahāsāvajjam², yathayidaṃ bhikkhave micchādiṭṭhi. Micchādiṭṭhiparamāni bhikkhave vajjāni”³.

Kāyassa bhedaṭi upādiṇṇakkhandhapariccāgā. **Parammaraṇaṭi** tadanantaraṃ abhinibbattikkhandhaggaṇe. Atha vā kāyassa bhedaṭi jīvitindriyassa upacchedā. Parammaraṇaṭi cuticittato uddham. **Apāyanti** evamādi sabbam nirayavevacanameva.

Nirayo hi saggamokkhaḥetubhūtā puññasammatā ayā apetattā, sukhānaṃ vā āyassa abhāvā **apāyo**. Dukkassa gati paṭisaraṇanti **duggati**, dosabahulatāya vā duṭṭhena kammunā nibbattā gatīti **duggati**. Vivasā nipatanti ettha dukkaṭakārinoti **vinipāto**. Vinassantā vā ettha patanti sambhijjamaṇaṅgapaccaṅgātipi **vinipāto**. Natthi ettha assādasāññito ayoti **nirayo**.

Atha vā **apāyaggahaṇena** tiracchānayaṇiṃ dīpeti. Tiracchānayaṇi hi apāyo sugatito apetattā, na duggati mahesakkhānaṃ nāgarājādīnaṃ sambhavato. **Duggatiggahaṇena** pettivisayaṃ. So hi apāyo ceva duggati ca, sugatito apetattā dukkassa ca gatibhūtattā. Na tu vinipāto asurasadisam avinipātittā⁴. **Vinipātaggahaṇena** asurakāyaṃ. So hi yathāvuttena atthena apāyo ceva duggati ca sabbasamussayehi ca vinipātittā⁵ vinipātoti vuccati. **Nirayaggahaṇena** Avīci-ādi-anekappakāraṃ nirayamevāti. **Upapannāti** upagatā, tattha abhinibbattāti adhippāyo. Vuttavipariyāyena sukkapakkho veditabbo.

1. Ma 1. 102 piṭṭhe.

2. Mahāsāvajjatarāṃ (sabbattha)

3. Am 1. 35 piṭṭhe.

4. Avinipātittā (Sī, I, Ka), avinipātittā (Syā)

5. Vinipātittā (Sī, Ka), vinipātittā (Syā)

Ayaṃ pana viśeso, tattha sugatiggahaṇena manussagatipi saṅgayhati. Saggaggahaṇena devagatiyeva. Tattha sundarā gatīti **sugati**. Rūpādīhi visayehi suṭṭhu aggoti **saggo**. So sabbopi lujjanapalujjanaṭṭhena **lokoti** ayaṃ vacanatto.

“Iti dibbena cakkhunā”ti-ādisabbaṃ nigamanavacanaṃ. Evaṃ dibbena cakkhunā -pa- passatīti ayamettha saṅkhepattho.

412. Evaṃ passitukāmena pana ādikammikena kulaputtana kasiṇārammaṇaṃ abhiññāpādakajjhānaṃ sabbākārena abhinīhārakkhamaṃ katvā “tejakasiṇaṃ, odātakasiṇaṃ, ālokakasiṇaṃ”ti imesu tīsu kasiṇesu aññataraṃ āsannaṃ kātabbaṃ. Upacārajjhānagocaraṃ katvā vaḍḍhetvā ṭhapetabbaṃ. Na tattha appanā uppādetabbāti adhippāyo. Sace hi uppādeti, pādakajjhānanissayaṃ hoti, na parikammaṇissayaṃ. Imesu ca pana tīsu ālokakasiṇaṃyeva seṭṭhataraṃ. Tasmā taṃ vā itaresaṃ vā aññataraṃ kasiṇaniddese vuttanayena uppādetvā upacārabhūmiyaṃyeva ṭhatvā vaḍḍhetabbaṃ. Vaḍḍhanāyopi cassa tattha vuttanayeneva veditabbo.

Vaḍḍhitaṭṭhānassa¹ antoyeva rūpagataṃ passitabbaṃ. Rūpagataṃ passato panassa parikammaṃ vāro abhikkamati. Tato āloko antaradhāyati. Tasmīṃ antarahite rūpagatampi na dissati. Athānena punappunaṃ pādakajjhānameva pavisitvā tato vuṭṭhāya āloko pharitabbo. Evaṃ anukkamena āloko thāmagato hotīti ettha āloko hotūti yattakaṃ ṭhānaṃ paricchindati, tattha āloko tiṭṭhatiyeva. Divasampi nisīditvā passato rūpadassanaṃ hoti. Rattīṃ tiṇukkāya maggapaṭipanno cettha puriso opammaṃ.

Eko kira rattīṃ tiṇukkāya maggaṃ paṭipajji. Tassa sā tiṇukkā vijjhāyi. Athassa samavisamāni na paññāyimsu. So taṃ tiṇukkaṃ bhūmiyaṃ ghaṃsitvā tiṇukkā puna ujjālesi. Sā pajjalitvā purimālokato mahantataraṃ ālokaṃ akāsi. Evaṃ punappunaṃ vijjhātam² ujjālayato kamena sūriyo uṭṭhāsi. Sūriye uṭṭhite ukkāya kammaṃ natthīti taṃ chaddetvā divasampi agamāsi. Tattha ukkāloko viya parikammakāle kasiṇāloko.

1. Vaḍḍhitavaḍḍhitaṭṭhānassa (Sī)

2. Vijjhātam vijjhātam (Sī)

Ukkāya vijjhātāya samavisamānaṃ adassanaṃ viya rūpagataṃ passato parikammaṃ vārātikkaṃ āloke antarahite rūpagatānaṃ adassanaṃ. Ukkāya ghaṃsanaṃ viya punappunaṃ pavesanaṃ. Ukkāya purimālokato mahantatarāloka karaṇaṃ viya puna parikammaṃ karoto balavatarāloka pharaṇaṃ. Sūriyuṭṭhānaṃ viya thāmagatālokaṃ yathāparicchedena ṭhānaṃ. Tiṇukkaṃ chaḍḍetvā divasampi gamaṇaṃ viya parittālokaṃ chaḍḍetvā thāmagatena lokena divasampi rūpadassanaṃ.

Tattha yadā tassa bhikkhuno maṃsacakkhussa anāpāthagataṃ antokucchigataṃ hadayavatthunissitaṃ heṭṭhāpathavīṭalanissitaṃ tirokuṭṭapabbatapākāragataṃ paracakkavāḷagatanti idaṃ rūpaṃ nāṇacakkhussa āpāthaṃ āgacchati, maṃsacakkhunā dissamānaṃ viya hoti, tadā dibbacakku uppannaṃ hotīti veditabbaṃ. Tadeva cettha rūpadassanasamattaṃ, na pubbaḥgacittāni.

Taṃ panetaṃ puthujjanaṃ paribandho¹ hoti. Kasmā? So hi yasmā yattha yattha āloko hotīti adhiṭṭhāti, taṃ taṃ pathavīsamuddapabbate vinivijjhivāpi ekālokaṃ hoti, athassa tattha bhayānakāni yakkharakkhasādirūpāni passato bhayaṃ uppajjati. Yena cittavikkhepaṃ patvā jhānavibbhantaṃ hoti, tasmā rūpadassane appamattena bhavitabbaṃ.

Tatrāyaṃ dibbacakkhuno uppattikkamo. Vuttappakārametaṃ rūpamārammaṇaṃ katvā manodvārāvajjane uppajjivā niruddhe tadeva rūpaṃ ārammaṇaṃ katvā cattāri pañca vā javanāni uppajjantīti sabbaṃ purimanayeneva veditabbaṃ. Idhāpi pubbaḥgacittāni savitakkasavicārāni kāmāvacarāni. Pariyosāne atthasādhakacittaṃ catutthajjhānikaṃ rūpāvacaraṃ. Tena sahaḥjātaṃ nāṇaṃ sattānaṃ cutūpapāte nāṇantipi dibbacakkuñāṇantipi vuccatīti.

Cutūpapātañānakathā niṭṭhitā.

Pakiṇṇakakathā

413. Iti Pañcakkhandhavidū, pañca abhiññā avoca yā Nātho.

Tā ñatvā tāsū ayaṃ, pakiṇṇakakathāpi viññeyyā.

1. Paripantho (Sī, Syā, I)

Etāsu hi yadetaṃ cutūpapātañāṇasaṅkhātaṃ dibbacakkhu, tassa anāgataṃsañāṇaṃca yathākammupagañāṇaṅcāti dvepi paribhaṇḍañāṇāni honti. Iti imāni ca dve iddhividhādīni ca pañcāti satta abhiññāñāṇāni idhāgatāni. Idāni tesam ārammaṇavibhāge asammohattham—

Ārammaṇattikā vuttā, ye cattāro Mahesinā.
Sattannamapi ñāṇānam¹, pavattim tesu dīpaye.

Tatrāyaṃ dīpanā. Cattāro hi ārammaṇattikā Mahesinā vuttā. Katame cattāro. Parittārammaṇattiko, maggārammaṇattiko, atītārammaṇattiko, ajjhattārammaṇattikoti².

414. Tattha **iddhividhañāṇam** parittamahaggata-atītānāgatapaccuppanna-ajjhatabahiddhārammaṇavasena sattu ārammaṇesu pavattati. Katham? Tañhi yadā kāyaṃ cittasannissitaṃ katvā adissamānena kāyena gantukāmo cittavasena kāyaṃ pariṇāmeti, mahaggatacitte samodahati samāropeti, tadā upayogaladdham ārammaṇam hotīti katvā rūpakāyārammaṇato parittārammaṇam hoti. Yadā cittaṃ kāyasannissitaṃ katvā dissamānena kāyena gantukāmo kāyavasena cittaṃ pariṇāmeti, pādakajjhānacittaṃ rūpakāye samodahati samāropeti, tadā upayogaladdham ārammaṇam hotīti katvā mahaggatacittārammaṇato mahaggatārammaṇam hoti.

Yasmā pana tadeva cittaṃ atītaṃ niruddham ārammaṇam karoti, tasmā atītārammaṇam hoti. Mahādhātunidhāne Mahākassapattherādīnaṃ viya anāgataṃ adhiṭṭhahantānaṃ anāgatārammaṇam hoti. **Mahākassapatthero** kira mahādhātunidhānaṃ karonto “anāgate aṭṭhārasavassādhikāni dvevassasatāni ime gandhā mā sussimsu, pupphāni mā milāyimsu, dīpā mā nibbāyimsū”ti adhiṭṭhahi³. Sabbam tatheva ahoṣi. **Assaguttatthero** vattaniyasenāsane bhikkhusaṅgham sukhabhattam bhuñjamānaṃ disvā udakasoṇḍim divase divase purebhatte dadhiraṣam hotūti adhiṭṭhāsi. Purebhatte gahitaṃ dadhiraṣam hoti. Pacchābhatte pākātika-udakameva⁴. Kāyaṃ pana

1. Sattannamabhiññāṇānam (Syā, I)

3. Dī-Ṭṭha 2. 204 piṭṭhe; Abhi-Ṭṭha 1. 444 piṭṭhepi.

2. Abhi 1. 2, 3 piṭṭhesu.

4. Abhi-Ṭṭha 1. 444 piṭṭhe.

cittasannissitaṃ katvā adissamānena kāyena gamanakāle paccuppannārammaṇaṃ hoti.

Kāyavasena cittaṃ, cittavasena vā kāyaṃ pariṇāmanakāle attano kumārakavaṇṇādinimmānakāle ca sakāyacittānaṃ ārammaṇakaraṇato ajjhattārammaṇaṃ hoti. Bahiddhā hatthi-assādidassanakāle pana bahiddhārammaṇanti evaṃ tāva iddhiḍhañāṇassa sattasu ārammaṇesu pavatti vedītabbā.

415. **Dibbasotadhātuñāṇaṃ** parittapaccuppanna-ajjhatabhiddhārammaṇavasena catūsu ārammaṇesu pavattati. Kathaṃ? Tañhi yasmā saddaṃ ārammaṇaṃ karoti, saddo ca paritto, tasmā parittārammaṇaṃ hoti. Vijjamānaṃyeva pana saddaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattanato paccuppannārammaṇaṃ hoti. Taṃ attano kuchhisaddasavanakāle ajjhattārammaṇaṃ. Paresaṃ saddasavanakāle bahiddhārammaṇanti evaṃ dibbasotadhātuñāṇassa catūsu ārammaṇesu pavatti vedītabbā.

416. **Cetopariyañāṇaṃ** parittamahaggata-appamāṇamagga-atītānāgatapaccuppannabahiddhārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattati. Kathaṃ? Tañhi paresaṃ kāmāvacaracittajānanakāle parittārammaṇaṃ hoti. Rūpāvacara-arūpāvacaracittajānanakāle mahaggatārammaṇaṃ hoti. Maggaphalajānanakāle appamāṇārammaṇaṃ hoti.

Ettha ca puthujjano sotāpannassa cittaṃ na jānāti. Sotāpanno vā sakadāgāmissāti evaṃ yāva arahato netabbaṃ. Arahā pana sabbesaṃ cittaṃ jānāti. Aññopi ca uparimo heṭṭhimassāti ayaṃ viśeso vedītabbo. Maggacittārammaṇakāle maggārammaṇaṃ hoti. Yadā pana atīte sattadivasabbhantare ca anāgate sattadivasabbhantare ca paresaṃ cittaṃ jānāti, tadā atītārammaṇaṃ anāgatārammaṇaṃca hoti.

Kathaṃ paccuppannārammaṇaṃ hoti. Paccuppannaṃ nāma tividdhaṃ khaṇapaccuppannaṃ santatipaccuppannaṃ addhāpaccuppannaṃca. Tattha uppādaṭṭhitibhaṅgappattaṃ **khaṇapaccuppannaṃ**. Ekadvesantativārapariyāpannaṃ **santatipaccuppannaṃ**. Tattha

andhakārenisīditvā ālokaṭṭhānaṃ gatassa na tāva ārammaṇaṃ pākāṭaṃ hoti, yāva pana taṃ pākāṭaṃ

hoti, etthantare ekadvesantativārā veditabbā. Ālokaṭṭhāne vicarivā ovarakaṃ pavitṭhassāpi na tāva sahasā rūpaṃ pākaṭaṃ hoti, yāva pana taṃ pākaṭaṃ hoti, etthantare ekadvesantativārā veditabbā. Dūre ṭhatvā pana rajakānaṃ hatthavikāraṃ, ghaṇḍibherī-ākoṭanavikāraṇca disvāpi na tāva saddaṃ suṇāti, yāva pana¹ taṃ suṇāti, etasmimpi² antare ekadvesantativārā veditabbā. Evaṃ tāva **Majjhimbhāṇakā**.

Saṃyuttabhāṇakā pana rūpasantati arūpasantatīti dve santatiyo vatvā udakaṃ akkamitvā gatassa yāva tīre akkanta-udakalekhā na vippasīdati, addhānato āgatassa yāva kāye usumabhāvo na vūpasammati, ātapā āgantvā gabbhaṃ pavitṭhassa yāva andhakārabhāvo na vigacchati, antogabbhe kammaṭṭhānaṃ manasi karitvā divā vātapānaṃ vivarivā oloketassa yāva akkhīnaṃ phandanabhāvo na vūpasammati, ayaṃ **rūpasantati** nāma. Dve tayo javanavārā **arūpasantati** nāmāti vatvā tadubhayampi **santatipaccuppannaṃ** nāmāti vadanti.

Ekabhavapariicchinnaṃ pana **addhāpaccuppannaṃ** nāma. Yaṃ sandhāya **Bhaddekarattasutte** “yo cāvuso mano ye ca dhammā ubhayametaṃ paccuppannaṃ, tasmim ce paccuppanne chandarāgappaṭibaddhaṃ hoti viññāṇaṃ, chandarāgappaṭibaddhattā viññāṇassa tadabhinandati, tadabhinandanto paccuppannesu dhammesu saṃhīratī”³ vuttaṃ. Santatipaccuppannañcetha Aṭṭhakathāsu āgataṃ. Addhāpaccuppannaṃ sutte.

Tattha keci khaṇapaccuppannaṃ cittaṃ cetopariyaññassa ārammaṇaṃ hotīti vadanti. Kim kāraṇā? Yasmā iddhimato ca parassa ca ekakkhaṇe cittaṃ uppajjātīti. Idaṇca nesaṃ opammaṃ, yathā ākāse khitte pupphamuṭṭhimhi avassaṃ ekaṃ pupphaṃ ekassa vaṇṭena vaṇṭaṃ paṭivijjhati, evaṃ parassa cittaṃ jānissāmīti rāsivasena mahājanassa citte āvajjite avassaṃ ekassa cittaṃ ekena cittena uppādakkhaṇe vā ṭhitikkhaṇe vā bhaṅgakkhaṇe vā paṭivijjhatīti. Taṃ pana vassasatampi vassasahassampi āvajjanto yena ca cittena āvajjati, yena ca jānāti. Tesā dvinnaṃ saha ṭhānābhāvato āvajjanajavanānaṇca anitṭhatṭhāne nānārammaṇabhāvappattidosato ayuttanti Aṭṭhakathāsu paṭikkhittaṃ.

1. Yāva ca pana (Sī, I, Ka)

2. Tasmimpi (Syā, I, Ka)

3. Ma 3. 237 piṭṭhe.

Santatipaccuppannaṃ pana addhāpaccuppannañca ārammaṇaṃ hotīti veditabbaṃ. Tattha yaṃ vattamānajanavāthito atītānāgatavasena dvitti¹javanavāthiparimāṇe kāle parassa cittaṃ, taṃ sabbampi santatipaccuppannaṃ nāma. “Addhāpaccuppannaṃ pana javanavārena dīpetabbaṃ”ti **Samyuttaṭṭhakathāyaṃ** vuttaṃ. Taṃ suṭṭhu vuttaṃ.

Tatrāyaṃ dīpanā, iddhiṃ parassa cittaṃ jānitukāmo āvajjati, āvajjanaṃ khaṇapaccuppannaṃ ārammaṇaṃ katvā teneva saha nirujjhati. Tatho cattāri pañca vā javanāni. Yesaṃ pacchimaṃ iddhicittaṃ, sesāni kāmāvacarāni, tesaṃ sabbesampi tadeva niruddhaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ hoti, na ca tāni nānārammaṇāni honti, addhāvasena paccuppannārammaṇattā. Ekārammaṇattepi ca iddhicittameva parassa cittaṃ jānāti, na itarāni. Yathā cakkhudvāre cakkhuvīññāṇameva rūpaṃ passati, na itarānīti. Iti idaṃ santatipaccuppannaṃ ceva addhāpaccuppannaṃ ca vasena paccuppannārammaṇaṃ hoti. Yaṃ vā santatipaccuppannaṃ addhāpaccuppanneyeva patati, tasmā addhāpaccuppannavasenevetam² paccuppannārammaṇanti veditabbaṃ. Parassa cittaṃ ārammaṇattāyeva pana bahiddhārammaṇaṃ hotīti evaṃ cetopariyaññāṇassa aṭṭhasu ārammaṇesu pavatti veditabbā.

417. **Pubbenivāsaññānaṃ** parittamahagga-appamāṇamagga-atīta-ajjhatabhiddhānavattabbārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattati. Kathaṃ? Tañhi kāmāvacarakkhandhānussaraṇakāle parittārammaṇaṃ hoti. Rūpāvacarārūpāvacarakkhandhānussaraṇakāle mahagga-tārammaṇaṃ. Atīte attanā parehi vā bhāvitamaggaṃ sacchikataphalañca anussaraṇakāle appamāṇārammaṇaṃ. Bhāvitamaggameva anussaraṇakāle maggārammaṇaṃ. Niyamato panetaṃ atītārammaṇameva.

Tattha kiñcāpi cetopariyaññāyathākammupagaññānīpi atītārammaṇāni honti, atha kho tesaṃ cetopariyaññāṇassa sattadivasabbhantarātītaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ. Tañhi aññaṃ khandhaṃ vā khandhapaṭibaddhaṃ vā na jānāti. Maggasampayuttacittaṃ ārammaṇattā pana pariyāyato maggārammaṇanti vuttaṃ. Yathākammupagaññāṇassa ca atītaṃ cetanāmatameva ārammaṇaṃ. Pubbenivāsaññāṇassa pana atītā khandhā khandhapaṭibaddhañca kiñci anārammaṇaṃ nāma

1. Dvatti (?)

2. Vaseneva cetam (Sī), vaseneva tam (I, Ka)

natthi. Tañhi atītakkhāndhakhandhapaṭibaddhesu dhammesu sabbaññutaññāṅatikam¹ hotīti ayam viseso veditabbo². Ayamettha Aṭṭhakathānayo. Yasmā pana “kusalā khandhā iddhividhaññāssa cetopariyaññāssa pubbenivāsānussatiññāssa yathākammupagaññāssa anāgatañsaññāssa ārammaṇapaccayena paccayo”³ paṭhāne vuttaṃ. Tasmā cattāropi khandhā cetopariyaññāyathākammupagaññānaṃ ārammaṇā honti. Tatrāpi yathākammupagaññāssa kusalākusalā evāti.

Attano khandhānussaraṇakāle panetaṃ ajjhattārammaṇaṃ. Parassa khandhānussaraṇakāle bahiddhārammaṇaṃ. “Atīte Vipassī Bhagavā ahoṣi. Tassa mātā Bandhumatī, pitā Bandhumā”⁴ ti-ādinā⁴ nayena nāmagottapathavīnimitādi-anussaraṇakāle navattabbārammaṇaṃ hoti. **Nāmagottanti** cettha khandhūpanibandho sammutisiddho byañjanattho daṭṭhabbo, na byañjanaṃ. Byañjanañhi saddāyatanasaṅgahitattā parittaṃ hoti. Yathāha “niruttipaṭisambhidā parittārammaṇā”⁵ ti⁵. Ayamettha amhākaṃ khanti. Evaṃ pubbenivāsāññāssa aṭṭhasu ārammaṇesu pavatti veditabbā.

418. **Dibbacakkhuññāṇaṃ** parittapaccuppanna-ajjhattabahiddhārammaṇavasena catūsu ārammaṇesu pavattati. Kathaṃ? Tañhi yasmā rūpaṃ ārammaṇaṃ karoti, rūpañca parittaṃ, tasmā parittārammaṇaṃ hoti. Vijjamāneyeva ca rūpe pavattattā paccuppannārammaṇaṃ. Attano kucchigatādirūpadassanakāle ajjhattārammaṇaṃ. Parassa rūpadassanakāle bahiddhārammaṇanti evaṃ dibbacakkhuññāssa catūsu ārammaṇesu pavatti veditabbā.

419. **Anāgatañsaññāṇaṃ** parittamahaggata-appamāṇamagga-anāgata-ajjhattabahiddhānavattabbārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattati. Kathaṃ? Tañhi “ayam anāgate kāmāvacare nibbattissatī”⁶ ti jānanakāle parittārammaṇaṃ hoti. “Rūpāvacare arūpāvacare vā nibbattissatī”⁷ ti jānanakāle mahaggatārammaṇaṃ. “Maggam bhāvēssati, phalaṃ sacchikarissatī”⁸ ti jānanakāle appamāṇārammaṇaṃ. “Maggam bhāvēssati”⁹ ceva jānanakāle maggārammaṇaṃ. Niyamako pana taṃ anāgatārammaṇameva.

1. ...samānāṅatikam (Syā), ...samāṅatikam (I)

3. Abhi 8. 133 piṭṭhe.

4. Dī 2. 6 piṭṭhe.

2. Veditabboti (Syā)

5. Abhi 2. 320 piṭṭhe.

Tattha kiñcāpi cetopariyañāṇampi anāgatārammaṇaṃ hoti, atha kho tassa sattadivasabbhantarānāgataṃ cittameva ārammaṇaṃ. Tañhi aññaṃ khandhaṃ vā khandhapaṭibaddhaṃ vā na jānāti. Anāgataṃsañāṇassa pubbenivāsañāṇe vuttanayena anāgate anārammaṇaṃ nāma natthi. “Ahaṃ amutra nibbattissāmī”ti jānanakāle ajjhattārammaṇaṃ. “Asuko amutra nibbattissatī”ti jānanakāle bahiddhārammaṇaṃ. “Anāgate Metteyyo Bhagavā uppajjissati. Subrahmā nāmassa brāhmaṇo pitā bhavissati. Brahmavatī nāma brāhmaṇī mātā”ti-ādinā¹ pana nayena nāmagottajānanakāle pubbenivāsañāṇe vuttanayeneva na vattabbārammaṇaṃ hotīti evaṃ anāgataṃsañāṇassa aṭṭhasu ārammaṇesu pavatti veditabbā.

420. **Yathākammupagaññaṇaṃ** parittamahaggata-atīta-ajjhattabahiddhārammaṇavasena pañcasu ārammaṇesu pavattati. Kathaṃ? Tañhi kāmāvacarakammajānanakāle parittārammaṇaṃ hoti. Rūpāvacarārūpāvacarakammajānanakāle mahaggatārammaṇaṃ. Atītameva jānātīti atītārammaṇaṃ. Attano kammaṃ jānanakāle ajjhattārammaṇaṃ. Parassa kammaṃ jānanakāle bahiddhārammaṇaṃ hoti. Evaṃ yathākammupagaññaṇassa pañcasu ārammaṇesu pavatti veditabbā. Yañcettha ajjhattārammaṇaṇceva bahiddhārammaṇaṇcāti vuttaṃ, taṃ kālena ajjhattaṃ kālena bahiddhā jānanakāle ajjhattabahiddhārammaṇampi hotiyevāti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Abhiññāniddeśo nāma terasamo paricchedo.

1. Dī 3. 63 piṭṭhe.

14. Khandhaniddesa

Paññākathā

421. Idāni yasmā evaṃ abhiññāvasena adhigatānisamsāya thiratarāya samādhībhāvanāya samannāgatena bhikkhunā **sīle patitṭhāya naro sapañño, cittaṃ paññaṅca bhāvayanti** ettha cittaśisena nidditṭho **samādhi** sabbākārena bhāvito hoti.

Tadanantarā¹ pana paññā bhāvetabbā. Sā ca atisaṅkhepadesitattā viññātumpi tāva na sukarā, pageva bhāvetum. Tasmā tassā vitthāraṃ bhāvanānayaṅca dassetum idaṃ pañhākammaṃ hoti.

Kā paññā, kenatṭhena paññā, kānassā lakkhaṇarasapaccupaṭṭhāna padaṭṭhānāni, katividhā paññā, kathaṃ bhāvetabbā, paññābhāvanāya ko ānisamsoti.

422. Tatridaṃ vissajjanaṃ, **kā paññāti** paññā bahuvīdhā nānappakārā. Taṃ sabbaṃ vibhāvayitum ārabhamānaṃ vissajjanaṃ adhippetañceva atthaṃ na sādheyya, uttari ca vikkhepāya saṃvatteyya, tasmā idha adhippetameva sandhāya vadāma. Kusalacittasampayuttaṃ vipassanāññānaṃ paññā.

423. **Kenatṭhena paññāti** pajānanaṭṭhena paññā. Kimidaṃ **pajānanaṃ** nāma? Sañjānanaṃ vijānanaṃ kāravasiṭṭhaṃ nānappakārato jānanaṃ. Saññāviññāṇapaññānaṃ hi samānepi jānanaṃ bhāve, saññā “nīlaṃ pītakaṃ”ti ārammaṇasañjānanaṃ mattameva hoti. “Aniccaṃ dukkhaṃ anattā”ti lakkhaṇapaṭivedhaṃ pāpetum na sakkoti. Viññāṇaṃ “nīlaṃ pītakaṃ”ti ārammaṇaṅca jānāti, lakkhaṇapaṭivedhaṅca pāpeti. Ussakkivā pana maggapātubhāvaṃ pāpetum na sakkoti. Paññā vuttanayavasena ārammaṇaṅca jānāti, lakkhaṇapaṭivedhaṅca pāpeti, ussakkivā maggapātubhāvaṅca pāpeti.

Yathā hi heraññīkaphalake ṭhapitaṃ kahāpaṇarāsīm eko ajātabuddhidārako, eko gāmikapuriso, eko heraññīkoti tīsu janesu

passamānesu ajātabuddhidārako kahāpaṇānaṃ
cittavicittadīghacaturassaparimaṇḍalabhāvamattameva jānāti, “idaṃ
manussānaṃ upabhogaparibhogaṃ ratanasammataṃ”ti na jānāti.
Gāmikapuriso cittavicittādibhāvaṃ jānāti, “idaṃ manussānaṃ
upabhogaparibhogaṃ ratanasammataṃ”ti ca. “Ayaṃ cheko, ayaṃ kūṭo,
ayaṃ addhasāro”ti imaṃ pana vibhāgaṃ na jānāti. Heraññiko sabbepi te
pakāre jānāti, jānanto ca kahāpaṇānaṃ oloketvāpi jānāti, ākoṭitassa saddaṃ
suttvāpi, gandhaṃ ghāyitvāpi, rasaṃ sāyitvāpi, hatthena dhārayitvāpi,
asukasmiṃ nāma gāme vā nigame vā nagare vā pabbate vā nadīṭṭre vā
katotipi, asukācariyena katotipi jānāti, evaṃsampadamidaṃ veditabbaṃ.

Saññā hi ajātabuddhino dārakassa kahāpaṇadassanaṃ viya hoti,
nīlādivasena ārammaṇassa upaṭṭhānākāramattagahaṇato. Viññāṇaṃ
gāmikassa purisassa kahāpaṇadassanaṃmiva hoti, nīlādivasena
ārammaṇākāragahaṇato, uddhampi ca lakkhaṇapaṭivedhasampāpanato.
Paññā heraññikassa kahāpaṇadassanaṃmiva hoti, nīlādivasena
ārammaṇākāraṃ gahetvā, lakkhaṇapaṭivedhaṅca pāpetvā, tato uddhampi
maggapātubhāvapāpanato. Tasmā yadetam sañjānanavijānanākāraṃviṣiṭṭham
nānappakārato jānanaṃ. Idaṃ pajānanaṃti veditabbaṃ. Idaṃ sandhāya hi
etaṃ vuttaṃ “pajānanaṭṭhena paññā”ti.

Sā panesā yattha saññāviññāṇāni, na tattha ekasena hoti. Yadā pana
hoti, tadā avinibbhuttā tehi dhammehi “ayaṃ saññā, idaṃ viññāṇaṃ, ayaṃ
paññā”ti vinibbhujjitvā alabbhaneyyanānattā sukhumā duddasā. Tenāha
āyasmā Nāgaseno “dukkaraṃ mahārāja Bhagavatā katan”ti. Kim bhante
Nāgasena Bhagavatā dukkaraṃ katanti. “Dukkaraṃ mahārāja Bhagavatā
kataṃ yaṃ arūpīnaṃ cittacetāsikānaṃ dhammānaṃ ekārammaṇe
pavattamānānaṃ vavattānaṃ akkhātaṃ ayaṃ phasso, ayaṃ vedanā, ayaṃ
saññā, ayaṃ cetanā, idaṃ cittaṃ”ti¹.

1. Khu 11. 94 Milindapañhe.

424. **Kānassā lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānānī**ti ettha pana dhammasabhāvapaṭivedhalakkhaṇā paññā, dhammānaṃ sabhāvapaṭicchādakamohandhakāraviddhaṃsanarasā, asammohapaccupaṭṭhānā. “Samāhito yathābhūtaṃ jānāti passatī”¹ti vacanato pana samādhi tassā padaṭṭhānaṃ.

Paññāpabhedakathā

425. **Katividhā paññāti** dhammasabhāvapaṭivedhalakkhaṇena tāva ekavidhā. Lokiyalokuttaravasena duvidhā. Tathā sāsavānāsavādivasena, nāmarūpavavattthāpanavasena, somanassupekkhāsahagatavasena, dassanabhāvanābhūmivasena ca. Tividhā cintāsutabhāvanāmayavasena. Tathā parittamahaggata-appamāṇārammaṇavasena, āyāpāya-upāyakosallavasena, ajjhattābhinivesādivasena ca. Catubbidhā catūsu saccesu ñāṇavasena catupaṭṭisambhidāvasena cāti.

426. Tattha **ekavidhakoṭṭhāso** uttānatthoyeva. **Duvidhakoṭṭhāse** lokiyamaggasampayuttā **lokiyā**. Lokuttaramaggasampayuttā **lokuttarāti** evaṃ lokiyalokuttaravasena duvidhā.

Dutiyaduke āsavānaṃ ārammaṇabhūtā **sāsavā**. Tesāṃ anārammaṇā **anāsavā**. Atthato panesā lokiyalokuttarāva hoti. Āsavasampayuttā sāsavā. Āsavavippayuttā anāsavāti-ādīsupi eseva nayo. Evaṃ sāsavānāsavādivasena duvidhā.

Tatitaduke yā vipassanaṃ ārabhitukāmassa catunnaṃ arūpakkhandhānaṃ vavattthāpane paññā, ayaṃ **nāmvavattthāpanapaññā**. Yā rūpakkhandhassa vavattthāpane paññā, ayaṃ **rūpavavattthāpanapaññāti** evaṃ nāmarūpavavattthāpanavasena duvidhā.

Catutthaduke dvīsu kāmāvacarakusalacittesu soḷasasu ca pañcakanayena catukkajjhānikesu maggacittesu paññā **somanassasahagatā**. Dvīsu kāmāvacarakusalacittesu catūsu ca pañcamajjhānikesu maggacittesu paññā **upekkhāsahagatāti** evaṃ somanassupekkhāsahagatavasena duvidhā.

1. Am 3. 259 piṭṭhe.

Pañcamaduke paṭhamamaggapaññā **dassanabhūmi**. Avasesamaggattaya-paññā **bhāvanābhūmi**ti evaṃ dassanabhāvanābhūmivasena duvidhā.

427. **Tikesu** paṭhamattike parato assutvā paṭiladdhapaññā attano cintāvasena nipphannattā **cintāmayā**. Parato sutvā paṭiladdhapaññā sutavasena nipphannattā **sutamayā**. Yathā tathā vā bhāvanāvasena nipphannā appanāppattā paññā **bhāvanāmayā**. Vuttañhetarū—

“Tattha katamā cintāmayā paññā. Yogavihitesu vā kammāyatanesu yogavihitesu vā sippāyatanesu yogavihitesu vā vijjāṭṭhānesu kammassakataṃ vā saccānulomikaṃ vā rūpaṃ aniccanti vā vedanā -pa-saññā. Saṅkhārā. Viññāṇaṃ aniccanti vā, yaṃ evarūpiṃ anulomikaṃ khantiṃ diṭṭhiṃ ruciṃ mutiṃ pekkhaṃ dhammanijjhānakhantiṃ parato assutvā paṭilabhati, ayaṃ vuccati cintāmayā paññā -pa- sutvā paṭilabhati, ayaṃ vuccati sutamayā paññā. Sabbāpi samāpannessa paññā bhāvanāmayā paññā”ti¹.

Evaṃ cintāsutabhāvanāmayavasena tividhā.

Dutiyaṭṭike kāmāvacaradhamme ārabba pavattā paññā **parittārammaṇā**. Rūpāvacarārūpāvacare ārabba pavattā **mahaggatārammaṇā**. Sā lokiyavipassanā. Nibbānaṃ ārabba pavattā **appamāṇārammaṇā**. Sā lokuttaravipassanāti evaṃ parittamahaggatāppamāṇārammaṇavasena tividhā.

Tatiyaṭṭike **āyo** nāma vuddhi, sā duvidhā anattahānito atthuppattito ca. Tattha kosallaṃ **āyakosallaṃ**. Yathāha—

“Tattha katamaṃ āyakosallaṃ, ime me dhamme manasikaroto anuppannā ceva akusalā dhammā na uppajjanti, uppannā ca akusalā dhammā pahiyanti, ime vā panime dhamme manasikaroto anuppannā ceva kusalā dhammā uppajjanti. Uppannā ca kusalā dhammā bhīyobhāvāya vepullāya bhāvanāya pāripūriyā saṃvattantīti, yā tattha paññā pajānaṃ -pa- amoho dhammavicayo sammādiṭṭhi, idaṃ vuccati āyakosallaṃ”ti².

1. Abhi 2. 337 Vibhaṅge.

2. Abhi 2. 338 Vibhaṅge.

Apāyoti pana avuddhi, sāpi duvidhā atthahānito ca anattahuppattito ca. Tattha kosallaṃ **apāyakosallaṃ**. Yathāha “tattha katamaṃ apāyakosallaṃ, ime dhamme manasikaroto anuppannā ceva kusalā dhammā na uppajjantī”¹ti-ādi¹.

Sabbattha pana tesam tesam dhammānam upāyesu nibbattikāraṇesu taṃkhaṇappavattaṃ ṭhānuppattikaṃ kosallaṃ upāyakosallaṃ nāma. Yathāha “sabbāpi tatrūpāyā paññā upāyakosallaṃ”¹ti¹. Evaṃ āyāpāya-upāyakosallavasena tividdhā.

Catutthattike attano khandhe gahetvā āraddhā vipassanā paññā **ajjhattābhinivesā**. Parassa khandhe bāhiraṃ vā anindriyabaddharūpaṃ gahetvā āraddhā **bahiddhābhinivesā**. Ubhayaṃ gahetvā āraddhā **ajjhattabahiddhābhinivesā**ti evaṃ ajjhattābhinivesādivasena tividdhā.

428. **Catukkesu** paṭhamacatukke dukkhasaccaṃ ārabba pavattaṃ ñāṇaṃ **dukkhe ñāṇaṃ**. Dukkhasamudayaṃ ārabba pavattaṃ ñāṇaṃ **dukkhasamudaye ñāṇaṃ**. Dukkhanirodhaṃ ārabba pavattaṃ ñāṇaṃ **dukkhanirodhe ñāṇaṃ**. Dukkhanirodhagāminim paṭipadaṃ ārabba pavattaṃ ñāṇaṃ **dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇanti** evaṃ catūsu saccesu ñāṇavasena catubbiddhā.

Dutiyacatukke catasso paṭisambhidā nāma atthādīsu pabhedagatāni cattāri ñāṇāni. Vuttañhetam “atthe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā. Dhamme ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Tatra²dhammaniruttābhilāpe ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā. Ñāṇesu ñāṇaṃ paṭibhānapaṭisambhidā”³ti³.

Tattha **atthoti** saṅkhepato hetuphalassetam adhivacanam. Hetuphalam hi yasmā hetu-anusārena ariyati adhigamiyati sampāpuṇiyati, tasmā atthoti vuccati. Pabhedato pana yaṃ kiñci paccayasambhūtam, nibbānam, bhāsitattho, vipāko, kiriyāti ime pañca dhammā atthoti veditabbā. Tam attham paccavekkhantassa tasmim atthe pabhedagatam ñāṇam **atthapaṭisambhidā**. **Dhammotipi** saṅkhepato paccassetam adhivacanam. Paccayo hi yasmā tam tam dahati pavatteti vā sampāpuṇitum vā deti tasmā dhammoti vuccati.

1. Abhi 2. 338 Vibhaṅge.

2. Tattha (Si, Ka), attha (Syā, I, Ka)

3. Abhi 2. 307 Vibhaṅge.

pabhedato pana yo koci phalanibbattako hetu, ariyamaggo, bhāsitaṃ, kusalaṃ, akusalanti ime pañca dhammā dhammoti veditabbā. Taṃ dhammaṃ paccavekkhantassa tasmim̐ dhamme pabhedagataṃ ñāṇaṃ **dhammapaṭisambhidā**.

Ayameva hi attho abhidhamme—

“Dukkhe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā. Dukkhasamudaye ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Hetumhi ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Hetuphale ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā. Ye dhammā jātā bhūtā sañjātā nibbattā abhinibbattā pātubhūtā. Imesu dhammesu ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā. Yamhā dhammā te dhammā jātā bhūtā sañjātā nibbattā abhinibbattā pātubhūtā, tesu dhammesu ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Jarāmarañe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā. Jarāmarañasamudaye ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā -pa-saṅkhāranirodhe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā. Saṅkhāranirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Idha bhikkhu dhammaṃ jānāti Suttaṃ Geyyaṃ -pa- Vedallaṃ. Ayaṃ vuccati dhammapaṭisambhidā. So tassa tasso bhāsitassa atthaṃ jānāti ‘ayaṃ imassa bhāsitassa attho, ayaṃ imassa bhāsitassa attho’ti. Ayaṃ vuccati atthapaṭisambhidā. Katame dhammā kusalā. Yasmiṃ samaye kāmāvacaraṃ kusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti -pa-. Ime dhammā kusalā. Imesu dhammesu ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Tesāṃ vipāke ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā”ti-ādinā¹ nayena vibhajivā dassito.

Tatradhammaniruttābhilāpe ñāṇanti tasmim̐ atthe ca dhamme ca yā sabhāvanirutti abyabhicārī vohāro. Tadabhilāpe tassa bhāsane udīraṇe taṃ bhāsitaṃ lapitaṃ udīritaṃ sutvāva ayaṃ sabhāvanirutti, ayaṃ na sabhāvaniruttīti evaṃ tassā dhammaniruttisaññitāya sabhāvaniruttiyā māgadhikāya sabbasattānaṃ mūlabhāsāya pabhedagataṃ ñāṇaṃ **niruttipaṭisambhidā**. Niruttipaṭisambhidāppatto hi phasso vedanāti evamādivacanaṃ sutvāva ayaṃ sabhāvaniruttīti jānāti. Phassā vedanoti evamādikāṃ pana ayaṃ na sabhāvaniruttīti.

1. Abhi 2. 307, 308 Vibhaṅge.

Ñānesu ñāṇanti sabbattha ñāṇamārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassa ñāṇārammaṇaṃ ñāṇaṃ, yathāvuttesu vā tesu ñāṇesu sagocarakiccādivasena vitthārato ñāṇaṃ **paṭibhānapaṭisambhidā**ti attho.

429. Catassopi cetā paṭisambhidā dvīsu ṭhānesu pabhedam gacchanti sekkhabhūmiyañca asekkhabhūmiyañca.

Tattha aggasāvakaṇaṃ mahāsāvakaṇaṃ asekkhabhūmiyaṃ pabhedagatā. Ānandatthera Cittagahapati Dhammika-upāsaka Upāligahapati Khujjuttarā-upāsikādīnaṃ sekkhabhūmiyaṃ. Evaṃ dvīsu bhūmiṣu pabhedam gacchantiyopi cetā adhigamena pariyattiyā savanena paripucchāya pubbayogena cāti imehi pañcahākārehi visadā honti.

Tattha **adhigamo** nāma arahattappatti. **Pariyatti** nāma Buddhavacanassa pariyāpuṇaṇaṃ. **Savanam** nāma sakkaccaṃ atthiṃ katvā dhammassavanaṃ. **Paripucchā** nāma Pāli-aṭṭhakathādīsu gaṇṭhipada-atthapadavinicchayakathā, **pubbayogo** nāma pubbabuddhānaṃ sāsane gatapaccāgatikabhāvena yāva anulomaṃ gotrabhusamīpaṃ, tāva vipassanānuyogo.

Apare āhu—

“Pubbayogo bāhusaccaṃ, desabhāsā ca āgamo.

Paripucchā adhigamo, garusannissayo tathā.

Mittasampatti cevāti, paṭisambhidapaccayā”ti.

Tattha **pubbayogo** vuttanayova. **Bāhusaccaṃ** nāma tesu tesu satthesu ca sippāyatanesu ca kusalatā. **Desabhāsā** nāma ekasatavohārakusalatā. Visesena pana māgadhi ke kosallaṃ. **Āgamo** nāma antamaso opammavaggaṃ mattassapi Buddhavacanassa pariyāpuṇaṇaṃ. **Paripucchā** nāma ekagāthāyapi atthavinicchayapucchanaṃ. **Adhigamo** nāma sotāpannatā vā -pa- arahattaṃ vā. **Garusannissayo** nāma sutapaṭibhānabahulānaṃ garūnaṃ santike vāso. **Mittasampatti** nāma tathārūpānaṃ yeva mittānaṃ paṭilābhoti.

Tattha Buddhā ca Paccekabuddhā ca pubbayogañceva adhigamañca nissāya paṭisambhidā pāpuṇanti. Sāvakā sabbānipi etāni kāraṇāni. Paṭisambhidāppattiyā ca

pāṭiyekko kammaṭṭhānabhāvanānuyogo nāma natthi. Sekkhānaṃ pana sekkhaphalavimokkhantikā. Asekkhānaṃ asekkhaphalavimokkhantikāva paṭisambhidāppatti hoti. Tathāgatānaṃ hi Dasabalāni viya ariyānaṃ ariyaphaleneva paṭisambhidā ijjhantīti imā paṭisambhidā sandhāya vuttaṃ catupaṭisambhidāvasena catubbidhāti.

Paññābhūmi-mūla-sarīravavatthāna

430. Kathaṃ **bhāvetabbāti** ettha pana yasmā imāya paññāya khandhāyatanadhātu-indriyasaccapaṭiccasamuppādādibhedā dhammā **bhūmi**. Sīlavisuddhi ceva cittavisuddhi cāti imā dve visuddhiyo **mūlaṃ**. Diṭṭhivisuddhi, kaṅkhāvitaraṇavisuddhi, maggāmagga ñāṇa dassanavisuddhi, paṭipadā ñāṇa dassana visuddhi, ñāṇadassanavisuddhīti imā pañca visuddhiyo **sarīraṃ**. Tasmā tesu bhūmibhūtesu dhammesu uggahaparipucchāvasena ñāṇaparicayaṃ katvā mūlabhūtā dve visuddhiyo sampādetvā sarīrabhūtā pañca visuddhiyo sampādentena bhāvetabbā. Ayamettha saṅkhepo.

431. Ayaṃ pana vitthāro, yaṃ tāva vuttaṃ “khandhāyatanadhātu-indriyasaccapaṭiccasamuppādādibhedā dhammā bhūmī”ti, ettha **khandhāti** pañca khandhā rūpakkhandho vedanākkhandho saññākkhandho saṅkhārakkhandho viññākkhandhoti.

Rūpakkhandhakathā

432. Tattha yaṃ kiñci sītādīhi ruppanalakkhaṇaṃ dhammajātaṃ, sabbaṃ taṃ ekato katvā **rūpakkhandhoti** veditabbaṃ.

Tadetaṃ ruppanalakkhaṇena ekavidhampi bhūtopādāyabhedato duvidhaṃ.

Tattha bhūtarūpaṃ catubbidhaṃ pathavīdhātu āpodhātu tejodhātu vāyodhātūti. Tāsaṃ lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānāni catudhātuvavatthāne vuttāni. Padaṭṭhānato pana tā sabbāpi avasesadhātuttayapadaṭṭhānā.

Upādārūpaṃ catuvīsatividhaṃ cakkhu, sotaṃ, ghānaṃ, jivhā, kāyo, rūpaṃ, saddo, gandho, raso, itthindriyaṃ, purisindriyaṃ, jīvitindriyaṃ, hadayavatthu, kāyaviññatti, vacīviññatti, ākāsadhātu, rūpassa lahutā, rūpassa

mudutā, rūpassa kammaññatā, rūpassa upacayo, rūpassa santati, rūpassa jaratā, rūpassa aniccatā, kabaḷikāro āhāroti.

433. Tattha rūpābhighātārahātappasādalakkhaṇaṃ daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇaṃ vā **cakkhu**, rūpesu āviñchanarasam, cakkhuvīññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṃ, daṭṭhukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṃ.

Saddābhighātārahābhūtappasādalakkhaṇaṃ, sotukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇaṃ vā **sotaṃ**, saddesu āviñchanarasam, sotaviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṃ, sotukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṃ.

Gandhābhighātārahābhūtappasādalakkhaṇaṃ, ghāyitukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇaṃ vā **ghānaṃ**, gandhesu āviñchanarasam, ghānaviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṃ, ghāyitukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṃ.

Rasābhighātārahābhūtappasādalakkhaṇā, sāyitukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇā vā **jivhā**, rasesu āviñchanarasā, jivhāviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhānā, sāyitukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānā.

Phoṭṭhabbābhighātārahābhūtappasādalakkhaṇo, phusitukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇo vā **kāyo**, phoṭṭhabbesu āviñchanaraso, kāyaviññāṇassa ādhārabhāvapaccupaṭṭhāno, phusitukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhāno.

434. Keci pana “tejādihikānaṃ bhūtānaṃ pasādo cakkhu, vāyupathavī-
āpādihikānaṃ bhūtānaṃ pasādā¹ sotaghānajivhā, kāyo sabbesampi”ti
vadanti. Apare “tejādihikānaṃ pasādo cakkhu, vivaravāyu-
āpāpathavādihikānaṃ sotaghānajivhākāyā”ti vadanti. Te vattabbā “suttaṃ
āharathā”ti. Addhā suttameva na dakkhissanti. Keci panettha “tejādīnaṃ
guṇehi rūpādīhi anugayhabhāvato”ti kāraṇaṃ **dassenti**². Te vattabbā “ko
panevamāha rūpādayo tejādīnaṃ guṇā”ti. Avinibbhogavuttīsu hi bhūtesu
ayaṃ imassa guṇo ayaṃ imassa guṇoti na labbhā vattun”ti. Atāpi vadeyyuṃ
“yathā tesu tesu sambhāresu tassa

1. Pasādo (Syā, I, Ka)

2. Vadanti (Sī)

tassa bhūtassa adhiakatāya pathavī-ādīnaṃ sandhāraṇādīni kiccāni icchatha, evaṃ tejādi-adhikesu sambhāresu rūpādīnaṃ adhiabhāvadassanato icchitabbametam rūpādayo tesam guṇā”ti. Te vattabbā “iccheyyāma, yadi āpādhikassa āsavassa gandhato pathavī-adhike kappāse gandho adhiakataro siyā, tejādhikassa ca uṇhodakassa vaṇṇato sītudakassa vaṇṇo parihāyetha”¹. Yasmā panetaṃ ubhayampi natthi, tasmā pahāyetaṃ² etesaṃnissayabhūtānaṃ visesakappanaṃ, yathā avisesepi ekakalāpe bhūtānaṃ rūparasādayo aññamaññaṃ visadisā honti, evaṃ cakkhupasādādayo avijjamānepi aññasmiṃ visesakāraṇe”ti gahetabbametam.

Kim pana taṃ yaṃ aññamaññaṃ asādharmaṃ? Kammameva nesaṃ visesakāraṇaṃ. Tasmā kammavisesato etesaṃ viseso, na bhūtavisesato. Bhūtaviseso hi sati pasādova na uppajjati. Samānānaṃhi pasādo, na visamānānanti porāṇā.

435. Evaṃ kammavisesato visesavantesu ca etesu cakkhusotāni **asampattavisayagāhakāni**, attano nissayaṃ anallīnanissaye eva visaye viññāṇahetuttā. Ghānājivhākāyā **sampattavisayagāhakā**, nissayavasena ceva, sayaṅca, attano nissayaṃ allīneyeva visaye viññāṇahetuttā.

436. **Cakkhu** cettha yadetaṃ loke nīlapakhumasamākiṇṇakaṇhasukkamaṇḍalavicittaṃ nīluppaladalaṣṣannitaṃ cakkhūti vuccati. Tassa sasambhāracakkhuno setamaṇḍalaparikkhittassa kaṇhamaṇḍalassa majjhe abhimukhe ṭhitānaṃ sarīrasaṇṭhānupattipadesa³ sattasu picupaṭalesu āsittatelaṃ picupaṭalāni viya satta akkhipaṭalānibyāpetvā dhāraṇahāpanamaṇḍanabījanakiccāhi catūhi dhātūhi khattiyakumāro viya sandhāraṇabandhanaparivācanasamudīraṇakiccāhi catūhi dhātūhi katūpakāraṃ utucittāharehi upatthambhīyamānaṃ āyuna

1. Parihāyethā”ti (?)

2. Pahāyethetaṃ (Sī, Ka), ettha etaṃ visesakappanaṃ pahāya “yathā -pa-visesakāraṇe”ti etaṃ gahetabbanti yojanā.

3. ...dese (I)

anupāliyamānaṃ vaṇṇagandharasādīhi parivutaṃ pamāṇato ūkāsiramattaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhayamānaṃ tiṭṭhati. Vuttampi cetam Dhammasenāpatinā—

“Yena cakkhupasādena, rūpāni manupassati.

Parittaṃ sukhamaṃ etaṃ, ūkāsirasamūpamaṃ”ti.

Sasambhārasotabilassa anto tanutambalomācite aṅgulivedhaka¹ saṅṭhāne padese **sotaṃ** vuttappakārāhi dhātūhi katūpakāraṃ utucittāhārehi upatthambhiyamānaṃ āyunā anupāliyamānaṃ vaṇṇādīhi parivutaṃ sotaviññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhayamānaṃ tiṭṭhati.

Sasambhāraghānabilassa anto ajapadasaṅṭhāne padese **ghānaṃ** yathāvuttappakārupakārupatthambhanānupālanaparivāraṃ ghānaviññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhayamānaṃ tiṭṭhati.

Sasambhārajivhāmajjhassa upari uppaladalaggasaṅṭhāne padese **jivhā** yathāvuttappakārupakārupatthambhanānupālanaparivārā jivhāviññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhayamānā tiṭṭhati.

Yāvatā pana imasmim kāye upādiṇṇarūpaṃ nāma atthi. Sabbattha **kāyo** kappāsapaṭale sneho viya vuttappakārupakārupatthambhanānupālana-parivārova hutvā kāyaviññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhayamāno tiṭṭhati.

Vammika udakākāsa gāma sivathikasāṅkhāta sagocaraninnā viya ca ahisusumāra² pakkhī kukkura siṅgālā rūpādisagocaraninnāva ete cakkhādayoti daṭṭhabbā.

437. Tato paresu pana rūpādisu cakkhupaṭihananalakkhaṇaṃ **rūpaṃ**, cakkhuviññāṇassa visayabhāvarasaṃ, tasseva gocarapaccupaṭṭhānaṃ, catumahābhūtapadaṭṭhānaṃ. Yathā cetam tathā sabbānipi upādārūpāni. Yattha pana viseso atthi, tattha vakkhāma. Tayidaṃ nīlaṃ pītakanti-ādivasena anekavidham.

1. Aṅguliveṭhaka (Sī, I)

2. Suṃsumāra (Sī, I), saṃsumāra (Ka)

Sotapaṭihananalakkhaṇo **saddo**, sotaviññāṇassa viśayabhāvaraso, tasseva gocarapaccupaṭṭhāno. Bherisaddo mudinṅasaddoti-ādinā nayena anekavidho.

Ghānapaṭihananalakkhaṇo **gandho**, ghānaviññāṇassa viśayabhāvaraso, tasseva gocarapaccupaṭṭhāno. Mūlagandho sārāgandhoti-ādinā nayena anekavidho.

Jivhāpaṭihananalakkhaṇo **raso**, jivhāviññāṇassa viśayabhāvaraso, tasseva gocarapaccupaṭṭhāno. Mūlaraso khandharasoti-ādinā nayena anekavidho.

438. Itthibhāvalakkhaṇaṃ **itthindriyaṃ**, itthīti pakāsanarasam, itthiliṅganimittakuttākappānaṃ kāraṇabhāvapaccupaṭṭhānaṃ. Purisabhāvalakkhaṇaṃ **purisindriyaṃ**, purisoti pakāsanarasam, purisaliṅganimittakuttākappānaṃ kāraṇabhāvapaccupaṭṭhānaṃ. Tadubhayampi kāyappasādo viya sakalasarīraṃ¹ byāpakameva, na ca kāyapasādena ṭhitokāse ṭhitanti vā aṭṭhitokāse ṭhitanti² vāti vattabbaṃ āpajjati, rūparasādayo viya aññamaññaṃ saṅkaro natthi.

439. Sahajarūpānupālānalakkhaṇaṃ **jīvitindriyaṃ**, tesam pavattanarasam, tesaññeva ṭhapanapaccupaṭṭhānaṃ, yāpayitabbabhūtapadaṭṭhānaṃ. Santepi ca anupālānalakkhaṇādīmhi vidhāne atthikkhaṇeyeva taṃ sahararūpāni anupāleti udakaṃ viya uppālādīni. Yathāsakaṃ paccayuppannēpi ca dhamme pāleti dhāti viya kumāraṃ. Sayam pavattitadhammasambandheneva ca pavattati niyāmakō viya. Na bhaṅgato uddham pavattati, attano ca pavattayitabbānañca abhāvā. Na bhaṅgakkhaṇe ṭhapeti, sayam bhijjamānattā. Khīyamāno viya vaṭṭisneho dīpasikham. Na ca anupālānapavattanaṭṭhapanānubhāvavirahitaṃ, yathāvuttakkhaṇe tassa tassa sādhanatoti daṭṭhabbam.

440. Manodhātumanoviññādhātūnaṃ nissayalakkhaṇaṃ **hadayavatthu**, tesaññeva dhātūnaṃ ādhāraṇarasam, ubbāhanapaccupaṭṭhānaṃ. Hadayassa anto

1. Sakalasarīra- (I)

2. Aṭṭhitanti (Sī, Ka)

kāyagatāsatikathāyaṃ vuttappakāraṃ lohitaṃ nissāya sandhāraṇādikiccehi bhūtehi katūpakāraṃ utucittāharehi upatthambhiyamānaṃ āyunā anupāliyamānaṃ manodhātumanoviññādhātūnañceva taṃsampayuttadhammānañca vatthubhāvaṃ sādhayamānaṃ tiṭṭhati.

441. Abhikkamādipavattakacittasamuṭṭhānavāyodhātuyā saharūpakāyathambhanasandhāraṇacalanassa paccayo ākāravikāro **kāyaviññatti**, adhippāyapakāsanarasā, kāyavipphandanahetubhāva-paccupaṭṭhānā, cittasamuṭṭhānavāyodhātupadaṭṭhānā. Sā panesā kāyavipphandanena adhippāyaviññāpanahetuttā, sayañca tena kāyavipphandanasāṅkhātena kāyena viññeyyattā “kāyaviññatti”ti vuccati. Tāya ca pana calitehi cittajarūpehi abhisambandhānaṃ utujādīnampi calanato abhikkamādayo¹ pavattantīti veditabbā.

Vacībhedapavattakacittasamuṭṭhānapathavīdhātuyā upādiṇṇaghaṭṭanassa paccayo ākāravikāro **vacīviññatti**, adhippāyappakāsanarasā, vacīghosahetubhāvapaccupaṭṭhānā, cittasamuṭṭhānapathavīdhātupadaṭṭhānā. Sā panesā vacīghosena adhippāyaviññāpanahetuttā, sayañca tāya vacīghosasaṅkhātāya vācāya viññeyyattā “vacīviññatti”ti vuccati. Yathā hi araññe ussāpetvā bandhagoṣīsādi-udakanimittaṃ disvā udakametta atthīti viññāyati, evaṃ kāyavipphandanañceva vacīghosañca gahetvā kāyavacīviññattiyopi viññāyanti.

442. Rūpaparicchedalakkhaṇā **ākāsadhātu**, rūpapariyantappakāsanarasā, rūpamariyādāpaccupaṭṭhānā, asamphuṭṭhabhāvacchiddavivarabhāva-paccupaṭṭhānā vā, paricchinnarūpapadaṭṭhānā. Yāya paricchennesu rūpesu idamito uddhamadho tiriyaṃti ca hoti.

443. Adandhatālakkhaṇā **rūpassa lahutā**, rūpānaṃ garubhāvavinodanarasā, lahuparivattitā paccupaṭṭhānā, lahurūpapadaṭṭhānā. Athaddhatālakkhaṇā **rūpassa mudutā**, rūpānaṃ thaddhabhāvavinodanarasā, sabbakiriyāsu avirodhitāpaccupaṭṭhānā, mudurūpapadaṭṭhānā. Sarīrakiriyānukūlakammaññabhāvalakkhaṇā

1. Abhikkamapaṭikkamādayo (Sī)

rūpassa kammaññatā, akammaññatāvinodanarasā,
adubbalabhāvapaccupaṭṭhānā, kammaññarūpapadaṭṭhānā.

Etā pana tisso na aññamaññaṃ vijahanti, evaṃ santepi yo arogino viya rūpānaṃ lahubhāvo adandhatā lahuparivattippakāro rūpadandhattakaradhātukkabhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno, so rūpavikāro **rūpassa lahutā**. Yo pana suparimadditacammasseva rūpānaṃ mudubhāvo sabbakiriyāvesesesu vasavattanabhāvamaddavappakāro rūpatthaddhattakaradhātukkabhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno, so rūpavikāro **rūpassa mudutā**. Yo pana sudantasuvaṇṇasseva rūpānaṃ kammaññabhāvo sarīrakiriyānukūlabhāvappakāro sarīrakiriyānaṃ ananukūlakaradhātukkabhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno, so rūpavikāro **rūpassa kammaññatā**ti evametāsaṃ viseso veditabbo.

444. Ācayalakkhaṇo **rūpassa upacayo**, pubbantato rūpānaṃ ummujjāpanaraso, niyyātanapaccupaṭṭhāno, paripuṇṇabhāvapaccupaṭṭhāno vā, upacitarūpapadaṭṭhāno. Pavattilakkhaṇā **rūpassa santati**, anuppabandhanarasā, anupacchedapaccupaṭṭhānā, anuppabandhaka¹ rūpapadaṭṭhānā. Ubhayampetaṃ jātirūpassevādhivacanaṃ, ākāraṇānattato pana veneyyavasena ca “upacayo santati”²ti² uddesadesanā katā. Yasmā panettha atthato nānattaṃ natthi, tasmā imesaṃ padānaṃ niddese “yo āyatanānaṃ ācayo, so rūpassa upacayo. Yo rūpassa upacayo, sā rūpassa santati”²ti² vuttaṃ. Aṭṭhakathāyampi “ācayo nāma nibbatti, upacayo nāma vaḍḍhi, santati nāma pavattī”³ti³ vatvā “nadītīre khatakūpakamhi udakuggamanakālo viya ācayo nibbatti, paripuṇṇakālo viya upacayo vaḍḍhi, ajjhottharivā gamanakālo viya santati pavattī”³ti³ upamā katā.

Upamāvasāne ca “evaṃ kiṃ kathitaṃ hoti. Āyatanena ācayo kathito, ācayena āyatanānaṃ kathitaṃ”³ti³ vuttaṃ. Tasmā yā rūpānaṃ paṭhamābhiniḍḍhanti, sā ācayo. Yā tesā upari aññesampi nibbattamānānaṃ nibbatti, sā vaḍḍhi-ākāreṇa upaṭṭhānato upacayo. Yā tesampi upari

1. Anuppabandhakara (Sī, Ka), anuppabandhanaka (Syā)

2. Abhi 1. 171, 178 piṭṭhesu.

3. Abhi-Ṭṭha 1. 363 piṭṭhe.

punappunam aññesaṃ nibbattamānānaṃ nibbatti, sā anupabandhākārena upaṭṭhānato santatīti ca pavuccatīti veditabbā.

Rūpaparipākalkkhaṇā **jaratā**, upanayanarasā, sabhāvānapagamepi navabhāvāpagamapaccupaṭṭhānā vihipurāṇabhāvo viya, paripaccamānarūpapadaṭṭhānā. Khaṇḍiccādibhāvena dantādīsu vikāradassanato idam pākatajaraṃ sandhāya vuttam. Arūpadhammānaṃ pana paṭicchannajarā nāma hoti, tassā esa vikāro natthi, yā ca pathavī udakapabbatacandimasūriyādīsu avīcijarā nāma.

Paribhedalakkhaṇā **rūpassa aniccatā**, saṃsīdanarasā, khayavayapaccupaṭṭhānā, paribhijjamānarūpapadaṭṭhānā.

445. Ojālakkaṇo **kabalīkāro āhāro**, rūpāharaṇaraso, upatthambhanapaccupaṭṭhāno, kabaḷam katvā āharitabbavattupadaṭṭhāno. Yāya ojāya sattā yāpentī, tassā etaṃ adhivacanaṃ.

446. Imāni tāva Pāḷiyam āgatarūpāneva. Aṭṭhakathāyaṃ pana balarūpaṃ sambhavarūpaṃ jātirūpaṃ rogarūpaṃ ekaccānaṃ matena middharūpanti evaṃ aññānīpi rūpāni āharitvā “addhā munīsi sambuddho, natthi nīvaraṇā tavā”¹ti-ādīni¹ vatvā middharūpaṃ tāva natthiyevāti paṭikkhittaṃ. Itaresu rogarūpaṃ jaratā-aniccatāggahaṇena gahitameva, jātirūpaṃ upacayasantatiggahaṇena, sambhavarūpaṃ āpodhātuggahaṇena, balarūpaṃ vāyodhātuggahaṇena gahitameva. Tasmā tesu ekampi visum natthīti sannīṭṭhānaṃ kataṃ.

Iti idam catuvīsatividham upādārūpaṃ pubbe vuttam catubbidham bhūtarūpañcāti aṭṭhavīsatividham rūpaṃ hoti anūnamanadhikaṃ.

447. Tam sabbampi na hetu ahetukaṃ hetuvippayuttaṃ sappaccayaṃ lokiyaṃ sāsavamevāti-ādīnā² nayena **ekavidham**.

Ajjhattikaṃ bāhiraṃ, oḷārikaṃ sukhumam, dūre santike, nipphannaṃ anipphannaṃ, pasādarūpaṃ napasādarūpaṃ, indriyaṃ anindriyaṃ, upādiṇṇam anupādiṇṇanti-ādivasena **duvidham**.

1. Khu 1. 362 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 145 piṭṭhe.

Tattha cakkhādipañcavidham attabhāvaṃ adhikicca pavattattā **ajjhattikam**, sesaṃ tato bāhirattā **bāhiram**. Cakkhādīni nava āpodhātuvajjitā tisso dhātuyo cāti dvādasavidham ghaṭṭanavasena gahetabbato **oḷārikam**, sesaṃ tato viparītattā **sukhumam**. Yaṃ sukhumam tadeva duppaṭivijjhasabhāvattā **dūre**, itaram suppaṭivijjhasabhāvattā **santike**. Catasso dhātuyo, cakkhādīni terasa, kabaḷikārāhāro cāti aṭṭhārasavidham rūpaṃ paricchedavikāralakkhaṇabhāvaṃ atikkamitvā sabhāveneva pariggahetabbato **nipphanam**, sesaṃ tabbiparītātāya **anipphanam**. Cakkhādipañcavidham rūpādīnam gahaṇapaccayabhāvena ādāsatalaṃ viya vippasannattā **pasādarūpaṃ**, itaram tato viparītattā **napasādarūpaṃ**. Pasādarūpeva itthindriyādittayena saddhim adhipatīyaṭṭhena **indriyam**, sesaṃ tato viparītattā **anindriyam**. Yaṃ kammajanti parato vakkhāma, taṃ kammaṇa upādiṇṇattā **upādiṇṇam**, sesaṃ tato viparītattā anupādiṇṇam.

448. Puna sabbameva rūpaṃ sanidassanakammajādīnaṃ tikānaṃ vasena **tividham** hoti. Tattha oḷārike rūpaṃ **sanidassanasappaṭigham**, sesaṃ **anidassanasappaṭigham**. Sabbampi sukhumam **anidassana-appaṭigham**. Evaṃ tāva sanidassanattikavasena tividham. Kammajādittikavasena pana kammato jātaṃ **kammajam**, tadaññapaccayajātaṃ **akammajam**, nakutocijātaṃ **neva kammajam nākammajam**. Cittato jātaṃ **cittajam**, tadaññapaccayajātaṃ **acittajam**, nakutocijātaṃ **neva cittajam nācittajam**, āhārato jātaṃ **āhārajam**, tadaññapaccayajātaṃ **anāhārajam**, nakutocijātaṃ **neva āhārajam na-anāhārajam**. Ututo jātaṃ **utujam**, tadaññapaccayajātaṃ **anutujam**, nakutocijātaṃ **neva utujam na-anutujanti** evaṃ kammajādittikavasena tividham.

449. Puna diṭṭhādirūparūpādivatthādicatukkavasena **catubbidham**. Tattha rūpāyatanam **diṭṭham** nāma dassanavisayattā, saddāyatanam **sutam** nāma savanavisayattā, gandharasaphoṭṭhabbattayaṃ **mutam** nāma sampattagāhaka-indriyavisayattā, sesaṃ **viññātam** nāma viññāsseva visayattāti evaṃ tāva diṭṭhādicatukkavasena catubbidham.

Nipphanarūpaṃ panettha **rūparūpaṃ** nāma, ākāsadhātu **paricchedarūpaṃ** nāma, kāyaviññatti-ādikammaññatāpariyantaṃ **vikārarūpaṃ** nāma, jātijarābhaṅgaṃ **lakkhaṇarūpaṃ** nāmāti evaṃ rūparūpādicatukkavasena catubbidham.

Yaṃ panettha hadayarūpaṃ nāma, taṃ **vatthu** na dvāraṃ.
Viññattidvayaṃ **dvāraṃ** na vatthu. Pasādarūpaṃ **vatthu** ceva **dvārañca**.
Sesaṃ **neva vatthu nadvāranti** evaṃ vatthādicatukkavasena catubbidhaṃ.

450. Puna ekajaṃ, dvijaṃ, tijaṃ, catujaṃ, nakutocijātanti imesaṃ
vasena pañcavidhaṃ. Kattha kammajameva cittajameva ca **ekajaṃ** nāma.
Tesu saddhiṃ hadayavatthunā indriyarūpaṃ **kammajameva**. Viññattidvayaṃ
cittajameva. Yaṃ pana cittato ca ututo ca jātaṃ, taṃ **dvijaṃ** nāma, taṃ
saddāyatanameva. Yaṃ utucittāharehi jātaṃ, taṃ **tijaṃ** nāma, taṃ pana
lahutādittayameva. Yaṃ catūhipi kammādīhi jātaṃ, taṃ **catujaṃ** nāma, taṃ
lakkhaṇarūpavajjaṃ avasesaṃ hoti. Lakkhaṇarūpaṃ pana **nakutocijātanti**.
Kasmā? Na hi uppādassa uppādo atthi, uppanassa ca paripākabhedamattaṃ
itaradvayaṃ. Yampi “rūpāyatanam saddāyatanam gandhāyatanam
rasāyatanam phoṭṭhabbāyatanam ākāśadhātu āpodhātu rūpassa lahutā,
rūpassa mudutā, rūpassa kammaññatā, rūpassa upacayo, rūpassa santati,
kabalīkāro āhāro, ime dhammā cittasamuṭṭhānā”ti-ādīsu¹ jātiyā
kutocijātantaṃ anuññātaṃ, taṃ pana rūpajanakapaccayānaṃ
kiccānubhāvakkhaṇe diṭṭhattāti vedītabbaṃ.

Idaṃ tāva rūpakkhandhe vitthārakathāmukhaṃ.

Viññāṇakkhandhakathā

451. Itaresu pana yaṃkiñci vedayitalakkhaṇaṃ, sabbaṃ taṃ ekato
katvā vedanākkhandho, yaṃkiñci sañjānanalakkhaṇaṃ, sabbaṃ taṃ ekato
katvā saññākkhandho, yaṃkiñci abhisañkharaṇalakkhaṇaṃ, sabbaṃ taṃ
ekato katvā sañkhārakkhandho, yaṃkiñci vijānanalakkhaṇaṃ, sabbaṃ taṃ
ekato katvā viññāṇakkhandho vedītabbo. Tattha yasmā viññāṇakkhandhe
viññāte itare suviññeyyā honti, tasmā viññāṇakkhandhaṃ ādiṃ katvā
vaṇṇanaṃ karissāma.

Yaṃkiñci vijānanalakkhaṇaṃ sabbaṃ taṃ ekato katvā
viññāṇakkhandho vedītabboti hi vuttaṃ. Kiñca vijānanalakkhaṇaṃ
viññāṇaṃ. Yathāha “vijānāti vijānātīti kho āvuso tasmā viññāṇanti
vuccatī”ti². Viññāṇaṃ cittaṃ manoti atthato ekaṃ. Tadetam
vijānanalakkhaṇena

1. Abhi 1. 239 piṭṭhe.

2. Ma 1. 366 piṭṭhe.

sabhāvato ekavidhampi jātivaseṇa tividham kusalam, akusalam,
abyākataṇca.

452. Tattha **kusalam** bhūmibhedato catubbidham kāmāvacaram
rūpāvacaram arūpāvacaram lokuttaraṇca. Tattha **kāmāvacaram**
somanassupekkhāññaṇasaṅkhārābhedaṭṭhaṭṭhavidham. Seyyathidaṃ.
Somanassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhāraṃ sasaṅkhāraṇca, tathā
ñāṇavippayuttaṃ. Upekkhāsahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhāraṃ
sasaṅkhāraṇca, tathā ñāṇavippayuttaṃ.

Yadā hi deyyadhammapaṭiggaḥakādisampattiṃ aññaṃ vā
somanassahetuṃ āgamma haṭṭhapahaṭṭho “atthi dinnan”¹ti ādinayappavattaṃ
sammādiṭṭhiṃ purakkhatvā² asaṃsīdanto anussāhito parehi dānādāni
puññāni karoti, tadāssa somanassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ cittaṃ
asaṅkhāraṃ hoti. Yadā pana vuttanayena haṭṭhatuṭṭho sammādiṭṭhiṃ
purakkhatvā amuttacāgatādivaseṇa saṃsīdamāno vā parehi vā ussāhito
karoti, tadāssa tadeva cittaṃ sasaṅkhāraṃ hoti. Imasmiṃhi atthe saṅkhāroti
etaṃ attano vā paresaṃ vā vaseṇa pavattassa pubbapayogassādhivacaṇaṃ.
Yadā pana ñāti janassa paṭipattidassaneṇa jātaparicayā bāladāraḥā bhikkhū
disvā somanassajātaṃ sahasā kiñcīdeva haṭṭhagataṃ dadanti vā vandanti vā,
tadā tatiyaṃ cittaṃ uppajjati. Yadā pana “detha vandathāti” ñātihi ussāhita
evaṃ paṭipajjanti, tadā catutthaṃ cittaṃ uppajjati. Yadā pana
deyyadhammapaṭiggaḥakādānaṃ asampattiṃ aññesaṃ vā
somanassahetūnaṃ abhāvaṃ āgamma catūsūpi vikappesu somanassarahitā
honti, tadā sesāni cattāri upekkhāsahagatāni uppajjantīti. Evaṃ
somanassupekkhāññaṇasaṅkhārābhedaṭṭhaṭṭhavidham kāmāvacarakusalam
veditabbaṃ.

Rūpāvacaram pana jhānaṅgayogābhedaṭṭhaṭṭhavidham hoti.
Seyyathidaṃ. Vitakkavicārapītisukhasamādhīyuttaṃ paṭhamaṃ,
atikkantavitakkaṃ dutiyaṃ, tato atikkantavicāraṃ tatiyaṃ, tato
virattapītikaṃ catutthaṃ, atthaṅgatasukhaṃ upekkhāsamādhīyuttaṃ
pañcamanti.

Arūpāvacaram catunnaṃ āruppānaṃ yogavaseṇa catubbidham.
Vuttappakāreṇa hi ākāsaṇcāyatanaṃjjhāneṇa sampayuttaṃ paṭhamaṃ,
viññāṇaṇcāyatanādīhi

1. Ma 1. 358 piṭṭhādīsu.

2. Purakkhitvā (Syā), purekkhitvā (Ka)

dutiyatatiyacatutthāni. Lokuttaraṃ catumaggasampayogato catubbidhanti evaṃ tāva kusalaviññāṇameva ekavīsatividhaṃ hoti.

453. **Akusalaṃ** pana bhūmito ekavidhaṃ kāmāvacarameva, mūlato tividhaṃ lobhamūlaṃ dosamūlaṃ mohamūlaṃca.

Tattha **lobhamūlaṃ** somanassupekkhādīṭṭhigatasañkhārābhedato aṭṭhavidhaṃ. Seyyathidaṃ. Somanassasahagataṃ dīṭṭhigatasampayuttaṃ asaṅkhāraṃ sasaṅkhāraṇca, tathā dīṭṭhigatavippayuttaṃ. Upekkhāsahagataṃ dīṭṭhigatasampayuttaṃ asaṅkhāraṃ sasaṅkhāraṇca, tathā dīṭṭhigatavippayuttaṃ.

Yadā hi “natthi kāmesu ādīnavo”¹ti¹ ādinā nayena micchādīṭṭhiṃ purakkhatvā haṭṭhatuṭṭho kāme vā paribhuñjati, dīṭṭhamaṅgalādīni vā sārato pacceti sabhāvatikkheneva anussāhitena cittena, tadā paṭhamāṃ akusalacittaṃ uppajjati. Yadā mandena samussāhitena cittena, tadā dutiyaṃ. Yadā micchādīṭṭhiṃ apurakkhatvā kevalaṃ haṭṭhatuṭṭho methunaṃ vā sevati, parasampattim vā abhijjhāyati, parabhaṇḍaṃ vā harati sabhāvatikkheneva anussāhitena cittena, tadā tatiyaṃ. Yadā mandena samussāhitena cittena, tadā catutthaṃ. Yadā pana kāmānaṃ vā asampattim āgamma aññesaṃ vā somanassahetūnaṃ ābhāvena catūsipi vikappesu somanassarahitā honti, tadā sesāni cattāri upekkhāsahagatāni uppajantīti evaṃ somanassupekkhādīṭṭhigatasañkhārābhedato aṭṭhavidhaṃ lobhamūlaṃ veditabbaṃ.

Dosamūlaṃ pana domanassasahagataṃ paṭighasampayuttaṃ asaṅkhāraṃ sasaṅkhāranti duvidhameva hoti, tassa pāṇātipātādīsu tikkhamandappavattikāle pavatti veditabbā.

Mohamūlaṃ upekkhāsahagataṃ vicikicchāsampayuttaṃ uddhaccasampayuttañcāti duvidhaṃ. Tassa sanniṭṭhānavikkhepakāle pavatti veditabbāti evaṃ akusalaviññāṇaṃ dvādasavidhaṃ hoti.

454. **Abyākataṃ** jātibhedato duvidhaṃ vipākaṃ kiriyaṇca. Tattha **vipākaṃ** bhūmito catubbidhaṃ kāmāvacaraṃ rūpāvacaraṃ arūpāvacaraṃ lokuttaraṇca.

1. Ma 1. 380 piṭṭhe passitabbaṃ.

tattha kāmāvacaram duvidham kusalavipākam akusalavipākañca.
Kusalavipākampi duvidham ahetukam sahetukañca.

Tattha alobhādivipākahetuvirahitam ahetukam, tam cakkhuviññāṇam,
sota, ghāna, jivhā, kāyaviññāṇam, sampañicchanakiccā manodhātu,
santīraṇādikiccā dve manoviññāṇadhātuyo cāti aṭṭhavidham.

Tattha cakkhusannissitarūpavijānanalakkhaṇam **cakkhuviññāṇam**,
rūpamattārammaṇarasam, rūpābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānam,
rūpārammaṇāya kiriyamanodhātuyā apagamapadaṭṭhānam.
Sotādisannissitasaddādivijānanalakkhaṇāni **sota ghāna jivhā kāyaviññāṇāni**,
saddādimattārammaṇarasāni, saddādi-abhimukhabhāvapaccupaṭṭhānāni,
saddārammaṇādīnam kiriyamanodhātūnam apagamapadaṭṭhānāni.

Cakkhuviññāṇādīnam anantaram rūpādivijānanalakkhaṇā **manodhātu**,
rūpādisampañicchanarasā, tathābhāvapaccupaṭṭhānā, cakkhuviññāṇādi-
apagamapadaṭṭhānā.

Ahetukavipākā saḷārammaṇavijānanalakkhaṇā duvidhāpi
santīraṇādikiccā **manoviññāṇadhātu**, santīraṇādirasā,
tathābhāvapaccupaṭṭhānā, hadayavatthupadaṭṭhānā. Somanassupekkhāyogato
pana dvipaṇcaṭṭhānabhedato ca tassā bhedo. Etāsu hi ekā
ekantamiṭṭhārammaṇe pavattisabbhāvato somanassasampayuttā hutvā
santīraṇatadārammaṇavasena pañcadvāre ceva javanāvasāne ca pavattanato
dviṭṭhānā hoti. Ekā iṭṭhamajjhātārammaṇe pavattisabbhāvato
upekkhāsampayuttā hutvā
santīraṇatadārammaṇapaṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattanato
pañcaṭṭhānā hoti.

Aṭṭhavidhampi cetam ahetukavipākaviññāṇam niyatāniyatārammaṇattā
duvidham. Upekkhāsukhasomanassabhedato tividham. Viññāṇapañcakam
hettha niyatārammaṇam yathākkamam rūpādīsuyeva pavattito, sesam
aniyatārammaṇam. Tatra hi manodhātu pañcasupi rūpādīsu pavattati,
manoviññāṇadhātudvayam chasūti. Kāyaviññāṇam panettha suhayuttam,
dviṭṭhānā manoviññāṇadhātu somanassayuttā, sesam upekkhāyuttanti. Evam
tāva **kusalavipākāhetukam** aṭṭhavidham veditabham.

Alobhādivipākahetusampayuttam pana **sahetukam**, tam
kāmāvacarakusalam viya somanassādībhedo aṭṭhavidham. Yathā pana
kusalam

dānādivasena chasu ārammaṇesu pavattati, na idaṃ tathā. Idañhi paṭisandhibhavaṅgacutitadārammaṇavasena parittadhammapariyāpannesuyeva chasu ārammaṇesu pavattati. Saṅkhārāsāṅkhārabhāvo panettha āgamanādivasena veditabbo. Sampayuttadhammānaṅca visese asatipi ādāsatalādīsu mukhanimittaṃ viya nīrussāhaṃ vipākāṃ, mukhaṃ viya sa-ussāhaṃ kusalanti veditabbaṃ.

Kevalaṃ hi akusalavipākāṃ aheturameva, taṃ cakkhaviññāṇaṃ, sota ghāna jivhā kāyaviññāṇaṃ, sampañcchanakiccā manodhātu, santīraṇādīkiccā pañcaṭṭhānā manoviññāṇadhātūti sattavidhaṃ. Taṃ lakkhaṇādīto kusalāhetukavipāke vuttanayeneva veditabbaṃ.

Kevalañhi kusalavipākāni iṭṭha-iṭṭhamajjhattārammaṇāni, imāni anīṭṭha-aniṭṭhamajjhattārammaṇāni. Tāni ca upekkhāsukhasomanassabhedato tividhāni, imāni dukkha-upekkhāvasena duvidhāni. Ettha hi kāyaviññāṇaṃ dukkhasahagatameva, sesāni upekkhāsahagatāni. Sā ca tesu upekkhā hīnā dukkhaṃ viya nātīkhiṇā, itaresu upekkhā paṇītā sukhaṃ viya nātīkhiṇā. Iti imesaṃ sattannaṃ akusalavipākānaṃ purimānaṅca soḷasannaṃ kusalavipākānaṃ vasena kāmāvacaraṃ vipākaviññāṇaṃ tevīsatividhaṃ.

Rūpāvacaraṃ pana kusalaṃ viya pañcavidhaṃ. Kusalaṃ pana samāpattivāsena javanavīthiyaṃ pavattati. Idaṃ upapattiyaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena. Yathā ca rūpāvacaraṃ, evaṃ **arūpāvacaraṃpi** kusalaṃ viya catubbidhaṃ. Pavattibhedopissa rūpāvacare vuttanayo eva. **Lokuttaravipākāṃ** catumaggayuttacittaphalattā catubbidhaṃ, taṃ maggavīthivasena ceva samāpattivāsena ca dvidhā pavattati. Evaṃ sabbampi catūsu bhūmīsu chattiṃsavidhaṃ vipākaviññāṇaṃ hoti.

Kiriyaṃ pana bhūmibhedato tividhaṃ kāmāvacaraṃ rūpāvacaraṃ arūpāvacaraṅca. Tattha kāmāvacaraṃ duvidhaṃ aheturakaṃ sahetukaṅca. Tattha alobhādīkiriyaahetuvirahitaṃ aheturakaṃ, taṃ manodhātumanoviññāṇadhātubhedato duvidhaṃ.

Tattha cakkhaviññāṇādipurecararūpādivijānanalakkhaṇā **manodhātu**, āvajjanarāsā, rūpādi-abhimukhabhāvapaccupaṭṭhānā, bhavaṅgavicchedapadaṭṭhānā, sā upekkhāyuttāva hoti.

Manoviññādhātu pana duvidhā sādharmaṇā asādharmaṇā ca. Tattha sādharmaṇā upekkhāsahagatāhetukakiriyaṃ saḷārammaṇavijānanalakkhaṇā, kiccavasena pañcadvāraṇānāvāsesu voṭṭhabbanāvajjanarasā, tathābhāvaṇāpaccupaṭṭhānā, ahetukavipākamanoviññādhātu bhavaṅgānaṃ aññatarāpagamaṇāpaccupaṭṭhānā.

Asādharmaṇā somanassasahagatāhetukakiriyaṃ saḷārammaṇavijānanalakkhaṇā, kiccavasena arahataṃ anuḷāsesu vatthūsu hasituppādanarasā, tathābhāvaṇāpaccupaṭṭhānā, ekantato hadayaṇāpaccupaṭṭhānāti. Iti kāmāvacarakiriyaṃ ahetukaṃ tividaṃ.

Sahetukaṃ pana somanassādibhedato kusalaṃ viya aṭṭhavidhaṃ. Kevalaṅhi kusalaṃ sekkhaputhujjanānaṃ uppajjati, idaṃ arahataṃyevāti ayamettha viśeso. Evaṃ tāva kāmāvacaraṃ ekādasavidhaṃ.

Rūpāvacaraṃ pana arūpāvacaraṅca kusalaṃ viya pañcavidhaṃ catubbidhaṅca hoti. Arahataṃ uppattivaseneva cassa kusalato viśeso veditabboti. Evaṃ sabbampi tīsu bhūmīsū viśatividhaṃ kiriyaviññāṇaṃ hoti.

455. Iti ekavīsati kusalāni dvādasākusalāni chaṭṭimsavipākāni viśatikiriyaṇāni sabbāni **ekūnanavutiviññāṇāni** honti. Yāni paṭisandhi bhavaṅgā'vajjana dassana savana ghāyana sāyana phusana sampaṭicchanasantīraṇa voṭṭhabbana javana tadārammaṇa cutivasena cuddasahi ākārehi pavattanti.

Kathaṃ? Yadā hi aṭṭhannaṃ kāmāvacarakusalānaṃ ānubhāvena devamanussesu sattā nibbattanti, tadā nesam maraṇakāle paccupaṭṭhitaṃ kamma kammanimitta gatinimittānaṃ aññatarānaṃ ārammaṇaṃ katvā aṭṭha sahetukakāmāvacaravipākāni, manussesu pañcakādibhāvaṃ āpajjamānānaṃ dubbalaḍvīhetukakusalavipāka upekkhāsahagatāhetukavipākamanoviññādhātu cāti paṭisandhivasena nava vipākacittāni pavattanti. Yadā rūpāvacarārūpāvacarakusalānubhāvena rūpārūpabhavesu nibbattanti, tadā nesam maraṇakāle paccupaṭṭhitaṃ kammanimittameva ārammaṇaṃ katvā nava rūpārūpāvacaravipākāni paṭisandhivasena pavattanti.

Yadā pana akusalānubhāvena apāye nibbattanti, tadā nesam maraṇakāle paccupaṭṭhitam kamma kammanimitta gatinimittānam aññataram ārammaṇam katvā ekā akusalavipākāhetukamanoviññādhātu paṭisandhivasena pavattatīti evam tāvettha ekūnavīsatiyā vipākaviññāṇānam **paṭisandhivasena** pavatti veditabbā.

Paṭisandhiviññāṇe pana niruddhe tam tam paṭisandhiviññāṇamanubandhamānam tassa tasseva kammassa vipākabhūtam tasmiññeva ārammaṇe tādisameva bhavaṅgaviññāṇam nāma pavattati, punapi tādisanti evam asati santānavinivattake aññasmim cittuppāde nadīsotaṃ viya supinaṃ apassato niddokkamanakālādīsu aparimānasaṅkhyampi pavattatiyevāti evam tesaññeva viññāṇānam **bhavaṅgavasenāpi** pavatti veditabbā.

Evam pavatte pana bhavaṅgasantāne yadā sattānam indriyāni ārammaṇagahaṅakkhamāni honti, tadā cakkhussāpāthagate rūpe rūpaṃ paṭicca cakkhupasādassa ghaṭṭanā hoti, tato ghaṭṭanānubhāvena bhavaṅgacalanam hoti, atha niruddhe bhavaṅge tadevarūpaṃ ārammaṇam katvā bhavaṅgam vicchindamānā viya āvajjanakiccaṃ sādhayamānā kiriyamanodhātu uppajjati. Sotadvārādīsupi eseva nayo. Manodvāre pana chabbidhepi ārammaṇe āpāthagate bhavaṅgacalanānantaram bhavaṅgam vicchindamānā viya āvajjanakiccaṃ sādhayamānā ahetukakiriyamanoviññādhātu uppajjati upekkhāsahagatāti evam dvinnam kiriyaviññāṇānam **āvajjanavasena** pavatti veditabbā.

Āvajjanānantaram pana cakkhudvāre tāva dassanakiccaṃ sādhayamānam cakkhupasādavatthukam cakkhuviññāṇam, sotadvārādīsu savanādikiccaṃ sādhayamānāni sotaghānajivhākāyaviññāṇāni pavattanti. Tāni iṭṭha-iṭṭhamajjhattesu visayesu kusalavipākāni, anīṭṭha-anīṭṭhamajjhattesu visayesu akusalavipākānīti evam dasannam vipākaviññāṇānam **dassana savana ghāyanasāyana phusanavasena** pavatti veditabbā.

“Cakkhuviññādhātuyā uppajjitvā niruddhasamanantarā uppajjati cittaṃ mano mānasam tājā manodhātū”¹ti-ādi¹vacanato pana cakkhuviññāṇādīnam

1. Abhi 2. 91 Vibhaṅge.

anantarā tesaññeva visayaṃ sampañcchamānā kusalavipākānantaraṃ kusalavipākā, akusalavipākānantaraṃ akusalavipākā manodhātu uppajjati. Evaṃ dvinnāṃ vipākaviññāṇānaṃ **sampañcchanavasena** pavatti veditabbā.

“Manodhātuyāpi uppajjitvā niruddhasamanantarā uppajjati cittaṃ mano mānasaṃ tājāmanoviññāṇadhātū”¹ti vacanato pana manodhātuyā sampañcchitameva visayaṃ santīrayamānā akusalavipākāmanodhātuyā anantarā akusalavipākā, kusalavipākāya anantarā iṭṭhārammaṇe somanassasahagatā, iṭṭhamajjhatte upekkhāsahagatā uppajjati vipākāhetukamanoviññāṇadhātūti evaṃ tiṇṇāṃ vipākaviññāṇānaṃ **santīraṇavasena** pavatti veditabbā.

Santīraṇānantaraṃ pana tameva visayaṃ vavathhāpayamānā uppajjati kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu upekkhāsahagatāti evaṃ ekasseva kiriyaviññāṇassa **voṭṭhabbanavasena** pavatti veditabbā.

Voṭṭhabbanānantaraṃ pana sace mahantaṃ hoti rūpādi-ārammaṇaṃ, atha yathāvavathhāpīte visaye aṭṭhannaṃ vā kāmāvacarakusalānaṃ dvādasannaṃ vā akusalānaṃ navannaṃ vā avasesakāmāvacarakiriyānaṃ aññataravasena cha satta vā javanāni javanti eso tāva pañcadvāre nayo.

Manodvāre pana manodvārāvajjanānantaraṃ tāniyeva. Gotrabhuto uddhaṃ rūpāvacarato pañca kusalāni pañca kiriyāni, arūpāvacarato cattāri kusalāni cattāri kiriyāni, lokuttarato cattāri maggacittāni cattāri phalacittānīti imesu yaṃ yaṃ laddhapaccayaṃ hoti, taṃ taṃ javatīti evaṃ pañcapaññāsāya kusalākusalakiriyavipākaviññāṇānaṃ **javanavasena** pavatti veditabbā.

Javanāvasāne pana sace pañcadvāre atimahantaṃ, manodvāre ca vibhūtamārammaṇaṃ hoti, atha kāmāvacarasattānaṃ kāmāvacara-javanāvasāne iṭṭhārammaṇādīnaṃ purimakammajavanacittādīnaṃca vasena yo yo paccayo laddho hoti, tassa tassa vasena aṭṭhasu sahetukakāmāvacaravipākesu tīsu vipākāhetukamanoviññāṇadhātūsu ca aññataraṃ paṭisotagataṃ nāvaṃ anubandhamānaṃ kiñci antaraṃ udakamiva bhavaṅgassārammaṇato aññasmim

1. Abhi 2. 92 piṭṭhe.

ārammaṇe javitaṃ javanamanubandhaṃ dvikkhattuṃ sakimvā vipākaviññāṇaṃ uppajjati. Tadevaṃ javanāvasāne bhavaṅgassa ārammaṇe pavattanārahaṃ samānaṃ tassa javanassa ārammaṇaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattattā tadārammaṇanti vuccati. Evaṃ ekādasannaṃ vipākaviññāṇaṃ **tadārammaṇavasena** pavatti veditabbā.

Tadārammaṇāvasāne pana puna bhavaṅgameva pavattati, bhavaṅge vicchinne puna āvajjanādīnīti evaṃ laddhapaccayacittasantānaṃ bhavaṅgānantaraṃ āvajjanaṃ āvajjanānantaraṃ dassanādīnīti cittaniyamavaseneva punappunaṃ tāva pavattati, yāva ekasmiṃ bhava bhavaṅgassa parikkhaya. Ekasmiṃ hi bhava yaṃ sabbapacchimāṃ bhavaṅgacittaṃ, taṃ tato cavanattā cutīti vuccati. Tasmā tampi ekūnavīsatividhameva hoti. Evaṃ ekūnavīsatiyā vipākaviññāṇaṃ **cutivasena** pavatti veditabbā.

Cutito pana puna paṭisandhi, paṭisandhito puna bhavaṅganti evaṃ bhavagatiṭṭhitinivāsesu saṃsaramānānaṃ sattānaṃ avicchinnāṃ cittasantānaṃ pavattatiyeva. Yo panettha arahattaṃ pāpuṇāti, tassa cuticitte niruddhe niruddhameva hotīti.

Idaṃ viññāṇakkhandhe vitthārakathāmukhaṃ.

Vedanākkhandhakathā

456. Idāni yaṃ vuttaṃ “yaṃkiñci vedayitalakkaṇaṃ sabbaṃ taṃ ekato katvā vedanākkhandho veditabbo”ti, etthāpi vedayitalakkaṇaṃ nāma vedanāva. Yathāha “vedayati vedayatīti kho āvuso, tasmā vedanāti vuccati”ti¹. Sā pana vedayitalakkaṇena sabhāvato ekavidhāpi jātivāsena tividhā hoti kusalā, akusalā, abyākatā cāti.

Tattha kāmāvacaraṃ somanassupekkhāñāṇasaṅkhārābhedaṭṭhavidhanti-ādīnā nayena vuttena kusalaviññāṇena sampayuttā kusalā, akusalena sampayuttā akusalā, abyākatena sampayuttā abyākatāti veditabbā. Sā sabhāvābhedaṭṭhavidhā hoti sukhaṃ dukkhaṃ somanassaṃ domanassaṃ upekkhāti.

1. Ma 1. 367 piṭṭhe.

Tattha kusalavipākena kāyaviññāṇena sampayuttaṃ sukhaṃ. Akusalavipākena dukkhaṃ. Kāmāvacarato catūhi kusalehi, catūhi sahetukavipākehi, ekena ahetukavipākena, catūhi sahetukakiriyehi, ekena ahetukakiriyena, catūhi akusalehi, rūpāvacarato ṭhapetvā pañcamajjhānaviññāṇaṃ catūhi kusalehi, catūhi vipākehi, catūhi kiriyehi, lokuttaraṃ pana yasmā ajhānikaṃ nāma natthi, tasmā aṭṭha lokuttarāni pañcannaṃ jhānaṃ vasena cattālīsaṃ honti. Tesu ṭhapetvā aṭṭha pañcamajjhānikāni sesehi dvattiṃsāya kusalavipākehīti evaṃ somanassaṃ dvāsaṭṭhiyā viññāṇehi sampayuttaṃ. Domanassaṃ dvīhi akusalehi. Upekkhā avasesapañcapanñāsāya viññāṇehi sampayuttā.

Tattha iṭṭhaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṃ **sukhaṃ**, sampayuttānaṃ upabrūhanarasāṃ, kāyika-assādapaccupaṭṭhānaṃ, kāyindriyapadaṭṭhānaṃ.

Aniṭṭhaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṃ **dukkhaṃ**, sampayuttānaṃ milāpanarasāṃ, kāyikābādhapaccupaṭṭhānaṃ. Kāyindriyapadaṭṭhānaṃ.

Iṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇaṃ **somanassaṃ**, yathā tathā vā iṭṭhākārasambhogarasāṃ, cetasika-assādapaccupaṭṭhānaṃ. Passaddhipadaṭṭhānaṃ.

Aniṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇaṃ **domanassaṃ**, yathā tathā vā aniṭṭhākārasambhogarasāṃ, cetasikābādhapaccupaṭṭhānaṃ, ekanteneva hadayavatthupadaṭṭhānaṃ.

Majjhattavedayitalakkhaṇā upekkhā, sampayuttānaṃ nāti-upabrūhana-milāpanarasā, santabhāvapaccupaṭṭhānā, nippītikacittapadaṭṭhānāti.

Idaṃ vedanākkhandhe vitthārakathāmukhaṃ.

Saññākkhandhakathā

457. Idāni yaṃ vuttaṃ “yaṃkiñci sañjānanalakkhaṇaṃ sabbaṃ taṃ ekato katvā saññākkhandho veditabbo”ti, etthāpi sañjānanalakkhaṇaṃ nāma saññāva. Yathāha “sañjānāti sañjānātīti kho āvuso, tasmā saññāti

vuccatī”¹. Sā panesā sañjānanalakkhaṇena sabhāvato ekavidhāpi jātivasena tividhā hoti kusalā, akusalā, abyākatā ca.

Tattha kusalaviññāṇasampayuttā kusalā, akusalasampayuttā akusalā, abyākatasampayuttā abyākatā. Na hi taṃ viññāṇaṃ atthi, yaṃ saññāya vippayuttaṃ, tasmā yattako viññāṇassa bhedo, tattako saññāyāti.

Sā panesā evaṃ viññāṇena samappabhedāpi lakkhaṇādito sabbāva sañjānanalakkhaṇā, tadevetanti puna sañjānanapaccayanimittakaraṇarasā dāru-ādīsu tacchakādayo viya, yathāgahitanimittavasena abhinivesakaraṇapaccupaṭṭhānā hatthidassaka-andhā² viya, yathā-upaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā tiṇapurisakesu migapotakānaṃ purisāti uppannasaññā viyāti.

Idaṃ saññākkhandhe vitthārakathāmukhaṃ.

Saṅkhārakkhandhakathā

458. Yaṃ pana vuttaṃ yaṃkiñci abhisāṅkharaṇalakkhaṇaṃ sabbaṃ taṃ ekato katvā saṅkhārakkhandho veditabboti, ettha abhisāṅkharaṇalakkhaṇaṃ nāma rāsikaraṇalakkhaṇaṃ. Kiṃ pana tanti, saṅkhārāyeva. Yathāha “saṅkhatamabhisāṅkharontīti kho bhikkhave tasmā saṅkhārāti vuccantī”³. Te abhisāṅkharaṇalakkhaṇā, āyūhanarasā, vipphārapaccupaṭṭhānā, sesakhandhattayapadaṭṭhānā.

Evaṃ lakkhaṇādito ekavidhāpi ca jātivasena tividhā kusalā, akusalā, abyākatāti. Tesu kusalaviññāṇasampayuttā kusalā. Akusalasampayuttā akusalā. Abyākatasampayuttā abyākatā.

Tattha kāmāvacarapaṭhama kusalaviññāṇasampayuttā tāva niyatā sarūpena āgatā sattavīsati, yevāpanakā cattāro, aniyatā pañcāti chattimśa. Tattha phasso, cetanā, vitakko, vicāro, pīti, vīriyaṃ, jīvitaṃ, samādhi, saddhā, sati, hirī, ottappaṃ, alobho, adoso, amoho, kāyapassaddhi, cittapassaddhi, kāyalahutā, cittalahutā, kāyamudutā, cittamudutā, kāyakammaññatā, cittakammaññatā, kāyapāguññatā, cittapāguññatā, kāyujukatā, cittujukatāti ime

1. Ma 1. 367 piṭṭhe.

2. Khu 1. 160 Udāne.

3. Saṃ 2. 72 piṭṭhe.

sarūpena āgatā sattavīsati¹. Chando, adhimokkho, manasikāro, tatramajjhataṭṭatī ime yevāpanakā cattāro². Karuṇā, muditā, kāyaduccaritavirati, vacīduccaritavirati, micchājīvaviratīti ime aniyatā pañca³. Ete hi kadāci uppajjanti, uppajjamānāpi ca na ekato uppajjanti.

459. Tattha phusatīti **phasso**. Svāyaṃ phusanalakkhaṇo. Saṅghaṭṭanaraso, sannipātapaccupaṭṭhāno, āpāthagatavisayapadaṭṭhāno. Ayañhi arūpadhammopi samāno ārammaṇe phusanākārenea pavattati. Ekadesena ca analliyamānopi rūpaṃ viya cakkhu, saddo viya ca sotaṃ cittaṃ ārammaṇaṅca saṅghaṭṭeti, tikasannipātasāṅkhātassa attano kāraṇassa vasena paveditattā sannipātapaccupaṭṭhāno. Tajjāsamannāhārena ceva indriyena ca parikkhate visaye anantarāyeneva⁴ uppajjanato āpāthagatavisayapadaṭṭhānoti vuccati. Vedanādhiṭṭhānabhāvato pana niccammagāvi⁵ viya daṭṭhabbo.

460. Cetayatīti **cetanā**. Abhisandahatīti attho. Sā cetanābhāvalakkhaṇā, āyūhanarasā, saṃvidahanapaccupaṭṭhānā sakiccaparakiccasādhikā jeṭṭhasissamahāvaddhakī-ādayo viya. Accāyikakammānussaraṇādīsu ca panāyaṃ sampayuttānaṃ ussahanabhāvena pavattamānā pākāṭā hoti.

Vitakkavicārapīṭisu yaṃ vattabbaṃ siyā, taṃ sabbaṃ Pathavīkaṣiṇaniddese paṭhamajjhānavaṇṇanāyaṃ⁶ vuttameva.

461. Vīrabhāvo **vīriyaṃ**. Taṃ ussahanalakkhaṇaṃ, saḥajātānaṃ upatthambhanarasaṃ, asaṃsīdanabhāvapaccupaṭṭhānaṃ. “Saṃviggo yoniso padaḥatī”ti⁷ vacanato saṃvegapadaṭṭhānaṃ, vīriyārambhavatthupadaṭṭhānaṃ vā, sammā āraddhaṃ sabbasampattīnaṃ mūlaṃ hotīti daṭṭhabbaṃ.

462. Jīvanti tena, sayāṃ vā jīvati, jīvanamattameva vā tanti **jīvitaṃ**. Lakkhaṇādīni panassa rūpajīvite⁸ vuttanayeneva veditabbāni. Tañhi rūpadhammānaṃ jīvitaṃ, idaṃ arūpadhammānanti idamevettha nānākaraṇaṃ.

1. Abhi 1. 17; Abhiṭṭha 1. 178 piṭṭhesu passitabbaṃ.

4. Anantarāyena (Ka)

7. Am 1. 430 piṭṭhe.

5. Saṃ 1. 323 piṭṭhe.

2-3. Abhi-Ṭṭha 1. 176 piṭṭhe.

6. Visuddhi 1. 138 piṭṭhe.

8. Idheva 77 piṭṭhe.

463. Ārammaṇe cittaṃ samaṃ ādhiyati, sammā vā ādhiyati, samādhānamattameva vā etaṃ cittassāti **samādhi**. So avisāralakkhaṇo, avikkhepalakkhaṇo vā, saha-jātānaṃ sampiṇḍanaraso nhāniyacunṇānaṃ udakaṃ viya, upasamapaccupaṭṭhāno, visesato sukhapadaṭṭhāno, nivāte dīpaccīnaṃ ṭhiti viya cetaso ṭhītīti daṭṭhabbo.

464. Saddahanti etāya, sayam vā saddahati, saddahanamattameva vā esāti **saddhā**. Sā saddahanalakkhaṇā, okappanalakkhaṇā vā, pasādanarasā udakappasādakamaṇi viya, pakkhandanarasā vā oghuttaraṇo viya. Akālussiyapaccupaṭṭhānā, adhimuttipaccupaṭṭhānā vā, saddheyyavatthupadaṭṭhānā, saddhammassavanādisotāpattiyaṅga¹ padaṭṭhānā vā, hatthavittabījāni² viya daṭṭhabbā.

465. Saranti tāya, sayam vā sarati saraṇamattameva vā esāti **sati**. Sā apilāpanalakkhaṇā, asamosarasā, ārakkhapaccupaṭṭhānā, visayābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānā vā, thirasaññāpadaṭṭhānā, kāyādisatipaṭṭhānapadaṭṭhānā vā. Ārammaṇe dalhapatitṭhitattā pana esikā viya, cakkhudvārādirakkhaṇato dovāriko viya ca daṭṭhabbā.

466. Kāyaduccaritādīhi hiriyaṭīti **hirī**. Lajjāyetaṃ adhivacanaṃ. Tehiyeva ottappaṭīti **ottappaṃ**. Pāpato ubbegassetam adhivacanaṃ. Tattha pāpato jigucchanalakkhaṇā hirī. Uttāsanalakkhaṇam ottappaṃ. Lajjākārena pāpānaṃ akaraṇarasā hirī. Uttāsākārena ottappaṃ. Vuttappakāreneva ca pāpato saṅkocanapaccupaṭṭhānā etā, attagāravaparagāravapadaṭṭhānā. Attānaṃ garuṃ katvā hiriya pāpaṃ jahāti kulavadhū viya. Paraṃ garuṃ katvā ottappena pāpaṃ jahāti vesiyā viya. Ime ca pana dve dhammā lokapālakāti³ daṭṭhabbā.

467. Na lubbhanti tena, sayam vā na lubbhati, alubbhanamattameva vā tanti **alobho**. Adosāmohe-supi eseva nayo. Tesu alobho ārammaṇe cittassa agedhalakkhaṇo, alaggabhāvalakkhaṇo vā kamaladale jalabindu viya. Apariggaharaso muttabhikkhu viya, anallīnabhāvapaccupaṭṭhāno asucimhi patitapuriso viya.

1. Dī 3. 190; Saṃ 3. 302 piṭṭhesu.

2. Saṃ 1. 175, 216; Khu 1. 291, 306 piṭṭhesu.

3. Am 1. 53 piṭṭhe.

468. **Adoso** acaṇḍikkalakkhaṇo, avirodhalakkhaṇo vā anukūlamitto viya, āghātavinayaraso, pariḷāhavinayaraso vā candanaṃ viya, somabhāvapaccupaṭṭhāno puṇṇacando viya.

469. **Amoho** yathāsabhāvapaṭivedhalakkhaṇo, akkhalitapaṭivedhalakkhaṇo vā kusalissāsakhitta-usupaṭivedho viya, visayobhāsanaraso padīpo viya. Asammohapaccupaṭṭhāno araṇṇāgatasudesako viya. Tayopi cete sabbakusalānaṃ mūlabhūtāti daṭṭhabbā.

470. Kāyassa passambhanaṃ **kāyapassaddhi**. Cittassa passambhanaṃ **cittapassaddhi**. **Kāyoti** cettha vedanādayo tayo khandhā. Ubhopi panetā ekato katvā kāyacittadarathavūpasamalakkhaṇā kāyacittapassaddhiyo, kāyacittadarathanimaddanarasā, kāyacittānaṃ aparipphandanasītibhāvapaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā. Kāyacittānaṃ avūpasamakara-uddhaccādikilesapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Kāyassa lahubhāvo **kāyalahutā**. Cittassa lahubhāvo **cittalahutā**. Tā kāyacittagarubhāvavūpasamalakkhaṇā, kāyacittagarubhāvanimaddanarasā, kāyacittānaṃ adandhatāpaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā. Kāyacittānaṃ garubhāvakarathinamiddhādikilesapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Kāyassa mudubhāvo **kāyamudutā**. Cittassa mudubhāvo **cittamudutā**. Tā kāyacittatthambhavūpasamalakkhaṇā, kāyacittathaddhabhāvanimaddanarasā, appaṭighātapaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā. Kāyacittānaṃ thaddhabhāvakaradiṭṭhimānādikilesapaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Kāyassa kammaññabhāvo **kāyakammaññatā**. Cittassa kammaññabhāvo **cittakammaññatā**. Tā kāyacittākammaññabhāvavūpasamalakkhaṇā, kāyacittākammaññabhāvanimaddanarasā, kāyacittānaṃ ārammaṇakaraṇasampattipaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā. Kāyacittānaṃ akammaññabhāvakarāvasesanīvaraṇādipaṭipakkhabhūtā, pasādanīyavatthūsu pasādāvahā, hitakiriyāsu viniyogakkhamabhāvāvahā suvaṇṇavisuddhi vihāti daṭṭhabbā.

Kāyassa pāguññabhāvo **kāyapāguññatā**. Cittassa pāguññabhāvo **cittapāguññatā**. Tā kāyacittānam agelaññabhāvalakkhaṇā, kāyacittagelaññanimaddanarasā, nirādīnavapaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā. Kāyacittānam gelaññakarasaddhiyādipaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

Kāyassa ujukabhāvo **kāyujukatā**. Cittassa ujukabhāvo **cittujukatā**. Tā kāyacitta-ajjavalakkhaṇā, kāyacittakuṭilabhāvanimaddanarasā, ajimhatāpaccupaṭṭhānā, kāyacittapadaṭṭhānā. Kāyacittānam kuṭilabhāvakaramāyāsātheyyādipaṭipakkhabhūtāti daṭṭhabbā.

471. **Chandoti** kattukāmatāyetaṃ adhivacanaṃ. Tasmā so kattukāmatālakkaṇo chando, ārammaṇapariyesanaraso, ārammaṇena atthikatāpaccupaṭṭhāno, tadevassa padaṭṭhānaṃ. Ārammaṇaggahaṇe ayaṃ cetaso hatthappasāraṇaṃ viya daṭṭhabbo.

472. Adhimuccanaṃ **adhimokkho**. So sanniṭṭhānalakkhaṇo, asaṃsappanaraso, nicchayapaccupaṭṭhāno, sanniṭṭheyadhammapadaṭṭhāno, ārammaṇe niccalabhāvena indakhīlo viya daṭṭhabbo.

473. Kiriya kāro. Manamhi kāro **manasikāro**. Purimamanato visadisamaṇaṃ karotītipi manasikāro. Svāyaṃ ārammaṇapaṭipādako, vīthipaṭipādako, javanapaṭipādakoti tippakāro.

Tattha **ārammaṇapaṭipādako** manamhi kāroti manasikāro. So sāraṇalakkhaṇo, sampayuttānaṃ ārammaṇe saṃyojanaraso, ārammaṇābhimukhabhāvapaccupaṭṭhāno, ārammaṇapadaṭṭhāno. Saṅkhārakkhandhapariyāpanno, ārammaṇapaṭipādakattena sampayuttānaṃ sārathi viya daṭṭhabbo. **Vīthipaṭipādakoti** pana pañcadvārāvajjanassetāṃ adhivacanaṃ. **Javanapaṭipādakoti** manodvārāvajjanassetāṃ adhivacanaṃ. Na te idha adhippetā.

474. Tesu dhammesu majjhataṭṭa **tatramajjhataṭṭa**. Sā cittacetāsikānaṃ samavāhitalakkhaṇā, ūnādhikatānīvaraṇarasā, pakkhapātupacchedanarasā vā, majjhatabhāvapaccupaṭṭhānā, cittacetāsikānaṃ ajjupekkhanabhāvena samappavattānaṃ ājānīyānaṃ ajjupekkhakasārathi viya daṭṭhabbā.

Karuṇāmoditā ca brahmavihāraniddese¹ vuttanayeneva veditabbā.
Kevalaṅhi tā appanāpattā rūpāvacarā, imā kāmāvacarāti ayameva viseso.

Keci pana mettupekkhāyopi aniyatesu icchanti, taṃ na gahetabbāṃ.
Atthato hi adosoyeva mettā, tatramajjhattupekkhāyeva upekkhāti.

475. Kāyaduccaritato virati **kāyaduccaritavirati**. Esa nayo sesāsopi.
Lakkhaṇādito panetā tissopi kāyaduccaritādivatthūnaṃ avītikkamalakkhaṇā,
amaddanalakkhaṇāti vuttaṃ hoti. Kāyaduccaritādivatthuto saṅkocanarasā,
akiriyapaccupaṭṭhānā, saddhāhirottappa-appicchatādiguṇapadaṭṭhānā,
pāpakiriyato cittassa vimukhabhāvabhūtāti daṭṭhabbā.

476. Iti imeva chattimsa saṅkhārā paṭhamena
kāmāvacarakusalaviññāṇena sampayogaṃ gacchantīti veditabbā. Yathā ca
paṭhamena, evaṃ dutiyenāpi. Sasaṅkhārabhāvamattameva hettha viseso.

Tatiyena pana ṭhapetvā amohaṃ avasesā veditabbā. Tathā catutthena.
Sasaṅkhārabhāvamattameva hettha viseso.

Paṭhame vuttasu pana ṭhapetvā pītim avasesā pañcamena sampayogaṃ
gacchanti. Yathā ca pañcamena, evaṃ chaṭṭhenāpi.
Sasaṅkhārabhāvamattameva hettha viseso. Sattamena ca pana ṭhapetvā
amohaṃ avasesā veditabbā. Tathā aṭṭhamena. Sasaṅkhārabhāvamattameva
hettha viseso.

Paṭhame vuttasu ṭhapetvā viratittayaṃ sesā rūpāvacarakusalesu
paṭhamena sampayogaṃ gacchanti. Dutiyena tato vitakkavajjā. Tatiyena tato
vicāravajjā. Catutthena tato pītivajjā. Pañcamena tato aniyatesu
karuṇāmoditāvajjā. Teyeva catūsu āruppakusalesu. Arūpāvacarabhāvoyeva
hi ettha viseso.

Lokuttaresu paṭhamajjhānike tāva maggaviññāṇe
paṭhamarūpāvacaraviññāṇe vuttanayena, dutiyajjhānikādibhede
dutyarūpāvacaraviññāṇādīsu vuttanayeneva veditabbā. Karuṇāmoditānaṃ
pana abhāvo,

1. Visuddhi 1. 311 piṭṭhe.

niyataviratitā, lokuttaratā cāti ayamettha viseso. Evañ tāva kusalāyeva sañkhārā veditabbā.

477. Akusalesu lobhamūle paṭhamākusalasampayuttā tāva niyatā sarūpena āgatā terasa, yevāpanakā cattāroti sattarasa. Tattha phasso, cetanā, vitakko, vicāro, pīti, vīriyam, jīvitam, samāvi, ahirikaṃ, anottappaṃ, lobho, moho, micchādiṭṭhīti ime sarūpena āgatā terasa¹. Chando, adhimokkho, uddhaccaṃ, manasikāroti ime yevāpanakā cattāro².

478. Tattha na hiriyatīti ahiriko. Ahirikassa bhāvo **ahirikaṃ**. Na otappaṭīti **anottappaṃ**. Tesu **ahirikaṃ** kāyaduccaritādīhi ajjigucchanaḷakkhaṇaṃ, alajjālakkhaṇaṃ vā. **Anottappaṃ** teheva asārajalakkhaṇaṃ, anuttāsalakkhaṇaṃ vā. Ayamettha sañkhepo. Vitthāro pana hirottappaṇaṃ vuttapaṭipakkhavasena veditabbo.

479. Lubbhanti tena, sayam vā lubbhati, lubbhanamattameva vā tanti **lobho**. Muihanti tena, sayam vā muihati, muihanamattameva vā tanti **moho**. Tesu **lobho** ārammaṇaggahaṇalakkhaṇo makkaṭālepo viya, abhisāṅgaraso tattakapāle khittamaṃsapesi viya. Apariccāgapaccupaṭṭhāno telañjanarāgo viya. Saṃyojanīyadhammesu assādadassanapadaṭṭhāno. Taṇhānadībhāvena vaḍḍhamāno sīghasotā nadī iva mahāsamuddaṃ apāyameva gahetvā gacchatīti daṭṭhabbo.

480. **Moho** cittassa andhabhāvalakkhaṇo, aññāṇalakkhaṇo vā, asappaṭivedharaso, ārammaṇasabhāvacchādanaraso vā, asammāpaṭipattipaccupaṭṭhāno, andhakārapaccupaṭṭhāno vā, ayonisomanasikārapadaṭṭhāno, sabbākusalānaṃ mūlanti daṭṭhabbo.

481. Micchā passanti tāya, sayam vā micchā passati, micchādassana-mattam vā esāti **micchādiṭṭhī**. Sā ayoniso abhinivesalakkhaṇā, parāmāsarasā, micchābhīnivesapaccupaṭṭhānā, ariyānaṃ adassanakāmatādīpadaṭṭhānā, paramaṃ vajjanti daṭṭhabbā.

1. Abhi 1. 90; Abhi-Ṭṭha 1. 293 piṭṭhesu.

2. Abhi-Ṭṭha 1. 292 piṭṭhe.

482. Uddhatabhāvo **uddhaccarū**. Tam avūpasamalakkhaṇaṃ vātābhighātacalajalaṃ viya, anavaṭṭhānārasaṃ vātābhighātacaladhajapaṭākā viya, bhantattapaccupaṭṭhānaṃ pāsāṇābhighātasamuddhatabhasmaṃ viya, cetaso avūpasame ayonisomanasikārapadaṭṭhānaṃ, cittavikkhepoti daṭṭhabbaṃ. Sesā kusale vuttanayeneva veditabbā. Akusalabhāvoyeva hi akusalabhāvena ca lāmakattaṃ etesaṃ tehi viseso.

483. Iti ime sattarasa saṅkhārā paṭhamena akusalaviññāṇena sampayogaṃ gacchantīti veditabbā. Yathā ca paṭhamena, evaṃ dutiyenāpi. Sasaṅkhāratā panettha thinamiddhassa¹ ca aniyatatā viseso.

Tattha thinanatā **thinam**². Middhanatā³ **middham**. Anussāhasamhananatā asattivighāto cāti attho. Thinaṅca middhaṅca thinamiddham. Tattha **thinam** anussāhalakkhaṇaṃ, vīriyavinodanārasaṃ, saṃsīdanapaccupaṭṭhānaṃ. **Middham** akammaññātālakkhaṇaṃ, onahanārasaṃ, līnatāpaccupaṭṭhānaṃ, pacalāyikāniddāpaccupaṭṭhānaṃ vā. Ubhayampi arativijambhikādīsu ayonisomanasikārapadaṭṭhānaṃ.

Tatiyena paṭhame vuttesu ṭhapetvā micchādiṭṭhiṃ avasesā veditabbā. **Māno** panettha aniyato hoti. Ayaṃ viseso, so uṇṇatilakkaṇo, sampaggaharaso, ketukamyatāpaccupaṭṭhāno, diṭṭhivippayuttalobhapadaṭṭhāno, ummādo viya daṭṭhabbo.

Catutthena dutiye vuttesu ṭhapetvā micchādiṭṭhiṃ avasesā veditabbā. Etthāpi ca māno aniyatesu hotiyeva. Paṭhame vuttesu pana ṭhapetvā pītiṃ avasesā pañcamena sampayogaṃ gacchanti. Yathā ca pañcamena, evaṃ chaṭṭhenāpi. Sasaṅkhāratā panettha thinamiddhassa ca aniyatabhāvo viseso. Sattamena pañcame vuttesu ṭhapetvā diṭṭhiṃ avasesā veditabbā. Māno panettha aniyato hoti. Aṭṭhamena chaṭṭhe vuttesu ṭhapetvā diṭṭhiṃ avasesā veditabbā. Etthāpi ca māno aniyatesu hotiyevāti.

484. Dosamūlesu pana dvīsu paṭhamasampayuttā tāva niyatā sarūpena āgatā ekādasa, yevāpanakā cattāro, aniyatā tayoti

1. Thinamiddhassa (Sī, Syā, I)

2. Thinanatā thinam (Sī, Syā, I)

3. Mijjhanatā (Syā), middhatā (I)

aṭṭhārasa. Tattha phasso, cetanā, vitakko, vicāro, vīriyam, jīvitam, samādhi, ahirikam, anoppattam, doso, mohoti ime sarūpena āgatā ekādasa¹. Chando, adhimokkho, uddhaccam, manasikāroti ime yevāpanakā cattāro². Issā, macchariyam, kukkucanti ime aniyatā tayo³.

485. Tattha dussanti tena, sayam **vā** dussati, dussanamattameva vā tanti **doso**. So caṇḍikkalakkhaṇo pahaṭāsīviso viya, visappanaraso visanipāto viya, attano nissayadhanaraso vā dāvaggi viya. Dūsanapaccupaṭṭhāno laddhokāso viya sapatto, āghātavattupadaṭṭhāno, visasaṃsaṭṭhapūtimuttam viya daṭṭhabbo.

486. Issāyanā **issā**. Sā parasampattīnam usūyanalakkhaṇā. Tattheva anabhiratirasā, tato vimukhabhāvapaccupaṭṭhānā, parasampattipadaṭṭhānā, saṃyojananti daṭṭhabbā.

487. Maccharabhāvo **macchariyam**. Tam laddhānam vā labhitabbānam vā attano sampattīnam nigūhanalakkhaṇam, tāsāmyeva parehi sādharmaṇabhāva-akkhamanarasam, saṅkocanapaccupaṭṭhānam, kaṭukaṅcukatāpaccupaṭṭhānam vā, attasampattipadaṭṭhānam, cetaso virūpabhāvoti daṭṭhabbam.

488. Kucchitam kataṃ kukatam. Tassa bhāvo **kukkucam**. Tam pacchānutāpalakkhaṇam, katākatānusocanarasam, vipphaṭṭisārapaccupaṭṭhānam, katākatapadaṭṭhānam, dāsabyamiva daṭṭhabbam. Sesā vuttappakārāyevāti.

Iti ime aṭṭhārasa saṅkhārā paṭhamena dosamūlena sampayogam gacchantīti veditabbā. Yathā ca paṭhamena, evam dutiyenāpi. Sasāṅkhārātā pana aniyatesu ca thinamiddhasambhavova viseso.

489. Mohamūlesu dvīsu vicikicchāsampayuttēna tāva phasso, cetanā, vitakko, vicāro, vīriyam, jīvitam, cittaṭṭhiti, ahirikam,

1. Abhi 1. 100; Abhi-Ṭṭha 1. 299 piṭṭhesu.

2-3. Abhi-Ṭṭha 1. 299 piṭṭhe.

anottappaṃ, moho, vicikicchāti sarūpena āgatā ekādasa¹, uddhaccaṃ, manasikāroti yevāpanakā dve² cāti terasa.

490. Tattha **cittaṭṭhitī**ti pavattiṭṭhitimatto dubbalo samādhī. Vigatā cikicchāti **vicikicchā**. Sā samsayalakkhaṇā, kampanarasā, anicchayapaccupaṭṭhānā, anekamaṃsagāhapaccupaṭṭhānā vā, vicikicchāyaṃ ayonisomanasikārapadaṭṭhānā, paṭipatti-antarāyakarāti daṭṭhabbā. Sesā vuttappakārāyeva.

Uddhaccasampayuttena vicikicchāsampayutte vuttesu ṭhapetvā vicikicchāṃ sesā dvādasa. Vicikicchāya abhāvena panettha adhimokkho uppajjati. Tena saddhiṃ teraseva, adhimokkhasabbhāvato ca balavatāro samādhī hoti. Yañcetha uddhaccaṃ, taṃ sarūpeneva āgataṃ. Adhimokkhamanasikārā yevāmanakavāsenāti evaṃ akusalasaṅkhārā veditabbā.

491. Abyākatesu vipākābyākatā tāva ahetukasahetukabhedato duvidhā. Tesu ahetukavipākaviññāṇasampayuttā ahetukā. Tattha kusalākusalavipākacakkhuviññāṇasampayuttā tāva phasso, cetanā, jīvitāṃ, cittaṭṭhitīti sarūpena āgatā cattāro³, yevāpanako manasikāroyevāti³ pañca. Sotaghānajivhākāyaviññāṇasampayuttāpi eteyeva. Ubhayavipākamanodhātuyā ete ceva vitakkavicārādhimokkhā cāti aṭṭha, tathā tividhāyapi ahetukamanoviññāṇadhātuyā. Yā panettha somanassasahagatā, tāya saddhiṃ pīti adhikā hotīti veditabbā.

Sahetukavipākaviññāṇasampayuttā pana sahetukā. Tesu aṭṭhakāmāvacaravipākāsampayuttā tāva aṭṭhahi kāmāvacarakusalehi sampayuttasaṅkhārasadisāyeva. Yā pana tā aniyatesu karuṇāmoditā, tā sattārammaṇattā vipākesu na santi. Ekantaparittārammaṇā hi kāmāvacaravipākā. Na kevalaṅca karuṇāmoditā, viratīyopi vipākesu na santi. “Pañcasikkhāpadā kusalāyevā”ti³ hi vuttaṃ.

1-2. Abhi 1. 102; Abhi-Ṭṭha 1. 300 piṭṭhesu. 3. Abhi 1. 104; Abhi-Ṭṭha 1. 303 piṭṭhe.

Rūpāvacarārūpāvacaralokuttaravipākaviññāṇasampayuttā pana tesam kusalaviññāṇasampayuttasaṅkhārehi sadisā eva.

492. Kiriyābyākatāpi ahetukasahetukabhedato duvidhā. Tesu ahetukakiriyaviññāṇasampayuttā ahetukā. Te ca kusalavipākamanodhātu-ahetukamanoviññāṇadhātudvayayuttehi samānā. Manoviññāṇadhātudvaye pana vīriyam adhikam. Vīriyasabbhāvato balappatto samādhi hoti. Ayamettha viseso.

Sahetukakiriyaviññāṇasampayuttā pana sahetukā. Tesu aṭṭhakāmāvacarakiriyaviññāṇasampayuttā tāva ṭhapetvā viratiyo aṭṭhahi kāmāvacarakusalehi sampayuttasaṅkhārasadisā. Rūpāvacarārūpāvacarakiriyasampayuttā pana sabbākārenapi tesam kusalaviññāṇasampayuttasadisāyevāti evam abyākatāpi saṅkhārā veditabbāti.

Idam saṅkhārakkhandhe vitthārakathāmukham.

Idam tāva abhidhamme padabhājanīyanayena khandhesu vitthārakathāmukham.

Atītādivibhāgakathā

493. Bhagavatā pana—

“Yamkiñci rūpam atītānāgatapaccuppannam ajjhattam vā bahiddhā vā oḷārikam vā sukhumam vā hīnam vā pañitam vā yam dūre santike vā, tadekajjam abhisamyūhitvā abhisankhipitvā ayam vuccati rūpakkhando. Yā kāci vedanā. Yā kāci saññā. Ye keci saṅkhārā. Yamkiñci viññāṇam atītānāgatapaccuppannam -pa- abhisankhipitvā ayam vuccati viññāṇakkhandho”¹—

Evam khandhā vitthāritā.

Tattha **yamkiñcīti** anavasesapariyādānam. **Rūpanti** atippasaṅganiyamanam. Evam padadvayenāpi rūpassa anavasesapariggaho kato hoti. Athassa

1. Abhi 2. 1, 10 piṭṭhesu.

atītādinā vibhāgaṃ ārabhati. Tañhi kiñci atītaṃ, kiñci anāgatādibhedanti.
Esa nayo vedanādīsu.

494. Tattha rūpaṃ tāva addhāsantatisamayakhaṇavasena catudhā atītaṃ
nāma hoti. Tathā anāgatapaccuppannaṃ.

Tattha **addhāvasena** tāva ekassa ekasmiṃ bhave paṭisandhito pubbe
atītaṃ, cutito uddhaṃ anāgataṃ, ubhinnamantare paccuppannaṃ.

Santativasena sabhāga-eka-utusamuṭṭhānaṃ ekāhārasamuṭṭhānañca
pubbāpariyavasena vattamānampi paccuppannaṃ, tato pubbe visabhāga-utu-
āhārasamuṭṭhānaṃ atītaṃ, pacchā anāgataṃ. Cittajaṃ ekavīthi-ekajavana-
ekasamāpattisamuṭṭhānaṃ paccuppannaṃ, tato pubbe atītaṃ, pacchā
anāgataṃ. Kammasamuṭṭhānassa pāṭiyekkaṃ santativasena atītādibhedo
natthi, tesaññeva pana utu-āhāracittasamuṭṭhānānaṃ upatthambhakavasena
tassa atītādibhāvo veditabbo.

Samayavasena ekamuhuttapubbaṇhasāyanharattindivādīsu samayesu
santānavasena pavattamānaṃ taṃ taṃ samayaṃ paccuppannaṃ nāma, tato
pubbe atītaṃ, pacchā anāgataṃ.

Khaṇavasena uppādādikhaṇattayapariyāpannaṃ paccuppannaṃ, tato
pubbe anāgataṃ, pacchā atītaṃ. Apica atikkantahetupaccayakiccaṃ atītaṃ,
niṭṭhitahetukiccaṃ aniṭṭhitapaccayakiccaṃ paccuppannaṃ, ubhayakiccaṃ
asampattaṃ anāgataṃ. Sakiccakkaṇe vā paccuppannaṃ, tato pubbe
anāgataṃ, pacchā atītaṃ. Ettha ca khaṇādikathāva nippariyāyā. Sesā
sapariyāyā.

495. Ajjhatabhiddhābhedo vuttanayo eva. Apica idha niyakajjhattampi
ajjhattaṃ parapuggalikampi ca bahiddhāti veditabbaṃ.
Oḷārikasukhumabhedo vuttanayova.

496. Hīnapañītabhedo duvidho pariyāyato nippariyāyato ca. Tattha
Akaniṭṭhānaṃ rūpato Sudassīnaṃ rūpaṃ hīnaṃ. Tadeva Sudassānaṃ rūpato
pañītaṃ. Evaṃ yāva narakasattānaṃ rūpaṃ, tāva pariyāyato hīnapañītatā
veditabbā. Nippariyāyato pana yattha akusalavipākaṃ uppajjati, taṃ hīnaṃ.
Yattha kusalavipākaṃ, taṃ pañītaṃ.

Dūre santiketi idampi vuttanayameva. Apica okāsatopettha upādāyupādāya dūrasantikātā veditabbā.

497. **Tadekajjham abhisamyūhitvā abhisankhipitvāti** tam atītādīhi padehi visum visum niddiṭṭham rūpaṃ sabbam ruppanalakkhaṇasankhāte ekavidhabhāve paññāya rāsim katvā rūpakkhandhoti vuccatīti ayamettha attho. Etena sabbampi rūpaṃ ruppanalakkhaṇe rāsibhāvūpagamanena rūpakkhandhoti dassitam hoti. Na hi rūpato añño rūpakkhandho nāma atthi.

498. Yathā ca rūpaṃ, evaṃ vedanādayopi vedayitalakkhaṇādīsu rāsibhāvūpagamanena. Na hi vedanādīhi aññe vedanākkhandhādayo nāma atthi.

Atītādivibhāge panettha santativasena khaṇādivasena ca vedanāya atītānāgatapaccuppanabhāvo veditabbo. Tattha **santativasena** ekavīthi-ekajavana-ekasamāpattipariyāpanā ekavīthivisayasamāyogappavattā ca paccuppanā, tato pubbe atītā, pacchā anāgatā. **Khaṇādivasena** khaṇattayapariyāpanā pubbantāparantamajjhaggatā sakiccaṇca kurumānā vedanā paccuppanā, tato pubbe atītā, pacchā anāgatā. Ajjhatabhiddhābhedo niyakajjhattavasena veditabbo.

499. Oḷārikasukhumabhedo “akusalā vedanā oḷārikā, kusalābyākatā vedanā sukhumā”ti-ādinā nayena Vibhaṅge¹ vuttena jātisabhāvapuggalalokiyalokuttaravasena veditabbo. **Jātivasena** tāva akusalā vedanā sāvajjakiriyahetuto, kilesasantāpabhāvato ca avūpasantavuttīti kusalavedanāya oḷārikā, sabyāpārato, sa-ussāhato, savipākato, kilesasantāpabhāvato, sāvajjato ca vipākābyākatāya oḷārikā, savipākato, kilesasantāpabhāvato, sabyābajjhato², sāvajjato ca kiriyābyākatāya oḷārikā. Kusalābyākatā pana vuttavipariyāyato akusalāya sukhumā. Dvepi kusalākusalavedanā sabyāpārato, sa-ussāhato, savipākato ca yathāyogam duvidhāyapi abyākatāya

1. Abhi 2. 4 piṭṭhe.

2. Sabyāpajjato (Sī, Ka), sabyāpajjhato (Syā, I)

oḷārikā, vuttavipariyāyena duvidhāpi abyākatā tāhi sukhumā. Evaṃ tāva jātivāsena oḷārikasukhumatā veditabbā.

500. **Sabhāvavasena** pana dukkhā vedanā nirassādato, savipphārato, khobhakarāṇato, ubbejanīyato, abhibhavanato ca itarāhi dvīhi oḷārikā, itarā pana dve sātato, santato, paṇītato, manāpato, majjhattato ca yathāyogaṃ dukkhāya sukhumā. Ubho pana sukhadukkhā savipphārato, khobhakarāṇato, pākaṭato ca adukkhamasukhāya oḷārikā, sā vuttavipariyāyena tadubhayato sukhumā. Evaṃ sabhāvavasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

501. **Puggalavasena** pana asamāpannessa vedanā nānārammaṇe vikkhittabhāvato samāpannessa vedanāya oḷārikā, vipariyāyena itarā sukhumā. Evaṃ puggalavasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Lokiyalokuttaravasena pana sāsavā vedanā lokiyā, sā āsavuppattihetuto, oghanīyato, yoganiyato, ganthaniyato, nīvaraṇīyato, upādāniyato, saṃkilesikato, puthujjanasādhāraṇato ca anāsavāya oḷārikā. Sā vipariyāyena sāsavāya sukhumā. Evaṃ lokiyalokuttaravasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

502. Tattha jāti-ādivasena sambhedo pariharitabbo. Akusalavipākakāyaviññānasampayuttā hi vedanā jātivāsena abyākatattā sukhumāpi samānā sabhāvādivasena oḷārikā hoti. Vuttañhetam “abyākatā vedanā sukhumā. Dukkha vedanā oḷārikā. Samāpannessa vedanā sukhumā. Asamāpannessa vedanā oḷārikā. Sāsavā vedanā oḷārikā. Anāsavā vedanā sukhumā”¹. Yathā ca dukkhā vedanā, evaṃ sukhādayopi jātivāsena oḷārikā sabhāvādivasena sukhumā honti. Tasmā yathā jāti-ādivasena sambhedo na hoti, tathā vedanānam oḷārikasukhumatā veditabbā. Seyyathidaṃ. Abyākatā jātivāsena kusalākusalāhi sukhumā. Tattha katamā abyākatā? Kim dukkhā? Kim sukhā? Kim samāpannessa? Kim asamāpannessa? Kim

1. Abhi 2. 4 piṭṭhe.

sāsavā? Kim anāsavāti? Evaṃ sabhāvādibhedo na parāmasitabbo. Esa nayo sabbattha.

Apica taṃ taṃ vā pana vedanaṃ upādāyupādāya vedanā oḷārikasukhumā daṭṭhabbāti vacanato akusalādīsipi lobhasahagatāya dosasahagatā vedanā aggi viya attano nissayadhanato oḷārikā, lobhasahagatā sukhumā. Dosasahagatāpi niyatā oḷārikā, aniyatā sukhumā. Niyatāpi kappatṭhitikā oḷārikā, itarā sukhumā. Kappatṭhitikāsipi asaṅkhārikā oḷārikā, itarā sukhumā. Lobhasahagatā pana diṭṭhisampayuttā oḷārikā, itarā sukhumā. Sāpi niyatā kappatṭhitikā asaṅkhārikā oḷārikā, itarā sukhumā. Avisesena ca akusalā bahuvipākā oḷārikā, appavipākā sukhumā. Kusalā pana appavipākā oḷārikā, bahuvipākā sukhumā.

Apica kāmāvacarakusalā oḷārikā. Rūpāvacarā sukhumā. Tato arūpāvacarā. Tato lokuttarā. Kāmāvacarā dānamayā oḷārikā. Sīlamayā sukhumā. Tato bhāvanāmayā. Bhāvanāmayāpi duhetukā oḷārikā. Tihetukā sukhumā. Tihetukāpi sasaṅkhārikā oḷārikā. Asaṅkhārikā sukhumā. Rūpāvacarā ca paṭhamajjhānikā oḷārikā -pa-. Pañcamajjhānikā sukhumā. Arūpāvacarā ca ākāśānañcāyatanasampayuttā oḷārikā -pa-. Nevasaññānāsaññāyatanasampayuttā sukhumāva. Lokuttarā ca sotāpattimaggasampayuttā oḷārikā -pa-. Arahattamaggasampayuttā sukhumāva. Esa nayo taṃ taṃ bhūmivipākakiriyavedanāsu ca dukkhādi-asamāpannādisāsavādivasena vuttavedanāsu ca.

Okāsavasena cāpi niraye dukkhā oḷārikā. Tiracchānayoniyā sukhumā -pa-. Paranimmitavasavattīsu sukhumāva. Yathā ca dukkhā, evaṃ sukhāpi sabbattha yathānurūpaṃ yojetabbā. Vatthivasena cāpi hīnavatthukā yā kāci vedanā oḷārikā, paṇītavatthukā sukhumā.

Hīnapaṇītabhede yā oḷārikā, sā hīnā. Yā ca sukhumā, sā paṇītāti daṭṭhabbā.

503. Dūrapadaṃ pana “akusalā vedanā kusalābyākātāhi vedanāhi dūre”. Santikepadaṃ “akusalā vedanā akusalāya vedanāya

santike”ti-ādinā nayena Vibhaṅge¹ vibhattaṃ. Tasmā akusalā vedanā visabhāgato, asaṃsaṭṭhato, asarikkhato ca kusalābyākatāhi dūre, tathā kusalābyākatā akusalāya. Esa nayo sabbavāresu. Akusalā pana vedanā sabhāgato, sarikkhato ca akusalāya santiketi. Idaṃ vedanākkhandhassa atītādivibhāge vitthārakathāmukhaṃ. Taṃ taṃ vedanāsampayuttānaṃ pana saññādīnampi evameva vedītabbāṃ.

Kamādivinicchayakathā

504. Evaṃ viditvā ca puna etesveva—

Khandhesu ñāṇabhedatthaṃ, kamato’tha visesato.

Anūnādhikato ceva, upamāto tatheva ca.

Daṭṭhabbato dvidhā evaṃ, passantassa’tthasiddhito.

Vinicchayanayo sammā, viññātabbo vibhāvinā.

Tattha **kamatoti** idha uppattikkamo, pahānakkamo, paṭipattikkamo, bhūmikkamo, desanākkamoti bahuvidho kamo.

Tattha “paṭhamaṃ kalalaṃ hoti, kalalā hoti abbudan”ti² evamādi uppattikkamo. “Dassanena pahātabbā dhammā, bhāvanāya pahātabbā dhammā”ti³ evamādi pahānakkamo. “Sīlavissuddhi, cittavisuddhi”ti⁴ evamādi paṭipattikkamo. “Kāmāvacarā, rūpāvacarā”ti⁵ evamādi bhūmikkamo. “Cattāro satipaṭṭhānā, cattāro sammappadhānā”ti⁶ vā, “dānakathaṃ, sīlakathan”ti⁷ vā evamādi desanākkamo. Tesu idha uppattikkamo tāva na yujjati, kalalādīnaṃ viya khandhānaṃ pubbāpariyavavattthānena anuppattito. Na pahānakkamo, kusalābyākatānaṃ appahātabbato. Napaṭipattikkamo, akusalānaṃ appaṭipajjanīyato. Na bhūmikkamo, vedanādīnaṃ catubhūmipariyāpannattā. Desanākkamo pana yujjati.

Abhedena hi pañcasu khandhesu attagāhapatitaṃ veneyyajanaṃ samūhaghanavinibbhogadassanena attagāhato mocetukāmo Bhagavā

1. Abhi-Ṭṭha 1. 4 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 208 piṭṭhe.

3. Abhi 1. 2 piṭṭhe.

4. Ma 1. 204; Paṭisaṃ 416 piṭṭhesu.

5. Abhi 1. 205 piṭṭhādīsu.

6. Dī 3. 84 piṭṭhe.

7. Dī 1. 102 piṭṭhādīsu.

hitakāmo tassa tassa janassa sukhagahaṇatthaṃ cakkhu-ādīnampi visayabhūtaṃ oḷārikaṃ paṭhamam rūpakkhandham desesi. Tato itthāniṭṭharūpasamvedanikaṃ vedanaṃ. “Yaṃ vedayati, taṃ sañjānāti”¹ti evaṃ vedanāvisayassa ākāragāhikaṃ saññaṃ. Saññāvasena abhisankhārake sankhāre. Tesam vedanādīnam nissayam adhipatibhūtañca nesam viññānanti evaṃ tāva kamato vinicchayanayo viññātabbo.

505. **Visesatoti** khandhānañca upādānakkhandhānañca visesato. Ko pana nesam viseso, khandhā tāva avisesato vuttā. Upādānakkhandhā sāsava-upādāniyabhāvena visesetvā. Yathāha—

“Pañca ceva vo bhikkhave¹ khandhe desessāmi pañcupādānakkhandhe ca, taṃ suṇātha. Katame ca bhikkhave pañcakkhandhā, yaṃkiñci bhikkhave rūpaṃ atītānāgatapaccuppannam -pa- santike vā, yaṃ vuccati bhikkhave rūpakkhandho. Yā kāci vedanā -pa- Yaṃkiñci viññānam -pa- santike vā, yaṃ vuccati bhikkhave viññānakkhandho. Ime vuccanti bhikkhave pañcakkhandhā. Katame ca bhikkhave pañcupādānakkhandhā. Yaṃkiñci bhikkhave rūpaṃ -pa- santike vā sāsavam upādāniyam, yaṃ vuccati bhikkhave rūpupādānakkhandho. Yā kāci vedanā -pa-. Yaṃkiñci viññānam -pa- santike vā sāsavam upādāniyam, yaṃ vuccati bhikkhave viññānupādānakkhandho. Ime vuccanti bhikkhave pañcupādānakkhandhā”²ti².

Ettha ca yathā vedanādayo anāsavāpi atthi, na evaṃ rūpaṃ. Yasmā panassa rāsaṭṭhena khandhabhāvo yujjati, tasmā khandhesu vuttam. Yasmā rāsaṭṭhena ca sāsavaṭṭhena ca upādānakkhandhabhāvo³ yujjati, tasmā upādānakkhandhesu vuttam. Vedanādayo pana anāsavāva khandhesu vuttā. Sāsavā upādānakkhandhesu. **Upādānakkhandhāti** cettha upādānagocarā khandhā upādānakkhandhāti evamattho daṭṭhabbo. Idha pana sabbepete ekajjham katvā khandhāti adhippetā. .

506. **Anūnādhikatoti** kasmā pana Bhagavatā pañceva khandhā vuttā anūnā anadhikāti. Sabbasankhatasabhāgekasaṅgahato attatthaniyagāhavatthussa ekaparamato aññesañca tadavarodhato. Anekappabhedesu hi

1. Pañca ca bhikkhave (I), pañca bhikkhave (Saṃ 2. 39 Pāḷi)

2. Saṃ 2. 39 piṭṭhe.

3. ...bhāvova (Sī, Ka)

saṅkhatadhammesu sabhāgavasena saṅgayhamānesu rūpampi rūpasabhāgekaśaṅgahavasena eko khandho hoti. Vedanā vedanāsabhāgekaśaṅgahavasena eko khandho hoti. Esa nayo saññādīsu. Tasmā sabbasaṅkhatasabhāgekaśaṅgahato pañceva vuttā. Etaparamañcetaṃ attattaniyagāhavatthu yadidaṃ rūpādayo pañca. Vuttañhetam “rūpe kho bhikkhave sati rūpaṃ upādāya rūpaṃ abhinivissa evaṃ diṭṭhi uppajjati ‘etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā’ti. Vedanāya, saññāya, saṅkhāresu, viññāṇe sati viññāṇaṃ upādāya viññāṇaṃ abhinivissa evaṃ diṭṭhi uppajjati ‘etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā’ti”¹. Tasmā attattaniyagāhavatthussa etaparamatopi pañceva vuttā. Yepi caññe silādayo pañca dhammakkhandhā vuttā, tepi saṅkhārakkhandhe pariyāpannattā ettheva avarodham gacchanti. Tasmā aññesaṃ tadavarodhatopi pañceva vuttāti evaṃ anūnādhikato vinicchayanayo viññātabbo. .

507. **Upamāto**ti ettha hi gilānasālupamo rūpupādānakkhandho, gilānupamassa viññāṇupādānakkhandhassa vatthudvārārammaṇavasena nivāsaṭṭhānato. Gelaññupamo vedanupādānakkhandho, ābādhakattā. Gelaññasamuṭṭhānupamo saññupādānakkhandho, kāmasaññādivasena rāgādisampayuttavedanāsabbhāvā. Asappāyasevanupamo saṅkhārupādānakkhandho, vedanāgelaññassa nidānattā. “Vedanāṃ vedanatthāya abhisāṅkharontī”²ti² hi vuttam. Tathā “akusalassa kammassa katattā upacitattā vipākaṃ kāyaviññāṇaṃ uppannaṃ hoti dukkhasahagatan”³ti³. Gilānupamo viññāṇupādānakkhandho, vedanāgelaññena aparimuttattā. Apica cārika kāraṇa aparādha kāraṇakārika aparādhipupamā ete bhājana bhojana byañjana parivesaka bhuñjakūpamā cāti evaṃ upamāto vinicchayanayo viññātabbo.

508. **Daṭṭhabbato dvidhāti** saṅkhepato vitthārato cāti evaṃ dvidhā daṭṭhabbatopettha vinicchayanayo viññātabbo. **Saṅkhepato** hi pañcupādānakkhandhā āsīvisūpame⁴ vuttanayena ukkhittāsikapaccatthikato, Bhārasuttavasena⁵ bhārato, khajjanīyapariyāyavasena⁶ khādakato, Yamakasuttavasena⁷ aniccadukkhānattasaṅkhatavadhakato daṭṭhabbā. **Vitthārato** panettha pheṇapiṇḍo viya rūpaṃ daṭṭhabbāṃ, parimaddanāsahanato. Udakapubbulaṃ⁸

1. Saṃ 2. 167 piṭṭhe.

2. Saṃ 2. 72 piṭṭhe.

3. Abhi 1. 136 piṭṭhe.

4. Saṃ 2. 381 piṭṭhe.

5. Saṃ 2. 21 piṭṭhe.

6. Saṃ 2. 71 piṭṭhe.

7. Saṃ 2. 89 piṭṭhe.

8. Udakapubbulaṃ (Sī, Syā, I)

viya vedanā, muhuttaramaṇīyato. Marīcikā viya saññā, vippalambhanato. Kadalikkhandho viya saṅkhārā, asārakato. Māyā viya viññāṇam, vañcakato¹. Visesato ca suḷārampi ajjhattikaṃ rūpaṃ asubhanti daṭṭhabbam. Vedanā tīhi dukkhatāhi avinimuttato dukkhāti. Saññāsaṅkhārā avidheyato anattāti. Viññāṇam udayabbayadhammato aniccanti daṭṭhabbam.

509. **Evaṃ passantassatthasiddhitoti** evañca saṅkhepavittihārasena dvidhā passato yā atthasiddhi hoti, tatopi vinicchayanayo viññātabbo. Seyyathidaṃ. Saṅkhepato tāva pañcupādānakkhandhe ukkhittāsikapaccatthikādibhāvena passanto khandhehi na vihaññati. Vitthārato pana rūpādāni pheṇapiṇḍadisadisabhāvena passanto na asāresu sāradasā hoti,

Visesato ca **ajjhattikarūpaṃ asubhato** passanto kabalīkārāhāraṃ parijānāti, asubhe subhanti vipallāsaṃ pajahati. Kāmoghaṃ uttarati, kāmayogena visaṃyujjati, kāmasavena anāsavo hoti, abhijjhākāyaganthaṃ bhindati, kāmupādānaṃ na upādiyati.

Vedanam dukkhato passanto phassāhāraṃ parijānāti, dukkhe sukhanti vipallāsaṃ pajahati, bhavoghaṃ uttarati, bhavayogena visaṃyujjati, bhavāsavena anāsavo hoti, byāpādakāyaganthaṃ bhindati, sīlabbatupādānaṃ na upādiyati.

Saññaṃ saṅkhāre ca anattato passanto manosañcetanāhāraṃ parijānāti, anattani attāti vipallāsaṃ pajahati, diṭṭhogaṃ uttarati, diṭṭhiyogena visaṃyujjati, diṭṭhāsavena anāsavo hoti. Idamsaccābhinivesakāyaganthaṃ bhindati, attavādupādānaṃ na upādiyati.

Viññāṇam aniccato passanto viññāṇāhāraṃ parijānāti, anicce niccanti vipallāsaṃ pajahati, avijjogaṃ uttarati, avijjāyogena visaṃyujjati, avijjāsavena anāsavo hoti, sīlabbataparāmāsakāyaganthaṃ bhindati, diṭṭhupādānaṃ na upādiyati.

1. Saṃ 2. 116 piṭṭhe passitabbam.

Evaṃ mahānisaṃsaṃ, vadhakādivasena dassanaṃ yasmā.
Tasmā khandhe dhīro, vadhakādivasena passeyyāti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Khandhaniddeso nāma cuddasamo paricchedo.

15. Āyatanadhātuniddesa

Āyatanavitthārakathā

510. **Āyatanānī**ti dvādasāyatanāni cakkhāyatanam, rūpāyatanam, sotāyatanam, saddāyatanam, ghānāyatanam, gandhāyatanam, jivhāyatanam, rasāyatanam, kāyāyatanam, phoṭṭhabbāyatanam, manāyatanam, dhammāyatananti. Tattha—

Attha lakkhaṇa tāvatva, kama saṅkhepa vitthārā.

Tathā daṭṭhabbato ceva, viññātabbo vinicchayo.

Tattha visesato tāva cakkhatīti **cakkhu**, rūpam assādeti vibhāveti cāti attho. Rūpayatīti **rūpam**, vaṇṇavikāram āpajjamānam hadayaṅgatabhāvaṃ pakāsetīti attho. Suṇātīti **sotam**. Sappatīti **saddo**, udāhariyatīti attho. Ghāyatīti **ghānam**. Gandhayatīti **gandho**. Attano vatthum sūcayātīti attho. Jīvitam avhayatīti **jivhā**. Rasanti tam sattāti **raso**, assādentīti attho. Kucchitānam sāsavadhammānam āyoti **kāyo**. **Āyoti** uppattideso. Phusiyatīti **phoṭṭhabbam**. Munātīti **mano**. Attano lakkhaṇam dhārentīti **dhammā**.

511. Avisesato pana āyatanato, āyānam tananato, āyatassa ca nayanato **āyatananti** veditabbam. Cakkhurūpādīsu hi tam tam dvārārammaṇā cittacetāsikā dhammā sena sena anubhavanādinā kiccena āyatanti uṭṭhahanti ghaṭanti, vāyamantīti vuttam hoti. Te ca āyabhūte dhamme etāni tanonti, vitthārentīti vuttam hoti, idaṅca anamatagge saṃsāre pavattam atīva āyatanam saṃsāradukkham yāva na nivattati, tāva nayanteva, pavattayantīti vuttam hoti. Iti sabbepeime dhammā āyatanato, āyānam tananato, āyatassa ca nayanato āyatanam āyatananti vuccanti.

512. Apica nivāsaṭṭhānaṭṭhena ākaraṭṭhena samosaraṇaṭṭhānaṭṭhena sañjātidesaṭṭhena kāraṇaṭṭhena ca **āyatanam** veditabbam. Tathā hi loke “issarāyatanam vāsudevāyatanan”ti-ādīsu nivāsaṭṭhānam

āyatananti vuccati. “Suvaṇṇāyatanam rajatāyatanan”ti-ādīsu ākaro. Sāsane pana “manoramme āyatane sevanti nam vihaṅgamā”ti-ādīsu¹ samosaraṇaṭṭhānam. “Dakkhinaṭṭhānam gunnam āyatanan”ti-ādīsu sañjātideso. “Tatra tatreva sakkhibhabbatam pāpuṇāti sati sati-āyatane”ti-ādīsu² kāraṇam.

Cakkhu-ādīsu cāpi te te cittacetasikā dhammā nivasanti tadāyattavuttitāyāti cakkhādayo ca nesaṃ nivāsaṭṭhānam. Cakkhādīsu ca te ākiṇṇā tannissittatā tadārammaṇatā cāti cakkhādayo nesaṃ ākaro. Cakkhādayo ca nesaṃ samosaraṇaṭṭhānam, tattha tattha vatthudvārārammaṇavasena samosaraṇato. Cakkhādayo ca nesaṃ sañjātideso, tannissayārammaṇabhāvena tattheva uppattito. Cakkhādayo ca nesaṃ kāraṇam, tesam abhāve abhāvatoti. Iti nivāsaṭṭhānaṭṭhena, ākaraṭṭhena, samosaraṇaṭṭhānaṭṭhena, sañjātidesaṭṭhena, kāraṇaṭṭhena cāti imehipi kāraṇehi ete dhammā āyatanam āyatananti vuccanti.

Tasmā yathāvuttena atthena cakkhu ca tam āyatanañcāti **cakkhāyatanam -pa-** dhammā ca te āyatanañcāti **dhammāyatananti** evam tāvettha **atthato** viññātabbo vinicchayo.

513. **Lakkhaṇā**ti cakkhādīnam lakkhaṇatopettha viññātabbo vinicchayo. Tāni ca pana tesam lakkhaṇāni Khandhaniddeśe vuttanayeneva veditabbāni.

Tāvatvatoti tāvabhāvato. Idam vuttam hoti—cakkhādayopi hi dhammā eva, evam sati dhammāyatanamicceva avatvā kasmā dvādasāyatanānīti vuttānīti ce. Chaviññāṇakāyupattidvārārammaṇavavatthānato idha channam viññāṇakāyānam dvārabhāvena ārammaṇabhāvena ca vavatthānato ayametesam bhedo hotīti dvādasa vuttāni, cakkhuvīññāṇavīthi-pariyāpannassa hi viññāṇakāyassa cakkhāyatanameva uppattidvāram, rūpāyatanameva cārammaṇam, tathā itarāni itaresam. Chaṭṭhassa pana bhavaṅgamanasaṅkhāto manāyatanekadesova uppattidvāram, asādhāraṇameva ca dhammāyatanam

1. Am 2. 36 piṭṭhe.

2. Am 1. 256 piṭṭhādīsu.

ārammaṇanti. Iti channaṃ viññāṇakāyānaṃ uppattidvārārammaṇa-
vavatthānato dvādasa vuttānīti evamettha tāvatvato viññātabbo vinicchayo.

514. **Kamatoti** idhāpi pubbe vuttesu uppattikkamādīsu desanākkamova
yujjati. Ajjhattikesu hi āyatanesu sanidassanasappaṭighavisayattā
cakkhāyatanam pākaṭanti paṭhamam desitam, tato
anidassanasappaṭighavisayāni sotāyatanādīni. Atha vā
dassanānuttariyasavanānuttariyahetubhāvena bahūpakārattā ajjhattikesu
cakkhāyatanasotāyatanāni paṭhamam desitāni, tato ghāṇāyatanādīni tīni,
pañcannampi gocaravisayattā ante manāyatanam, cakkhāyatanādīnam pana
gocarattā tassa tassa antarantarāni bāhiresu rūpāyatanādīni. Apica
viññāṇuppattikāraṇavavatthānatopi ayametesam kamo veditabbo.
Vuttañhetam “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuvīññāṇam -pa-
manañca paṭicca dhamme ca uppajjati manovīññāṇam”¹. Evam
kamatopettha viññātabbo vinicchayo.

515. **Saṅkhepavittārāti** saṅkhepato hi manāyatanassa ceva
dhammāyatanekadesassa ca nāmena tadavasesānañca āyatanānam rūpena
saṅgahitattā dvādasāpi āyatanāni nāmarūpamattameva honti. **Vittārato** pana
ajjhattikesu tāva cakkhāyatanam jātivāsena cakkhupasādamattameva,
paccayagatinikāyapuggalabhedato pana anantappabhedam. Tathā
sotāyatanādīni cattāri. Manāyatanam
kusalākusalavipākakiriyaviññāṇabhedena ekūnanavuttipabhedam
ekavīsuttarasatappabhedañca. Vatthupaṭipadādibhedato pana
anantappabhedam. Rūpasaddagandharasāyatanāni
visabhāgapaccayādibhedato anantappabhedāni. Phoṭṭhabbāyatanam
pathavīdhātutejodhātuvāyodhātuvāsena tippabhedam. Paccayādibhedato
anekappabhedam. Dhammāyatanam vedanāsaññāsaṅkhārakkhandha-
sukhumarūpanibbānānam sabhāvanānattakedato anekappabhedanti. Evam
saṅkhepavittārā viññātabbo vinicchayo.

516. **Daṭṭhabbatoti** ettha pana sabbāneva saṅkhatāni āyatanāni
anāgamanato aniggamanato ca daṭṭhabbāni. Na hi tāni pubbe udayā kutoci
āgacchanti, napi uddham vayā kuhiñci gacchanti, atha kho pubbe udayā

1. Ma 3. 328; Saṃ 1. 300 piṭṭhādīsu.

appaṭiladdhasabhāvāni, uddham vayā paribhinnasabhāvāni, pubbantāparantavemajjhe paccayāyattavuttitāya avasāni pavattanti. Tasmā anāgamanato aniggamanato ca daṭṭhabbāni. Tathā nirīhakato abyāpārato ca. Na hi cakkhurūpādīnaṃ evaṃ hoti “aho vata amhākaṃ sāmaggīyaṃ viññāṇaṃ nāma uppajjeyyā”¹ti, na ca tāni viññāṇuppādanatthaṃ dvārabhāvena vatthubhāvena ārammaṇabhāvena vā ihanti, na byāpāramāpajjanti, atha kho dhammatāvesā, yaṃ cakkhurūpādīsāmaggīyaṃ cakkhuvīññāpādīni sambhavantīti. Tasmā nirīhakato abyāpārato ca daṭṭhabbāni. Apica ajjhattikāni suññagāmo viya daṭṭhabbāni, dhuvasubhasukhattabhāvavirahitattā. Bāhirāni gāmaghātakacorā viya, ajjhattikānaṃ abhighātakattā. Vuttañhetam “cakkhu bhikkhave haññati manāpāmanāpehi rūpehi”¹ti vitthāro. Apica ajjhattikāni cha pāṇakā viya² daṭṭhabbāni, bāhirāni tesam gocarā viyāti. Evamettha daṭṭhabbato viññātabbo vinicchayo.

Idam tāva āyatanānaṃ vitthārakathāmukhaṃ.

Dhātuvitthārakathā

517. Tadanantarā pana **dhātuyoti** aṭṭhārasa dhātuyo. Cakkhudhātu, rūpadhātu, cakkhuvīññādhātu, sotadhātu, saddadhātu, sotaviññādhātu, ghānadhātu, gandhadhātu, ghānaviññādhātu, jivhādhātu, rasadhātu, jivhāviññādhātu, kāyadhātu, phoṭṭhabbadhātu, kāyaviññādhātu, manodhātu, dhammadhātu, manoviññādhātūti. Tattha—

Atthato lakkhaṇādīhi, kama tāvatva saṅkhato.

Paccayā atha daṭṭhabbā, vedītabbo vinicchayo.

Tattha **atthatoti** cakkhatīti cakkhu. Rūpayatīti rūpaṃ. Cakkhussa viññāṇaṃ cakkhuvīññāṇanti evamādinā tāva nayena cakkhādīnaṃ viśesatthato vedītabbo vinicchayo. Avisesena pana vidahatī, dhīyate, pidhānaṃ, vidhīyate etāya, ettha vā dhīyatīti dhātu. Lokiyā hi dhātuyo kāraṇabhāvenavavatthitā hutvā suvaṇṇarajatādīdhātuyo viya suvaṇṇarajatādīm, anekappakāraṃ saṃsāradukkhaṃ vidahanti. Bhārahārehi ca bhāro viya,

1. Manāpāmanāpesu rūpesu (Saṃ 2. 383)

2. Saṃ 2. 402 piṭṭhe.

sattehi dhīyante, dhāriyantīti attho. Dukkha vidhānamattameva cesā, avasavattanato. Etāhi ca karaṇabhūtāhi saṃsāradukkhaṃ sattehi anuvidhīyati. Tathāvihitañca taṃ etāsveva dhīyati, ṭhapiyatīti attho. Iti cakkhādīsu ekeko dhammo yathāsambhavaṃ vidahati, dhīyatīti-ādinā atthavasena dhātūti vuccati.

518. Apica yathā titthiyānaṃ attā nāma sabhāvato natthi, na evametā, etā pana attano sabhāvaṃ dhārentīti dhātuyo. Yathā loke vicittā haritālamanosilādayo selāvayavā dhātuyoti vuccanti, evametāpi dhātuyo viya dhātuyo. Vicittā hete nāṇañeyyāvayavāti. Yathā vā sarīrasaṅkhātassa samudāyassa avayavabhūtesu rasasoṇitādīsu aññamaññavisabhāgalakkhaṇaparicchinnesu dhātusamaññā, evametesupi pañcakkhandhasaṅkhātassa attabhāvassa avayavesu dhātusamaññā veditabbā. Aññamaññavisabhāgalakkhaṇaparicchinā hete cakkhādayoti. Apica dhātūti nijjīvamattassevetam̐ adhivacanaṃ. Tathā hi Bhagavā “cha dhāturo ayaṃ bhikkhu puriso”ti-ādīsu¹ jīvasaññāsamūhananattam̐ dhātudesanaṃ akāsīti.

Tasmā yathāvuttena atthena cakkhu ca taṃ dhātu ca cakkhudhātu -pamanoviññāṇaṃ ca taṃ dhātu ca manoviññāṇadhātūti. Evaṃ tāvettha atthato veditabbo vinicchayo.

519. **Lakkhaṇādī**ti cakkhādīnaṃ lakkhaṇādītopettha veditabbo vinicchayo. Tāni ca pana nesaṃ lakkhaṇādīni Khandhaniddese vuttanayeneva veditabbāni.

Kamatoti idhāpi pubbe vuttasu uppattikkamādīsu desanākkamova yujjati. So ca panāyaṃ hetuphalānupubbavavatthānavasena vutto. Cakkhudhātu rūpadhātūti idaṅhi dvayaṃ hetu, cakkhuviññāṇadhātūti phalaṃ. Evaṃ sabbattha.

520. **Tāvadvatoti** tāvabhāvato. Idam vuttam hoti—tesu tesu hi suttābhidhammapadesesu “ābhādhātu, subhadhātu, ākāsānañcāyatanadhātu, viññāṇaṇcāyatanadhātu, ākiñcaññāyatanadhātu, nevasaññānāsaññāyatanadhātu, saññāvedayitanirodhadhātu”¹, “kāmadhātu, byāpādadhātu, vihiṃsādhātu, nekkhammadhātu, abyāpādadhātu, avihimsādhātu”², “sukhadhātu, dukkhadhātu, somanassadhātu, domanassadhātu, upekkhādhātu, avijjādhātu”³, “ārambhadhātu, nikkamadhātu, parakkamadhātu”⁴, “hīnadhātu, majjhimadhātu, paṇīthadhātu”⁵, “pathavīdhātu, āpodhātu, tejodhātu, vāyodhātu”⁶, ākāsadhātu, viññāṇadhātu”⁷, “saṅkhatadhātu, asaṅkhatadhātu”⁸, “anekadhātunānādhātu loko”⁹ti evamādayo aññāpi dhātuyo dissanti. Evaṃ sati sabbāsam vasena paricchedam akatvā kasmā aṭṭhārasāti ayameva paricchedo katoti ce. Sabhāvato vijjamānānam sabbadhātūnam tadantogadhattā.

Rūpadhātuyeva hi ābhādhātu, subhadhātu pana rūpādipaṭibaddhā. Kasmā, subhanimittattā. Subhanimittāñhi subhadhātu. Tañca rūpādivinimuttam na vijjati. Kusalavipākārammaṇā vā rūpādayo eva subhadhātūti rūpādimattamevesā. Ākāsānañcāyatanadhātu-ādīsu cittam manoviññāṇadhātuyeva, sesā dhammadhātu. Saññāvedayitanirodhadhātu pana sabhāvato natthi. Dhātudvayanirodhamattameva hi sā.

Kāmadhātu dhammadhātumattam vā hoti. Yathāha “tatha katamā kāmadhātu, kāmapaṭisaṃyutto takko vitakko micchāsaṅkappo”¹⁰. Aṭṭhārasāpi vā dhātuyo. Yathāha “heṭṭhato Avīcinirayaṃ pariyantaṃ karitvā uparito Paranimmitavasavattī deve antokarivā yaṃ etasmim antare etthāvacarā ettha pariyāpannā khandhadhātu-āyatanā rūpā vedanā saññā saṅkhārā viññāṇam, yaṃ vuccati kāmadhātū”¹⁰.

1. Saṃ 1. 364 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 88; Dī 3. 181; Ma 3. 108 piṭṭhesu.

3. Abhi 2. 87; Ma 3. 108 piṭṭhesu.

4. Saṃ 3. 60 piṭṭhe.

5. Dī 3. 181 piṭṭhe.

6. Dī 3. 190 piṭṭhādīsu.

7. Ma 3. 107; Abhi 2. 84 piṭṭhādīsu.

8. Ma 3. 108 piṭṭhe.

9. Dī 2. 225; Ma 1. 100 piṭṭhādīsu.

10. Abhi 2. 88 piṭṭhe.

Nekkhammadhātu dhammadhātu eva, “sabbepi kusalā dhammā nekkhammadhātū”¹ti vacanato manoviññāṇadhātupi hotiyeva. Byāpādavihimsā-abyāpāda-avihimsāsukhadukkhasomanassa-domanassupekkhā-avijjā-ārambhanikkamaparakkamadhātuyo dhammadhātuyeva.

Hīnamajjhimaṇḍitadhātuyo aṭṭhārasadhātumattameva. Hīnā hi cakkhādayo hīnā dhātu, majjhimaṇḍitā majjhimā ceva ṇḍitā ca. Nippariyāyena pana akusalā dhammadhātumanoviññāṇadhātuyo hīnadhātu, lokiyā kusalābyākathā ubhopi cakkhudhātu-ādayo ca majjhimadhātu, lokuttarā pana dhammadhātumanoviññāṇadhātuyo ṇḍitadhātu.

Pathavītejovāyodhātuyo phoṭṭhabbadhātuyeva, āpodhātu ākāśadhātu ca dhammadhātuyeva. Viññāṇadhātu cakkhuvīññāṇādisattaviññāṇadhātu-saṅkhepoyeva.

Sattarasa dhātuyo dhammadhātu-ekadeso ca saṅkhatadhātu, asaṅkhatā pana dhātu dhammadhātu-ekadesova. Anekadhātunānādhātu loko pana aṭṭhārasa dhātuppabhedamattamevāti. Iti sabhāvato vijjamānānaṃ sabbadhātūnaṃ tadantogadhattā aṭṭhāraseva vuttāti.

521. Apica vijānanaśabhāve viññāṇe jīvasaññīnaṃ saññāsamūhananattampi aṭṭhāraseva vuttā. Santi hi sattā vijānanaśabhāve viññāṇe jīvasaññīno, tesaṃ cakkhusotaghānajiṅhākāyamanodhātumanoviññāṇadhātubhedena tassa anekataṃ cakkhurūpādipaccayāyattavuttitāya aniccataṅca pakāsetvā dīgharattānusayitaṃ jīvasaññīnaṃ samūhanitukāmena Bhagavatā aṭṭhārasa dhātuyo pakāsitā. Kiṅca bhīyyo tathā veneyyajjhāsayavasena ca. Ye ca imāya anatisaṅkhepavittārāya desanāya veneyyasattā, tadajjhāsayavasena ca aṭṭhāraseva pakāsitā.

Saṅkhepavittārānāyena tathā tathā hi,
Dhammaṃ pakāsayati esa yathā yathāssa.
Saddhammatejavihatāṃ vilayaṃ khaṇena,
Veneyyasattahadāyesu tamo payātīti.

Evamettha tāvatvato veditabbo vinicchayo.

1. Abhi 2. 88 piṭṭhe.

522. **Saṅkhatoti** cakkhudhātu tāva jātito eko dhammotveva saṅkhaṃ gacchati cakkhupasādasena, tathā sotaghānajivhākāyarūpasadda-gandharasadhātuyo sotappasādādivasena, phoṭṭhabbhadhātu pana pathavītejovāyovasena tayo dhammāti saṅkhaṃ gacchati. Cakkhuviññādhātu kusalākusalavipākavasena dve dhammāti saṅkhaṃ gacchati, tathā sotaghānajivhākāvīññādhātuyo. Manodhātu pana pañcadvārāvajjanakusalākusalavipākasampañcchanavasena tayo dhammāti saṅkhaṃ gacchati. Dhammadhātu tiṇṇaṃ arūpakkhandhānaṃ soḷasannaṃ sukhumarūpānaṃ asaṅkhatāya ca dhātuyā vasena vīsati dhammāti saṅkhaṃ gacchati. Manoviññādhātu sesakusalākusalābyākataviññānavasena chasattati dhammāti saṅkhaṃ gacchati. Evamettha saṅkhatopi veditabbo vinicchayo.

523. **Paccayāti** ettha ca cakkhudhātu tāva cakkhuviññādhātuyā vippayuttapurejāta-atthi-avigatanissayindriyapaccayānaṃ vasena chahi paccayehi paccayo hoti, rūpadhātu purejāta-atthi-avigatārammaṇa-paccayānaṃ vasena catūhi paccayehi paccayo hoti. Evaṃ sotaviññādhātu-ādīnaṃ sotadhātusaddadhātu-ādayo. Pañcannaṃ pana nesam āvajjanamanodhātu anantarasamanantaranatthivigatānantarūpanissayavasena pañcahi paccayehi paccayo hoti, tā ca pañcapi sampañcchanamanodhātuyā. Tathā sampañcchanamanodhātu santīraṇamanoviññādhātuyā, sā ca voṭṭhabbanamanoviññādhātuyā, voṭṭhabbanamanoviññādhātu ca javanamanoviññādhātuyā. Javanamanoviññādhātu pana anantarāya javanamanoviññādhātuyā tehi ceva pañcahi āsevanapaccayena cāti chahi paccayehi paccayo hoti. Esa tāva pañcadvāre nayo.

Manodvāre pana bhavaṅgamanoviññādhātu āvajjanamanoviññādhātuyā. Āvajjanamanoviññādhātu ca javanamanoviññādhātuyā purimehi pañcahi paccayehi paccayo hoti. Dhammadhātu pana sattannampi viññādhātūnaṃ saha-jāta-aññamaññanissayasampayutta-atthi-avigatādīhi bahudhā paccayo hoti. Cakkhudhātu-ādayo pana ekaccā ca dhammadhātu ekaccāya manoviññādhātuyā ārammaṇapaccayādītipi paccayā honti. Cakkhuviññādhātu-ādīnaṃ na kevalaṃ cakkhurūpādayo paccayā honti, atha kho ālokādayopi. Tenāhu pubbācariyā—

“Cakkhurūpālokamanasikāre paṭicca uppajjati cakkhuvīññāṇaṃ.
 Sotasaddavivaramanasikāre paṭicca uppajjati sotaviññāṇaṃ.
 Ghānagandhavāyumanasikāre paṭicca uppajjati ghānaviññāṇaṃ.
 Jivhārasa-āpamanasikāre paṭicca uppajjati jivhāviññāṇaṃ.
 Kāyaphoṭṭhabbapathavīmanasikāre paṭicca uppajjati kāyaviññāṇaṃ.
 Bhavaṅgamanadhammanasikāre paṭicca uppajjati manoviññāṇaṃ”ti.

Ayamettha saṅkhepo. Vitthārato pana paccayappabhedo
 Paṭicasamuppādaniddese āvibhavissatīti evamettha paccayatopi vedītabbo
 vinicchayo.

524. **Daṭṭhabbatoti** daṭṭhabbatopettha vinicchayo vedītabboti attho.
 Sabbā eva hi saṅkhatadhātuyo pubbantāparantavivittato
 dhuvasubhasukhattabhāvasuññato paccayāyattavuttito ca daṭṭhabbā.

Visesato panettha bheritalaṃ viya cakkhudhātu daṭṭhabbā, daṇḍo viya
 rūpadhātu, saddo viya cakkhuvīññādhātu. Tathā ādāsatalaṃ viya
 cakkhudhātu, mukhaṃ viya rūpadhātu, mukhanimittaṃ viya
 cakkhuvīññādhātu. Atha vā ucchutilā viya cakkhudhātu, yantacakkayaṭṭhi
 viya rūpadhātu, ucchurasatelāni viya cakkhuvīññādhātu. Tathā adharāraṇī
 viya cakkhudhātu, uttarāraṇī viya rūpadhātu, aggi viya cakkhuvīññādhātu.
 Esa nayo sotadhātu-ādīsu.

Manodhātu pana yathāsambhavato cakkhuvīññādhātu-ādīnaṃ
 purecarānucarā viya daṭṭhabbā.

Dhammadhātuyā vedanākkhandho sallamiva sūlamiva ca daṭṭhabbo.
 Saññāsaṅkhārakkhandhā vedanāsallasūlayogā āturā viya, puthujjanānaṃ vā
 saññā-āsādukkhajanānato rittamuṭṭhi viya. Ayathābhuccanimittagāhakato
 vanamigo viya. Saṅkhārā paṭisandhiyaṃ pakkhipanato aṅgārakāsuyaṃ
 khipanakapurisā viya. Jāti dukkhānubandhato rājapurisānubandhacorā viya.
 Sabbānatthāvahassa khandhasantānassa hetuto visarukkhajāni viya. Rūpaṃ
 nānāvidhupaddavanimittato khuracakkaṃ viya daṭṭhabbaṃ. Asaṅkhatā pana
 dhātu amatato santato khemato ca daṭṭhabbā. Kasmā, sabbānatthāvahassa
 paṭipakkhabhūtattā.

Manoviññāṇadhātu ārammaṇesu vavatthānābhāvato araññamakkaṭṭo
viya, duddamanato assakhaḷuṅko viya, yatthakāmanipātito
pehāsakkhittadaṇḍo viya, lobhadosādinānappakārakilesavesayogato
raṅganaṭṭo viya daṭṭhabbāti. ()¹

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Āyatanadhātuniddeso nāma pannarasamo paricchedo.

1. (Idaṃ dhātūnaṃ vitthārakathāmukhaṃ.) (Sī)

16. Indriyasaccaniddesa

Indriyavithhārakathā

525. Dhātūnaṃ anantaraṃ uddiṭṭhāni pana **indriyānīti** bāvīsatindriyāni cakkhundriyaṃ sotindriyaṃ ghānindriyaṃ jivhindriyaṃ kāyindriyaṃ manindriyaṃ itthindriyaṃ purisindriyaṃ jīvitindriyaṃ sukhindriyaṃ dukkhindriyaṃ somanassindriyaṃ domanassindriyaṃ upekkhindriyaṃ saddhindriyaṃ vīriyindriyaṃ satindriyaṃ samādhindriyaṃ paññindriyaṃ anaññātaññassāmīti indriyaṃ aññindriyaṃ aññātāvindriyanti. Tattha—

Atthato lakkhaṇādīhi, kamato ca vijāniyā.

Bhedābheda tathā kiccā, bhūmito ca vinicchayaṃ.

Tattha cakkhādīnaṃ tāva cakkhatīti cakkhūti-ādinā nayena attho pakāsīto. Pacchimesu pana tīsu paṭhamam pubbabhāge anaññātaṃ amataṃ padaṃ catusaccadhammaṃ vā jānissāmīti evaṃ paṭipannassa uppajjanato indriyaṭṭhasambhavato ca anaññātaññassāmīti indriyanti vuttaṃ. Dutiyam ājānanato indriyaṭṭhasambhavato ca aññindriyaṃ. Tatiyam aññātāvino catūsu saccesu niṭṭhitaññāṇakiccassa khīṇāsavassa uppajjanato indriyaṭṭhasambhavato ca aññātāvindriyaṃ.

Ko pana nesam **indriyaṭṭho** nāmāti. Indaliṅgaṭṭho indriyaṭṭho. Indadesitaṭṭho indriyaṭṭho. Indadiṭṭhaṭṭho indriyaṭṭho. Indasiṭṭhaṭṭho indriyaṭṭho. Indajuṭṭhaṭṭho indriyaṭṭho. So sabbopi idha yathāyogaṃ yujjati. Bhagavā hi Sammāsambuddho paramissariyabhāvato indo. Kusalākusalañca kammaṃ, kammesu kassaci issariyābhāvato. Tenevettha kammasañjanitāni tāva indriyāni kusalākusalakammaṃ ulliṅgenti. Tena ca siṭṭhānīti indaliṅgaṭṭhena indasiṭṭhaṭṭhena ca indriyāni. Sabbāneva panetāni Bhagavatā yathābhūtato pakāsītāni abhisambuddhāni cāti indadesitaṭṭhena indadiṭṭhaṭṭhena ca indriyāni. Teneva Bhagavatā munindena kānici gocarāsevanāya kānici bhāvanāsevanāya sevitānīti indajuṭṭhaṭṭhenāpi indriyāni.

Apica ādhipaccasaṅkhātena issariyaṭṭhenāpi etāni indriyāni. Cakkhuvīññāṇādippavattiyaṅhi cakkhādīnaṃ siddhaṃ ādhipaccaṃ, tasmim tikkhe tikkhattā mande ca mandattāti. Ayaṃ tāvettha atthato vinicchayo.

Lakkhaṇādīhīti lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānehipi cakkhādīnaṃ vinicchayaṃ vijāniyāti attho. Tāni ca nesaṃ lakkhaṇādīni Khandhaniddese vuttāneva. Paññindriyādīni hi cattāri atthato amohoyeva. Sesāni tattha sarūpeneva āgatāni.

526. **Kamatoti** ayampi desanākkamova. Tattha ajjhattadhamme pariññāya ariyabhūmipaṭilābho hotīti attabhāvapariyāpannāni cakkhundriyādīni paṭhamam desitāni. So pana attabhāvo yaṃ dhammam upādāya itthīti vā purisoti vā saṅkham gacchati, ayaṃ soti nidassanattham tato itthindriyam purisindriyaṅca. So duvidhopi jīvitindriyapaṭibaddhavuttīti nāpanattham tato jīvitindriyam. Yāva tassa pavatti, tāva etesaṃ vedayitānaṃ anivatti. Yaṅca kiñci vedayitam, sabbam taṃ dukkhanti nāpanattham tato sukhindriyādīni. Tam nirodhattham pana ete dhammā bhāvetabbāti paṭipattidassanattham tato saddhādīni. Imāya paṭipattiyā esa dhammo paṭhamam attani pātubhavatīti paṭipattiyā amoghabhāvadassanattham tato anaññātāññassāmīndriyam. Tasseva phalattā tato anantaram bhāvetabbato ca tato aññindriyam. Tato param bhāvanāya imassa adhigamo, adhigate ca pana imasmim natthi kiñci uttari karaṇīyanti nāpanattham ante paramassāsabhūtam aññātāvindriyam desitanti ayamettha kamo.

Bhedābhedati jīvitindriyasveva cettha bhedo. Taṅhi rūpajīvitindriyam arūpajīvitindriyanti duvidham hoti. Sesānam abhedoti evamettha bhedābhedato vinicchayaṃ vijāniyā.

527. **Kiccāti** kim indriyānaṃ kiccanti ce. Cakkhundriyassa tāva “cakkhāyatanam¹ cakkhuvīññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānaṅca dhammānaṃ indriyapaccayena paccayo”ti vacanato yaṃ taṃ indriyapaccayabhāvena sādhetabbaṃ attano tikkhamandādībhāvena cakkhuvīññāṇādīdhammānaṃ tikkhamandādīsaṅkhātam attākārānuvattāpanam, idam kiccaṃ. Evaṃ sotaghānajivhākāyānaṃ. Manindriyassa

1. Cakkhundriyam (Paṭṭhāna 1. 7 piṭṭhe.)

pana sahajātadhammānaṃ attano vasavattāpanaṃ. Jīvitindriyassa sahajātadhammānupālanam. Itthindriyapurisindriyānaṃ itthipurisaliṅganimittakuttākappākārānuvidhānaṃ. Sukhadukkkhasomanassadomanassindriyānaṃ sahajātadhamme abhitavitvā yathāsakaṃ oḷārikākārānupāpanaṃ. Upekkhindriyassa santapaṇītamajjhattākārānupāpanaṃ. Saddhādīnaṃ paṭipakkhābhāvānaṃ sampayuttadhammānaṃca pasannākārādibhāvasampāpanaṃ. Anaññātāññassāmītiindriyassa saṃyojanattayappahānaṃceva sampayuttānaṃca tappahānābhimukhabhāvakaraṇaṃ. Aññindriyassa kāmarāgabyāpādāditanukaraṇappahānaṃceva sahajātānaṃca attano vasānupattāpanaṃ. Aññātāvindriyassa sabbakicesu ussukkappahānaṃceva amatābhimukhabhāvapaccayatā ca sampayuttānanti evamettha kiccato vinicchayaṃ vijāniyā.

528. **Bhūmitoti** cakkhusotaghānajivhākāya-itthipurisasukhadukkkhadomanassindriyāni cettha kāmāvacarāneva. Manindriyajīvitindriya-upekkhindriyāni saddhāvīriyasatisamādhipaññindriyāni ca catubhūmipariyāpanāni. Somanassindriyaṃ kāmāvacararūpāvacaralokuttaravasena bhūmittayapariyāpanaṃ. Avasāne tīṇi lokuttarānevāti evamettha bhūmitopi vinicchayaṃ vijāneyya. Evaṃ hi vijānanto—

Saṃvegabahulo bhikkhu, t̥hito indriyasāṃvare.
Indriyāni pariññāya, dukkhassantaṃ karissatīti.

Idaṃ indriyānaṃ vitthārakathāmukhaṃ.

Saccavitthārakathā

529. Tadanantarāni pana **saccānīti** cattāri ariyasaccāni dukkhaṃ ariyasaccaṃ, dukkhasamudayo¹ ariyasaccaṃ, dukkhanirodho² ariyasaccaṃ, dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasaccanti. Tattha—

1. Dukkhasamudayaṃ (Sī, I, Ka), Visuddhimaggaṭīkāyaṃ hi upari ādīnavānupassanāññavaṇṇanāyaṃ “Satipi dvinnaṃ padānaṃ samānādhikaraṇabhāve liṅgabhedo gahito, yathā dukkhasamudayo ariyasaccaṃ”ti vuttaṃ. Taṃ “dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasaccaṃ”ti vacanena ca sameti.
2. Dukkhanirodhaṃ (Sī, I)

Vibhāgato nibbacana, lakkhaṇādippabhedato.

Atthatthuddhārato ceva, anūnādhikato tathā.

Kamato jāti-ādīnaṃ, nicchayā ñāṇakiccato.

Antogadhānaṃ pabhedā, upamāto catukkato.

Suññatekavidhādīhi, sabhāgavisabhāgato.

Vinicchayo veditabbo, viññunā sāsanaṅkame.

Tattha **vibhāgoti** dukkhādīnaṃ hi cattāro cattāro atthā vibhattā tathā avitathā anaññathā, ye dukkhādīni abhisamentehi abhisametabbā. Yathāha “dukkhassa pīḷanaṭṭho saṅkhataṭṭho santāpaṭṭho vipariṇāmaṭṭho, ime cattāro dukkhassa dukkhaṭṭhā tathā avitathā anaññathā. Samudayassa āyūhanaṭṭho nidānaṭṭho saṃyogaṭṭho palibodhaṭṭho. Nirodhassa nissaraṇaṭṭho vivekaṭṭho asaṅkhataṭṭho amataṭṭho. Maggassa niyyānaṭṭho hetuṭṭho dassanaṭṭho adhipateyyaṭṭho. “Ime cattāro maggassa maggaṭṭhā tathā avitathā anaññathā”¹. Tathā “dukkhassa pīḷanaṭṭho saṅkhataṭṭho santāpaṭṭho vipariṇāmaṭṭho abhisamayaṭṭho”² evamādi. Iti evaṃ vibhattānaṃ catunnaṃ catunnaṃ atthānaṃ vasena dukkhādīni veditabbānīti. Ayaṃ tāvettha vibhāgato vinicchayo.

530. Nibbacanalakkhaṇādippabhedatoti ettha pana **nibbacanato** tāva idha **du**-iti ayaṃ saddo kucchite dissati. Kucchitaṃ hi puttaṃ dupputtoti vadanti. **Khaṃ**-saddo pana tucche. Tucchaṃ hi ākāsaṃ “khan”³ti vuccati. Idañca paṭhamasaccam kucchitaṃ aneka-upaddavādhiṭṭhānato. Tucchaṃ bālaṅjanaparikkappitadhuvasubhasukhattabhāvavirahitato. Tasmā kucchitattā tucchattā ca **dukkhanti** vuccati.

Saṃ-iti ca ayaṃ saddo “samāgamo sametan”⁴ti-ādīsu³ saṃyogaṃ dīpeti. **U**-iti ayaṃ “uppannaṃ uditan”⁴ti-ādīsu⁴ uppattim. **Aya**-saddo kāraṇaṃ dīpeti. Idañcāpi dutiyasaccam avasesapaccayasamāyoge sati dukkhasuppattikāraṇaṃ. Iti dukkhassa saṃyoge uppattikāraṇattā **dukkhasamudayanti**⁵ vuccati.

1. Paṭisaṃ 293, 294 piṭṭhesu.

3. Dī 2. 245; Abhi 2. 105 piṭṭhādīsu.

5. Dukkhasamudayoti (?)

2. Paṭisaṃ 296 piṭṭhe.

4. Abhi 1. 17; Vi 3. 92 piṭṭhādīsu.

Tatīyasaccam̄ pana yasmā **ni**-saddo abhāvaṃ, **rodha**-saddo ca cāraṃ dīpeti. Tasmā abhāvo ettha saṃsāracāraṃsaṅkhātassa dukkharodhassa sabbagatisuññattā, samadhigate vā tasmim̄ saṃsāracāraṃsaṅkhātassa dukkharodhassa abhāvo hoti, tappaṭipakkhattātipi **dukkhanirodhanti**¹ vuccati. Dukkhasa vā anuppādanirodhapaccayattā dukkhanirodhanti.

Catutthasaccam̄ pana yasmā etaṃ dukkhanirodham̄ gacchati ārammaṇavasena tadabhimukhabhūtattā, paṭipadā ca hoti dukkhanirodhappattiyā. Tasmā dukkhanirodhagāminī paṭipadāti vuccati.

531. Yasmā panetāni Buddhādayo ariyā paṭivijjhanti, tasmā **ariyasaccānīti** vuccanti. Yathāha “cattārimāni bhikkhave ariyasaccāni. Katamāni -pa-. Imāni kho bhikkhave cattāri ariyasaccāni. Ariyā imāni paṭivijjhanti, tasmā ariyasaccānīti vuccanti”². Apica ariyassa saccānītipi ariyasaccāni. Yathāha “sadevake bhikkhave loke -pa- manussāya Tathāgato ariyo, tasmā ariyasaccānīti vuccanti”³. Atha vā etesaṃ abhisambuddhattā ariyabhāvasiddhitopi ariyasaccāni. Yathāha “imesaṃ kho bhikkhave catunnaṃ ariyasaccānaṃ yathābhūtaṃ abhisambuddhattā Tathāgato Arahaṃ Sammāsambuddho ariyoti vuccati”⁴. Apica kho pana ariyāni saccānītipi ariyasaccāni. Ariyānīti tathāni avitathāni avisaṃvādakānīti attho. Yathāha “imāni kho bhikkhave cattāri ariyasaccāni tathāni avitathāni anaññathāni, tasmā ariyasaccānīti vuccanti”⁵ evamettha nibbānato vinicchayo vedītabbo.

532. Kathaṃ **lakkhaṇādīppabhedato**? Ettha hi bādhanalakkhaṇaṃ **dukkhasaccam̄**, santāpanarasam̄, pavattipaccupaṭṭhānaṃ. Pabhavalakkhaṇaṃ **samudayasaccam̄**, anupacchedakaraṇarasam̄, palibodhapaccupaṭṭhānaṃ. Santilakkhaṇaṃ **nirodhasaccam̄**, accutirasam̄, animittapaccupaṭṭhānaṃ. Niyyānalakkhaṇaṃ **maggasaccam̄**, kilesappahānarasam̄, vuṭṭhānapaccupaṭṭhānaṃ. Apica pavatti pavattana nivatti nivattanalakkhaṇāni paṭipāṭiyā. Tathā saṅkhatataṇhā asaṅkhata dassana lakkhaṇāni cāti evamettha lakkhaṇādīppabhedato vinicchayo vedītabbo.

1. Dukkhanirodhoti (?)

2. Esitabbaṃ.

3. Saṃ 3. 381 piṭṭhe.

4. Arahaṃ Sammāsambuddhoti vuccati (Saṃ 3. 379 piṭṭhe)

5. Saṃ 3. 381 piṭṭhe.

533. **Atthatthuddhārato cevā**ti ettha pana atthato tāva ko saccaṭṭhoti ce. Yo paññācakkhunā upaparikkhamānānaṃ māyāva viparīto, marīciva viṣaṃvādako, titthiyānaṃ attāva anupalabbhasabhāvo ca na hoti, atha kho bādhana ppabhava santi niyyāna ppakārena tacchāvīparītabhūtabhāvena ariyañāṇassa gocaro hotiyeva. Esa aggilakkhaṇaṃ viya, lokapakati viya ca tacchāvīparītabhūtabhāvo saccaṭṭhoti veditabbo. Yathāha “idaṃ dukkhanti bhikkhave tathametaṃ avitathametaṃ anaññathametaṃ”¹ti¹ vitthāro. Apica—

Nābādhakaṃ yato dukkhaṃ, dukkhā aññaṃ na bādhakaṃ.

Bādhakattaniyāmena, tato saccamidaṃ mataṃ.

Taṃ vinā nāññato dukkhaṃ, na hoti na ca taṃ tato.

Dukkahetuniyāmena, iti saccaṃ visattikā.

Nāññā nibbānato santi, santaṃ na ca na taṃ yato.

Santabhāvaniyāmena, tato saccamidaṃ mataṃ.

Maggā aññaṃ na niyyānaṃ, aniyyāno na cāpi so.

Tacchaniyyānabhāvattā, iti so saccasammato.

Iti tacchāvīpallāsa, bhūtabhāvaṃ catūsvapi.

Dukkhadīsvavisesena, saccaṭṭhaṃ āhu paṇḍitāti.

Evam atthato vinicchayo veditabbo.

534. Kathaṃ **atthuddhārato**. Idhāyaṃ **sacca**-saddo anekesu atthesu dissati. Seyyathidaṃ “saccaṃ bhaṇe na kujjheyyā”²ti-ādīsu² vācāsacce. “Sacce ṭhitā samaṇabrāhmaṇā cā”³ti-ādīsu³ viratisacce. “Kasmā nu saccāni vadanti nānā pavādiyāse kusalāvadānā”⁴ti-ādīsu⁴ diṭṭhisacce. “Ekaṃ hi saccaṃ na dutiyan”⁵ti-ādīsu⁵ paramatthasacce nibbāne ceva magge ca. “Catunnaṃ ariyasaccānaṃ kati kusalā”⁶ti-ādīsu⁶ ariyasacce. Svāyamidhāpi ariyasacce vattatīti evamettha atthuddhāratoṃ vinicchayo veditabbo.

1. Saṃ 3. 377 piṭṭhe.

2. Khu 1. 46 piṭṭhe.

3. Jā 2. 140 piṭṭhe.

4-5. Khu 1. 416 piṭṭhe.

6. Abhi 2. 118 piṭṭhe.

535. **Anūnādhikatoti** kasmā pana cattāreva ariyasaccāni vuttāni anūnāni anadhikānīti ce. Aññassāsambhavato aññatarassa ca apaneyyābhāvato. Na hi etehi aññam adhikam vā, etesaṃ vā ekampi apanetabbaṃ sambhoti. Yathāha “idha bhikkhave āgaccheyya samaṇo vā brāhmaṇo vā ‘netam dukkham ariyasaccam, aññam dukkham ariyasaccam. Ahametaṃ dukkham ariyasaccam ṭhapetvā aññam dukkham ariyasaccam paññapessāmī’ ti netam ṭhānam vijjati” ti-ādi¹. Yathā cāha “yo hi koci bhikkhave samaṇo vā brāhmaṇo vā evaṃ vadeyya ‘netam dukkham paṭhamam ariyasaccam yaṃ samaṇena Gotamena desitam, ahametaṃ dukkham paṭhamam ariyasaccam paccakkhāya aññam dukkham paṭhamam ariyasaccam paññapessāmī’ ti netam ṭhānam vijjati” ti-ādi².

Apica pavattimācikkhanto Bhagavā sahetukaṃ ācikkhi, nivattiṅca sa-upāyaṃ. Iti pavattinivatthi tadubhayahetūnaṃ etaparamato³ cattāreva vuttāni. Tathā pariññeyya pahātabba sacchikātabba bhāvetabbānaṃ, taṇhāvattu taṇhā taṇhānirodha taṇhānirodhupāyānaṃ, ālaya ālayārāmatā ālayasamugghāta ālayasamugghātupāyānaṃca vasenāpi cattāreva vuttānīti evamettha anūnādhikato vinicchayo veditabbo.

536. **Kamatoti** ayampi desanākkamova. Ettha ca oḷārikattā, sabbasattasādhāraṇattā ca suviññeyyanti dukkhasaccam paṭhamam vuttam. Tasseva hetudassanattam tadanantaraṃ samudayasaccam. Hetunirodhā phalanirodhoti nāpanattam tato nirodhasaccam. Tadadhigamupāyadassanattam ante maggasaccam. Bhavasukhassādagadhītānaṃ vā sattānaṃ samvegajananattam paṭhamam dukkhamāha. Tam neva akataṃ āgacchati, na issaranimmānādito hoti, ito pana hotīti nāpanattam tadanantaraṃ samudayaṃ. Tato sahetukena dukkhena abhibhūtattā samvigamānasānaṃ dukkhanissaraṇagavesīnaṃ nissaraṇadassanena assāsajananattam nirodham. Tato nirodhādhigamattham nirodhasampāpakam magganti evamettha kamato vinicchayo veditabbo.

537. **Jāti-ādīnaṃ nicchayāti** ye te ariyasaccāni niddisantena Bhagavatā “jātipi dukkhā, jarāpi dukkhā, maraṇampi dukkhāṃ, sokaparidevadukkhadomanassupāyāsāpi dukkhā, appiyehi sampayogo dukkho,

1. Esitabbaṃ.

2. Sam 3. 375 piṭṭhe.

3. Etaṃparamato (Ka)

piyehi vippayogo dukkho, yampicchaṃ na labhati tampi dukkhaṃ, saṃkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhā”ti¹ dukkhaniddese dvādasa dhammā, “yāyaṃ taṇhā ponobbhavikā nandirāgasahagatā tatra tatrābhinandinī. Seyyathidaṃ, kāmataṇhā, bhavataṇhā, vibhavataṇhā”ti² samudayaniddese tividhā taṇhā, “yo tassāyeva taṇhāya asesavirāganirodho cāgo paṭinissaggo mutti anālayo”ti³ evaṃ nirodhaniddese atthato ekameva nibbānaṃ, “katamaṃ dukkhanirodhagāminīpaṭipadā ariyasaccaṃ, ayameva ariyo aṭṭhaṅgiko maggo. Seyyathidaṃ. Sammādiṭṭhi -pa- sammāsamādhī”ti⁴ evaṃ magganiddese aṭṭha dhammāti iti catunnaṃ saccānaṃ niddese jāti-ādayo dhammā vuttā, tesam jāti-ādīnaṃ nicchayāpi ettha vinicchayo veditabbo.

Dukkhaniddesakathā

Jātiniddesa

Seyyathidaṃ. Ayañhi **jāti**-saddo anekattho. Tathā hesa “ekampi jātiṃ dvepi jātiyo”ti⁵ ettha bhava āgato. “Atthi Visākhe nigaṇṭhā nāma samaṇajātī”ti⁶ ettha nikāye. “Jāti dvīhi khandhehi saṅgahitā”ti⁷ ettha saṅkhatalakkhaṇe. “Yaṃ mātukucchismiṃ paṭhamaṃ cittaṃ uppannaṃ, paṭhamaṃ viññāṇaṃ pātubhūtaṃ, tadupādāya sāvassa jāti”ti⁸ ettha paṭisandhiyaṃ. “Sampati jāto Ānanda bodhisatto”ti⁹ ettha pasūtiyaṃ. “Akkhitto anupakuṭṭho jātivādenā”ti¹⁰ ettha kule. “Yatohaṃ bhagini ariyāya jātiyā jāto”ti¹¹ ettha ariyasīle.

538. Svāyamidha gabbhaseyyakānaṃ paṭisandhito paṭṭhāya yāva mātukucchimhā nikkhamaṇaṃ, tāva pavattesu khandhesu. Itaresaṃ paṭisandhikhandhesvevāti datṭhabbo. Ayampi ca pariyāyakathāva. Nippariyāyato pana tattha tattha nibbattamānānaṃ sattānaṃ ye ye khandhā pātubhavanti, tesam tesam paṭhamapātubhāvo jāti nāma.

1. Abhi 2. 104 piṭṭhādīsu.

2. Abhi 2. 106 piṭṭhādīsu.

3. Abhi 2. 108 piṭṭhādīsu.

4. Abhi 2. 110 piṭṭhe.

5. Dī 1. 76; Vi 1. 5 piṭṭhādīsu.

6. Aṃ 1. 206 piṭṭhe.

7. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

8. Vi 3. 129 piṭṭhe.

9. Ma 3. 164 piṭṭhe.

10. Dī 1. 122 piṭṭhe.

11. Ma 2. 306 piṭṭhe.

Sā panesā tattha tattha bhave paṭhamābhiniḅattilakkhaṇā,
niyyātanarasā, atītabhavato idha ummuḅjanapaccupaṭṭhānā,
dukkhavicittatāpaccupaṭṭhānā vā.

539. Kasmā panesā dukkhāti ce. Anekesaṃ dukkhānaṃ vatthubhāvato.
Anekāni hi dukkhāni. Seyyathidaṃ. Dukkhadukkhaṃ, vipariṇāmadukkhaṃ,
saṅkhāradukkhaṃ, paṭicchannadukkhaṃ, appaṭicchannadukkhaṃ,
pariyāyadukkhaṃ, nippariyāyadukkhaṃti.

Tattha kāyikacetasikā dukkhā vedanāsabhāvato ca nāmato ca dukkhattā
dukkhadukkhaṃti vuccati.

Sukhā vedanā vipariṇāmena dukkhuppattihetuto **vipariṇāmadukkhaṃ**.

Upekkhā vedanā ceva avasesā ca tebhūmakā saṅkhārā udayabbaya-
ppaṭipīḷitattā¹ **saṅkhāradukkhaṃ**. Kaṇṇasūla dantasūla rāgajaparīḷāha
dosajaparīḷāhādi kāyika cetasiko ābādho pucchitvā jānitabbato upakkamassa
ca apākaṭabhāvato **paṭicchannadukkhaṃ** nāma. Apākaṭadukkhaṃti vuccati.

Dvattiṃsakammakāraṇādisamuṭṭhāno ābādho apucchitvāva jānitabbato
upakkamassa ca pākaṭabhāvato **appaṭicchannadukkhaṃ** nāma.
Pākaṭadukkhaṃti vuccati.

Ṭhapetvā dukkhadukkhaṃ sesaṃ Dukkhasaccavibhaṅge āgataṃ jāti-
ādisabbampi tassa tassa dukkhassa vatthubhāvato **pariyāyadukkhaṃ**.
Dukkhadukkhaṃ pana **nippariyāyadukkhaṃti** vuccati.

Tatrāyaṃ jāti yaṃ taṃ Bālapaṇḍitasuttādīsu² Bhagavatāpi upamāvasena
pakāsitaṃ āpāyikaṃ dukkhaṃ, yaṅca sugatīyampi manussaloke
gabbhokkantimūlakādībhedaṃ dukkhaṃ uppajjati, tassa vatthubhāvato
dukkhā.

540. Tatrīdaṃ gabbhokkantimūlakādībhedaṃ dukkhaṃ—ayaṃ hi satto
mātukucchimhi nibbattamāno na uppalapadumapuṇḍarīkādīsu nibbattati,
atha kho heṭṭhā āmāsayassa upari pakkāsayassa udarapaṭalapiṭṭhikaṇṭakānaṃ
vemajjhe varamasambādhe tibbandhakārenānākuṇapagandhaparibhāvita-
paramaduggandhapavanavīcarite adhimattajegucche kuchipadese pūti-
maccha pūtikummāsa candanīkādīsu kimi vīya nibbattati. So tattha nibbatto
dasamāse mātukucchīsambhavena usmanā³ puṭapātaṃ vīya paccamāno
piṭṭhapiṇḍi vīya sediyamāno samīṅjanapasāraṇādirahito adhimattam
dukkhamanubhoṭīti, idaṃ tāva **gabbhokkantimūlakaṃ** dukkhaṃ.

1. Udayabbayaparivīḷitattā (Sī, I) 2. Ma 3. 203 piṭṭhādīsu. 3. Usmanā (Syā, Ka)

Yaṃ pana so mātu sahasā
 upakkhalanagamananisīdanavuṭṭhānaparivattanādīsu surādhattahatthagato
 eḷako viya ahituṇḍikahatthagato sappapotako viya ca ākaḍḍhana
 parikaḍḍhana odhūnana niddhūnanādinā upakkamena adhimattaṃ
 dukkhamanubhavati, yañca mātu sītūdakapānakāle sītanarakupapanno viya,
 uṇhayāgubhattādi-ajjhoharaṇakāle aṅgaravuṭṭhisamparikiṇṇo viya,
 loṇambilādi-ajjhoharaṇakāle khārāpaṭicchakādikammakāraṇapatto viya
 tibbaṃ dukkhamanubhoti, idaṃ **gabbhapariharaṇamūlakam** dukkham.

Yaṃ panassa mūḷhagabbhāya mātuyā mittāmaccasuhajjādīhipi
 adassanārahe dukkhuppattiṭṭhāne chedanaphālanādīhi dukkham uppajjati,
 idaṃ **gabbhavipattimūlakam** dukkham.

Yaṃ vijāyamānāya mātuyā kammajehi vātehi parivattetvā
 narakapapātaṃ viya atibhayānakaṃ yonimaggaṃ paṭipāṭiyamānassa¹
 paramasambādheṇa yonimukheṇa tālacchiggaḷeṇa viya nikkāḍḍhiyamānassa
 mahānāgassa narakasattassa viya ca saṅghātapabbatehi vicuṇṇiyamānassa
 dukkham uppajjati, idaṃ **vijāyanamūlakam** dukkham.

Yaṃ pana jātassa taruṇavaṇasadisasukhumālasarīrassa
 hatthagahaṇanahāpanadhovanacoḷaparimajjanādīkāle
 sūcimukhakhuradhārāhi vijjhanaphālanasadisam dukkham uppajjati, idaṃ
 mātukucchito **bahinikkhamanamūlakam** dukkham.

Yaṃ tato paraṃ pavattiyam attanāva attānaṃ vadhentassa
 acelakavatādivasena ātāpanaparitāpanānuyogamanuyuttassa, kodhavasena
 abhuñjantassa, ubbandhantassa ca dukkham uppajjati, idaṃ
attūpakkamamūlakam dukkham. Yaṃ pana parato vadhabandhanādīni
 anubhavantassa uppajjati, idaṃ **parūpakkamamūlakam** dukkhanti.

Iti imassa sabbassāpi dukkhassa ayaṃ jāti vatthumeva hoti.

541. Tenetaṃ vuccati—

Jāyetha no ce narakesu satto,
 Tatta'ggidāhādika'mappasayham.
 Labhetha dukkham nu kuhiṃ patiṭṭham,
 Iccāha dukkhāti munīdha jātiṃ.

1. Paṭipāṭiyamānassa (Sī, I)

Dukkhaṃ tiracchesu kasāpatoda-
Daṇḍābhīghātādibhavaṃ anekaṃ.
Yaṃ taṃ kathaṃ tattha bhaveyya jātiṃ,
Vinā taṃ jātiṃ tatopi dukkhā.

Petesu dukkhaṃ pana khuppiṇā-
Vātātapādippabhavaṃ vicittaṃ.
Yasmā ajātassa na tattha atthi,
Tasmāpi dukkhaṃ Muni jātimāha.

Tibbandhakāre ca asayhasīte,
Lokantare yaṃ asuresu dukkhaṃ.
Na taṃ bhava tattha na ca'ssa jāti,
Yato ayaṃ jātiṃ tatopi dukkhā.

Yañcāpi gūthanarake viya mātugabbhe,
Satto vasaṃ ciramato bahi nikkhamañca.
Pappoti dukkhamatighoramidampi natthi,
Jātiṃ vinā itipi jāti ayañhi¹ dukkhā.

Kiṃ bhāsitena bahunā nanu yaṃ kuhiñci,
Atthīdha kiñcidapi² dukkhamidaṃ kadāci.
Nevatthi jātivirahena yato³ Mahesi,
Dukkhaṃti sabbapaṭhamam imamāha jātinti.

Ayaṃ tāva jātiyaṃ vinicchayo.

Jarāniddesa

542. **Jarāpi dukkhā**ti ettha duvidhā jarā saṅkhatalakkhaṇaṃca,
khaṇḍiccādisammato santatiyaṃ ekabhavapariyāpannakhandhapurāṇabhāvo
ca, sā idha adhippetā. Sā panesā jarā khandhaparipākalakkhaṇā,
maraṇūpanayanarasā, yobbanavināsapaccupaṭṭhānā. Dukkhaṃ
saṅkhāradukkhabhāvato ceva dukkhavatthuto

1. Jātirayañhi (Sī, Abhi-Ṭṭha 2. 92)

2. Kiñcirapi (Sī, Ka)

3. Jātivirahe yadato (Syā, I, Abhi-Ṭṭha 2. 92)

ca. Yaṃ hi aṅgapaccaṅgasithilībhāva-indriyavikāra virūpatā
yobbanavināsabalūpaghāta satimativippavāsa paraparibhavādi-
anekapaccayaṃ kāyikacetasikadukkhaṃ uppajjati, jarā tassa vatthu.
Tenetaṃ vuccati—

“Aṅgānaṃ sithilībhāvā, indriyānaṃ vikārato.
Yobbanassa vināsenā, balassa upaghātato.

Vippavāsā satādīnaṃ, puttadārehi attano.
Apasādanīyato ceva, bhiyyo bālattapattiyā.

Pappoti dukkhaṃ yaṃ macco, kāyikaṃ mānaṃ tathā.
Sabbametaṃ jarāhetu, yasmā tasmā jarā dukhā”ti.

Ayaṃ jarāyaṃ vinicchayo.

Maraṇaniddesa

543. **Maraṇampi dukkhanti** etthāpi duvidhaṃ maraṇaṃ
saṅkhatalakkhaṇaṅca, yaṃ sandhāya vuttaṃ “jarāmarāṇaṃ dvīhi khandhehi
saṅgahitaṃ”¹. Ekabhavapariyāpannaṃ jīvitindriyappabandhavicchedo ca, yaṃ
sandhāya vuttaṃ “niccaṃ maraṇato bhayaṃ”². Taṃ idha adhippetam.
Jātipaccayā maraṇaṃ upakkamamaraṇaṃ sarasamaraṇaṃ
āyukkhayamaraṇaṃ puññakkhayamaraṇanti pi tasseva nāmaṃ. Tayidaṃ
cutilakkhaṇaṃ, viyogarasam, gativippavāsapaccupaṭṭhānaṃ. Dukkhasa
pana vatthubhāvato dukkhanti veditabbaṃ. Tenetaṃ vuccati—

“Pāpassa pāpakammādi-nimittamanupassato.
Bhaddassā’pasahantassa, viyogaṃ piyavatthukam.
Mīyamānassa yaṃ dukkhaṃ, mānaṃ avisesato.

Sabbesañcāpi yaṃ sandhi-bandhanacchedanādikaṃ.
Vitujjamānamammānaṃ, hoti dukkhaṃ sarīrajaṃ.

Asayhamappatikāraṃ, dukkhassetassidaṃ yato.
Maraṇaṃ vatthu tenetaṃ, dukkhamicceva bhāsitaṃ”ti.

Ayaṃ maraṇe vinicchayo.

1. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

2. Khu 1. 371 piṭṭhe.

Sokādiniddesa

544. Sokādīsu **soko** nāma ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa cittasantāpo. So kiñcāpi atthato domanassameva hoti. Evaṃ santepi anto nijjhānalakkhaṇo, cetaso pariijhāpanaraso, anusocanapaccupaṭṭhāno. Dukkho pana dukkhadukkhato dukkhavatthuto ca. Tenetaṃ vuccati—

“Sattānaṃ hadayaṃ soko, visasallaṃva tujjati.
 Aggitattova nārāco, bhusaṃva dahate puna.
 Samāvahati ca byādhi-jarāmaraṇabhedanaṃ.
 Dukkhampi vividhaṃ yasmā, tasmā dukkhoti vuccati”ti.

Ayaṃ soke vinicchayo.

Parideva

545. **Paridevo** nāma ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa vacīpalāpo. So lālapanalakkhaṇo, guṇadosakittanaraso, sambhamapaccupaṭṭhāno. Dukkho pana saṅkhāradukkhabhāvato dukkhavatthuto ca. Tenetaṃ vuccati—

“Yaṃ sokasallavihato paridevamāno,
 Kaṇṭhoṭṭhatālulatalasosajamappasayhaṃ.
 Bhiyyodhimattamadhigacchatiyeva dukkhaṃ,
 Dukkhoti tena Bhagavā paridevamāhā”ti.

Ayaṃ parideve vinicchayo.

Dukkha

546. **Dukkhaṃ** nāma kāyikaṃ dukkhaṃ, taṃ kāyapīḷanalakkhaṇaṃ, duppaññānaṃ domanassakaraṇarasaṃ, kāyikābādhapaccupaṭṭhānaṃ. Dukkhaṃ pana dukkhadukkhato mānasadukkhāvahanato ca. Tenetaṃ vuccati—

“Piḷeti kāyikamidaṃ, dukkhañca mānaṃ bhiyyo.
 Janayati yasmā tasmā, dukkhanti visesato vuttan”ti.

Ayaṃ dukkhe vinicchayo.

Domanassa

547. **Domanassam** nāma mānasam dukkham. Tam cittapīṇanalakkhaṇam, manovighātarasam, mānasabyādhipaccupaṭṭhānam. Dukkham pana dukkhadukkhato kāyikadukkhāvahanato ca. Cetodukkhasamappitā hi kese pakiriya¹ kandanti, urāni paṭipisanti², āvaṭṭanti, vivaṭṭanti, uddhampādam papatanti, sattham āharanti, visam khādanti, rajjuyā ubbandhanti, aggim pavisantīti tam nānappakārakam dukkhamanubhavanti. Tenetaṃ vuccati—

“Pīḷeti yato cittaṃ, kāyassa ca pīḷanam samāvahati.
Dukkhamti domanassam, vidomanassā tato āhū”ti.

Ayaṃ domanasse vinicchayo.

Upāyāsa

548. **Upāyāso** nāma ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa adhimattacetodukkhappabhāvito dosoyeva. **Saṅkhārakkhandhapariyāpanno eko dhammoti eke**. So cittaparidahanalakkaṇo, nitthunanaraso, visādapaccupaṭṭhāno. Dukkho pana saṅkhāradukkhabhāvato cittaparidahano kāyavisādanato ca. Tenetaṃ vuccati—

“Cittassa ca paridahanā, kāyassa visādanā ca adhimattaṃ.
Yaṃ dukkhamupāyāso, janeti dukkho tato vutto”ti.

Ayaṃ upāyāse vinicchayo.

Ettha ca mandagginā antobhājane pāko viya **soko**. Tikkhagginā paccamānassa bhājanato bahinikkhamanaṃ viya **paridevo**. Bahinikkhantāvasesassa nikkhamitum appahontassa antobhājaneyeva yāva parikkhayā pāko viya **upāyāso** daṭṭhabbo.

Appiyasampayoga

549. **Appiyasampayogo** nāma amanāpehi sattaṣaṅkhārehi samodhānam. So aniṭṭhasamodhānalakkaṇo, cittavighātakaraṇaraso, anathabhāvapaccupaṭṭhāno. Dukkho pana dukkhavatthuto. Tenetaṃ vuccati—

1. Vikiriya (Sī, Syā)

2. Paṭipimsanti (Sī, Syā, I)

“Disvāva appiye dukkhaṃ, paṭhamañ hoti cetasi.
Tadupakkamasambhūta-mathakāye yato idha.

Tato dukkhadvayassāpi, vatthuto so Mahesinā.
Dukkho vuttoti viññeyyo, appiyehi samāgamo”ti.

Ayaṃ appiyasampayoge vinicchayo.

Piyavippayoga

550. **Piyavippayogo** nāma manāpehi sattasaṅkhārehi vinābhāvo. So iṭṭhavatthuviyogalakkaṇo, sokuppādanaraso, byasanapaccupaṭṭhāno. Dukkho pana sokadukkhassa vatthuto. Tenetaṃ vuccati—

“Ñātidhanādiviyogā,
Sokasarasamappitā vitujjanti.
Bālā yato tato yaṃ,
Dukkhoti mato piyavippayogo”ti.

Ayaṃ piyavippayoge vinicchayo.

Icchitālābha

551. **Yampicchaṃ na labhatīti** ettha “aho vata mayaṃ na jātidhammā assāmā”ti-ādīsu¹ alabbhaneyyavatthūsu icchāva yampicchaṃ na labhati, tampi dukkhanti vuttā. Sā alabbhaneyyavatthu-icchanalakkaṇā, tappariyesanarasā, tesañ appattipaccupaṭṭhānā. Dukkhā pana dukkhavatthuto. Tenetaṃ vuccati—

“Taṃ taṃ patthayamānānaṃ, tassa tassa alābhato.
Yaṃ vighātamayaṃ dukkhaṃ, sattānaṃ idha jāyati.
Alabbhaneyyavatthūnaṃ, patthanā tassa kāraṇaṃ.
Yasmā tasmā jino dukkhaṃ, icchitālābhamabravī”ti.

Ayaṃ icchitālābhe vinicchayo.

1. Dī 2. 245; Abhi 2. 106 piṭṭhesu.

Pañcupādānakkhandha

552. Saṁkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhāti ettha pana—

Jātippabhutikaṁ dukkha, yaṁ vuttamidha tādinā.

Avuttaṁ yañca taṁ sabbaṁ, vinā ete na vijjati.

Yasmā tasmā upādāna-kkhandhā saṅkhepato ime.

Dukkhāti vuttā dukkhanta-desakena Mahesinā.

Tathā hi indhanamiva pāvako, lakkhamiva paharaṇāni, gorūpaṁ viya ḍaṁsamakasādayo, khattamiva lāyakā, gāmaṁ viya gāmaghātakā upādānakkhandhapañcakameva jāti-ādayo nānappakārehi vibādhentā tiṇalatādīni viya bhūmiyaṁ, pupphaphalapallavāni viya rukkhesu upādānakkhandhesuyeva nibbattanti. Upādānakkhandhānañca ādidukkhaṁ jāti, majjhedukkhaṁ jarā, pariyosānadukkhaṁ maraṇaṁ, māraṇantikadukkhābhighātena pariḍayhanadukkhaṁ soko, tadasahanato lālappanadukkhaṁ paridevo, tato dhātukkhobhasaṅkhāta-aniṭṭhaphoṭṭhabbasamāyogato kāyassa ābādhanadukkhaṁ dukkhaṁ, tena bādhiyamānānaṁ puthujjanānaṁ tattha paṭighuppattito cetobādhanadukkhaṁ¹ domanassaṁ, sokādivuddhiyā janitavisādānaṁ anutthunanadukkhaṁ upāyāso, manorathavighātappattānaṁ icchāvighātadukkhaṁ icchitālābhoti evaṁ nānappakārato upaparikkhiyamānā upādānakkhandhāva dukkhāti. Yadetāṁ ekamekaṁ dassetvā vuccamānaṁ anekehipi kappehi na sakkā asesato vattuṁ, tasmā taṁ sabbampi dukkhaṁ ekajalabindumhi sakalasaṁmuddajalarasaṁ viya yesu kesuci pañcasu upādānakkhandhesu saṁkhipitvā dassetuṁ “saṁkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhā”ti Bhagavā avocāti. Ayaṁ upādānakkhandhesu vinicchayo.

Ayaṁ tāva dukkhaniddese nayo.

Samudayaniddesakathā

553. Samudayaniddese pana yāyaṁ taṇhāti yā ayaṁ taṇhā.

Ponobbhavikā²ti punabbhavakaraṇaṁ punobbhavo³, punobbhavo

1. ...bādhanakaṁ dukkhaṁ (Sī, Ka)

2. Ponobbhavikā (Sī)

3. Punabbhavo (Sī, Syā, I), punobbhavo (?)

sīlametissāti ponobbhavikā¹. **Nandīrāgena sahaḡatā**ti nandīrāgasahaḡatā, nandīrāgena saddhiṃ atthato ekattameva ḡatāti vuttaṃ hoti. **Tatra tatrābhinandinī**ti yatra yatra attabhāvo nibbattati, tatra tatrābhinandinī. **Seyyathidanti** nipāto, tassa sā katamā²ti ceti attho. Kāmatanḡhā bhavatanḡhā vibhavatanḡhāti imā Paṭṭicasamuppādaniddese āvibhavissanti. Idha panāyaṃ tividhāpi dukkhasaccassā nibbattakaṭṭhena ekattaṃ upanetvā dukkhasamudayaṃ ariyasaccanti vuttāti veditabbā.

Nirodhaniddesakathā

554. Dukkhanirodhaniddese yo tassāyeva taṇḡhāyāti-ādinā nayena samudayanirodho vutto, so kasmāti ce. Samudayanirodhena dukkhanirodho. Samudayanirodhena hi dukkhaṃ nirujjhati, na aññathā. Tenāha—

“Yathāpi mūle anupaddave daḡhe,
Chinnopi rukkho punadeva rūhati.
Evampi taṇḡhānusaye anūhate,
Nibbattatī dukkhamidaṃ punappunan”ti³.

Iti yasmā samudayanirodheneva dukkhaṃ nirujjhati, tasmā Bhagavā dukkhanirodhaṃ desento samudayanirodheneva desesi. Sīhasamānavuttino hi Tathāḡatā. Te dukkhaṃ nirodhentā dukkhanirodhañca desentā hetumhi paṭipajjanti, na phale. Suvānavuttino pana titthiyā. Te dukkhaṃ nirodhentā dukkhanirodhañca desentā attakilamathānuyogadesanādīhi phale paṭipajjanti, na hetumhīti. Evaṃ tāva dukkhanirodhassa samudayanirodhavasena desanāya payojanaṃ veditabbaṃ.

555. Ayaṃ panattho—**tassāyeva taṇḡhāyāti** tassā “ponobbhavikā”ti vatvā kāmatanḡhādivasena vibhattataṇḡhāya. **Virāgo** vuccati maggo. “Virāḡā vimuccati”ti⁴ hi vuttaṃ. Virāḡena nirodho virāḡanirodho. Anusayasamugghātato aseso virāḡanirodho **asesavirāḡanirodho**. Atha vā **virāḡoti** pahānaṃ vuccati, tasmā

1. Ponobhavikā (Sī)

2. Katarā (sabbattha) Dī-Ṭṭha 2. 389 piṭṭhādīhi sāmsandetabbaṃ.

3. Khu 1. 62 Dhammapade.

4. Ma 1. 192; Saṃ 2. 18 piṭṭhādīsu.

aseso virāgo aseso nirodhoti evampettha yojanā daṭṭhabbā. Atthato pana sabbāneva etāni nibbānassa vevacanāni. Paramatthato hi dukkhanirodho¹ ariyasaccanti nibbānaṃ vuccati. Yasmā pana taṃ āgamma taṇhā virajjati ceva nirujjhati ca, tasmā virāgoti ca nirodhoti ca vuccati. Yasmā ca tadeva āgamma tassā cāgādayo honti, kāmaguṇālayesu cettha ekopi ālayo natthi, tasmā “cāgo paṭinissaggo mutti anālayo”ti vuccati.

556. Tayidaṃ santilakkhaṇaṃ, accutirasaṃ, assāsakaraṇarasam vā, animittapaccupaṭṭhānaṃ, nippapañcapaccupaṭṭhānaṃ vā.

Nibbānakathā

557. Nattheva nibbānaṃ, sasavisāṇaṃ viya anupalabbhanīyatoti ce. Na, upāyena upalabbhanīyato. Upalabbhati hi taṃ tadanurūpapaṭipattisaṅkhātena upāyena, cetopariyañāṇena paresaṃ lokuttaracittaṃ viya, tasmā “anupalabbhanīyato natthī”ti na vattabbaṃ. Na hi “yaṃ bālaputhujjanā na upalabhanti, taṃ natthī”ti vattabbaṃ.

558. Apica nibbānaṃ natthīti na vattabbaṃ, kasmā? Paṭipattiyā vañjhabhāvāpajjanato. Asati hi nibbāne sammādiṭṭhipurejavāya sīlādikhandhattayasaṅgahāya sammāpaṭipattiyā vañjhabhāvo āpajjati. Na cāyaṃ vañjhā, nibbānapāpanatoti. Na paṭipattiyā vañjhabhāvāpatti, abhāvapāpakattāti ce. Na, atītānāgatābhāvepi nibbānapattiyā abhāvato. Vattamānānampi abhāvo nibbānanti ce. Na, tesam abhāvāsambhavato, abhāve ca avattamānabhāvāpajjanato, vattamānakkhandhanissitamaggakkhaṇe ca sopādisesanibbānadhātuppattiyā abhāvadosato. Tadā kilesānaṃ avattamānattā na dosoti ce. Na, ariyamaggassa niratthakabhāvāpajjanato. Evañhi sati ariyamaggakkhaṇato pubbepi kilesā na santīti ariyamaggassa niratthakabhāvo āpajjati. Tasmā akāraṇametam.

559. “Yo kho āvuso rāgakkhayo”ti-ādivacanato² “khayo nibbānan”ti ce. Na, arahattassāpi khayamattāpajjanato. Tampi

1. Dukkhanirodhaṃ (sabbattha)

2. Saṃ 2. 447 piṭṭhe.

hi “yo kho āvuso rāgakkhayo”ti-ādinā¹ nayena niddiṭṭham. Kiñca bhiyyo nibbānassa ittarakālādippattidosato. Evañhi sati nibbānam ittarakālam, saṅkhatalakkhaṇam, sammāvāyāmanirapekkhādhigamanīyabhāvañca āpajjati. Saṅkhatalakkhaṇattāyeva ca saṅkhatapariyāpannam, saṅkhatapariyāpannattā rāgādīhi aggīhi ādittam, ādittattā² dukkhañcātipi āpajjati. Yasmā khayā paṭṭhāya na bhiyyo pavatti nāma hoti, tassa nibbānabhāvato na dosoti ce. Na, tādisassa khayassa abhāvato. Bhāvepi cassa vuttappakāradosānavattanato, ariyamaggassa ca nibbānabhāvāpajjanato. Ariyamaggo hi dose khīṇeti, tasmā khayoti vuccati. Tato ca paṭṭhāya na bhiyyo dosānam pavattīti.

Anuppattinirodhasaṅkhātassa pana khayassa pariyaena upanissayattā, yassa upanissayo hoti tadupacārena “khayo”ti vuttam. Sarūpeneva kasmā na vuttanti ce. Atisukhumattā. Atisukhumatā cassa Bhagavato apposukkabhāvāvahanato, ariyena cakkhunā passitabbato ca siddhāti.

560. Tayidam maggasamaṅginā pattabbato **asādhāraṇam**, purimakoṭiyā abhāvato **appabhavaṇam**. Maggabhāve bhāvato na appabhavanti ce. Na, maggena anuppādanīyato. Pattabbameva hetam maggena, na uppādetabbam. Tasmā appabhavameva. Appabhavattā **ajarāmaraṇam**. Pabhavajarāmaraṇānam abhāvato **niccam**.

Nibbānasseva aṇu-ādīnampi niccabhāvāpattīti ce. Na, hetuno abhāvā. Nibbānassa niccattā te niccāti ce. Na, hetulakkhaṇassa anupapattito. Niccā uppādādīnam abhāvato nibbānam viyāti ce. Na, aṇu-ādīnam asiddhattā.

561. Yathāvuttayuttisabbhāvato pana idameva niccam, rūpasabhāvātikkamato **arūpaṇam**. Buddhādīnam niṭṭhāya visesābhāvato **ekāva niṭṭhā**. Yena bhāvanāya pattam, tassa kilesavūpasamaṇam, upādisesaṇca upādāya paññāpanīyattā saha upādisesena paññāpiyatīti **sa-upādisesam**. Yo cassa samudayappahānena upahatāyatikammaphalassa carimacittato ca uddham pavattikhandhānam anuppādanato, uppannānañca antaradhānato

1. Saṃ 2. 447 piṭṭhe.

2. Ādittattā ca (Sī, Ka)

upādisesābhāvo, taṃ upādāya paññāpanīyato natthi ettha upādisesoti **anupādisesam**.

Asithilaparakkamasiddhena ñāṇavisesena adhigamanīyato, sabbaññuvacanato ca paramatthena sabhāvato nibbānaṃ nāvijjamānaṃ. Vuttañhetam “atthi bhikkhave ajātam abhūtam akatam asaṅkhatan”ti.

Idam dukkhanirodhaniddese vinicchayakathāmukhaṃ.

Magganiddesakathā

562. Dukkhanirodhagāminipaṭipadāniddese vuttā pana aṭṭha dhammā kāmaṃ Khandhaniddese pi atthato pakāsītāyeva, idha pana nesaṃ ekakkhaṇe pavattamānānaṃ visesāvabodhanatthaṃ vadāma. Saṅkhepato hi catusaccapaṭivedhāya paṭipannassa yogino nibbānārammaṇaṃ avijjānusayasamugghātakaṃ paññācakkhu **sammādiṭṭhi**. Sā sammā dassanalakkhaṇā, dhātuppakāsanarasā, avijjandhakāraviddhaṃsanapaccupaṭṭhānā. Tathā sampannadiṭṭhino taṃ sampayuttaṃ micchāsaṅkappanighātakaṃ cetaso nibbānapadābhiniropanaṃ **sammāsaṅkappo**. So sammā cittābhiniropanalakkhaṇo, appanāraso, micchāsaṅkappappahānapaccupaṭṭhāno.

Tathā passato vitakkayato ca taṃsampayuttāva vacīduccaritasamugghātikā micchāvācāya virati **sammāvācā** nāma. Sā pariggahalakkhaṇā, viramaṇarasā, micchāvācāppahānapaccupaṭṭhānā. Tathā viramato taṃsampayuttāva micchākammantasamucchedikā pāṇātipātādivirati **sammākammanto** nāma. So samuṭṭhāpanalakkhaṇo, viramaṇaraso, micchākammantappahānapaccupaṭṭhāno. Yā panassa tesam sammāvācākammantānaṃ visuddhibhūtā taṃsampayuttāva kuhanādi-upacchedikā micchājīvavirati, so **sammā-ājīvo** nāma. So vodānalakkhaṇo, ñāyājīvavattiraso, micchājīvappahānapaccupaṭṭhāno.

Athassa yo tassā sammāvācākammantājīvasaṅkhātāya sīlabhūmiyaṃ paṭiṭṭhitassa tadanurūpo taṃsampayuttova kosajjasamucchedako vīriyārambho, esa **sammāvāyāmo** nāma. So paggahalakkhaṇo, anuppanna-akusalānuppādanādiraso, micchāvāyāmappahānapaccupaṭṭhāno. Tassevaṃ vāyamato taṃsampayuttova micchāsativiniddhunano cetaso

asammoso **sammāsati** nāma. Sā upaṭṭhānalakkhaṇā, asammussanarasā, micchāsatiṭṭhānapaccupaṭṭhānā. Evaṃ anuttarāya satiyā samrakkhiyamānacittassa taṃsampayuttāva micchāsamādhividdhamsikā cittekaggatā **sammāsamādhi** nāma. So avikkhepalakkhaṇo, samādhānaraso, micchāsamādhippahānapaccupaṭṭhānoti. Ayaṃ dukkhanirodhagāmini- paṭipadāniddeṣe nayo. Evamettha jāti-ādīnaṃ vinicchayo veditabbo.

563. **Ñāṇakiccatoti** saccañāṇassa kiccatopi vinicchayo veditabbo. Duvidhaṃ hi saccañāṇaṃ anubodhañāṇaṃ paṭivedhañāṇaṃ. Tattha anubodhañāṇaṃ lokiyaṃ anussavādivasena nirodhe magge ca pavattati. Paṭivedhañāṇaṃ lokuttaraṃ nirodhamārammaṇaṃ katvā kiccato cattāri saccāni paṭivijjhati. Yathāha “yo bhikkhave dukkhaṃ passati, dukkhasamudayampi so passati, dukkhanirodhampi passati, dukkhanirodhagāminiṃ paṭipadampi passati”¹ti¹ sabbaṃ vattabbaṃ. Taṃ panassa kiccaṃ ñāṇadassanavisuddhiyaṃ āvibhavissati.

Yaṃ panetaṃ lokiyaṃ, tattha dukkhañāṇaṃ pariyuṭṭhānābhāvavasa- vasena pavattamānaṃ sakkāyadīṭṭhiṃ nivatteti. Samudayañāṇaṃ ucchedadīṭṭhiṃ. Nirodhañāṇaṃ sassatadīṭṭhiṃ. Maggañāṇaṃ akiriyadīṭṭhiṃ. Dukkhañāṇaṃ vā dhuvasubhasukhattabhāvavirahitesu khandhesu dhuvasubhasukhattabhāvasaññāsāṅkhātāṃ phale vippaṭipattim. Samudayañāṇaṃ issara padhāna kāla sabhāvādīhi loko pavattatīti akāraṇe kāraṇābhimānappavattaṃ hetumhi vippaṭipattim. Nirodhañāṇaṃ arūpalokalokathūpikādīsu apavaggagāhabhūtaṃ nirodhe vippaṭipattim. Maggañāṇaṃ kāmasukhallika-attakilamathānuyogappabhede avisuddhimagge Visuddhimaggagāhavasena pavattaṃ upāye vippaṭipattim nivatteti. Tenetaṃ vuccati—

“Loke lokappabhava, lokatthagame sive ca tadupāye.
Sammuyhati tāva naro, na vijānāti yāva saccāni”¹ti.
Evamettha ñāṇakiccatopi vinicchayo veditabbo.

564. **Antogadhānaṃ pabhedāti** dukkhasaccasmim hi ṭhapetvā taṇhañceva anāsavadhamme ca sesā sabbadhammā antogadhā. Samudayasacce chattiṃsa taṇhāvicarītāni. Nirodhasaccaṃ asammissaṃ. Maggasacce sammādīṭṭhimukhena vīmaṃsiddhipādapaññindriyapaññā- baladhammavicayasambojjhaṅgāni. Sammapasaṅkappāpadesena

1. Saṃ 3. 382 piṭṭhe.

tayo nekkhammavitakkādayo. Sammāvācāpadesena cattāri vacīsucaritāni. Sammākammantāpadesena tīṇi kāyasucaritāni. Sammājīvamukhena appicchatā santuṭṭhitā ca. Sabbesaṃyeva vā etesaṃ sammāvācākammantājīvānaṃ ariyakantasīlattā ariyakantasīlassa ca saddhāhatthena paṭiggahetabbattā tesaṃ atthitāya atthibhāvato saddhindriyasaddhābalachandhipādā. Sammāvāyāmāpadesena catubbidhasammappadhānavīriyindriyavīriyabalavīriyasambojjhaṅgāni. Sammāsati-apadesena catubbidhasatipaṭṭhānasatindriyasatibalasati-sambojjhaṅgāni. Sammāsamādhi-apadesena savitakkasavicārādayo tayo samādhi cittasamādhi samādhindriya samādhibala pīti passaddhi samādhi upekkhāsambojjhaṅgāni antogadhānīti evamettha antogadhānaṃ pabhedatopi vinicchayo veditabbo.

565. **Upamātoti** bhāro viya hi dukkhasaccaṃ daṭṭhabbam, bhārādānamiva samudayasaccaṃ, bhāranikkhepanamiva nirodhasaccaṃ, bhāranikkhepanupāyo viya maggasaccaṃ. Rogo viya ca dukkhasaccaṃ, roganidānamiva samudayasaccaṃ, rogavūpasamo viya nirodhasaccaṃ, bhesajjamiva maggasaccaṃ. Dubbhikkhamiva vā dukkhasaccaṃ, dubbuṭṭhi viya samudayasaccaṃ, subhikkhamiva nirodhasaccaṃ, suvuṭṭhi viya maggasaccaṃ. Apica verīveramūlaverasamugghātaverasamugghātupāyehi, visarukkharukkhamūlamūlupacchedatadupacchedupāyehi, bhayabhayamūlanibbhayataadadhigamupāyehi, orimatīramahoghapārimatīratamsampāpakavāyāmehi ca yojetvāpetāni upamāto veditabbānīti evamettha upamāto vinicchayo veditabbo.

566. **Catukkatoti** atthi cettha dukkhaṃ na ariyasaccaṃ, atthi ariyasaccaṃ na dukkhaṃ, atthi dukkhañceva ariyasaccaṃ, atthi neva dukkhaṃ na ariyasaccaṃ. Esa nayo samudayādīsu. Tattha maggasampayuttā dhammā sāmāññaphalāni ca “yadaniccaṃ taṃ dukkhaṃ”¹ vacanato saṅkhāradukkhatāya dukkhaṃ, na ariyasaccaṃ. Nirodho ariyasaccaṃ, na dukkhaṃ. Itaraṃ pana ariyasaccadvayaṃ siyā dukkhaṃ aniccato, na pana yassa pariññāya Bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena². Sabbākārena pana upādānakkhandhapañcakam dukkhañceva ariyasaccaṃ aññatra taṇhāya. Maggasampayuttā dhammā sāmāññaphalāni ca yassa pariññatthaṃ Bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena² neva dukkhaṃ na ariyasaccaṃ. Evaṃ samudayādīsupi yathāyogaṃ yojetvā catukkatopettha vinicchayo veditabbo.

1. Saṃ 2. 19 piṭṭhe.

2. Tasatthēna (Sī), tathatṭhēna (Ka), tathabhāvena pariññeyyabhāvena (Tamsaṃvaṇṇanā)

567. Suññatekavidhādīhīti-ettha **suññato** tāva paramatthena hi sabbāneva saccāni vedakakāraṅkanibbutagamakābhāvato suññānīti veditabbāni. Tenesaṃ vuccati—

“Dukkameva hi, na koci dukkhito.
Kārako na, kiriyāva vijjati.
Atthi nibbuti, na nibbuto pumā,
Maggamatthi, gamako na vijjati”ti.

Atha vā,

Dhuvasubhasukhattasuññāṃ,
Purimadvaya’ mattsuñña’ mamatapadaṃ.
Dhuvasukha-attavirahito, maggo-iti suññatā tesu.

Nirodhasuññāni vā tīṇi, nirodho ca sesattayasuñño. Phalasuñño vā ettha hetu samudaye dukkhassābhāvato, magge ca nirodhassa, na phalena sagabbho pakativādīnaṃ pakati viya. Hetusuññaṅca phalaṃ dukkhasamudayānaṃ nirodhamaggānaṅca asamavāyā, na hetusamavetaṃ hetuphalaṃ samavāyavādīnaṃ dvi-aṅukādi viya. Tenetaṃ vuccati—

“Tayamidha nirodhasuññāṃ, tayena tenāpi nibbuti suññā.
Suñño phalena hetu, phalampi tamhetunā suññā”ti.

Evam tāva suññato vinicchayo veditabbo.

Ekavidhādivinicchayakathā

568. **Ekavidhādīhīti** sabbameva cettha dukkhaṃ ekavidhaṃ pavattibhāvato. Duvidhaṃ nāmarūpato. Tividhaṃ kāmarūpārūpūpapattibhavabhedato. Catubbidhaṃ catu-āhārabhedato. Pañcavidhaṃ pañcupādānakkhandhabhedato.

Samudayopi ekavidho pavattakabhāvato. Duvidho diṭṭhisampayuttāsampayuttato. Tividho kāmabhavavibhavataṅhābhedo. Catubbidho caturmaggaheyyato. Pañcavidho rūpābhinandanādibhedato. Chabbidho chatāṅhākāyabhedato.

Nirodhopi ekavidho asaṅkhatadhātubhāvato. Pariyāyena pana duvidho sa-upādisesa-anupādisesabhedato. Tividho bhavattayavūpasamato. Catubbidho catumaggādhigamanīyato. Pañcavidho pañcābhinandanavūpasamato. Chabbidho chataṅhākāyakkhayabhedato.

Maggopi ekavidho bhāvetabbato. Duvidho samathavipassanābhedato, dassanabhāvanābhedato vā. Tividho khandhattayabhedato. Ayañhi sappadesattā nagaraṃ viya rajjena nippadesehi tīhi khandhehi saṅgahito. Yathāya—

“Na kho āvuso Visākha ariyena aṭṭhaṅgikena maggena tayo khandhā saṅgahitā, tīhi ca kho āvuso Visākha khandhehi ariyo aṭṭhaṅgiko maggo saṅgahito. Yā cāvuso Visākha sammāvācā, yo sa sammākammanto, yo ca sammā-ājīvo, ime dhammā sīlakkhandhe saṅgahitā. Yo ca sammāvāyāmo, yā ca sammāsati, yo ca sammāsamādhī, ime dhammā samādhikkhandhe saṅgahitā. Yā ca sammādiṭṭhi, yo ca sammāsaṅkappo, ime dhammā paññākkhandhe saṅgahitā”¹.

Ettha hi sammāvācādayo tayo sīlameva, tasmā te sajjātito sīlakkhandhena saṅgahitā. Kiñcāpi hi Pāḷiyāṃ sīlakkhandheti bhummena niddeso kato, attho pana karaṇavaseneva veditabbo. Sammāvāyāmadīsū pana tīsū samādhī attano dhammatāya ārammaṇe ekaggabhāvena appetum na sakkoti, vīriye pana paggahakiccaṃ sādheṇte satiyā ca apilāpanakiccaṃ sādheṇtiyā laddhupakāro hutvā sakkoti.

Tatrāyaṃ upamā—yathā hi nakkhattaṃ kīḷissāmāti uyyānaṃ pavitṭhesu tīsū sahāyesu eko supupphitaṃ campakarukkaṃ disvā hatthaṃ ukkhipitvā gahetumpi na sakkuṇeyya, athassa dutiyo onamitvā piṭṭhiṃ dadeyya, so tassa piṭṭhiyaṃ ṭhatvāpi kampamāno gahetum na sakkuṇeyya, athassa itaro aṃsakūṭaṃ upanāmeyya, so ekassa piṭṭhiyaṃ ṭhatvā ekassa aṃsakūṭaṃ olubbha yathāruci pupphāni ocinitvā piḷandhitvā nakkhattaṃ kīḷeyya. Evaṃsampadamidaṃ daṭṭhabbaṃ.

1. Ma 1. 375 piṭṭhe.

Ekato uyyānaṃ pavitṭhā tayo saḥāyā viya hi ekato jātā sammāvāyāmādayo tayo dhammā. Supupphitacampako viya ārammaṇaṃ. Hatthaṃ ukkhipitvāpi gahetuṃ asakkonto viya attano dhammatāya ārammaṇe ekagabhāvena appetuṃ asakkonto samādhi. Piṭṭhiṃ datvā onatasahāyo viya vāyāmo. Aṃsakūṭaṃ datvā ṭhitasahāyo viya sati. Yathā tesu ekassa piṭṭhiyaṃ ṭhatvā ekassa aṃsakūṭaṃ olubbha itaro yathārucci pupphaṃ gahetuṃ sakkoti, evameva vīriye paggahakiccaṃ sādheṇa satiyā sa apilāpanakiccaṃ sādheṇiyā laddhupakāro samādhi sakkoti ārammaṇe ekagabhāvena appetuṃ. Tasmā samādhiyevetha sajjātito samādhikkhandhena saṅgahito, vāyāmasatiyo pana kiriyato saṅgahitā honti.

Sammādiṭṭhisammāsaṅkappesupi paññā attano dhammatāya aniccaṃ dukkhamanattāti ārammaṇaṃ nicchetuṃ na sakkoti. Vitakke pana ākoṭetvā ākoṭetvā dente sakkoti. Kathaṃ? Yathā hi heraññiko kahāpaṇaṃ hatthe ṭhapetvā sabbabhāgesu oloketukāmo samānopi na cakkhutaṇeṇa parivattetuṃ sakkoti. Aṅgulipabbehi pana parivattetvā parivattetvā ito cito ca oloketuṃ sakkoti, evameva na paññā attano dhammatāya aniccādivasena ārammaṇaṃ nicchetuṃ sakkoti. Abhiniropanalakkhaṇena pana āhananapariyāhananarasena vitakkena ākoṭentena viya parivattentena viya ca ādāyādāya dinnameva nicchetuṃ sakkoti. Tasmā idhāpi sammādiṭṭhiyeva sajjātito paññākkhandhena saṅgahitā, sammāsaṅkappo pana kiriyavasena saṅgahito hoti.

Iti imehi tīhi khandhehi maggo saṅgahaṃ gacchati. Tena vuttaṃ “tividho khandhattayabhedato”ti. Catubbidho sotāpattimaggādivaseneva.

Apica sabbāneva saccāni ekavidhāni avitathattā, abhiññeyyattā vā. Duvidhāni lokiyalokuttarato, saṅkhatāsaṅkhatato vā. Tividhāni dassanabhāvanāhi pahātabbato, appahātabbato ()¹ ca. Catubbidhāni pariññeyyādibhedatoti evamettha ekavidhādīhi vinicchayo vedītabbo.

1. (Nevapahātabbanāpahātabbato) (Abhi-Ṭṭha 2. 86), dassanattikena saṃsandetabbaṃ.

569. **Sabhāgavisabhāgatoti** sabbāneva saccāni aññamaññaṃ sabhāgāni avitathato attasuññato dukkarapaṭivedhato ca. Yathāya—

“Taṃ kiṃ maññaṃsi Ānanda katamaṃ nu kho dukkarataraṃ vā durabhisambhavataraṃ vā, yo vā dūratova sukhumena tālacchiggaḷena asanaṃ atipāteyya poṅkhānupoṅkhaṃ avirādhitam, yo vā satadhā¹ bhinnassa vālassa koṭiyā koṭiṃ paṭivijjheyāti. Etadeva bhante dukkaratarañceva durabhisambhavatarañca, yo vā satadhā bhinnassa vālassa koṭiyā koṭiṃ paṭivijjheyāti. Tato kho te Ānanda duppaṭivijjhataraṃ paṭivijjhanti. Ye idaṃ dukkhanti yathābhūtaṃ paṭivijjhanti -pa- ayaṃ dukkhanirodhagāminiṃ paṭipadāti yathābhūtaṃ paṭivijjhanti”².

Visabhāgāni salakkhaṇavavatthānato. Purimāni ca dve sabhāgāni duravagāhatthena gambhīrattā lokiyattā sāsavattā ca. Visabhāgāni phalāhetubhedato pariññeyyappahātābato ca. Pacchimānīpi dve sabhāgāni gambhīrattena duravagāhattā lokuttarattā anāsavattā ca. Visabhāgāni visayavisayābhedato sacchikātabbābhāvetābato ca. Paṭhamatatiyāni cāpi sabhāgāni phalāpadesato. Visabhāgāni saṅkhatāsaṅkhatato. Dutiyacatutthāni cāpi sabhāgāni hetu-apadesato. Visabhāgāni ekantakusalākusalato³. Paṭhamacatutthāni cāpi sabhāgāni saṅkhatato. Visabhāgāni lokiyalokuttarato. Dutiyatatiyāni cāpi sabhāgāni nevasekkhānāsekkhabhāvato. Visabhāgāni sārammaṇānārammaṇato.

Iti evaṃ pakārehi, nayehi ca vicakkhaṇo.

Vijañña ariyasaccānaṃ, sabhāgavisabhāgatanti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Indriyasaccaniddeso nāma

Soḷasamo paricchedo.

1. Sattadhā (Syā)

2. Saṃ 3. 395 piṭṭhe.

3. Ekantākusalakusalato (I)

17. Paññābhūminiddesa

Paṭiccasamuppādakathā

570. Idāni “khandhāyatanadhātu-indriyasaccapaṭiccasamuppādādibhedā dhammā bhūmi”ti evaṃ vuttesu imissā paññāya bhūmibhūtesu dhammesu yasmā paṭiccasamuppādoceva, ādisaddena saṅgahitā paṭiccasamuppannā dhammā ca avasesā honti, tasmā tesāṃ vaṇṇanākkamo anuppatto.

Tattha avijjādayo tāva dhammā **paṭiccasamuppādoti** veditabbā.
Vuttañhetam Bhagavatā—

“Katamo ca bhikkhave paṭiccasamuppādo. Avijjāpaccayā bhikkhave saṅkhārā. Saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ. Viññāṇapaccayā nāmarūpaṃ. Nāmarūpapaccayā saḷāyatanāṃ. Saḷāyatanapaccayā phasso. Phassapaccayā vedanā. Vedanāpaccayā taṇhā. Taṇhāpaccayā upādānaṃ. Upādānapaccayā bhavo. Bhavapaccayā jāti. Jātipaccayā jarāmaṇaṃ sokaparidevadukkhadomanassupāyāsā sambhavanti. Evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa samudayo hoti, ayaṃ vuccati bhikkhave paṭiccasamuppādo”ti¹.

Jarāmaṇādayo pana **paṭiccasamuppannā dhammā**ti veditabbā.
Vuttañhetam Bhagavatā—

“Katame ca bhikkhave paṭiccasamuppannā dhammā. Jarāmaṇaṃ bhikkhave aniccaṃ saṅkhataṃ paṭiccasamuppannaṃ khayadhammaṃ vayadhammaṃ virāgadhammaṃ nirodhadhammaṃ. Jāti bhikkhave -pa-. Bhavo. Upādānaṃ. Taṇhā. Vedanā. Phasso. Saḷāyatanāṃ. Nāmarūpaṃ. Viññāṇaṃ. Saṅkhārā, avijjā bhikkhave aniccā saṅkhatā paṭiccasamuppannā khayadhammā vayadhammā virāgadhammā nirodhadhammā. Ime vuccanti bhikkhave paṭiccasamuppannā dhammā”ti².

571. Ayaṃ panettha saṅkhepo. **Paṭiccasamuppādoti** paccayadhammā veditabbā. **Paṭiccasamuppannā dhammā**ti tehi tehi paccayehi nibbattadhammā. Kathamidam

1. Saṃ 1. 243 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 264 piṭṭhe.

jānitabbanti ce. Bhagavato vacanena. Bhagavatā hi paṭiccasamuppādapaṭiccasamuppannadhammadesanā sutte—

“Katamo ca bhikkhave paṭiccasamuppādo. Jātipaccayā bhikkhave jarāmarañam, uppādā vā Tathāgatānam anuppādā vā Tathāgatānam ṭhitāva sā dhātu dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā idappaccayatā. Tam Tathāgato abhisambujjhati abhisameti, abhisambujjhitvā abhisametvā ācikkhati deseti paññapeti paṭṭhapeti vivarati vibhajati uttānīkaroti, passathāti cāha. Jātipaccayā bhikkhave jarāmarañam. Bhavapaccayā bhikkhave jāti -pa-. Avijjāpaccayā bhikkhave saṅkhārā uppādā vā Tathāgatānam -pa-. Uttānīkaroti passathāti cāha. Avijjāpaccayā bhikkhave saṅkhārā. Iti kho bhikkhave yā tatra tathatā avitathatā anaññathatā idappaccayatā. Ayam vuccati bhikkhave paṭiccasamuppādo”¹.

572. Evaṃ paṭiccasamuppādam desentena tathatādīhi vevacanehi paccayadhammāva paṭiccasamuppādoti vuttā. Tasmā jarāmarañādīnam dhammānam paccayalakkhaṇo paṭiccasamuppādo, dukkhānubandhanaraso, kummaggapaccupaṭṭhānoti veditabbo.

So panāyam tehi tehi paccayehi anūnādhikeheva tassa tassa dhammassa sambhavato **tathatāti**, sāmaggiṃ upagetesu paccayesu muhuttampi tato nibbattadhammānam asambhavābhāvato **avitathatāti**, aññadhammapaccayehi aññadhammānupattito **anaññathatāti**, yathāvuttānam etesaṃ jarāmarañādīnam paccayato vā paccayasamūhato vā **idappaccayatāti** vutto.

573. Tatrāyam vacanattho, imesaṃ paccayā idappaccayā. Idappaccayā eva **idappaccayatā**. Idappaccayānam vā samūho **idappaccayatā**. Lakkhaṇam panettha saddasatthato pariyesitabbam.

574. Keci pana paṭicca sammā ca titthiyaparikkappitapakatipurisādikāraṇanirapekkho uppādo paṭiccasamuppādoti evaṃ uppādamattam paṭiccasamuppādoti

1. Saṃ 1. 264 piṭṭhe.

vadanti, taṃ na yujjati. Kasmā? Suttābhāvato, suttavirodhato, gambhīranayāsambhavato, saddabhedato ca. “Uppādamattaṃ paṭiccasamuppādo”ti hi suttaṃ natthi. Taṃ “paṭiccasamuppādo”ti ca vadantassa padesavihārasuttavirodho āpajjati. Kathaṃ? Bhagavato hi “atha kho Bhagavā rattiyā paṭhamāṃ yāmaṃ paṭiccasamuppādaṃ anulomapaṭilomaṃ manasākāsi”ti¹ ādivacanato paṭiccasamuppādamanasikāro paṭhamābhisambuddhavihāro, padesavihāro ca tassekadesavihāro. Yathāha “yena svāhaṃ bhikkhave vihārena paṭhamābhisambuddho viharāmi, tassa padesena vihāsin”ti². Tatra ca paccayākāradassanena vihāsi, na uppādamattadassanena. Yathāha “so evaṃ pajānāmi micchādīṭhipaccayāpi vedayitaṃ sammādīṭhipaccayāpi vedayitaṃ micchāsāṅkappapaccayāpi vedayitanti² sabbaṃ vitthāretabbaṃ. Evaṃ uppādamattaṃ “paṭiccasamuppādo”ti vadantassa padesavihārasuttavirodho āpajjati. Tathā Kaccānasuttavirodho.

Kaccānasuttepi hi “lokasamudayaṃ kho Kaccāna yathābhūtaṃ sammappaññāya passato yā loke natthitā, sā na hoti”ti³ anulomapaṭiccasamuppādo lokapaccayato “lokasamudayo”ti ucchedadiṭṭhisamugghātattaṃ pakāsito, na uppādamattaṃ. Na hi uppādamattadassanena ucchedadiṭṭhiyā samugghāto hoti. Paccayānuparamadassanena pana hoti. Paccayānuparame phalānuparamatoti. Evaṃ uppādamattaṃ “paṭiccasamuppādo”ti vadantassa Kaccānasuttavirodhopi āpajjati.

Gambhīranayāsambhavatoti vuttaṃ kho panetaṃ Bhagavatā “gambhīro cāyaṃ Ānanda paṭiccasamuppādo gambhīrāvabhāso ca”ti⁴. Gambhīrattañca nāma catubbidhaṃ, taṃ parato vaṇṇayissāma. Taṃ uppādamatte natthi. Catubbidhanayapaṭimaṇḍitañcetaṃ paṭiccasamuppādaṃ vaṇṇayanti, tampi nayacatukkaṃ uppādamatte natthīti gambhīranayāsambhavatopi na uppādādamattaṃ paṭiccasamuppādo.

575. **Saddabhedatoti** paṭiccasaddo ca panāyaṃ samāne kattari pubbakāle payujjamāno atthasiddhikaro hoti. Seyyathidaṃ, “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṃ”ti⁵. Idha pana bhāvasādhanena

1. Vi 3. 1 piṭṭhe.

2. Saṃ 3. 11 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 257 piṭṭhe.

4. Dī 2. 47; Saṃ 1. 318 piṭṭhesu.

5. Saṃ 1. 300 piṭṭhādīsu.

uppādasaddena saddhiṃ payujjamāno samānassa kattu abhāvato saddabhedam gacchati, na ca kiñci attham sādhetīti saddabhedatopi na uppādamattam paṭiccasamuppādoti.

Tattha siyā—“hoti-saddena saddhiṃ yojayissāma ‘paṭiccasamuppādo hoti’ti”, tam na yuttam. Kasmā? Yogābhāvato ceva, uppādassa ca uppādapattidosato. “Paṭiccasamuppādam vo bhikkhave desessāmi. Katamo ca bhikkhave paṭiccasamuppādo -pa-. Ayaṃ vuccati bhikkhave paṭiccasamuppādo”ti¹. Imesu hi padesu ekenapi saddhiṃ hoti-saddo yogam na gacchati, na ca uppādo hoti. Sace bhaveyya, uppādasāpi uppādo pāpuṇeyyāti.

576. Yepi maññanti “idappaccayānam bhāvo idappaccayatā, **bhāvo** ca nāma yo ākāro avijjādīnam saṅkhārādipātubhāve hetu, so, tasmīca² saṅkhāravikāre paṭiccasamuppādasaññā”ti, tesam tam na yujjati. Kasmā? Avijjādīnam hetuvacanato. Bhagavatā hi “tasmātiha Ānanda eseva hetu, etaṃ nidānam, esa samudayo, esa paccayo jarāmarañassa yadidaṃ jāti -pa-saṅkhārānam, yadidaṃ avijjā”ti³ evam avijjādayova hetūti vuttā, na tesam vikāro. Tasmā “paṭiccasamuppādoti paccayadhammā veditabbā”ti iti yaṃ tam vuttam, tam sammā vuttanti veditabban.

577. Yā panettha “paṭiccasamuppādo”ti imāya byañjanacchāyāya uppādoyevāyaṃ vuttoti saññā uppajjati, sā imassa padassa evamattham gahetvā vūpasametabbā. Bhagavatā hi,

Dvedhā tato pavatte, dhammasamūhe yato idaṃ vacanam.
Tappaccayo tatoyaṃ, phalopacārena iti vutto.

Yo hi ayaṃ paccayatāya pavatto dhammasamūho, tattha paṭiccasamuppādoti idaṃ vacanam dvidhā icchanti. So hi yasmā patīyamāno hitāya sukhāya ca samvattati, tasmā paccetumarahanti nam paṇḍitāti paṭicco. Uppajjamāno ca saha sammā ca uppajjati, na ekekato, nāpi ahetutoti samuppādo. Evam paṭicco ca so samuppādo cāti

1. Saṃ 1. 243 piṭṭhe.

2. Tasmim (Sī, I, Ka)

3. Dī 2. 49 piṭṭhādīsu.

paṭiccasamuppādo. Apica saha uppajjatīti samuppādo, paccayasāmaggiṃ pana paṭicca apaccakkhāyāti evampi¹ paṭiccasamuppādo. Tassa cāyaṃ hetusamūho paccayoti tappaccayattā ayampi, yathā loke semhassa paccayo guḷo **semho guḷo**ti vuccati, yathā ca sāsane sukhappaccayo Buddhānaṃ uppādo “sukho Buddhānaṃ uppādo”ti vuccati, tathā paṭiccasamuppādo icceva phalavohārena vuttoti vedītabbo.

578. Atha vā,

Paṭimukhamitoti vutto, hetusamūho ayaṃ paṭiccoti.

Sahite uppādeti ca, iti vutto so samuppādo.

Yo hi esa saṅkhārādīnaṃ pātubhāvāya avijjādi-ekekahetusīsena niddiṭṭho hetusamūho, so sādharmaṇaphalanipphādakaṭṭhena avekallaṭṭhena ca sāmaggi-aṅgānaṃ aññamaññaṇa paṭimukhaṃ ito gatoti katvā paṭiccoti vuccati. Svāyaṃ sahiteyeva aññamaññaṇa avinibbhogavuttidhamme uppādetīti samuppādotipi vutto. Evampi paṭicco ca so samuppādo cāti paṭiccasamuppādo.

579. Aparo nayo—

Paccayatā aññoññaṇaṃ, paṭicca yasmā samaṃ saha ca dhamme.

Ayamuppādeti tatopi, evamidha bhāsītā Muninā.

Avijjādisīsena niddiṭṭhapaccayesu hi ye paccayā yaṃ saṅkhārādikaṃ dhammaṃ uppādentī, na te aññamaññaṇaṃ apaṭicca aññamaññaṇavekalle sati uppādetuṃ samatthāti. Tasmā paṭicca samaṃ saha ca na ekekadesaṃ, nāpi pubbāparabhāvena ayaṃ paccayatā dhamme uppādetīti atthānusāravohāraḷakusalena Muninā evamidha bhāsītā, paṭiccasamuppādotveva bhāsītāti attho.

580. Evaṃ bhāsamaṇena ca,

Purimena sassatādīna, mabhāvo pacchimena ca padena.

Ucchedādivighāto, dvayena paridīpito ñāyo.

1. Evampi paṭicca ca so samuppādo cāti (Syā, I)

Purimenāti paccayasāmaggi-paridīpakena paṭiccapadena pavattidhammānaṃ paccayasāmaggiyaṃ āyattavuttittā sassatāhetuvisamahetuvasavattivādappabhedānaṃ sassatādīnaṃ abhāvo paridīpito hoti. Kim hi sassatānaṃ,¹ ahetu-ādivasena vā pavattānaṃ paccayasāmaggiyāti. **Pacchimena ca padenāti** dhammānaṃ uppādaparidīpakena samuppādapadena paccayasāmaggiyaṃ dhammānaṃ uppattito vihatā ucchedanatthika-akiriyavādāti ucchedādivighāto paridīpito hoti. Purimapurimapaccayavasena hi punappunaṃ uppajjamānesu dhammesu kuto ucchedo,² natthikākiriyavādā cāti. **Dvayenāti** sakalena paṭiccasamuppādavacanena tassā tassā paccayasāmaggiyā santatiṃ avicchinditvā tesāṃ tesāṃ dhammānaṃ sambhavato majjhimā paṭipadā, “so karoti so paṭisaṃvedeti, añño karoti añño paṭisaṃvedeti”ti vādappahānaṃ, janapadaniruttiyā anabhiniveso, samaññāya anatidhāvananti ayaṃ ñāyo paridīpito hotīti ayaṃ tāva paṭiccasamuppādoti vacanamattassa attho.

581. Yā panāyaṃ Bhagavatā paṭiccasamuppādaṃ desentena “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti-ādinā nayena nikkhattā tanti, tassā atthasaṃvaṇṇanaṃ karontena vibhajjavādimaṇḍalaṃ otaritvā ācariye anabbhācikkhantena sakasamayaṃ avokkamantena parasamayaṃ anāyūhantena³ suttāṃ appaṭibhāhantena vinayaṃ anulomentena mahāpadese olokontena dhammāṃ dīpentena atthaṃ saṅgāhantena⁴ tamevatthaṃ punarāvattetvā aparehipi pariyāyantarehi niddisantena ca yasmā atthasaṃvaṇṇanā kātabbā hoti, pakatīyāpi ca dukkarāva paṭiccasamuppādassa atthasaṃvaṇṇanā. Yathāhu porāṇā—

“Saccāṃ satto paṭisandhi, paccayākārameva ca.

Duddasā caturo dhammā, desetum ca sudukkarā”ti.

Tasmā aññatra āgamādhigamappattehi na sukarā paṭiccasamuppādassatthavaṇṇanāti paritulayitvā,

1. Sassatādīnaṃ (Sī, Syā, Ka)

2. Uccheda- (Syā, Ka)

3. Anārūhantena (Syā, Ka)

4. Gāhantena (I), saṅgāhantena (Ka)

Vattukāmo ahaṃ ajja, paccayākāraṇaṇaṃ.
Patiṭṭhaṃ nādhigacchāmi, ajjhogāḷhova sāgaraṃ.

Sāsaṇaṃ panidaṃ nānā, desanāyamaṇḍitaṃ.
Pubbācariyamaggo ca, abbochinno pavattati.

Yasmā tasmā tadubhayam, sannissāyatthavaṇṇanam.
Ārabhissāmi etassa, taṃ suṇātha samāhitā.

Vuttañhetam pubbācariyehi—

“Yo koci maṃ aṭṭhikatvā¹ suṇeyya,
Labhetha pubbāpariyam visesaṃ.
Laddhāna pubbāpariyam visesaṃ,
Adassanam maccurājassa gacche”ti.

582. Iti **avijjāpaccayā saṅkhārā**ti-ādīsu hi āditoyeva tāva,

Desanābhedato attha, lakkhaṇekavidhādito.
Aṅgānaṅca vavatthānā, viññātabbo vinicchayo.

Tattha **desanābhedatoti** Bhagavato hi vallihārakānam catunnam purisānam valligahaṇam viya ādito vā majjhato vā paṭṭhāya yāva pariyosānam, tathā pariyosānato vā majjhato vā paṭṭhāya yāva ādīti catubbidhā paṭiccasamuppādadesanā.

Yathā hi vallihārakesu catūsu purisesu eko vallyā mūlameva paṭhamam passati, so taṃ mūle chetvā sabbam ākaḍḍhitvā ādāya kamme upaneti, evam Bhagavā “iti kho bhikkhave avijjāpaccayā saṅkhārā -pa- jātipaccayā jarāmarāṇam”ti² ādito paṭṭhāya yāva pariyosānāpi paṭiccasamuppadam deseti.

Yathā pana tesu purisesu eko vallyā majjham paṭhamam passati, so majjhe chinditvā uparibhāgaññeva ākaḍḍhitvā ādāya kamme upaneti, evam Bhagavā “tassa taṃ vedanam abhinandato abhivadato ajjhosāya

1. Aṭṭhim katvā (Syā, Ka)

2. Ma 1. 328; Saṃ 1. 246 piṭṭhesu.

tiṭṭhato uppajjati nandī. Yā vedanāsu nandī, tadupādānaṃ.
Tassupādānapaccayā bhavo, bhavapaccayā jāti¹ti¹ majjhato paṭṭhāya yāva
pariyosānāpi deseti.

Yathā ca tesu purisesu eko vallyiā aggaṃ paṭṭhamāṃ passati, so agge
gahetvā aggānusārena yāva mūlā sabbaṃ ādāya kamme upaneti, evaṃ
Bhagavā “jātipaccayā jarāmarañanti iti kho panetaṃ vuttaṃ, jātipaccayā nu
kho bhikkhave jarāmarāṇaṃ no vā kathaṃ vo ettha hotīti. Jātipaccayā
bhante jarāmarāṇaṃ. Evaṃ no ettha hoti jātipaccayā jarāmarañanti.
Bhavapaccayā jāti -pa-. Avijjāpaccayā saṅkhārāti iti kho panetaṃ vuttaṃ,
avijjāpaccayā nu kho bhikkhave saṅkhārā no vā kathaṃ vo ettha hoti²ti²
pariyosānato paṭṭhāya yāva āditopi paṭiccasamuppādaṃ deseti.

Yathā panetesu purisesu eko vallyiā majjhameva paṭṭhamāṃ passati, so
majjhe chinditvā heṭṭhā otaranto yāva mūlā ādāya kamme upaneti, evaṃ
Bhagavā “ime ca bhikkhave cattāro āhārā kinnidānā, kiṃsamudayā,
kiṃjātikā, kiṃpabhavā. Ime cattāro āhārā taṇhānidānā, taṇhāsamudayā,
taṇhājātikā, taṇhāpabhavā. Taṇhā kinnidānā. Vedanā. Phasso. Saḷāyatanāṃ.
Nāmarūpaṃ. Viññāṇaṃ. Saṅkhārā kinnidānā -pa-. Saṅkhārā avijjānidānā
-pa-. Avijjāpabhavā³ti³ majjhato paṭṭhāya yāva ādito deseti.

583. Kasmā panevaṃ desetīti. Paṭiccasamuppādassa
samantabhaddakattā sayāṅca desanāvilāsappattattā. Samantabhaddako hi
paṭiccasamuppādo, tato tato nāyapaṭivedhāya saṃvattatiyeva.
Desanāvilāsappatto ca Bhagavā catuvesārajjapaṭisambhidāyogena
catubbidhagambhīrabhāvappattiyā ca. So desanāvilāsappattattā
nānānayeheva dhammaṃ deseti.

Visesato panassa yā ādito paṭṭhāya anulomadesanā, sā
pavattikāraṇavibhāgasamūlhaṃ veneyyajānaṃ samanupassato yathāsakehi
kāraṇehi pavattisandassanattamaṃ uppattikkamasandassanattamaṃ pavattāti
viññātabbā. Yā pariyosānato paṭṭhāya paṭilomadesanā, sā “kicchaṃ vatāyaṃ

1. Ma 1. 333; Saṃ 2. 13 piṭṭhesu.

2. Ma 1. 328 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 253 piṭṭhe.

loko āpanno jāyati ca jīyati ca mīyati ca cavati ca upapajjati cā”ti-ādinā¹
 nayena kicchāpannam lokam anuvilokayato pubbhāgapaṭivedhānusārena
 tassa tassa jarāmarañādikassa dukkhassa attanā
 adhigatakāraṇasandassanattam. Yā majjhato paṭṭhāya yāva ādi pavattā, sā
 āhāranidānavavattāpanānusārena yāva atītam addhānam atiharitvā puna
 atītaddhato pabhuti hetuphalapaṭipāṭisandassanattam. Yā pana majjhato
 paṭṭhāya yāva pariyosānam pavattā, sā paccuppanne addhāne
 anāgataddhahetusamuṭṭhānato pabhuti anāgataddhasandassanattam. Tāsu yā
 pavattikāraṇasammūḷhassa veneyyajanassa yathāsakehi kāraṇehi
 pavattisandassanattam uppattikkamasandassanattamañca ādito paṭṭhāya
 anulomadesanā vuttā, sā idha nikkhittāti veditabbā.

584. Kasmā panettha avijjā ādito vuttā, kim pakativādīnam pakati viya
 avijjāpi akāraṇam mūlakāraṇam lokassāti? Na akāraṇam. “Āsavasamudayā
 avijjāsamudayo”ti² hi avijjāya kāraṇam vuttam. Atthi pana pariyaṇo yena
 mūlakāraṇam siyā, ko pana soti? Vaṭṭakathāya sīsabhāvo.

Bhagavā hi vaṭṭakatham kathento dve dhamme sīsam katvā katheti,
 avijjam vā. Yathāha “purimā bhikkhave koṭi na paññāyati avijjāya ‘ito
 pubbe avijjā nāhosi, atha pacchā samabhavī’ti, evañcetaṃ bhikkhave
 vuccati, atha ca pana paññāyati idappaccayā avijjā”ti³. Bhavataṇham vā.
 Yathāha “purimā bhikkhave koṭi na paññāyati bhavataṇhāya ‘ito pubbe
 bhavataṇhā nāhosi, atha pacchā samabhavī’ti, evañcetaṃ bhikkhave vuccati,
 atha ca pana paññāyati idappaccayā bhavataṇhā”ti⁴.

585. Kasmā pana Bhagavā vaṭṭakatham kathento ime dve dhamme
 sīsam katvā kathetīti. Sugatiduggatigāmino kammassa visesahetubhūtattā.
 Duggatigāmino hi kammassa visesahetu avijjā. Kasmā? Yasmā
 avijjābhībhūto puthujjano aggisantāpalaguḷābhighātaparissamābhībhūtā
 vajjhagāvī tāya parissamāturaṭāya nirassādampi attano anattāhāvahampi ca

1. Dī 2. 26; Saṃ 1. 246 piṭṭhesu.

3. Am 3. 346 piṭṭhe.

2. Ma 1. 67 piṭṭhe.

4. Am 3. 348 piṭṭhe.

uṇhodakapānaṃ viya kilesasantāpato nirassādampi duggatinipātanato ca attano anattāhāvahampi pāṇātipātādiṃ anekappakāraṃ duggatigāmikammaṃ ārabhati. Sugatigāmino pana kammaṃ viya visesaḥetu bhavataṇhā. Kasmā? Yasmā bhavataṇhābhūto puthujjano sā vuttappakārā gāvī sītūdakataṇhāya sa-assādaṃ attano parissamavinodanaṃca sītūdakapānaṃ viya kilesasantāpavirahato sa-assādaṃ sugatisampāpanena attano duggatidukkhaparissamavinodanaṃca pāṇātipātā veramaṇi-ādiṃ anekappakāraṃ duggatigāmikammaṃ ārabhati.

586. Etesu pana vaṭṭakathāya sīsabhūtesu dhammesu katthaci Bhagavā ekadhammamūlikam desanaṃ deseti. Seyyathidaṃ, “iti kho bhikkhave avijjūpanisā saṅkhārā, saṅkhārūpanisaṃ viññāṇaṃ”ti-ādi¹. Tathā “upādāniyesu bhikkhave dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānaṃ”ti-ādi². Katthaci ubhayamūlikampi. Seyyathidaṃ, “avijjānīvaraṇassa bhikkhave bālassa taṇhāya sampayuttassa evamayam kāyo samudāgato. Iti ayañceva kāyo bahiddhā ca nāmarūpaṃ itthetaṃ dvayaṃ. Dvayaṃ paṭicca phasso saḷevāyatanāni, yehi phuṭṭho bālo sukhadukkham paṭisaṃvedeti”ti-ādi³. Tāsu desanāsu “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti ayamidha avijjāvasena ekadhammamūlikā desanāti veditabbā. Evaṃ tāvettha desanābhedaṃ viññātabbo vinicchayo.

587. **Atthato** avijjādīnaṃ padānaṃ atthato. Seyyathidaṃ. Pūretuṃ ayuttaṭṭhena kāyaduccarītādi avindiyam nāma, aladdhabbanti attho. Tam avindiyam vindatīti **avijjā**. Tabbiparītato kāyasucarītādi vindiyam nāma, tam vindiyam na vindatīti **avijjā**. Khandhānaṃ rāsaṭṭham, āyatanānaṃ āyatanatṭham, dhātūnaṃ suññatṭham, indriyānaṃ adhipatiyaṭṭham, saccānaṃ tathaṭṭham aviditaṃ karotīti **avijjā**. Dukkhadīnaṃ pīlanādivasena vuttam catubbidham attham aviditaṃ karotīti **avijjā**. Antavirahite saṃsāre sabbayonigatibhavaviññāṇatṭhitisattāvāsesu satte javāpetīti **avijjā**. Paramatthato avijjamānesu itthipurisādīsu javati, vijjamānesu pīlanādivasena javatīti **avijjā**. Apica

1. Saṃ 1. 269 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 311 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 262 piṭṭhe.

cakkhuviññāṇādīnaṃ vatthārammaṇānaṃ

paṭiccasamuppādapāṭiccasamuppannānaṃ dhammānaṃ chādanatopi **avijjā**.

Yaṃ paṭicca phalameti, so **paccayo**. **Paṭiccā**ti na vinā apaccakkhatvāti attho. **Etī**ti uppajjati ceva pavattati cāti attho. Apica upakāraṭṭho paccayaṭṭho. Avijjā ca sā paccayo cāti avijjāpaccayo. Tasmā **avijjāpaccayā**.

Saṅkhatamabhisāṅkharontīti **saṅkhārā**. Apica avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārasaddena āgatasāṅkhārāti duvidhā saṅkhārā. Tattha puññāpuññāneñjābhisāṅkhārā tayo, kāyavacīcittasaṅkhārā tayoti ime cha **avijjāpaccayā saṅkhārā**. Te sabbepi lokiyakusalākusalacetanāmattameva honti.

Saṅkhatasaṅkhāro,¹ abhisāṅkhatasaṅkhāro,¹ abhisāṅkharāṇakasaṅkhāro, payogābhisāṅkhāroti ime pana cattāro saṅkhāra-saddena āgatasāṅkhārā. Tattha “aniccā vata saṅkhārā”ti-ādīsu² vuttā sabbepi sappaccayā dhammā **saṅkhatasaṅkhārā** nāma. Kammanibbattā tebhūmakā rūpārūpadhammā **abhisāṅkhatasaṅkhārāti** Aṭṭhakathāsu vuttā, tepi “aniccā vata saṅkhārā”ti² ettheva saṅgahaṃ gacchanti. Visuṃ pana nesaṃ āgataṭṭhānaṃ na paññāyati. Tebhūmikakusalākusalacetanā pana **abhisāṅkharāṇakasaṅkhāro**ti vuccati, tassa “avijjāgatoyaṃ bhikkhave purisapuggalo puññaṅceva saṅkhāraṃ abhisāṅkharoti”ti-ādīsu³ āgataṭṭhānaṃ paññāyati. Kāyikacetasikaṃ pana vīriyaṃ **payogābhisāṅkhāro**ti vuccati, so “yāvatikā abhisāṅkhārassa gati, tāvatikā gantvā akkhāhataṃ maññe aṭṭhāsī”ti-ādīsu⁴ āgato.

Na kevalaṅca eteyeva, aññepi “saññāvedayitanirodhaṃ samāpajjantassa kho āvuso Visākha bhikkhuno paṭhamaṃ nirujjhati vacīsaṅkhāro, tato kāyasaṅkhāro, tato cittasaṅkhāro”ti-ādīnaṃ⁵ nayena saṅkhāra-saddena āgatā aneke saṅkhārā. Tesu natthi so saṅkhāro, yo saṅkhatasaṅkhārehi saṅgahaṃ na gaccheyya, ito paraṃ saṅkhārapaccayā viññāṇanti-ādīsu vuttam vuttanayeneva vedītabbamaṃ.

1. ...saṅkhārā (I, Ka)

2. Dī 2. 129, 161; Saṃ 1. 160 piṭṭhādīsu.

3. Saṃ 1. 310 piṭṭhe.

4. Aṃ 1. 110 piṭṭhe.

5. Ma 1. 376 piṭṭhe.

Avutte pana vijānātīti **viññāṇaṃ**. Namatīti **nāmaṃ**. Ruppātīti **rūpaṃ**. Āye tanoti āyatañca nayatīti **āyatanam**. Phusatīti **phasso**. Vedayatīti **vedanā**. Paritassatīti **taṇhā**. Upādiyatīti **upādānaṃ**. Bhavati bhāvayati cāti **bhavo**. Jananaṃ **jāti**. Jiraṇaṃ **jarā**. Maranti etenāti **maraṇaṃ**. Socanaṃ **soko**. Paridevanaṃ **paridevo**. Dukkhatīti **dukkhaṃ**. Uppādaṭṭhitivasena vā dvidhā khaṇatīti **dukkhaṃ**. Dummanabhāvo **domanassaṃ**. Bhuso āyāso **upāyāso**.

Sambhavantīti abhinibbattanti. Na kevalaṇca sokādīheva, atha kho sabbapadehi sambhavanti-saddassa yojanā kātabbā. Itarathā hi “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti vutte kiṃ karontīti na paññāyeyya, sambhavantīti pana yojanāya sati avijjā ca sā paccayo cāti avijjāpaccayo. Tasmā avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavantīti paccayapaccayuppannavatthānaṃ kataṃ hoti. Esa nayo sabbattha.

Evanti niddiṭṭhanayanidassanaṃ. Tena avijjādīheva kāraṇehi, na issaranimmānādīhīti dasseti. **Etassāti** yathāvuttassa. **Kevalassāti** asammissassa, sakalassa vā. **Dukkhaḥkhandhassāti** dukkhasamūhassa, na sattassa, na sukhasubhādīnaṃ. **Samudayoti** nibbatti. **Hotīti** sambhavati. Evamettha atthato viññātabbo vinicchayo.

588. **Lakkhaṇādītōti** avijjādīnaṃ lakkhaṇādīto. Seyyathidaṃ— aṅgālakkaṇā **avijjā**, sammohanarasā, chādanapaccupaṭṭhānā, āsavapadaṭṭhānā. Abhisāṅkharāṇalakkhaṇā **saṅkhārā**, āyūhanarasā, cetanāpaccupaṭṭhānā, avijjāpadaṭṭhānā. Vijānanalakkhaṇaṃ **viññāṇaṃ**, pubbaṅgamarasaṃ, paṭisandhipaccupaṭṭhānaṃ, saṅkhārapadaṭṭhānaṃ, vatthārammaṇapadaṭṭhānaṃ vā. Namanalakkhaṇaṃ **nāmaṃ**, sampayogarasam, avinibbhogapaccupaṭṭhānaṃ, viññāṇapadaṭṭhānaṃ. Ruppānalakkhaṇaṃ **rūpaṃ**, vikiraṇarasam, abyākatapaccupaṭṭhānaṃ, viññāṇapadaṭṭhānaṃ. Āyatanalakkhaṇaṃ **saḷāyatanam**, dassanādirasam, vatthudvārabhāvapaccupaṭṭhānaṃ, nāmarūpapadaṭṭhānaṃ. Phusanalakkhaṇo **phasso**, saṅghaṭṭanaraso, saṅgatipaccupaṭṭhāno, saḷāyatanapadaṭṭhāno. Anubhavanalakkhaṇā **vedanā**, visayarasasambhogarasā, sukhadukkhapaccupaṭṭhānā, phassapadaṭṭhānā. Hetulakkhaṇā **taṇhā**, abhinandanarasā, atittabhāvapaccupaṭṭhānā, vedanāpadaṭṭhānā.

gahaṇalakkhaṇaṃ **upādānaṃ**, amuñcanarasaṃ,
 taṇhādaḷhattadiṭṭhipaccupaṭṭhānaṃ, taṇhāpadaṭṭhānaṃ.
 Kammakammaphalalakkhaṇo **bhavo**, bhāvanabhavanaraso,
 kusalākusalābyākatapaccupaṭṭhāno, upādānapadaṭṭhāno. Jāti-ādīnaṃ
 lakkhaṇādīni Saccaṇidde vuttanayeneva veditabbāni. Evamettha
 lakkhaṇādītopi viññātabbo vinicchayo.

589. **Ekavidhādītopi** ettha avijjā aññāṇādassanamohādibhāvato ekavidhā.
 Appaṭipattimicchāpaṭipattito duvidhā. Tathā sasaṅkhārāsāṅkhārato.
 Vedanattayasampayogato tividhā. Catusaccapaṭivedhato catubbidhā.
 Gatipañcakādīnavacchādanato pañcavidhā. Dvārārammaṇato pana sabbesupi
 arūpadhammesu chabbidhatā veditabbā.

Saṅkhārā sāsavavipākadhammadhammādibhāvato ekavidhā.
 Kusalākusalato duvidhā. Tathā parittamahaggatahīnamajjhimamicchatta-
 niyatāniyatato. Tividhā puññābhisaṅkhārādibhāvato. Catubbidhā
 catuyonisamvattanato. Pañcavidhā pañcagatigāmito.

Viññāṇaṃ lokiyavipākādibhāvato ekavidhaṃ. Sahetukāhetukādīto
 duvidhaṃ. Bhavattayapariyāpannato, vedanattayasampayogato,
 ahetukadvihetukatihetukato ca tividhaṃ. Yonigativasena catubbidhaṃ,
 pañcavidhañca.

Nāmarūpaṃ viññāṇasannissayato kammaṇaccayato ca ekavidhaṃ.
 Sārammaṇanārammaṇato duvidhaṃ. Atītādīto tividhaṃ. Yonigativasena
 catubbidhaṃ, pañcavidhañca.

Saḷāyatanaṃ sañjātisamosaraṇaṭṭhānato ekavidhaṃ.
 Bhūtappasādaviññāṇādīto duvidhaṃ. Sampattāsampattanobhayagocarato
 tividhaṃ. Yonigatipariyāpannato catubbidhaṃ pañcavidhañcāti iminā
 nayena phassādīnampi ekavidhādibhāvo veditabboti evamettha
 ekavidhādītopi viññātabbo vinicchayo.

590. **Angānañca vavatthānāti** sokādayo cettha bhavacakkassa
 avicchedadassanattamaṃ vuttā. Jarāmarañabbhāhatassa hi bālassa te
 sambhavanti.

yathāha “assutavā bhikkhave puthujjano sārīrikāya¹ dukkhāya vedanāya phuṭṭho samāno socati kilamati paridevati urattāḷim kandati sammohamāpajjati”². Yāva ca tesam pavatti, tāva avijjāyāti punapi avijjāpaccayā saṅkhārāti sambandhameva hoti bhavacakkam. Tasmā tesam jarāmarañeṇeva ekasaṅkhepaṃ katvā dvādaseva paṭiccasamuppādaṅgānīti veditabbāni. Evamettha aṅgānam vavatthānatopi viññātabbo vicchayo.

Ayam tāvettha saṅkhepakathā.

Avijjāpaccayāsaṅkhārapadakathā

591. Ayam pana vitthāranayo—**avijjāti** suttantapariyāyena dukkhādīsu catūsu ṭhānesu aññāṇam, abhidhammapariyāyena pubbantādīhi saddhim aṭṭhasu. Vuttañhetam “tatha katamā avijjā³, dukkhe aññāṇam -pa- dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya aññāṇam, pubbante aññāṇam, aparante, pubbantāparante, idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu aññāṇam”⁴. Tattha kiñcāpi ṭhapetvā lokuttaram saccadvayam sesaṭṭhānesu ārammaṇavasena avijjā uppajjati, evam santepi paṭicchādanavaseneva idha adhippetā. Sā hi uppannā dukkhasaccam paṭicchādetvā tiṭṭhati, yāthāvasarasalakkhaṇam paṭivijjhītuṃ na deti, tathā samudayam, nirodham, maggam, pubbantaṅkhatam atītam khandhapañcakam, aparantaṅkhatam anāgataṃ khandhapañcakam, pubbantāparantaṅkhatam tadubhayam, idappaccayatāpaṭiccasamuppannadhammasaṅkhatam idappaccayatañceva paṭiccasamuppannadhamme ca paṭicchādetvā tiṭṭhati. “Ayam avijjā, ime saṅkhārā”⁴ti evam yāthāvasarasalakkhaṇamettha paṭivijjhītuṃ na deti. Tasmā dukkhe aññāṇam -pa- idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu aññāṇanti vuccati.

592. **Saṅkhārāti** puññādayo tayo kāyasaṅkhārādayo tayoti evam pubbe saṅkhepato vuttā cha, vitthārato panettha **puññābhisāṅkhāro** dānasīlādivasena pavattā aṭṭha kāmāvacarakusalacetanā ceva bhāvanāvasena pavattā pañca rūpāvacarakusalacetanā cāti terasa cetanā honti. **Apuññābhisāṅkhāro** pañātipātādivasena pavattā dvādasa

1. Kāyikāya (sabbattha); Sam 2. 408 piṭṭhe passitabbam.

3. Katamo avijjāsavo evamādinā Pāḷiyam.

2. Sam 2. 408 piṭṭhe.

4. Abhi 1. 222 piṭṭhādīsu.

akusalacetanā. **Āneñjābhisāṅkhāro** bhāvanāvaseneva pavattā catasso arūpāvacarakusalacetanā cāti tayopi saṅkhārā ekūnatimsa cetanā honti.

Itaresu pana tīsu kāyasañcetanā **kāyasaṅkhāro**, vacīsañcetanā **vacīsaṅkhāro**, manosañcetanā **cittasaṅkhāro**. Ayam tiko kammāyūhanakkhaṇe puññābhisāṅkhārādīnaṃ dvārato pavattidassanattham vutto. Kāyaviññattim samuṭṭhāpetvā hi kāyadvārato pavattā aṭṭha kāmāvacarakusalacetanā, dvādasa akusalacetanāti samavīsati cetanā kāyasaṅkhāro nāma. Tā eva vacīviññattim samuṭṭhāpetvā vacīdvārato pavattā vacīsaṅkhāro nāma. Abhiññācetanā panettha parato viññāṇassa paccayo na hotīti na gahitā. Yathā ca abhiññācetanā, evaṃ uddhaccacetanāpi na hoti. Tasmā sāpi viññāṇassa paccayabhāve apanetabbā, avijjāpaccayā pana sabbāpetā honti. Ubhopi viññattiyō asamuṭṭhāpetvā manodvāre uppannā pana sabbāpi ekūnatimsati cetanā cittasaṅkhāroti. Iti ayam tiko purimattikameva pavīsati atthato puññābhisāṅkhārādīnaṃyeva vasena avijjāya paccayabhāvo veditabbo.

593. Tattha siyā—katham panetaṃ jānitabbaṃ “ime saṅkhārā avijjā paccayā hontī”ti. Avijjābhāve bhāvato. Yassa hi dukkhādīsu avijjāsaṅkhātāṃ aññāṇaṃ appahīnaṃ hoti, so dukkhe tāva pubbantādīsu ca aññāṇena saṃsāradukkhāṃ sukhasaññāya gahetvā tasseva hetubhūte tividhepi saṅkhāre ārabhati. Samudaye aññāṇena dukkhahetubhūtepi taṇhāparikkhāre saṅkhāre sukahetuto maññamāno ārabhati. Nirodhe pana magge ca aññāṇena dukkhassa anirodhabhūtepi gativisese dukkhanirodhasaññī hutvā nirodhassa ca amaggabhūtesupi yaññāmaratapādīsu nirodhamaggasaññī hutvā dukkhanirodhaṃ patthayamāno yaññāmaratapādīmukhena tividhepi saṅkhāre ārabhati.

Apica so tāya catūsu saccesu appahīnāvijjatāya visesato jātijarārogamaṇādi-anekādinavokiṇṇampi puññaphalasaṅkhātāṃ dukkhāṃ dukkhato ajānanto tassa adhigamāya kāyavacīcittasaṅkhārābhedaṃ

puññābhisāṅkhāraṃ ārabhati devaccharakāmakō viya maruppapātāṃ.
 Sukhasammatassāpi ca tassa puññaphalassa ante mahāpariḷāhajānikāṃ
 vipariṇāmadukkhataṃ appassādatañca appasantopi tappaccayāṃ
 vuttappakārameva puññābhisāṅkhāraṃ ārabhati salabho viya
 dīpasikhābhiniḷpātāṃ, madhubindugiddho viya ca
 madhulittasatthadhārālehanāṃ. Kāmupasevanādīsū ca savipākesu ādīnavāṃ
 appasanto sukhasaññāya ceva kilesābhībhūtātāya ca dvārattayappavattampi
 apuññābhisāṅkhāraṃ ārabhati, bālo viya vūthakīḷanāṃ, maritukāmo viya ca
 visakhādanāṃ. Āruppavipākesu cāpi saṅkhāravipariṇāmadukkhataṃ
 anavabujjhamāno sassatādivipallāsena cittasaṅkhārabhūtāṃ
 āneñjābhisāṅkhāraṃ ārabhati, disāmūḷho viya
 pisācanagarābhīmukhamaggagamanāṃ.

Evāṃ yasmā avijjābhāvatova saṅkhārabhāvo, na abhāvato. Tasmā
 jānitabbametāṃ “ime saṅkhārā avijjāpaccayā hontī”ti. Vuttampi cetāṃ
 “avidvā bhikkhave avijjāgato puññābhisāṅkhārāmpi abhisāṅkharoti,
 apuññābhisāṅkhārāmpi abhisāṅkharoti, āneñjābhisāṅkhārāmpi
 abhisāṅkharoti. Yato ca kho bhikkhave bhikkhuno avijjā pahīnā, vijjā
 uppannā. So avijjāvirāgā vijjuppādā neva puññābhisāṅkhāraṃ
 abhisāṅkharoti”ti¹.

Paṭṭhānapaccayakathā

594. Etthāha—gaṇhāma tāva etaṃ avijjā saṅkhārānaṃ paccayoti, idaṃ
 pana vattabbaṃ katamesaṃ saṅkhārānaṃ kathaṃ paccayo hotīti. Tatridaṃ
 vuccati, Bhagavatā hi “hetupaccayo, ārammaṇapaccayo, adhipatipaccayo,
 anantarapaccayo, samanantarapaccayo, sahaḷjātapaccayo,
 aññamaññapaccayo, nissayapaccayo, upanissayapaccayo, purejātapaccayo,
 pacchājātapaccayo, āsevanapaccayo, kammaḷpaccayo, vipākapaccayo,
 āhārapaccayo, indriyapaccayo, jhānapaccayo, maggapaccayo,
 sampayuttapaccayo, vippayuttapaccayo, atthipaccayo, natthipaccayo,
 vigaṭapaccayo, avigaṭapaccayo”ti² catuvīsati paccayā vuttā.

1. Esitabbā. Saṃ 1. 310 piṭṭhe Pāḷiyā pana atthato samānā. 2. Paṭṭhāna 1. 1 piṭṭhe.

Tattha hetu ca so paccayo cāti **hetupaccayo**, hetu hutvā paccayo, hetubhāvena paccayoti vuttam hoti. Ārammaṇapaccayādīsupi eseva nayo.

595. Tattha **hetū**ti vacanāvayavakāraṇamūlānametaṃ adhivacanam. “Paṭiññā, hetū”ti-ādīsu hi loke vacanāvayavo hetūti vuccati. Sāsane pana “ye dhammā hetuppabhavā”ti-ādīsu¹ kāraṇam. “Tayo kusalahetū, tayo akusalahetū”ti-ādīsu² mūlam hetūti vuccati, tam idha adhippetam. **Paccayoti** ettha pana ayam vacanattho, paṭicca etasmā etīti paccayo. Apaccakkhāya nam vattatīti attho. Yo hi dhammo yaṃ dhammam apaccakkhāya tiṭṭhati vā uppajjati vā, so tassa paccayoti vuttam hoti. Lakkhaṇato pana upakāraḥkalakkhaṇo paccayo. Yo hi dhammo yassa dhammassa ṭhitiyā vā uppattiyā vā upakāro hoti, so tassa paccayoti vuccati. Paccayo, hetu, kāraṇam, nidānam, sambhavo, pabhavoti-ādī atthato ekaṃ, byañjanato nānam. Iti mūlaṭṭhena hetu, upakāraḥkaṭṭhena paccayoti saṅkhepato mūlaṭṭhena upakāro dhammo hetupaccayo.

So sāli-ādīnam sālibijādīni viya, maṇipabhādīnam viya ca maṇivaṇṇādayo kusalādīnam kusalādibhāvasādhakoti ācariyānam adhippāyo. Evaṃ sante pana taṃsamuttānarūpesu hetupaccayatā na sampajjati. Na hi so tesam kusalādibhāvam sādheti, na ca paccayo na hoti. Vuttañhetam “hetū hetusampayuttakānam dhammānam taṃsamuttānānañca rūpānam hetupaccayena paccayo”ti³. Ahetukacittānañca vinā etena abyākatabhāvo siddho, sahetukānampi ca yonisomanasikārādīpaṭibaddho kusalādibhāvo, na sampayuttahetupaṭibaddho. Yadi ca sampayuttahetūsu sabhāvatova kusalādibhāvo siyā, sampayuttesu hetupaṭibaddho alobho kusalo vā siyā abyākato vā. Yasmā pana ubhayathāpi hoti, tasmā yathā sampayuttesu, evam hetūsupi kusalādītā pariyesitabbā.

1. Vi 3. 51 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 214 piṭṭhe.

3. Paṭṭhāna 1. 1 piṭṭhe.

Kusalādhībhāvasādhanavasena pana hetūnaṃ mūlaṭṭhaṃ agahetvā suppatiṭṭhitabhāvasādhanavasena gayhamāne na kiñci virujjhati. Laddhahetupaccayā hi dhammā virūḷhamulā viya pādapā thirā honti suppatiṭṭhitā, ahetukā tilabījakādisevālā viya na suppatiṭṭhitā. Iti mūlaṭṭhena upakārakoti suppatiṭṭhitabhāvasādhanena upakārako dhammo hetupaccayoti veditabbo.

596. Tato paresu ārammaṇabhāvena upakārako dhammo **ārammaṇapaccayo**. So “rūpāyatanaṃ cakkhuvīññāṇadhātuyā”¹ti¹ ārabhitvāpi “yaṃ yaṃ dhammaṃ ārabha ye ye dhammā uppajjanti cittacetāsikā dhammā, te te dhammā tesāṃ tesāṃ dhammānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo”²ti² osāpitattā na koci dhammo na hoti. Yathā hi dubbalo puriso daṇḍaṃ vā rajjuṃ vā ālambitvāva utṭhahati ceva tiṭṭhati ca, evaṃ cittacetāsikā dhammā rūpādi-ārammaṇaṃ ārabheva uppajjanti ceva tiṭṭhanti ca. Tasmā sabbepi cittacetāsikānaṃ ārammaṇabhūtā dhammā ārammaṇapaccayoti veditabbā.

597. Jeṭṭhakaṭṭhena upakārako dhammo **adhipatipaccayo**, so sahaajātārammaṇavasena duvidho. Tattha “chandādhipati chandasampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuttānānaṃca rūpānaṃ adhipatipaccayena paccayo”³ti-ādivacanato³ chandavīriyacittavīmaṃsā-saṅkhātā cattāro dhammā adhipatipaccayoti veditabbā, no ca kho ekato. Yadā hi chandaṃ dhuraṃ chandaṃ jeṭṭhakaṃ katvā cittaṃ pavattati, tadā chandova adhipati, na itare. Esa nayo sesesupi.

Yaṃ pana dhammaṃ garuṃ katvā arūpadhammā pavattanti, so nesāṃ ārammaṇādhipati. Tena vuttaṃ “yaṃ yaṃ dhammaṃ garuṃ katvā ye ye dhammā uppajjanti cittacetāsikā dhammā, te te dhammā tesāṃ tesāṃ dhammānaṃ adhipatipaccayena paccayo”³ti³.

598. Anantarabhāvena upakārako dhammo **anantarapaccayo**. Samanantarabhāvena upakārako dhammo **samanantarapaccayo**. Idaṅca

1-2. Paṭṭhāna 1. 1, 2 piṭṭhesu.

3. Paṭṭhāna 1. 2 piṭṭhe.

paccayadvayaṃ bahudhā papañcayanti. Ayaṃ panettha sāro, yo hi esa cakkhuviññāṇānantarā manodhātu, manodhātu-anantarā manoviññāṇadhātūti-ādi cittaniyamo, so yasmā purimapurimacittavaseneva ijjhati, na aññatā, tasmā attano attano anantaraṃ anurūpassa cittuppādassa uppādanasamattho dhammo anantarapaccayo. Tenevāha “anantarapaccayoti cakkhuviññāṇadhātu taṃsampayuttakā ca dhammā manodhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ anantarapaccayena paccayo”ti-ādi¹. Yo anantarapaccayo, sveva samanantarapaccayo. Byañjanamattameva hettha nānaṃ, upacayasantatīsu viya adhivacananiruttidukādīsu viya ca. Atthato pana nānaṃ natthi.

Yampi “atthānantaratāya anantarapaccayo, kālānantaratāya samanantarapaccayo”ti ācariyānaṃ mataṃ, taṃ “nirodhā vuṭṭhahantassa nevasaññānāsaññāyatanakusalaṃ phalasamāpattiyā samanantarapaccayena paccayo”ti-ādīhi² virujjhati. Yampi tattha vadanti “dhammānaṃ samuṭṭhāpanasamatthatā na parihāyati, bhāvanābalena pana vāritatā dhammā samanantarā nuppajjantī”ti, tampi kālānantaratāya abhāvameva sādheti. Bhāvanābalena hi tattha kālānantaratā natthīti, mayampi etadeva vadāma. Yasmā ca kālānantaratā natthi, tasmā samanantarapaccayatā na yujjati. Kālānantaratāya hi tesāṃ samanantarapaccayo hotīti laddhi. Tasmā abhinivesaṃ akatvā byañjanamattatovettha nānakaraṇaṃ paccetabbaṃ, na atthato. Kathaṃ, natthi etesaṃ antaranti hi anantarā. Saṅghānābhāvato suṭṭhu anantarāti samanantarā.

599. Uppajjamānova saha uppādanabhāvena upakārako dhammo **sahajātapaccayo** pakāsassa padīpo viya. So arūpakkhandhādivasena chabbidho hoti. Yathāha “cattāro khandhā arūpino aññamaññaṃ sahajātapaccayena paccayo. Cattāro mahābhūtā aññamaññaṃ, okkantikkhaṇe nāmarūpaṃ aññamaññaṃ, cittacetāsikā dhammā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ, mahābhūtā upādārūpānaṃ, rūpino dhammā arūpīnaṃ dhammānaṃ kiñcikāle sahajātapaccayena paccayo, kiñcikāle na sahajātapaccayena paccayo”ti³. Idaṃ hadayavatthumeva sandhāya vuttaṃ.

1. Paṭṭhāna 1. 2 piṭṭhe.

2. Paṭṭhāna 1. 138 piṭṭhe.

3. Paṭṭhāna 1. 5 piṭṭhe.

600. Aññamaññaṃ uppādanupatthambhanabhāvena upakārako dhammo **aññamaññapaccayo** aññamaññūpatthambhakaṃ tidaṇḍakaṃ viya. So arūpakkhandhādivasena tividho hoti. Yathāha “cattāro khandhā arūpino aññamaññapaccayena paccayo. Cattāro mahābhūtā okkantikkhaṇe nāmarūpaṃ aññamaññapaccayena paccayo”¹.

601. Adhiṭṭhānākārena nissayākārena ca upakārako dhammo **nissayapaccayo** tarucittakammādīnaṃ pathavīpaṭādayo viya. So “cattāro khandhā arūpino aññamaññaṃ nissayapaccayena paccayo”¹ evaṃ saha jāte vuttanayeneva veditabbo. Chaṭṭho panettha koṭṭhāso “cakkhāyatanam cakkhuviññādhātuyā -pa- sota. Ghāna. Jivhā. Kāyāyatanam kāyaviññādhātuyā taṃsampayuttakānaṃca dhammānaṃ nissayapaccayena paccayo. Yaṃ rūpaṃ nissāya manodhātu ca manoviññādhātu ca vattanti, taṃ rūpaṃ manodhātuyā ca manoviññādhātuyā ca taṃsampayuttakānaṃca dhammānaṃ nissayapaccayena paccayo”¹ evaṃ vibhatto.

602. **Upanissayapaccayoti** ettha pana ayaṃ tāva vacanatto, tadadhīnavuttitāya attano phalena nissito na paṭikkhittoti nissayo. Yathā pana bhuso āyāso upāyāso, evaṃ bhuso nissayo upanissayo, balavakāraṇassetam adhivacanam. Tasmā balavakāraṇabhāvena upakārako dhammo upanissayapaccayoti veditabbo.

So ārammaṇūpanissayo anantarūpanissayo pakatūpanissayoti tividho hoti. Tattha “dānaṃ datvā sīlaṃ samādiyivā uposathakammaṃ katvā taṃ garuṃkatvā paccavekkhati, pubbe suciṇṇāni garuṃkatvā paccavekkhati, jhānā vuṭṭhahitvā jhānaṃ garuṃkatvā paccavekkhati, sekkhā gotrabhumā garuṃkatvā paccavekkhanti, vodānaṃ garuṃkatvā paccavekkhanti. Sekkhā maggā vuṭṭhahitvā maggaṃ garuṃkatvā paccavekkhanti”² evamādinā nayena **ārammaṇūpanissayo** tāva ārammaṇādhīpatinā saddhim nānattaṃ akatvāva vibhatto. Tattha yaṃ ārammaṇam garuṃkatvā cittacetāsikā uppajjanti, taṃ niyamato tesu³ ārammaṇesu balavārammaṇam hoti. Iti

1. Paṭṭhāna 1. 5 piṭṭhe.

2. Paṭṭhāna 1. 6 piṭṭhe.

3. Tesam (I)

garukattabbamattaṭṭhena ārammaṇādhipati, balavakāraṇaṭṭhena ārammaṇūpanissayoti evametesam nānattam veditabbam.

Anantarūpanissayopi “purimā purimā kusalā khandhā pacchimānam pacchimānam kusalānam khandhānam upanissayapaccayena paccayo”ti-ādinā¹ nayena anantarapaccayena saddhim nānattam akatvāva vibhatto. Mātikānikkhepe pana nesam “cakkhuvīññādhātu taṃsampayuttakā ca dhammā manodhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānam anantarapaccayena paccayo”ti-ādinā² nayena anantarassa, “purimā purimā kusalā dhammā pacchimānam pacchimānam kusalānam dhammānam upanissayapaccayena paccayo”ti-ādinā¹ nayena upanissayassa āgatattā nikkhepe viseso atthi. Sopi atthato ekībhāvameva gacchati. Evaṃ santepi attano attano anantarā anurūpassa cittuppādassa pavattanasamatthatāya anantarā, purimacittassa pacchamacittuppādane balavatāya anantarūpanissayatā veditabbā. Yathā hi hetupaccayādīsu kiñci dhammam vināpi cittaṃ uppajjati, na evaṃ anantaracittaṃ vinā cittaṃ uppatti nāma atthi. Tasmā balavapaccayo hoti. Iti attano attano anantarā anurūpacittuppādanavasena anantarapaccayo, balavakāraṇavasena anantarūpanissayoti evametesam nānattam veditabbam.

Pakatūpanissayo pana pakato upanissayo pakatūpanissayo. Pakato nāma attano santāne nipphādito vā saddhāsīlādi upasevito vā utubhojanādi. Pakatiyā eva vā upanissayo pakatūpanissayo, ārammaṇānantarehi asammissoti attho. Tassa pakatūpanissayo “saddham upanissāya dānam deti, sīlam samādiyati, uposathakammaṃ karoti, jhānam uppādeti, vipassanaṃ uppādeti, maggaṃ uppādeti, abhiññam uppādeti, samāpattiṃ uppādeti. Sīlam, sutam, cāgam, paññam upanissāya dānam deti -pa- samāpattiṃ uppādeti. Saddhā, sīlam, sutam, cāgo, paññā saddhāya, sīlassa, sutassa, cāgassa, paññāya, upanissayapaccayena paccayo”ti-ādinā³ nayena anekappakārato pabhedo veditabbo. Iti ime saddhādayo pakatā ceva balavakāraṇaṭṭhena upanissayā cāti pakatūpanissayoti.

1. Paṭṭhāna 1. 5 piṭṭhe.

2. Paṭṭhāna 1. 2 piṭṭhe.

3. Paṭṭhāna 1. 145 piṭṭhe.

603. Paṭhamatarāṃ uppajjivā vattamānabhāvena upakārako dhammo **purejātapaccayo**. So pañcadvāre vatthārammaṇahadayavatthuvasena ekādasavidho hoti. Yathāha “cakkhāyatanāṃ cakkhaviññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ purejātapaccayena paccayo. Sota -pa-ghāna, jivhā, kāyāyatanāṃ, rūpa, sadda, gandha, rasa, phoṭṭhabbāyatanāṃ kāyaviññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ purejātapaccayena paccayo. Rūpa, sadda, gandha, rasa, phoṭṭhabbāyatanāṃ manodhātuyā. Yaṃ rūpaṃ nissāya manodhātu ca manoviññāṇadhātu ca vattanti, taṃ rūpaṃ manodhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ purejātapaccayena paccayo. Manoviññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ kiñcikāle purejātapaccayena paccayo. Kiñcikāle na purejātapaccayena paccayo”ti¹.

604. Purejātānaṃ rūpadhammānaṃ upatthambhakattena upakārako arūpadhammo **pacchājātapaccayo** gijjhapotakasarīraṇaṃ āhārāsācetanā viya. Tena vuttam “pacchājātā cittacetāsikā dhammā purejātassa imassa kāyassa pacchājātapaccayena paccayo”ti².

605. Āsevanatṭhena anantarānaṃ paṇḍabalavabhāvāya upakārako dhammo **āsevanapaccayo** ganthādīsu purimapurimābhiyogo viya. So kusalākusalakiriyājavanavasena tividho hoti. Yathāha “purimā purimā kusalā dhammā pacchimānaṃ pacchimānaṃ kusalānaṃ dhammānaṃ āsevanapaccayena paccayo. Purimā purimā akusalā -pa- kiriyābyākatā dhammā pacchimānaṃ pacchimānaṃ kiriyābyākatānaṃ dhammānaṃ āsevanapaccayena paccayo”ti².

606. Cittapayogasaṅkhātena kiriyabhāvena upakārako dhammo **kammapaccayo**. So nānakkhaṇikāya ceva kusalākusalacetanāya saha-jātāya ca sabbāyapī cetanāya vasena duvidho hoti. Yathāha “kusalākusalānaṃ kammaṃ vipākānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ kammapaccayena paccayo. Cetanā sampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamutṭhānānañca rūpānaṃ kammapaccayena paccayo”ti².

1. Paṭṭhāna 1. 6 piṭṭhe.

2. Paṭṭhāna 1. 7 piṭṭhe.

607. Nirussāhasantabhāvena nirussāhasantabhāvāya upakārako vipākadhammo **vipākapaccayo**. So pavatte taṃsamuṭṭhānānaṃ, paṭisandhiyaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ, sabbattha ca sampayuttadhammānaṃ paccayo hoti. Yathāha “vipākābyākato eko khandho tiṇṇannaṃ khandhānaṃ cittaṃsamuṭṭhānānaṃca rūpānaṃ vipākapaccayena paccayo -pa-. Paṭisandhikkhaṇe vipākābyākato eko khandho tiṇṇannaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ. Tayo khandhā ekassa khandhassa. Dve khandhā dvinnāṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ vipākapaccayena paccayo. Khandhā vatthussa vipākapaccayena paccayo”¹.

608. Rūpārūpānaṃ upatthambhakaṭṭhena upakārakā cattāro āhārā **āhārapaccayo**. Yathāha “kabalīkāro āhāro imassa kāyassa āhārapaccayena paccayo. Arūpino āhārā sampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānaṃca rūpānaṃ āhārapaccayena paccayo”¹. Pañhāvāre pana “paṭisandhikkhaṇe vipākābyākatā āhārā sampayuttakānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ āhārapaccayena paccayo”² vuttaṃ.

609. Adhipatiyaṭṭhena upakārakā-itthindriyapurisindriyavajjā viśatindriyā **indriyapaccayo**. Tattha cakkhundriyādayo arūpadhammānaṃyeva, sesā rūpārūpānaṃ paccayā honti. Yathāha “Cakkhundriyaṃ cakkhuvīññāṇadhātuyā -pa-. Sota. Ghāna. Jivhā. Kāyindriyaṃ kāyavīññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānaṃca dhammānaṃ indriyapaccayena paccayo. Rūpajīvitindriyaṃ kaṭattārūpānaṃ indriyapaccayena paccayo. Arūpino indriyā sampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānaṃca rūpānaṃ indriyapaccayena paccayo”³. Pañhāvāre pana “paṭisandhikkhaṇe vipākābyākatā indriyā sampayuttakānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ indriyapaccayena paccayo”⁴ vuttaṃ.

610. Upanijjhāyanaṭṭhena upakārakāni ṭhapetvā dvipaṅcaviññāṇe sukhadukkhavedanādvayaṃ sabbānīpi kusalādibhedāni satta jhānaṅgāni **jhānapaccayo**. Yathāha “jhānaṅgāni jhānasampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānaṃca rūpānaṃ

1. Paṭṭhāna 1. 7 piṭṭhe.

3. Paṭṭhāna 1. 7, 8 piṭṭhesu.

2. Paṭṭhāna 1. 156 piṭṭhe.

4. Paṭṭhāna 1. 157 piṭṭhe.

jhānapaccayena paccayo”ti¹. Pañhāvārena pana “paṭisandhikkhaṇe vipākābyākatāni jhānaṅgāni sampayuttakānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ jhānapaccayena paccayotipi”² vuttaṃ.

611. Yato tato vā niyyānaṭṭhena upakāraṅkāni kusalādibhedāni dvādasamaggaṅgāni **maggapaccayo**. Yathāha “maggaṅgāni maggasampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānaṃca rūpānaṃ maggapaccayena paccayo”ti³. Pañhāvāre pana “paṭisandhikkhaṇe vipākābyākatāni maggaṅgāni sampayuttakānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ maggapaccayena paccayo”tipi⁴ vuttaṃ. Ete pana dvepi jhānamaggapaccayā dvipaṇcaviññāṇāhetukacittesu na labbhantīti veditabbā.

612. Ekavattuka-ekārammaṇa-ekuppādekanirodhasaṅkhātena sampayuttabhāvena upakāraṅkā arūpadhammā **sampayuttapaccayo**. Yathāha “cattāro khandhā arūpino aññamaññaṃ sampayuttapaccayena paccayo”ti¹.

613. Ekavattukādibhāvānupagamena upakāraṅkā rūpino dhammā arūpīnaṃ dhammānaṃ, arūpinopi rūpīnaṃ **vippayuttapaccayo**. So sahaṅgāpacchāṅgāpurejātasena tividho hoti. Vuttañhetam”sahaṅgā kusalā khandhā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ vippayuttapaccayena paccayo. Pacchāṅgā kusalā khandhā purejātasena imassa kāyassa vippayuttapaccayena paccayo”ti. Abyākatapadassa pana sahaṅgāvibhaṅge “paṭisandhikkhaṇe vipākābyākatā khandhā kaṭattārūpānaṃ vippayuttapaccayena paccayo. Khandhā vatthussa. Vatthu khandhānaṃ vippayuttapaccayena paccayo”tipi⁵ vuttaṃ. Purejātaṃ pana cakkhundriyādivatthivaseneva veditabbam. Yathāha “purejātaṃ cakkhāyatanaṃ cakkhuviññāṇassa -pa-. Kāyāyatanaṃ kāyaviññāṇassa vippayuttapaccayena paccayo. Vatthu vipākābyākatānaṃ kiriyābyākatānaṃ khandhānaṃ -pa- vatthu kusalānaṃ khandhānaṃ -pa- vatthu akusalānaṃ khandhānaṃ vippayuttapaccayena paccayo”ti⁶.

614. Paccuppannalakkhaṇena atthibhāvena tādisasseva dhammassa upatthambhakattena upakāraṅko dhammo **atthipaccayo**. Tassa arūpakkhandhamahābhūtanāmarūpacittacetāsikamahābhūta-āyatanavattthivasena sattadhā

1. Paṭṭhāna 1. 8 piṭṭhe.

2. Paṭṭhāna 1. 158 piṭṭhe.

3. Paṭṭhāna 1. 8 piṭṭhe.

4. Paṭṭhāna 1. 158 piṭṭhe.

5. Paṭṭhāna 1. 159 piṭṭhe.

6. Paṭṭhāna 1. 159, 160 piṭṭhesu.

mātikā nikkhittā. Yathāha “cattāro khandhā arūpino aññamaññaṃ atthipaccayena paccayo, cattāro mahābhūtā, okkantikkhaṇe nāmarūpaṃ aññamaññaṃ. Cittacetāsikā dhammā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ. Mahābhūtā upādārūpānaṃ. Cakkhāyatanaṃ cakkhaviññāṇadhātuyā -pa-. Kāyāyatanaṃ -pa-. Rūpāyatanaṃ -pa-. Phoṭṭhabbāyatanaṃ kāyaviññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānaṃca dhammānaṃ atthipaccayena paccayo. Rūpāyatanaṃ -pa- phoṭṭhabbāyatanaṃ manodhātuyā taṃsampayuttakānaṃca dhammānaṃ. Yaṃ rūpaṃ nissāya manodhātu ca manoviññāṇadhātu ca vattanti, taṃ rūpaṃ manodhātuyā ca manoviññāṇadhātuyā ca taṃsampayuttakānaṃca dhammānaṃ atthipaccayena paccayo”ti¹.

Pañhāvāre pana sahaajātaṃ purejātaṃ pacchājātaṃ āhāraṃ indriyantipi nikkhipitvā **sahajāte** tāva “eko khandho tiṇṇannaṃ khandhānaṃ taṃsamuṭṭhānānaṃca rūpānaṃ atthipaccayena paccayo”ti-ādinā² nayena niddeso kato, **purejāte** purejātānaṃ cakkhādīnaṃ vasena² niddeso kato. **Pacchājāte** purejātassa imassa kāyassa pacchājātānaṃ cittacetāsikānaṃ paccayavasena³ niddeso kato. **Āhāriṇḍriyesu** “kabaḷikāro āhāro imassa kāyassa atthipaccayena paccayo. Rūpajīvitindriyaṃ kaṭattārūpānaṃ atthipaccayena paccayo”ti⁴ evaṃ niddeso katoti.

615. Attano anantarā uppajjamānānaṃ arūpadhammānaṃ pavatti-okāsādānena upakāraḷakā samanantaraniruddhā arūpadhammā **natthipaccayo**. Yathāha “samanantaraniruddhā cittacetāsikā dhammā paṭuppannānaṃ cittacetāsikānaṃ dhammānaṃ natthipaccayena paccayo”ti⁵.

Te eva vigatabhāvena upakāraḷakattā **vigatapaccayo**. Yathāha “samanantaravigatā cittacetāsikā dhammā paṭuppannānaṃ cittacetāsikānaṃ dhammānaṃ vigatapaccayena paccayo”ti⁵.

Atthipaccayadhammā eva ca avigatabhāvena upakāraḷakattā **avigatapaccayoti** veditabbā. Desanāvīlāsena pana tathā vinetabbaveneyyavasena vā ayaṃ duko vutto, ahetukadukaṃ vatvāpi hetuvippayuttaduko viyāti.

1. Paṭṭhāna 1. 8, 9 piṭṭhesu.

2. Paṭṭhāna 1. 161 piṭṭhe.

3. Paṭṭhāna 1. 160, 162 piṭṭhesu.

4. Paṭṭhāna 1. 162 piṭṭhe.

5. Paṭṭhāna 1. 9 piṭṭhe.

Avijjāpaccayāsaṅkhārāpadavitthārakathā

616. Evamimesu catuvīsatiyā paccayesu ayaṃ avijjā,

Paccayo hoti puññānaṃ, duvidhānekadhā pana.

Paresaṃ pacchimānaṃ sā, ekadhā paccayo matāti.

Tattha **puññānaṃ duvidhāti** ārammaṇapaccayena ca upanissayapaccayena cāti dvedhā paccayo hoti. Sā hi avijjāṃ khayato vayato sammasanakāle kāmāvacarānaṃ puññābhisāṅkhārānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo hoti. Abhiññācittena samohacittaṃ jānanakāle rūpāvacarānaṃ. Avijjāsamatikkamatthāya pana dānādīni ceva kāmāvacarapuññakiriyavatthūni pūrentassa, rūpāvacarajjhānāni ca uppādentassa dvinnampi tesāṃ upanissayapaccayena paccayo hoti. Tathā avijjāsammūḷhattā kāmabhavarūpabhavasampattiyo patthetvā tāneva puññāni karontassa.

Anekadhā pana paresanti apuññābhisāṅkhārānaṃ anekadhā paccayo hoti. Kathaṃ? Esā hi avijjāṃ ārabha rāgādīnaṃ uppajjanakāle ārammaṇapaccayena, garuṃkatvā assādanakāle ārammaṇādhipati-ārammaṇūpanissayehi, avijjāsammūḷhassa anādīnavadassāvino pāṇātipātādīni karontassa upanissayapaccayena, dutiyajavanādīnaṃ anantarasamanantara-anantarūpanissayāsevananattvivigatapaccayehi, yaṃkiñci akusalaṃ karontassa hetu sahaajāta aññamañña nissaya sampayutta atthi avigatapaccayehīti anekadhā paccayo hoti.

Pacchimānaṃ sā ekadhā paccayo matāti āneñjābhisāṅkhārānaṃ upanissayapaccayeneva ekadhā paccayo matā. So panassā upanissayabhāvo puññābhisāṅkhāre vuttanayeneva veditabboti.

617. Etthāha, kiṃ panāyamekāva avijjā saṅkhārānaṃ paccayo, udāhu aññepi paccayā santīti. Kiṃ panettha, yadi tāva ekāva, ekakāraṇavādo āpajjati. Athaññepi santi, “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti ekakāraṇaniddeso nupapajjatīti, na nupapajjati. Kasmā? Yasmā,

Ekam na ekato idha, nānekamanekatopi no ekam.

Phalamatthi atthi pana eka-hetuphaladīpane attho.

Ekato hi kāraṇato na idha kiñci ekaṃ phalamatthi, na anekaṃ. Nāpi anekehi kāraṇehi ekaṃ. Anekehi pana kāraṇehi anekameva hoti. Tathā hi anekehi utupathavībījasalilasāṅkhātehi kāraṇehi anekameva rūpagandharasādikaṃ¹ aṅkurasāṅkhātaṃ phalaṃ uppajjamānaṃ dissati. Yaṃ panetaṃ “avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ”ti ekekahetuphaladīpanaṃ kataṃ, tattha attho atthi, payojanaṃ vijjati.

Bhagavā hi katthaci padhānattā, katthaci pākaṭattā, katthaci asādhāraṇattā desanāvīlāsassa ca veneyyānañca anurūpato ekameva hetuṃ vā phalaṃ vā dīpeti. “Phassapaccayā vedanā”ti hi padhānattā ekameva hetuphalamāha. Phasso hi vedanāya padhānāhetu yathāphassaṃ vedanā vavathhānato. Vedanā ca phassassa padhānaphalaṃ yathāvedanaṃ phassavavathhānato. “Semhasamuṭṭhānā ābādhā”ti² pākaṭattā ekaṃ hetumāha. Pākaṭo hi ettha semho, na kammādayo. “Ye keci bhikkhave akusalā dhammā, sabbe te ayonisomanasikāramūlakā”ti asādhāraṇattā ekaṃ hetumāha. Asādhāraṇo hi ayonisomanasikāro akusalānaṃ, sādharmaṇāni vatthārammaṇādīnīti. Tasmā ayamidha avijjā vijjamānesupi aññesu vatthārammaṇasahajātadhammādisu saṅkhārakāraṇesu “assādānupassino taṇhā pavaḍḍhatī”ti³ ca “avijjāsamudayā āsavaśamudayo”ti⁴ ca vacanato aññesampi taṇhādīnaṃ saṅkhārahetūnaṃ hetūti padhānattā, “avidvā bhikkhave avijjāgato puññābhisaṅkhārampi abhisaṅkharoti”ti pākaṭattā, asādhāraṇattā ca saṅkhārānaṃ hetubhāvena dīpitāti veditabbā. Eteneva ca ekekahetuphaladīpanaparihāravacanena sabbattha ekekahetuphaladīpane payojanaṃ veditabbanti.

618. Etthāha, evaṃ santepi ekantāniṭṭhaphalāya sāvajjāya avijjāya kathaṃ puññāneñjābhisaṅkhārapaccayattaṃ yujjati. Na hi nimbabījato ucchu uppajjati. Kathaṃ na yujjissati. Lokasmiñhi,

1. Rūpagandharasādi- (Syā, Ka)

3. Saṃ 1. 111 piṭṭhe.

2. Aṃ 3. 343 piṭṭhe.

4. Ma 1. 68 piṭṭhe.

Viruddho cāviruddho ca, sadisāsadiso tathā.
Dhammānaṃ paccayo siddho, vipākā eva te ca na.

Dhammānaṃ hi ṭhānasabhāvakkiccādiviruddho cāviruddho ca paccayo loke siddho. Purimacittaṃ hi aparacittassa ṭhānaviruddho paccayo, purimasippādisikkhā ca pacchā pavattamānānaṃ sippādikiriyānaṃ. Kammaṃ rūpassa sabhāvaviruddho paccayo, khīrādīni ca dadhi-ādīnaṃ. Āloko cakkhuviññāṇassa kiccaviruddho, guḷādayo ca āsavādīnaṃ. Cakkhurūpādayo pana cakkhuviññāṇādīnaṃ ṭhānaviruddhā paccayā. Purimajavanādayo pacchimajavanādīnaṃ sabhāvaviruddhā kiccaviruddhā ca.

Yathā ca viruddhāvairuddhā paccayā, siddhā, evaṃ sadisāsadisāpi. Sadisameva hi utu-āhārasaṅkhātāṃ rūpaṃ rūpassa paccayo, sālībījādīni ca sālīphalādīnaṃ. Asadisampi rūpaṃ arūpassa, arūpaṅca rūpassa paccayo hoti, golomāvīlomavisānadadhitilapiṭṭhādīni ca dubbāsarabhūtiṇakādīnaṃ¹. Yesāṅca dhammānaṃ te viruddhāvairuddhasadisāsadisapaccayā, na te dhammā tesāṃ dhammānaṃ vipākā eva.

Iti ayaṃ avijjā vipākavasena ekantāniṭṭhaphalā, sabhāvavasena ca² sāvajjāpi samānā sabbesampi etesaṃ puññābhisaṅkhārādīnaṃ yathānurūpaṃ ṭhānakiccasabhāvaviruddhāvairuddhapaccayavasena, sadisāsadisapaccayavasena ca paccayo hotīti veditabbā. So cassā paccayabhāvo “yassa hi dukkhādīsu avijjāsaṅkhātāṃ aññāṇaṃ appahīnaṃ hoti, so dukkhe tāva pubbantādīsu ca aññāṇena saṃsāradukkhaṃ sukhasaññāya gahetvā tassa hetubhūte tividhepi saṅkhāre ārabhatī”ti-ādīnā nayena vutto-eva.

619. Apica ayaṃ aññopi pariyāyo—

Cutūpapāte saṃsāre, saṅkhārānaṅca lakkhaṇe.
Yo paṭiccasamuppanna-dhammesu ca vimuyhati.
Abhisaṅkharoti so ete, saṅkhāre tividhe yato.
Avijjā paccayo tesāṃ, tividhānampi’yaṃ³ tatoti.

1. Dabbabhūtiṇakādīnaṃ (Sī), dabbābhūtanakādīnaṃ (Ka), dubbābhūtiṇakādīnaṃ (Syā), dubbāsarabhūtanakādīnaṃ (I), Ṭikā passitabbā.

2. Sabhāvavasena (Sī, I, Ka) 3. Tividhānaṃ ayaṃ (Sī, Ka), tividhānamayaṃ (Syā)

Katham̄ pana yo etesu vimuyhati, so tividhepete saṅkhāre karotīti ce.
Cutiya tāva vimūḷho “sabbattha khandhānaṃ bhedo maraṇaṃ”ti cutiṃ
 agaṇhanto “satto marati, sattassa dehantarasaṅkamaṇaṃ”ti-ādīni vikappeti.

Upapāte vimūḷho “sabbattha khandhānaṃ pātubhāvo jāti”ti upapātaṃ
 agaṇhanto “satto upapajjati, sattassa navasarīrapātubhāvo”ti-ādīni vikappeti.

Saṃsāre vimūḷho yo esa,

“Khandhānaṃ paṭipāṭi, dhātu-āyatanāna ca.

Abocchinnam̄ vattamānā, saṃsāroti pavuccati”ti—

Evam̄ vaṇṇito **saṃsāro**, tam̄ evam̄ agaṇhanto “ayaṃ satto asmā lokā
 paraṃ lokam̄ gacchati, parasmā lokā imam̄ lokam̄ āgacchati”ti-ādīni
 vikappeti.

Saṅkhārānaṃ lakkhane vimūḷho saṅkhārānaṃ sabhāvalakkhaṇam̄
 sāmaññalakkhaṇaṃ agaṇhanto saṅkhāre attato attaniyato dhuvato sukhato
 subhato vikappeti.

Paṭiccasamuppannadhammesu vimūḷho avijjādīhi saṅkhārādīnam̄
 pavattiṃ agaṇhanto “attā jānāti vā na jānāti vā, so eva karoti ca kāreti ca. So
 paṭisandhiyam̄ upapajjati, tassa aṇu-issarādayo kalalādibhāvena sarīram̄
 saṅthapento indriyāni sampādentī. So indriyasampanno phusati, vediyati,
 taṅhīyati, upādiyati, ghaṭiyati. So puna bhavantare bhavati”ti vā, “sabbe
 sattā niyatisaṅgatibhāvapariṇatā”ti¹ vā vikappeti.

So avijjāya andhīkato evam̄ vikappento yathā nāma andho pathaviyam̄
 vicaranto maggampi amaggampi thalampi ninnampi samampi visamampi
 paṭipajjati, evam̄ puñṇampi apuñṇampi āneñjābhisaṅkhārampi
 abhisaṅkharotīti.

Tenetaṃ vuccati—

1. Dī 1. 50; Saṃ 2. 172 piṭṭhādīsu.

“Yathāpi nāma jaccandho, naro aparīṇāyako¹.

Ekadā yāti maggena, ummaggenāpi² ekadā.

Samsāre samsaram bālo, tathā aparīṇāyako.

Karoti ekadā puññam, apuññamapi³ ekadā.

Yadā ca ñatvā so dhammam, saccāni abhisamessati.

Tadā avijjūpasamā, upasanto carissatīti.

Ayam avijjāpaccayā saṅkhārāti padasmim vitthārakathā⁴.

Saṅkhārapaccayāviññāṇapadavitthārakathā

620. Saṅkhārapaccayā viññāṇapade—**viññāṇanti** cakkhuviññāṇādi chabbidham. Tattha cakkhuviññāṇam kusalavipākam akusalavipākanti duvidham hoti. Tathā sotaghānajivhākāyaviññāṇāni. Manoviññāṇam kusalākusalavipākā dve manodhātuyo, tisso ahetukamanoviññāṇadhātuyo, aṭṭha sahetukāni kāmāvacaravipākacittāni, pañca rūpāvacarāni, cattāri arūpāvacarānīti bāvisatividham hoti. Iti imehi chahi viññāṇehi sabbānīpi bāttimsa lokiyavipākaviññāṇāni saṅgahitāni honti. Lokuttarāni pana vaṭṭakathāya na yujjantīti na gahitāni.

Tattha siyā “kathampanetaṃ jānitabbaṃ idaṃ vuttappakāraṃ viññāṇam saṅkhārapaccayā hotī”ti. Upacitakammābhāve vipākābhāvato. Vipākam hetam, vipākāṅca na upacitakammābhāve uppajjati. Yadi uppajjeyya sabbesaṃ sabbavipākāni uppajjeyyūṃ, na ca uppajjantīti jānitabbametaṃ saṅkhārapaccayā idaṃ viññāṇam hotīti.

Katarasaṅkhārapaccayā kataram viññāṇanti ce.

Kāmāvacarapuññābhisaṅkhārapaccayā tāva kusalavipākāni pañca cakkhuviññāṇādīni, manoviññāṇe ekā manodhātu, dve manoviññāṇadhātuyo, aṭṭha kāmāvacaramahāvipākānīti soḷasa. Yathāha—

“Kāmāvacarassa kusalassa kammaṃsa kaṭattā upacitattā vipākam cakkhuviññāṇam uppannam hoti. Sota. Ghāna. Jivhā.

1. Aparināyako (Sī, I, Ka)

2. Kummaggenāpi (I, Ka)

3. Apuññampi ca (Sī)

4. Vitthārakathāmukham (Syā, Ka)

kāyaviññāṇaṃ. Vipākā manodhātu uppannā hoti. Somanassasahagatā manoviññāṇadhātu uppannā hoti. Upekkhāsahagatā manoviññāṇadhātu uppannā hoti. Somanassasahagatā ñāṇasampayuttā. Somanassasahagatā ñāṇasampayuttā sasaṅkhārena. Somanassasahagatā ñāṇavippayuttā. Somanassasahagatā ñāṇavippayuttā sasaṅkhārena. Upekkhāsahagatā ñāṇasampayuttā. Upekkhāsahagatā ñāṇavippayuttā sasaṅkhārena. Upekkhāsahagatā ñāṇavippayuttā. Upekkhāsahagatā ñāṇavippayuttā sasaṅkhārenā”ti¹.

Rūpāvacarapuññābhisaṅkhārapaccayā pana pañca rūpāvacaravipākāni. Yathāha—

“Tasseva rūpāvacarassa kusalassa kammassa kaṭattā upacitattā vipākāṃ vivicceva kāmehi paṭhamāṃ jhānaṃ -pa- pañcamāṃ jhānaṃ upasampajja viharatī”ti². Evaṃ puññābhisaṅkhārapaccayā ekavīsatividham viññāṇaṃ hoti.

Apuññābhisaṅkhārapaccayā pana akusalavipākāni pañca cakkhuvīññāṇādīni, ekā manodhātu, ekā manoviññāṇadhātūti evaṃ sattavidham viññāṇaṃ hoti. Yathāha—

“Akusalassa kammassa kaṭattā upacitattā vipākāṃ cakkhuvīññāṇaṃ uppannaṃ hoti. Sota. Ghāna. Jivhā. Kāyaviññāṇaṃ. Vipākā manodhātu vipākā manoviññāṇadhātu uppannā hoti”ti³.

Āneñjābhisaṅkhārapaccayā pana cattāri arūpavipākānīti evaṃ catubbidham viññāṇaṃ hoti. Yathāha—

“Tasseva arūpāvacarassa kusalassa kammassa kaṭattā upacitattā vipākāṃ sabbaso rūpasaññānaṃ samatikkamā ākāśānañcāyatanaññā sahatāṃ -pa- viññāṇaṅcā -pa- ākiñcaññā -pa- nevaññānañcāyatana sahatāṃ sukhassa ca dukkhassa ca pahānā catuttham jhānaṃ upasampajja viharatī”ti⁴.

1. Abhi 1. 104, 116 piṭṭhesu.

3. Abhi 1. 136 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 116 piṭṭhe.

4. Abhi 1. 117 piṭṭhe.

621. Evaṃ yaṃ saṅkhārapaccayā yaṃ viññāṇaṃ hoti, taṃ ñatvā idānissa evaṃ pavatti veditabbā—sabbameva hi idaṃ pavatti paṭisandhivasena dvedhā pavattati. Tattha dve pañcaviññāṇāni, dve manodhātuyo, somanassasahagatā ahetukamanoviññāṇadhātūti imāni terasa pañcavokārabhave pavattiyaññeva pavattanti. Sesāni ekūnavīsati tīsu bhavesu yathānurūpaṃ pavattiyampi paṭisandhiyampi pavattanti.

Kathaṃ? Kusalavipākāni tāva cakkhuvīññāṇādīni pañca kusalavipākena akusalavipākena vā nibbattassa yathākkamaṃ paripākāṃ upagatindriyassa cakkhādīnaṃ āpāthagataṃ iṭṭhaṃ iṭṭhamajjhataṃ vā rūpādi-ārammaṇaṃ ārabba cakkhādīpasādaṃ nissāya dassana savana ghāyana sāyana phusanakiccaṃ sādhayamānāni pavattanti. Tathā akusalavipākāni pañca. Kevalaṃhi tesāṃ anīṭṭhaṃ anīṭṭhamajjhataṃ vā ārammaṇaṃ hoti. Ayameva viseso. Dasapi cetāni niyatadvārārammaṇavatthuṭṭhānāni niyatakiccaṃeva ca bhavanti.

Tato kusalavipākānaṃ cakkhuvīññāṇādīnaṃ anantarā kusalavipākā manodhātu tesāmyeva ārammaṇaṃ ārabba hadayavatthum nissāya sampaṭicchanakiccaṃ sādhayamānā pavattati. Tathā akusalavipākānaṃ anantarā akusalavipākā. Idañca pana dvayaṃ niyatadvārārammaṇaṃ niyatavatthuṭṭhānaṃ niyatakiccaṃ hoti.

Somanassasahagatā pana ahetukamanoviññāṇadhātukusalavipākamanodhātuyā anantarā tassā eva ārammaṇaṃ ārabba hadayavatthum nissāya santīraṇakiccaṃ sādhayamānā chasu dvāresu balavārammaṇe kāmāvacarasattānaṃ yebhuyyena lobhasampayuttajavanāvasāne bhavaṅgavīthiṃ pacchinditvā javanena gahitārammaṇe tadārammaṇavasena ca sakim vā dvikkhattum vā pavattatīti Majjhimaṭṭhakathāyaṃ vuttam. Abhidhammaṭṭhakathāyampāna tadārammaṇe dve cittavārā āgatā. Idampāna cittaṃ tadārammaṇanti ca piṭṭhibhavaṅganti cāti dve nāmāni labhati. Aniyatadvārārammaṇaṃ niyatavatthukaṃ niyataṭṭhānakiccaṃ hotīti. Evaṃ tāva terasa pañcavokārabhave pavattiyaññeva pavattantīti veditabbāni.

Sesesu ekūnavīsatiyā¹ na kiñci attano anurūpāya paṭisandhiyā na pavattati. Pavattiyampana kusalākusalavipākā tāva dve ahetukamanoviññādhātuyo pañcadvāre² kusalākusalavipākamanodhātūnaṃ anantarā santīraṇakiccaṃ, chasu dvāresu pubbe vuttanayeneva tadārammaṇakiccaṃ, attanā dinnapaṭisandhito uddhaṃ asati bhavaṅgupacchedake cittuppāde bhavaṅgakiccaṃ, ante cutikiccañcāti cattāri kiccāni sādhayamānā niyatavattukā aniyatadvārārammaṇaṭṭhānakiccā hutvā pavattanti.

Aṭṭha kāmāvacarasahetukacittāni vuttanayeneva chasu dvāresu tadārammaṇakiccaṃ, attanā dinnapaṭisandhito uddhaṃ asati bhavaṅgupacchedake cittuppāde bhavaṅgakiccaṃ, ante cutikiccañcāti tīṇi kiccāni sādhayamānāni niyatavattukāni aniyatadvārārammaṇaṭṭhānakiccāni hutvā pavattanti.

Pañca rūpāvacarāni cattāri ca āruppāni attanā dinnapaṭisandhito uddhaṃ asati bhavaṅgupacchedake cittuppāde bhavaṅgakiccaṃ, ante cutikiccañcāti kiccadvayaṃ sādhayamānāni pavattanti. Tesu rūpāvacarāni niyatavattārammaṇāni aniyataṭṭhānakiccāni, itarāni niyatavattukāni niyatārammaṇāni aniyataṭṭhānakiccāni hutvā pavattantīti evaṃ tāva bāttīmsavidhampi viññāṇaṃ pavattiyam saṅkhārapaccayā pavattati. Tatrāssa te te saṅkhārā kammaṇapaccayena ca upanissayapaccayena ca paccayā honti.

622. Yampana vuttaṃ “sesesu ekūnavīsatiyā na kiñci attano anurūpāya paṭisandhiyā na pavattati”ti, taṃ atisaṃkhittatā dubbijaṇaṃ. Tenassa vitthāranayadassanattamaṃ vuccati, kati paṭisandhiyā, kati paṭisandhicittāni, kena kattha paṭisandhi hoti, kiṃ paṭisandhiyā ārammaṇanti.

Asaññaṭṭhāpaṭisandhiyā saddhiṃ vīsati paṭisandhiyo. Vuttappakārāneva ekūnavīsati paṭisandhicittāni. Tattha akusalavipākāya ahetukamanoviññādhātuyā apāyesu paṭisandhi hoti. Kusalavipākāya manussaloke jaccandhajātibadhiraṇṇī-ummattakajāti-eḷamūganapuṃsakādīnaṃ. Aṭṭhahi sahetukakāmāvacaravipākehi kāmāvacaradevesu ceva manussesu ca puññavantānaṃ paṭisandhi hoti. Pañcahi rūpāvacaravipākehi rūpī brahmaloke. Catūhi arūpāvacaravipākehi arūpaloketi. Yena ca yattha paṭisandhi

1. Ekūnavīsatiyā cittesu (Abhi-Ṭṭha 2. 145)

2. Pañcasu dvāresu (I)

hoti, sā-eva tassa anurūpā paṭisandhi nāma. Saṅkhepato pana paṭisandhiyā tīṇi ārammaṇāni honti atītaṃ paccuppannaṃ navattabbañca. Asaññā paṭisandhi anārammaṇāti.

Tattha viññāṇañcāyatananevasaññānāsaññāyatanapaṭisandhīnaṃ atītameva ārammaṇaṃ. Dasannaṃ kāmāvacarānaṃ atītaṃ vā paccuppannaṃ vā. Sesānaṃ navattabbameva¹. Evaṃ tīsu ārammaṇesu pavattamānā pana paṭisandhi yasmā atītārammaṇassa vā navattabbārammaṇassa vā cuticittassa anantameva pavattati. Paccuppannārammaṇaṃ pana cuticittaṃ nāma natthi. Tasmā dvīsu ārammaṇesu aññatarārammaṇāya cutiyā anantarā tīsu ārammaṇesu aññatarārammaṇāya paṭisandhiyā sugatiduggativasena pavattanākāro veditabbo.

623. Seyyathidaṃ—kāmāvacarasugatiyaṃ tāva t̥hitassa pāpakammino puggalassa “tānissa tasmim̐ samaye olambantī”ti-ādivacanato²maraṇamañce nipannassa yathūpacitaṃ pāpakammaṃ vā kammanimittaṃ vā manodvāre āpāthamāgacchati. Taṃ ārabha uppannāya tadārammaṇapariyosānāya javanavīthiyā anantaraṃ bhavaṅgavisayaṃ ārammaṇaṃ katvā cuticittaṃ uppajjati. Tasmim̐ niruddhe tadeva āpāthagataṃ kammaṃ vā kammanimittaṃ vā ārabha anupacchinnakilesabalavināmitaṃ³ duggatipariyāpannaṃ paṭisandhicittaṃ uppajjati. Ayaṃ atītārammaṇāya cutiyā anantarā atītārammaṇā paṭisandhi.

Aparassa maraṇasamaye vuttappakārakammavasena narakādīsu aggijālavaṇṇādikaṃ duggatinimittaṃ manodvāre āpāthamāgacchati, tassa dvikkhattuṃ bhavaṅge uppajjitvā niruddhe taṃ ārammaṇaṃ ārabha ekaṃ āvajjanaṃ, maraṇassa āsannabhāvena mandībhūtavegattā pañca javanāni, dve tadārammaṇānī tīṇi vīthicittāni uppajjanti. Tato bhavaṅgavisayaṃ ārammaṇaṃ katvā ekaṃ cuticittaṃ. Ettāvatā ekādasa cittakkhaṇā atītā honti. Athassa avasesapañcaccittakkhaṇāyuke tasmim̐ñeva ārammaṇe paṭisandhicittaṃ uppajjati. Ayaṃ atītārammaṇāya cutiyā anantarā paccuppannārammaṇā paṭisandhi.

1. Navattabbaṃ (I, Abhi-Ṭṭha 2. 149 piṭṭhepi.)

2. Ma 3. 203 piṭṭhe.

3. Vinamitaṃ (Sī, Syā, I), vanamitaṃ (Ka)

Aparassa maraṇasamaye pañcannaṃ dvārānaṃ aññatarasmim̃ rāgādihetubhūtaṃ hīnamārammaṇaṃ āpāthamāgacchati. Tassa yathākkamena uppanne voṭṭhabbanāvasāne maraṇassa āsannabhāvena mandībhūtavegattā pañca javanāni, dve tadārammaṇāni ca uppajjanti. Tato bhavaṅgavisayaṃ ārammaṇaṃ katvā ekaṃ cuticittaṃ. Ettāvata ca dve¹ bhavaṅgāni, āvajjanaṃ, dassanaṃ, sampañicchanāṃ, santīraṇaṃ, voṭṭhabbanāṃ, pañca javanāni, dve tadārammaṇāni, ekaṃ cuticittanti pañcadasacittakkhaṇā atītā honti. Athāvasesa eka cittaṃkhaṇāyuke tasmim̃ñeva ārammaṇe paṭisandhicittaṃ uppajjati. Ayampi atītārammaṇāya cutiyā anantarā paccuppannārammaṇā paṭisandhi. Esa tāva atītārammaṇāya sugaticutiyā anantarā atītapaccuppannārammaṇāya duggatipaṭisandhiyā pavattanākāro.

624. Duggatiyaṃ ṭhitassa pana upacitānavajjakammaṃ vuttanayeneva taṃ anavajjakammaṃ vā kammanimittaṃ vā manodvāre āpāthamāgacchatīti kaṇhapakkhe sukkapakkaṃ ṭhapetvā sabbaṃ purimanayeneva vedītabbaṃ. Ayaṃ atītārammaṇāya duggaticutiyā anantarā atītapaccuppannārammaṇāya sugatipaṭisandhiyā pavattanākāro.

625. Sugatiyaṃ ṭhitassa pana upacitānavajjakammaṃ “tānissa tasmim̃ samaye olambantī”²ti-ādivacanato² maraṇamañce nipannassa yathūpacitaṃ anavajjakammaṃ vā kammanimittaṃ vā manodvāre āpāthamāgacchati. Tañca kho upacitakāmāvacarānavajjakammaṃseva. Upacitamahaggatakammaṃ pana kammanimittameva āpāthamāgacchati. Taṃ ārabha-uppannāya tadārammaṇapariyosānāya suddhāya vā javanavīthiyā anantaraṃ bhavaṅgavisayaṃ ārammaṇaṃ katvā cuticittaṃ uppajjati. Tasmim̃ niruddhe tameva āpāthagataṃ kammaṃ vā kammanimittaṃ vā ārabha anupacchinnakilesabalavināmitaṃ sugatipariyāpannaṃ paṭisandhicittaṃ uppajjati. Ayaṃ atītārammaṇāya cutiyā anantarā atītārammaṇā vā navattabbārammaṇā vā paṭisandhi.

Aparassa maraṇasamaye kāmāvacara-anavajjakammavasena manussaloke mātukucchivaṇṇasaṅkhātaṃ vā devaloke uyyānavimānakapparukkhādivaṇṇasaṅkhātaṃ vā sugatinimittaṃ manodvāre āpāthamāgacchati, tassa

1. Ettāvata dve (Abhi-Ṭṭha 2. 150 piṭṭhe),

2. Ma 3. 210 piṭṭhe.

duggatinimutte dassitānukkameneva cuticittānantaraṃ paṭisandhicittaṃ uppajjati. Ayaṃ atītārammaṇāya cutiyā anantarā paccuppannārammaṇā paṭisandhi.

Aparassa maraṇasamaye ñātakā “ayaṃ tāta tavatthāya Buddhapūjā karīyati cittaṃ pasādehi”ti vatvā pupphadāmapaṭākādivasena rūpārammaṇaṃ vā, dhammassavanatūriyapūjādivasena saddārammaṇaṃ vā, dhūmavāsagandhādivasena gandhārammaṇaṃ vā, “idaṃ tāta sāyassu tavatthāya dātabbadeyyadhammaṃ”ti vatvā madhuphāṇitādivasena rasārammaṇaṃ vā, “idaṃ tāta phusassu tavatthāya dātabbadeyyadhammaṃ”ti vatvā cīnapaṭṭasomārapaṭṭādivasena phoṭṭhabbārammaṇaṃ vā pañcadvāre upasaṃharanti, tassa tasmiṃ āpāthagate rūpādi-ārammaṇe yathākkamena uppannavoṭṭhabbanāvasāne maraṇassa āsannabhāvena mandībhūtavegattā pañca javanāni, dve tadārammaṇāni ca uppajjanti. Tato bhavaṅgavisayaṃ ārammaṇaṃ katvā ekaṃ cuticittaṃ, tadavasāne tasmiññeva ekacittakkhaṇaṭṭhitike ārammaṇe paṭisandhicittaṃ uppajjati. Ayampi atītārammaṇāya cutiyā anantarā paccuppannārammaṇā paṭisandhi.

626. Aparassa pana pathavīkasiṇajjhānādivasena paṭiladdhamahaggatassa¹ sugatiyaṃ ṭhitassa maraṇasamaye kāmāvacarakusalakamma kammanimitta gatinimittānaṃ vā aññataraṃ, pathavīkasiṇādikaṃ vā nimittaṃ, mahaggatācittaṃ vā manodvāre āpāthamāgacchati, cakkhusotānaṃ vā aññatarasmim kusaluppattihetubhūtaṃ paṇītamārammaṇaṃ āpāthamāgacchati, tassa yathākkamena uppannavoṭṭhabbanāvasāne maraṇassa āsannabhāvena mandībhūtavegattā pañca javanāni uppajjanti. Mahaggatagatikānaṃ pana tadārammaṇaṃ natthi, tasmā javanānantaraṃyeva bhavaṅgavisayaṃ ārammaṇaṃ katvā ekaṃ cuticittaṃ uppajjati. Tassāvasāne kāmāvacaramahaggatasugatīnaṃ aññatarasugatipariyāpannaṃ yathūpaṭṭhitesu ārammaṇesu aññatarārammaṇaṃ paṭisandhicittaṃ uppajjati. Ayaṃ navattabbārammaṇāya sugaticutiyā anantarā atītapaccuppannavattabbārammaṇānaṃ aññatarārammaṇā paṭisandhi.

Etenānusārena āruppacutiyāpi anantarā paṭisandhi veditabbā. Ayaṃ atītanavattabbārammaṇāya sugaticutiyā anantarā atītanavattabbapaccuppannārammaṇāya paṭisandhiyā pavattanākāro.

1. Paṭiladdhamahaggata- (Ka-Sī)

627. Duggatiyaṃ t̥hitassa pana pāpakammino vuttanayeneva taṃ kammaṃ kammanimittam̄ gatinimittam̄ vā manodvāre. Pañcadvāre vā pana akusaluppatti hetubhūtam̄ ārammaṇam̄ āpāthamāgacchati, athassa yathākkamena cuticittāvasāne duggatipariyāpannam̄ tesu ārammaṇesu aññatarārammaṇam̄ paṭisandhicittam̄ uppajjati. Ayaṃ atītārammaṇāya duggaticutiyaṃ anantarā atītapaccuppannārammaṇāya paṭisandhiyā pavattanākāroti. Ettāvataṃ ekūnavīsatividhassāpi viññāṇassa paṭisandhivasena pavatti dīpitā hoti.

628. Tayidaṃ sabbampi evaṃ,

Pavattamānam̄ sandhimhi, dvedhā kammaṃ vattati.
Missādīhi ca bhedehi, bheda'ssa duvidhādiko.

Idaṃhi ekūnavīsatividhampi vipākaviññāṇam̄ paṭisandhimhi pavattamānā dvedhā kammaṃ vattati. Yathā sakaṃhi ekassa janakammaṃ nānākkhaṇikakammapaccayena ceva upanissayapaccayena ca paccayo hoti. Vuttañhetam̄ “kusalākusalam̄ kammaṃ vipākassa upanissayapaccayena paccayo”¹. Evaṃ vattamānassa panassa missādīhi bhedehi duvidhādikopi bhedo veditabbo.

Seyyathidaṃ—idaṃhi paṭisandhivasena ekadhā pavattamānampi rūpena saha missāmissabhedato duvidham̄. Kāmarūpārūpabhavabhedato tividham̄. Aṇḍajalābuja saṃsedaja opapātikayonivasena catubbidham̄. Gativasena pañcavidham̄. Viññāṇaṭṭhitivasena sattavidham̄. Sattāvāsavasena aṭṭhavidham̄ hoti.

629. Tattha,

Missam̄ dvidhā bhāvabhedā, sabhāvaṃ tattha ca dvidhā.
Dve vā tayo vā dasakā, omato ādinā saha.

Missam̄dvidhā bhāvabhedāti yaṃ hetam̄ ettha aññatra arūpabhavā rūpamissam̄ paṭisandhiviññāṇam̄ uppajjati, taṃ rūpabhava itthindriyapurisindriyasaṅkhātena bhāvena vinā uppattito. Kāmabhava aññatra jātipaṇḍakapaṭisandhiyā bhāvena saha uppattito sabhāvaṃ, abhāvanti duvidham̄ hoti.

1. Paṭṭhāna 1. 147, 150 piṭṭhesu.

Sabhāvaṃ tattha ca dvidhāti tatthāpi ca yaṃ sabhāvaṃ, taṃ itthipurisabhāvānaṃ aññatarena saha uppattito duvidhameva hoti.

Dve vā tayo vā dasakā omato ādinā sahāti yaṃ hetamettha “missaṃ amissaṃ”ti duke ādibhūtaṃ rūpamissaṃ paṭisandhiviññānaṃ, tena saha vatthu kāyadasakavasena dve vā, vatthu kāya bhāvadasakavasena tayo vā dasakā omato uppajjanti, natthi ito paraṃ rūpaparihānīti. Tampanetaṃ evaṃ omakaparimāṇaṃ uppajjamānaṃ aṇḍajajalābujanāmikāsu dvīsu yonīsu jāti-uṇṇāya ekena aṃsunā uddhaṭasappimaṇḍappamāṇaṃ kalalanti laddhasaṅkhaṃ hutvā uppajjati. Tattha yonīnaṃ gativasena sambhavabhedo veditabbo.

630. Etāsu hi,

Niraye bhumavajjesu, devesu ca na yoniyo.

Tisso purimikā honti, catassopi gatittaye.

Tattha **devesu cāti** casaddena yathā niraye ca bhumavajjesu ca devesu, evaṃ nijjhāmataṅhikapetesu ca purimikā tisso yoniyo na santīti veditabbā. Opapātikā-eva hi te honti. Sese pana tiracchānapettivisayamanussasaṅkhāte gatittaye pubbe vajjitabhummadevesu ca catassopi yoniyo honti. Tattha,

Tiṃsa nava ceva rūpīsu, sattati ukkaṃsatotha rūpāni.

Samśedupapātayonisu¹, atha vā avakaṃsato tiṃsa.

Rūpī brahmesu tāva opapātikayonikesu cakkhusotavattitudasakānaṃ jīvitānavakassa cāti catunnaṃ kalāpānaṃ vasenatiṃsa ca nava ca paṭisandhiviññānaena saha rūpāni uppajjanti. Rūpī brahme pana ṭhapetvā aññesu samśedaja-opapātikayonikesu ukkaṃsato cakkhusotaghānājivhākāyavattubhāvadasakānaṃ vasena sattati, tāni ca niccaṃ devesu. Tattha vaṇṇo gandho raso oḷā catasso cāpi dhātuyo cakkhupasādo jīvitanti ayaṃ dasarūpaparimāṇo rūpapuñjo cakkhudasako nāma. Evaṃ sesā

1. Samśedajopapātisu (Abhi-Ṭṭha 2. 153)

veditabbā. Avakaṃsato pana jaccandhabadhira-aghānakanapuṃsakassa
jivhākāyavatthudasakānaṃ vasena tiṃsa rūpāni uppajjanti.
Ukkaṃsāvakaṃsānampana antare anurūpato vikappo veditabbo.

631. Evaṃ viditvā puna,

Khandhārammaṇagatihetu-vedanāpītivitakkavicārehi.
Bhedābhedaviseso, cutisandhīnaṃ pariññeyyo.

Yā hesā missāmissato duvidhā paṭisandhi, yā cassā atītānantarā cuti,
tāsam imehi khandhādīhi bhedābhedaviseso ñātābboti attho.

Katham? Kadāci hi catukkhandhāya āruppacutiyā anantarā
catukkhandhāva ārammaṇatopi abhinnā paṭisandhi hoti. Kadāci
amahaggatabahiddhārammaṇāya mahaggata-ajjhattārammaṇā. Ayaṃ tāva
arūpabhūmīsuyeva nayo. Kadāci pana catukkhandhāya arūpacutiyā anantarā
pañcakkhandhā kāmāvacarapaṭisandhi. Kadāci pañcakkhandhāya
kāmāvacaracutiyā rūpāvacaracutiyā vā anantarā catukkhandhā
arūpapaṭisandhi. Evaṃ atītārammaṇāya cutiyā paccuppannārammaṇā¹
paṭisandhi. Ekaccasugaticutiyā ekaccaduggatipaṭisandhi. Ahetukacutiyā
sahetukapaṭisandhi. Duhetukacutiyā tihetukapaṭisandhi.
Upekkhāsahagatacutiyā somanassasahagatapaṭisandhi. Appītikacutiyā
sappītikapaṭisandhi. Avitakkacutiyā savitakkapaṭisandhi. Avicāracutiyā
savicārapaṭisandhi. Avitakkāvicāracutiyā savitakkasavicārapaṭisandhīti tassa
tassa viparītato ca yathāyogaṃ yojetabbaṃ.

632. Laddhapaccayamiti dhammamattametaṃ bhavantaramupeti.

Nāssa tato saṅkanti, na tato hetuṃ vinā hoti.

Iti hetam laddhapaccayaṃ rūpārūpadhammamattam uppajjamānaṃ
bhavantaramupetīti vuccati, na satto, na jīvo. Tassa ca nāpi atītabhavato
idha saṅkanti atthi. Nāpi tato hetuṃ vinā idha pātubhāvo. Tayidaṃ pākaṭena
manussacutipāṭisandhikkamena pakāsayissāma.

1. Atītanavattābbapaccuppannārammaṇā (Sī, Abhi-Ṭṭha 2. 154)

Atītabhavasmim̐ hi sarasena upakkamena vā samāsannamaraṇassa asayhānaṃ sabbaṅgapaccāṅgasandhibandhanacchedakānaṃ māraṇantikavedanāsattānaṃ sannipātaṃ asahantassa āhape pakkhittaharitatālapaṇṇamiva kamena upasussamāne sarīre niruddhesu cakkhādīsu indriyesu hadayavatthumatte patiṭṭhitesu kāyindriyamanindriyājīvitindriyesu taṅkhaṇāvasesahadayavatthusannissitaṃ viññāṇaṃ garuka¹ samāsevitāsannapubbakatānaṃ aññataraṃ laddhāvasesapaccayasāṅkhārasāṅkhātānaṃ kammaṃ, tadupaṭṭhāpitaṃ vā kammanimittagatinimittasāṅkhātānaṃ visayaṃ ārabba pavattati. Tadevaṃ pavattamānaṃ taṅhāvijjānaṃ appahīnattā avijjā paṭicchādītādīnave tasmim̐ visaye taṅhā nāmeti, sahaṅgatasāṅkhārā khipanti. Taṃ santativasena taṅhāya nāmiyamānaṃ saṅkhārehi khippamānaṃ orimatīrarukkhavinibaddha-rajjumālambitvā mātikātikkamako viya purimaṅca nissayaṃ jahati, aparāṅca kammasamuṭṭhāpitaṃ nissayaṃ assādayamānaṃ vā anassādayamānaṃ vā ārammaṇādīhiyeva paccayehi pavattatīti.

Ettha ca purimaṃ ca cavanato cuti. Pacchimaṃ bhavantarādi- paṭisandhānato paṭisandhīti vuccati. Tadevaṃ nāpi purimabhavaṃ idhāgataṃ, nāpi tato kammaṅgatasāṅkhāranativisayādihetuṃ vinā pātubhūtaṃ veditabbaṃ.

633. Siyūṃ nidassanānettha, paṭighosādikā atha.

Santānabandhato natthi, ekatā nāpi nānatā.

Ettha cetassa viññāṇassa purimabhavato idha anāgamane, atītabhavapariyāpanahetūti ca uppāde paṭighosapadīpamuddāpaṭibimbappa- kāra dhammā nidassanāni siyūṃ. Yathā hi paṭighosapadīpamuddāchāyā saddādihetukā² honti aññatra agantvā² evamevaṃ idaṃ cittaṃ.

Ettha ca **santānabandhato natthi ekatā nāpi nānatā**. Yadi hi santānabandhe sati ekantamekatā bhavēyya, na khīrato dadhi sambhūtaṃ siyā. Athāpi ekantanānatā bhavēyya, na khīrassādhīno dadhi siyā. Esa nayo sabbahetuhetusamuppannesu³. Evaṅca sati sabbalokavo-

1. Garukata (Sī), garu (I)

2-2. Honti aññatra agantvāva honti (Sī), honti aññatra agantvā honti (Syā, I, Ka),
Aññatra-agantvā honti (Abhi-Ṭṭha 2. 155)

3. Sabbahetusamuppannesu (Sī, I, Ka)

hāralopo siyā, so ca aniṭṭho. Tasmā ettha na ekantamekatā vā nānatā vā upagantabbāti.

634. Etthāha—nanu evaṃ asaṅkantipātubhāve sati ye imasmim manussattabhāve khandhā, tesam niruddhattā, phalapaccayassa ca kammassa tattha agamanato aññassa aññato ca taṃ phalaṃ siyā, upabhuñjake ca asati kassa taṃ phalaṃ siyā, tasmā na sundaramidaṃ vidhānanti. Tatridaṃ vuccati—

Santāne yaṃ phalaṃ etaṃ, nāññassa na ca aññato.
Bijānaṃ abhisāṅkhāro, etassatthassa sādhamo.

Ekasantānasmim hi phalaṃ uppajjamānaṃ tattha ekanta-ekattanānattānaṃ paṭisiddhattā aññassāti vā aññatoti vā na hoti. Etassa ca panatthassa bijānaṃ abhisāṅkhāro sādhamo. Ambabijādīnaṃ hi abhisāṅkhāresu katesu tassa bijassa santāne laddhapaccayo¹ kālantare phalaviseso uppajjamāno na aññabijānaṃ, nāpi aññābhisāṅkhārapaccayā uppajjati, na ca tāni bijāni, te abhisāṅkhārā vā²phalaṭṭhānaṃ pāpuṇanti, evaṃsampadamidaṃ veditabbaṃ. Vijjāsipposadhādīhi cāpi bālasarīre upayuttehi kālantare vuḍḍhasarīrādīsū phaladehi³ ayamattho veditabbo.

Yampi vuttaṃ “upabhuñjake ca asati kassa taṃ phalaṃ siyā”ti, tattha,

Phalassuppattiyā eva, siddhā bhuñjakasammuti⁴.
Phaluppādena rukkhassa, yathā phalati sammuti⁴.

Yathā hi rukkhasaṅkhātānaṃ dhammānaṃ ekadesabhūtaṃ rukkhaphalassa uppattiyā eva rukkho phalatīti vā phalitoti vā vuccati, tathā devamanussasaṅkhātānaṃ khandhānaṃ ekadesabhūtaṃ upabhogaṅkhātassa sukhadukkhaphalassa uppādeneva devo, manusso vā upabhuñjatīti vā, sukhitto, dukkhitoti vā vuccati. Tasmā na ettha aññena upabhuñjakena nāma koci attho atthīti.

1. Laddhapaccayā (bahūsu)

2. Tāni bijāni abhisāṅkhārā vā (Sī, I), tāni bijāni abhisāṅkhārā (Ka)

3. Phalaṃ detīti (Sī), phalaṃ deti (Ka)

4. Sammati (Syā)

635. Yopi vadeyya “evaṃ santepi ete saṅkhārā vijjamānā vā phalassa paccayā siyūṃ, avijjamānā vā, yadi ca vijjamānā pavattikkhaṇeyeva nesam vipākena bhavitabbaṃ, atha avijjamānā pavattito pubbe pacchā ca niccaṃ phalāvahā siyūṃ”ti, so evaṃ vattabbo—

Katattā paccayā ete, na ca niccaṃ phalāvahā.

Pāṭibhogādikaṃ tattha, veditabbaṃ nidassanaṃ.

Katattāyeva hi saṅkhārā attano phalassa paccayā honti, na vijjamānattā, avijjamānattā vā. Yathāha “kāmvāvacarassa kusalassa kammassa katattā upacitattā vipākaṃ cakkhuviññānaṃ uppannaṃ hoti”ti-ādi¹. Yathārahassa ca attano phalassa paccayā hutvā na puna phalāvahā honti vipākattā. Etassa catthassa vibhāvane idaṃ pāṭibhogādikaṃ nidassanaṃ veditabbaṃ. Yathā hi loke yo kassaci atthassa niyyātanatthaṃ pāṭibhogo hoti, bhaṇḍaṃ vā kiṇāti, iṇaṃ vā gaṇhāti, tassa taṃ kiriyākaraṇamattameva tadatthaniyyātanādīmhi paccayo hoti, na kiriyāya vijjamānattaṃ, avijjamānattaṃ vā, na ca tadatthaniyyātanādito parampi dhāraḥ hoti. Kasmā? Niyyātanādīnaṃ katattā. Evaṃ katattāva saṅkhārāpi attano phalassa paccayā honti, na ca yathārahaṃ phaladānato parampi phalāvahā hontīti. Ettāvataṃ missāmissavasena dvedhāpi vattamānassa paṭisandhiviññāṇassa saṅkhārapaccayā pavatti dīpitā hoti.

636. Idāni sabbesveva tesu bāttimsavipākaviññāṇesu sammohavighātatthaṃ,

Paṭisandhipavattīnaṃ, vasenete bhavādisu.

Vijānitabbā saṅkhārā, yathā yesaṅca paccayā.

Tattha tayo bhavā, catasso yoniyo, pañca gatiyo, satta viññāṇaṭṭhitiyo, nava sattāvāsāti ete **bhavādayo** nāma. Etesu bhavādisu paṭisandhiyaṃ pavatte ca ete yesaṃ vipākaviññāṇaṃ paccayā, yathā ca paccayā honti, tathā vijānitabbāti attho.

1. Abhi 1. 104 piṭṭhe.

Tattha puññābhisaṅkhāre tāva kāmāvacara-aṭṭhacetanābhedo puññābhisaṅkhāro avisesena kāmabhava sugatīyaṃ navannaṃ vipākaviññāṇānaṃ paṭisandhiyaṃ nānakkhaṇīkakkammaṃpaccayena ceva upanissayapaccayena cāti dvedhā paccayo. Rūpāvacarapañcakuśalacetanābhedo puññābhisaṅkhāro rūpabhava paṭisandhiyaṃ eva pañcannaṃ.

Vuttappabhedakāmāvacaro pana kāmabhava sugatīyaṃ upekkhāsahagatāhetumanoviññādhātuvaṃjjānaṃ sattannaṃ parittavipākaviññāṇānaṃ vuttanayeneva dvedhā paccayo pavatte, no paṭisandhiyaṃ. Sveva rūpabhava pañcannaṃ vipākaviññāṇānaṃ tatheva paccayo pavatte, no paṭisandhiyaṃ. Kāmabhava pana duggatīyaṃ aṭṭhannampi parittavipākaviññāṇānaṃ tatheva paccayo pavatte, no paṭisandhiyaṃ. Tattha niraye Mahāmogallānattherassa narakacārikādīsu iṭṭhārammaṇasamāyoge so paccayo hoti, tiracchānesu pana petamahiddhikesu ca iṭṭhārammaṇaṃ labbhatīyeva.

Sveva kāmabhava sugatīyaṃ soḷasannampi kuśalavipākaviññāṇānaṃ tatheva paccayo pavatte ca paṭisandhiyaṃ. Avisesena pana puññābhisaṅkhāro rūpabhava dasannaṃ vipākaviññāṇānaṃ tatheva paccayo pavatte ca paṭisandhiyaṃ.

Dvādasākuśalacetanābhedo-apuññābhisaṅkhāro kāmabhava duggatīyaṃ ekassa viññāṇassa tatheva paccayo paṭisandhiyaṃ, no pavatte. Channaṃ pavatte, no paṭisandhiyaṃ. Sattannampi akusalavipākaviññāṇānaṃ pavatte ca paṭisandhiyaṃ.

Kāmabhava pana sugatīyaṃ tesāmyeva sattannaṃ tatheva paccayo pavatte, no paṭisandhiyaṃ. Rūpabhava catunnaṃ vipākaviññāṇānaṃ tatheva paccayo pavatte, no paṭisandhiyaṃ. So ca kho kāmāvacare aniṭṭharūpadassanasaddasavanavasena, brahmaloke pana aniṭṭharūpādayo nāma natthi. Tathā kāmāvacaradevalokepi.

Āneñjābhisaṅkhāro arūpabhava catunnaṃ vipākaviññāṇānaṃ tatheva paccayo pavatte ca paṭisandhiyaṃ.

Evam tāva bhavesu paṭisandhipavattīnaṃ vasena ete saṅkhārā yesaṃ paccayā, yathā ca paccayā honti, tathā vijānitabbā. Eteneva nayena yoni-ādīsipi veditabbā.

637. Tatridaṃ ādito paṭṭhāya mukhamattapakāsaṇaṃ—imesu hi saṅkhāresu yasmā puññābhisaṅkhāro tāva dvīsu bhavesu paṭisandhiṃ datvā sabbamattano vipākāṃ janeti. Tathā aṇḍajādīsū catūsū yonīsū, devamanussasaṅkhātāsū dvīsū gatīsū, nānattakāya-nānattasaññī-nānattakāya-ekattasaññī-ekattakāya-nānattasaññī-ekattakāya-ekattasaññī-saṅkhātāsū catūsū viññāṇaṭṭhitīsū. Asaññasattāvāse pana sa rūpamattamevābhisaṅkharotīti catūsūyeva sattāvāsesu ca paṭisandhiṃ datvā sabbamattano vipākāṃ janeti. Tasmā esa etesu dvīsū bhavesu, catūsū yonīsū, dvīsū gatīsū, catūsū viññāṇaṭṭhitīsū, catūsū sattāvāsesu ca ekavīsatiyā vipākaviññāṇaṇaṃ vuttanayeneva paccayo hoti yathāsambhavaṃ paṭisandhiyaṃ pavatte ca.

Apuññābhisaṅkhāro pana yasmā ekasmiṃyeva kāmabhava catūsū yonīsū, avasesāsū tīsū gatīsū, nānattakāya-ekattasaññī-saṅkhātāyā ekissā viññāṇaṭṭhitiyā, tādiseyeva ca ekasmiṃ sattāvāse paṭisandhivasena vipaccati, tasmā esa ekasmiṃ bhava, catūsū yonīsū, tīsū gatīsū, ekissā viññāṇaṭṭhitiyā, ekamhi ca sattāvāse sattannaṃ vipākaviññāṇaṇaṃ vuttanayeneva paccayo paṭisandhiyaṃ pavatte ca.

Āneñjābhisaṅkhāro pana yasmā ekasmiṃyeva arūpabhava, ekissā opapātikayoniyā, ekissā devagatiyā, ākāsaṇaṇcāyatanādīkāsū tīsū viññāṇaṭṭhitīsū, ākāsaṇaṇcāyatanādīkesu ca catūsū sattāvāsesu paṭisandhivasena vipaccati, tasmā esa ekasmiṃ bhava, ekissā yoniyā, ekissā gatiyā, tīsū viññāṇaṭṭhitīsū, catūsū sattāvāsesu catunnaṃ viññāṇaṇaṃ vuttanayeneva paccayo hoti paṭisandhiyaṃ¹ pavatte cāti¹. Evam,

1-1. Pavatte ca. Kāyasaṅkhāropi yasmā ekasmiṃ bhava -pa-. Apica puññābhisaṅkhāro asaññasattesu kaṭattārūpānaṃ nānākkhaṇīkakkammappaccayena paccayoti (Ka-Sī) ayaṃ pāḥantaro Īṅgalisa-potthake adholipiyaṃ dissati. Paripuṇṇapāḥaṃ ākāṅkhamānehi so Sammohavinodaniyaṃ 159 piṭṭhe oloketabbo.

Paṭisandhipavattīnaṃ, vasenete bhavādisu.
Vijānitabbā saṅkhārā, yathā yesañca paccayāti.

Ayaṃ “saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ”ti padasmim vitthārakathā.

Viññāṇapaccayānāmarūpapadavitthārakathā

638. Viññāṇapaccayā nāmarūpapade—

Vibhāgā nāmarūpānaṃ, bhavādisu pavattito.
Saṅgahā paccayanayā, viññātabbo vinicchayo.

Vibhāgā nāmarūpānanti ettha hi **nāmanti** ārammaṇābhimukhaṃ namanato vedanādayo tayo khandhā, **rūpanti** cattāri mahābhūtāni catunnaṅga mahābhūtānaṃ upādāyarūpaṃ. Tesāṃ vibhāgo Khandhaniddese vuttoyevāti. Evaṃ tāvettha vibhāgā nāmarūpānaṃ viññātabbo vinicchayo.

Bhavādisu pavattitoti ettha ca nāmaṃ ekaṃ sattāvāsaṃ ṭhapetvā sabbabhavayonigativinñāṇaṭṭhitisesasattāvāsesu pavattati, rūpaṃ dvīsu bhavesu, catūsu yonīsu, pañcasu gatīsu, purimāsu catūsu viññāṇaṭṭhitīsu, pañcasu sattāvāsesu pavattati.

Evaṃ pavattamāne ca etasmim nāmarūpe yasmā abhāvākagabbhaseyyakānaṃ aṇḍajānaṅga paṭisandhikkhaṇe vatthukāyadasakavasena rūpato dve santatisīsāni, tayo ca arūpino khandhā pātubhavanti, tasmā tesāṃ vitthārena rūparūpato vīsati dhammā, tayo ca arūpino khandhāti ete tevīsati dhammā viññāṇapaccayā nāmarūpanti veditabbā. Aggahitaggahaṇena pana ekasantatisīsato nava rūpadhamme apanetvā cuddasa. Sabhāvākānaṃ bhāvadasakaṃ pakkhipitvā tettimsa, tesampi aggahitaggahaṇena santatisīsadvayato aṭṭhārasa rūpadhamme apanetvā pannarasa.

Yasmā ca opapātikasattesu brahmakāyikādīnaṃ paṭisandhikkhaṇe cakkhusotavatthudasakānaṃ, jīvitindriyanavakassa ca vasena rūpato cattāri santatisīsāni, tayo ca arūpino khandhā pātubhavanti, tasmā tesāṃ vitthārena rūparūpato ekūnacattālīsa dhammā, tayo ca arūpino

kandhāti ete bācattālīsa dhammā viññāṇapaccayā nāmarūpanti veditabbā. Aggahitaggahaṇena pana santatisīstattayato sattavīsati dhamme apanetvā pannarasa.

Kāmabhava pana yasmā sesa-opapātikānaṃ, saṃsedajānaṃ vā sabhāvaka-paripuṇṇāyatanānaṃ paṭisandhikkhaṇe rūpato satta santatisīsāni, tayo ca arūpino kandhā pātubhavanti, tasmā tesāṃ vitthārena rūparūpato sattati dhammā, tayo ca arūpino kandhāti ete tesattati dhammā viññāṇapaccayā nāmarūpanti veditabbā. Aggahitaggahaṇena pana rūpasantatisīsachakkato catupaññāsa dhamme apanetvā ekūnavīsati. Esa ukkaṃso. Avakaṃsena pana taṃtaṃrūpasantatisīsavikalānaṃ tassa tassa vasena hāpetvā hāpetvā saṅkhepato vitthārato ca paṭisandhiyaṃ viññāṇapaccayā nāmarūpasaṅkhā veditabbā.

Arūpīnaṃ pana tayova arūpino kandhā. Asaññīnaṃ rūpato jīvitindriyanavakamevāti. Esa tāva paṭisandhiyaṃ nayo.

Pavatte pana sabbattha rūpappavattidese paṭisandhicittassa ṭhitikkhaṇe paṭisandhicittena saha pavatta-ututo utusamuṭṭhānaṃ suddhaṭṭhakaṃ pātubhavati. Paṭisandhicittaṃ pana rūpaṃ na samuṭṭhāpeti. Tañhi yathā papāte patitapuriso parassa paccayo hotuṃ na sakkoti, evaṃ vatthudubbalatāya dubbalatā rūpaṃ samuṭṭhāpetuṃ na sakkoti. Paṭisandhicittato pana uddhaṃ paṭhamabhavaṅgato pabhūti cittasamuṭṭhānaṃ suddhaṭṭhakaṃ, saddapātubhāvakaḷe paṭisandhikkhaṇato¹ uddhaṃ pavatta-ututo ceva cittato ca saddanavakaṃ, ye pana kabaḷikārāhārūpajīvino gabbhaseyyakasattā, tesāṃ,

“Yaṅcassa bhujjati mātā, annaṃ pānaṅca bhojanaṃ.

Tena so tattha yāpeti, mātukucchigato naro”ti²—

Vacanato mātārā ajjhoharitāhārena anugate sarīre, opapātikānaṃ sabbapaṭhamānaṃ attano mukhagataṃ kheḷaṃ ajjhoharaṇakaḷe āhārasamuṭṭhānaṃ suddhaṭṭhakaṃ idāṃ āhārasamuṭṭhānaṃ suddhaṭṭhakaṃ, utucittasamuṭṭhānānaṅca ukkaṃsato dvinnaṃ navakānaṃ vasena chabbīsatividhaṃ, pubbe

1. Paṭisandhikkhaṇato ca (Sī, I, Ka), paṭisandhikkhaṇatova (Syā)

2. Tiroti (Syā, I, Ṭikā); Saṃ 1. 208 piṭṭhe.

ekekacittakkhaṇe tikkhattum uppajjamānaṃ vuttam kammamuṭṭhānaṃca sattatividhanti channavutividham rūpaṃ, tayo ca arūpino khandhāti samāsato navanavuti dhammā. Yasmā vā saddo aniyato kadācideva pātubhāvato, tasmā duvidhampi taṃ apanetvā ime sattanavuti dhammā yathāsambhavaṃ sabbasattānaṃ viññāṇapaccayā nāmarūpanti veditabbaṃ. Tesam hi suttānampi pamattānampi khādantānampi pivantānampi divā ca rattiṃca ete viññāṇapaccayā pavattanti. Taṃca nesaṃ viññāṇapaccayabhāvaṃ parato vaṇṇayissāma.

Yampanetamettha kammajarūpaṃ, taṃ bhavayonigatiṭṭhitasattāvāsesu sabbapaṭhamam patiṭṭhahantampi tisamuṭṭhānikarūpena anupatthaddham na sakkoti saṅghātuṃ, nāpi tisamuṭṭhānikaṃ tena anupatthaddham. Atha kho vātabbhāhatāpi catuddisā vavatthāpitā naḷakalāpiyo¹ viya, ūmivegabbhāhatāpi mahāsamudde katthaci laddhapatiṭṭhā bhinnavāhanikā² viya ca aññamaññupatthaddhānevetāni apatamānāni saṅghahitvā ekampi vassaṃ dvepe vassāni -pa- vassasatampi yāva tesam sattānaṃ āyukkayo vā puññakkayo vā, tāva pavattantīti. Evaṃ bhavādīsu pavattitopettha viññātabbo vinicchayo.

639. **Saṅgahā**ti ettha ca yaṃ āruppe pavattipaṭisandhīsu, pañcavokārabhave ca pavattiyam viññāṇapaccayā nāmaeva, yaṃca asaṅghesu sabbattha, pañcavokārabhave ca pavattiyam viññāṇapaccayā rūpameva, yaṃca pañcavokārabhave sabbattha viññāṇapaccayā nāmarūpaṃ, taṃ sabbaṃ nāmaṃca rūpaṃca nāmarūpaṃca nāmarūpanti evam ekadesasarūpekasesanayena saṅgahetvā viññāṇapaccayā nāmarūpanti veditabbaṃ.

Asaṅghesu viññāṇābhāvā ayuttanti ce. Nāyuttam. Idampi,

Nāmarūpassa yaṃ hetu, viññāṇam taṃ dvidhā matam.

Vipākamavipākaṃca, yuttameva yato idam.

Yaṃhi nāmarūpassa hetu viññāṇam, taṃ vipākāvipākabhedato dvedhā matam. Idaṃca asaṅghasattesu kammamuṭṭhānattā pañcavokārabhave pavatta-abhisankhāravīññāṇapaccayā rūpaṃ. Tathā pañcavokāre pavattiyam kusalādicittakkhaṇe kammamuṭṭhānanti yuttameva idam. Evaṃ saṅgahatopettha viññātabbo vinicchayo.

1. Naḷakalāpino (Sī, Ka)

2. Bhinnavahanikā (Syā, I, Ka)

640. **Paccayanayāti** ettha hi,

Nāmassa pākaviññāṇaṃ, navadhā hoti paccayo.

Vatthurūpassa navadhā, sesarūpassa aṭṭhadhā.

Abhisāṅkhāraviññāṇaṃ, hoti rūpassa ekadhā.

Tadaññampana viññāṇaṃ, tassa tassa yathārahaṃ.

Yañhetam paṭisandhiyaṃ pavattiyaṃ vā vipākasaṅkhātāṃ nāmaṃ, tassa rūpamissassa vā amissassa vā paṭisandhikaṃ vā aññaṃ vā vipākaviññāṇaṃ sahaajāta-aññaṃaṇṇanissayasampayuttavipākāhārindriya-atthi-avigatapaccayehi navadhā paccayo hoti.

Vatthurūpassa paṭisandhiyaṃ sahaajāta-aññaṃaṇṇanissayavipākāhārindriyavippayutta-atthi-avigatapaccayehi navadhā paccayo hoti. Ṭhapetvā pana vatthurūpaṃ sesarūpassa imesu navasu aññaṃaṇṇapaccayaṃ apanetvā sesehi aṭṭhahi paccayehi paccayo hoti.

Abhisāṅkhāraviññāṇaṃ pana asaṇṇasattarūpassa vā pañcavokārabhave vā kammajassa rūpassa suttantikapariyāyato upanissayavasena ekadhāva paccayo hoti. Avasesaṃ paṭhamabhavaṅgato pabhuti sabbampi viññāṇaṃ tassa tassa nāmarūpassa yathārahaṃ paccayo hotīti veditabbaṃ. Vitthārato pana tassa paccayanaye dassiyamāne sabbāpi paṭṭhānakathā vitthāretabbā hotīti na naṃ ārabhāma.

Tattha siyā—kathaṃ panetaṃ jānitabbaṃ “paṭisandhināmarūpaṃ viññāṇapaccayā hoti”ti. Suttato yuttito ca. Sutte hi “cittānuparivattino dhammā”ti¹ ādinā nayena bahudhā vedanādīnaṃ viññāṇapaccayatā siddhā. Yuttito pana,

Cittajena hi rūpena, idha diṭṭhena sijjhati.

Adiṭṭhassāpi rūpassa, viññāṇaṃ paccayo iti.

Citte hi pasanne appasanne vā tadanurūpāni rūpāni uppajjamānāni diṭṭhāni. Diṭṭhena ca adiṭṭhassa anumānaṃ hotīti iminā idha diṭṭhena cittajarūpena adiṭṭhassāpi paṭisandhirūpassa viññāṇaṃ paccayo hotīti jānitabbametaṃ.

1. Abhi 1. 10 piṭṭhādīsu.

Kammasamuṭṭhānassāpi hi tassa cittasamuṭṭhānasseva viññāṇapaccayatā paṭṭhāne āgatāti¹. Evaṃ paccayanayatopettha viññātabbo vinicchayoti.

Ayaṃ viññāṇapaccayā nāmarūpanti padasmim vitthārakathā.

Nāmarūpapaccayāsaḷāyatanapadavitthārakathā

641. Nāmarūpapaccayā saḷāyatanapade—

Nāmaṃ khandhattayaṃ rūpaṃ, bhūtavatthādikaṃ mataṃ.
Katekasesaṃ taṃ tassa, tādisasseva paccayo.

Yañhetam saḷāyatanasseva paccayabhūtaṃ nāmarūpaṃ, tattha nāmanti vedanādikkhandhattayaṃ, rūpaṃ pana sasantatipariyāpannaṃ niyamato cattāri bhūtāni cha vatthūni jīvitindriyanti evaṃ bhūtavatthādikaṃ matanti veditabbaṃ. Taṃ pana nāmañca rūpañca nāmarūpañca nāmarūpanti evaṃ katekasesaṃ chaṭṭhāyatanañca saḷāyatanañca saḷāyatananti evaṃ katekasesasseva saḷāyatanassa paccayoti veditabbaṃ. Kasmā? Yasmā āruppe nāmameva paccayo, tañca chaṭṭhāyatanasseva na aññassa. “Nāmapaccayā chaṭṭhāyatanan”²ti² hi Vibhaṅge vuttaṃ.

Tattha siyā—kathaṃ panetaṃ jānitabbaṃ “nāmarūpaṃ saḷāyatanassa paccayo”ti. Nāmarūpabhāve bhāvato. Tassa tassa hi nāmassa rūpassa ca bhāve taṃ taṃ āyatanam hoti, na aññathā. Sā panassa tabbhāvabhāvitā paccayanayasmimyeva āvibhavissati. Tasmā,

Paṭisandhiyā pavatte vā, hoti yaṃ yassa paccayo.
Yathā ca paccayo hoti, tathā neyyaṃ vibhāvinā.

Tatrāyamattadīpanā—

Nāmameva hi āruppe, paṭisandhipavattisu.
Paccayo sattadhā chadhā, hoti taṃ avakaṃsato.

Kathaṃ? **Paṭisandhiyam** tāva avakaṃsato sahajāta-aññamaññanissayasampayuttavipāka-atthi-avigatapaccayehi sattadhā nāmaṃ chaṭṭhāyatanassa paccayo hoti. Kiñci panettha hetupaccayena, kiñci āhārapaccayenāti

1. Paṭṭhāna 1. 19, 140 piṭṭhādīsu.

2. Abhi 2. 187 piṭṭhe.

evaṃ aññathāpi paccayo hoti, tassa vasena ukkaṃsāvakaṃso veditabbo.

Pavattepi vipāka vuttanayeneva paccayo hoti, itaraṃ pana avakaṃsato vuttapakāresu paccayesu vipākapaccayavajjehi chahi paccayehi paccayo hoti. Kiñci panettha hetupaccayena, kiñci āhārapaccayenāti evaṃ aññathāpi paccayo hoti, tassa vasena ukkaṃsāvakaṃso veditabbo.

Aññasmimpi bhava nāmaṃ, tatheva paṭisandhiyaṃ.

Chaṭṭhassa itaresaṃ taṃ, chahākārehi paccayo.

Āruppato hi aññasmimpi pañcavokārabhave taṃ vipākanāmaṃ hadayavatthuno sahāyaṃ hutvā chaṭṭhassa manāyatanassa yathā āruppe vuttaṃ, tatheva avakaṃsato sattadhā paccayo hoti. Itaresaṃ pana taṃ pañcannaṃ cakkhāyatanādīnaṃ catumahābhūtasahāyaṃ hutvā sahajāta nissayavipāka vippayutta atthi avigatavasena chahākārehi paccayo hoti. Kiñci panettha hetupaccayena, kiñci āhārapaccayenāti evaṃ aññathāpi paccayo hoti, tassa vasena ukkaṃsāvakaṃso veditabbo.

Pavattepi tathā hoti, pākaṃ pākassa paccayo.

Apākaṃ avipākassa, chadhā chaṭṭhassa paccayo.

Pavattepi hi pañcavokārabhave yathā paṭisandhiyaṃ, tatheva vipākanāmaṃ vipākassa chaṭṭhāyatanassa avakaṃsato sattadhā paccayo hoti. Avipākaṃ pana avipākassa chaṭṭhassa avakaṃsatova tato vipākapaccayaṃ apanetvā chadhā paccayo hoti. Vuttanayeneva panettha ukkaṃsāvakaṃso veditabbo.

Tattheva sesapañcannaṃ, vipākaṃ paccayo bhava.

Catudhā avipākampi, evameva pakāsitaṃ.

Tattheva hi pavatte sesānaṃ cakkhāyatanādīnaṃ pañcannaṃ cakkhupasādādivatthukaṃ itarampi vipākanāmaṃ pacchājāta vippayutta atthi avigatapaccayehi catudhā paccayo hoti. Yathā ca vipākaṃ, avipākampi evameva pakāsitaṃ. Tasmā kusalādibhedampi tesāṃ catudhā paccayo hotīti veditabbaṃ.

evaṃ tāva nānameva paṭisandhiyaṃ pavatte vā yassa yassa āyatanassa paccayo hoti, yathā ca paccayo hoti, tathā veditabbaṃ.

Rūpaṃ panettha āruppe¹, bhava bhavati paccayo.

Na ekāyatanassāpi, pañcakkhandhabhave pana.

Rūpato sandhiyaṃ vatthu, chadhā chaṭṭhassa paccayo.

Bhūtāni catudhā honti, pañcannaṃ avisesato.

Rūpato hi paṭisandhiyaṃ vatthurūpaṃ chaṭṭhassa manāyatanassa sahaajāta-aññaamañña nissaya vippayutta atthi avigatapaccayehi chadhā paccayo hoti. Cattāri pana bhūtāni avisesato paṭisandhiyaṃ pavatte ca yaṃ yaṃ āyatanam uppajjati, tassa tassa vasena pañcannampi cakkhāyatanādīnaṃ sahaajāta nissaya-atthi avigatapaccayehi catudhā paccayā honti.

Tidhā jīvitametesam, āhāro ca pavattiyam.

Tāneva chadhā chaṭṭhassa, vatthu tasseva pañcadhā.

Etesam pana cakkhādīnaṃ pañcannaṃ paṭisandhiyaṃ pavatte ca atthi avigata-indriyavasena rūpajīvitam tidhā paccayo hoti. Āhāro ca atthi-avigatāhāravasena tividhā paccayo hoti, so ca kho ye sattā āhārūpajīvino, tesam āhārānugate kāye pavattiyamyeva, no paṭisandhiyam. Tāni pana pañca cakkhāyatanādīni chaṭṭhassa cakkhu sotaghāna jivhā kāya viññāṇasaṅkhātassa manāyatanassa nissaya purejāta-indriyavippayutta-atthi-avigatavasena chahākārehi paccayā honti pavatte, no paṭisandhiyam. Ṭhapetvā pana pañcaviññāṇāni tasseva avasesamanāyatanassa vatthurūpaṃ nissaya purejāta vippayutta atthi-avigatavasena pañcadhā paccayo hoti pavattheyeva, no paṭisandhiyam. Evaṃ rūpameva paṭisandhiyaṃ pavatte vā yassa yassa āyatanassa paccayo hoti, yathā ca paccayo hoti², tathā veditabbaṃ.

Nāmarūpaṃ panubhayaṃ, hoti yaṃ yassa paccayo.

Yathā ca tampi sabbattha, viññātabbaṃ vibhāvinā.

1. Āruppa- (Syā, Ka)

2. Yathā ca hoti (Ka)

Seyyathidaṃ. Paṭisandhiyaṃ tāva pañcavokārabhave
mandhattayavattthurūpasāṅkhātaṃ nāmarūpaṃ chaṭṭhāyatanassa sahaajāta
aññamañña nissaya vipāka sampayutta vippayutta-atthi-avigatapaccayādīhi
paccayo hotīti. Idamettha mukhamattaṃ. Vuttanayānusārena pana sakkā
sabbaṃ yojetunti na ettha vitthāro dassitoti.

Ayaṃ nāmarūpapaccayā saḷāyatananti padasmim vitthārakathā.

Saḷāyatanapaccayāphassapadavitthārakathā

642. Saḷāyatanapaccayā phassapade—

Saḷeva phassā saṅkhepā, cakkhusamphassa-ādayo.

Viññānamiva bāttimsa, vitthārena bhavanti te.

Saṅkhepena hi saḷāyatanapaccayā phassoti cakkhusamphasso,
sotasamphasso, ghānasamphasso, jivhāsamphasso, kāyasamphasso,
manosamphassoti ime cakkhusamphassādayo cha eva phassā bhavanti.
Vitthārena pana cakkhusamphassādayo pañca kusalavipākā, pañca
akusalavipākāti dasa, sesā bāvīsatilokiyavipākaviññānasampayuttā ca
bāvīsātīti evaṃ sabbepi saṅkhārapaccayā vuttaviññānamiva bāttimsa honti.

Yampanetassa bāttimsavidhassāpi phassassa paccayo saḷāyatanam,
tatta,

Chaṭṭhena saha ajjhattaṃ, cakkhādim bāhirehipi.

Saḷāyatanamicchanti, chahi saddhim vicakkhaṇā.

Tattha ye tāva “upādiṇṇakapavattikathā ayan”ti
sakasantatipariyāpannamega paccayaṃ paccayuppannañca dīpenti, te
“chaṭṭhāyatanapaccayā phasso”ti¹ Pāli-anusārato āruppe chaṭṭhāyatanañca,
aññattha sabbasaṅgahato saḷāyatanañca phassassa paccayoti
ekadesasarūpekasesaṃ katvā chaṭṭhena saha ajjhattaṃ cakkhādim
saḷāyatananti icchanti. Tañhi chaṭṭhāyatanañca saḷāyatanañca
saḷāyatanantveva saṅkhaṃ gacchati.

Ye pana paccayuppannameva ekasantatipariyāpannam dīpenti,
paccayaṃ pana bhinnasantānampi, te yaṃ yaṃ āyatanam phassassa paccayo
hoti, taṃ

1. Abhi 2. 187 piṭṭhe.

sabbampi dīpentā bāhirampi pariggahetvā tadeva chaṭṭhena saha ajjhantaṃ bāhirehipi rūpāyatanādīhi saddhiṃ saḷāyatananti icchanti. Tampi hi chaṭṭhāyatanāṅca saḷāyatanāṅca saḷāyatananti etesaṃ ekasese kate saḷāyatanantveva saṅkhaṃ gacchati.

Etthāha—na sabbāyatanehi eko phasso sambhoti, nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā, ayaṅca saḷāyatanapaccayā phassoti ekova vutto, so kasmātaṃ. Tatridaṃ vissajjanaṃ—saccametaṃ, sabbehi eko, ekamhā vā sabbe na sambhonti, sambhoti pana anekehi eko. Yathā cakkhusamphasso cakkhāyatanā rūpāyatanā cakkhuviññāṇasaṅkhātā manāyatanā avasesasampayuttadhammāyatanā cāti evaṃ sabbattha yathānurūpaṃ yojetabbaṃ. Tasmā eva hi,

Ekopa'nekāyatana-ppabhavo¹ iti dīpito.

Phassoyaṃ ekavacana-niddesenīdha tādīnā.

Ekavacananiddesenāti saḷāyatanapaccayā phassoti iminā ekavacananiddesena anekehi āyatanehi eko phasso hotīti tādīnā dīpitoti attho. Āyatanesu pana,

Chadhā pañca tato ekaṃ, navadhā bāhirāni cha.

Yathāsambhavametassa, paccayatte vibhāvaye.

Tatrāyaṃ vibhāvanā—cakkhāyatanādīni tāva pañca cakkhusamphassādibhedato pañcavidhassa phassassa nissaya purejātindriya vippayutta atthi-avigatavasena chadhā paccayā honti. Tato paraṃ ekaṃ vipākamanāyatanam anekabhedassa vipākamanosamphassassa saha-jāta aññamañña nissayavipākāhāra-indriya sampayutta atthi avigatavasena navadhā paccayo hoti. Bāhiresu pana rūpāyatanam cakkhusamphassassa ārammaṇa purejāta-atthi-avigatavasena catudhā paccayo hoti. Tathā saddāyatanādīni sotasamphassādīnam. Manosamphassassa pana tāni ca dhammāyatanaṅca² tathā

1. Ekopi + anekāyatanappabhavo iti padacchedo.

2. Dhammārammaṇaṅca (sabbattha) Sammohavinodaniyā, Ṭikāhi ca saṃsandetabbā, āyatanānam adhikāratā ca manasikātabbā.

ca ārammaṇapaccayamatteneva cāti evaṃ bāhirāni cha
yathāsambhavametassa paccayatte vibhāvayeti.

Ayaṃ saḷāyatanapaccayā phassoti padasmiṃ vitthārakathā.

Phassapaccayāvedanāpadavitthārakathā

643. Phassapaccayā vedanāpade—

Dvārato vedanā vuttā, cakkhusamphassajādikā.

Saḷeva tā pabhedena, ekūnanavutī matā.

Etassapi padassa Vibhaṅge “cakkhusamphassajā vedanā. Sota. Ghāna. Jivhā. Kāya. Manosamphassajā vedanā”¹ evaṃ dvārato saḷeva vedanā vuttā, tā pana pabhedena ekūnanavutiyā cittehi sampayuttatā ekūnanavutī matā.

Vedanāsu panetāsu, idha bāttimsa vedanā.

Vipākacittayuttāva², adhippetāti bhāsītā.

Aṭṭhadhā tattha pañcannaṃ, pañcadvāramhi paccayo.

Sesānaṃ ekadhā phasso, manodvārepi so tathā.

Tattha hi pañcadvāre cakkhupasādādivatthukānaṃ pañcannaṃ vedanānaṃ cakkhusamphassādiko phasso sahaajāta aññamañña nissaya vipāka-āhāra sampayutta atthi avigatavasena aṭṭhadhā paccayo hoti. Sesānaṃ pana ekekasmīṃ dvāre sampañicchana santīraṇa tadārammaṇavasena pavattānaṃ kāmāvacaravipākavedanānaṃ so cakkhusamphassādiko phasso upanissayavasena ekadhāva paccayo hoti.

Manodvārepi so tathāti manodvārepi hi tadārammaṇavasena pavattānaṃ kāmāvacaravipākavedanānaṃ so sahaajātamanosamphassasaṅkhāto phasso tatheva aṭṭhadhā paccayo hoti, paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattānaṃ³ tebhūmakavipākavedanānampi. Yā pana tā manodvāre

1. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

2. Vipākasampayuttāva (Ka-Sī, I, Ka)

3. Pavattānaṃ tesāṃ (Sī, Ka)

tadārammaṇavasena pavattā kāmāvacaravedanā, tāsāṃ
manodvārāvajjanasampayutto manosamphasso upanissayavasena ekadhāva
paccayo hotīti.

Ayaṃ phassapaccayā vedanāti padasmim vitthārakathā.

Vedanāpaccayātaṇhāpadavitthārakathā

644. Vedanāpaccayā taṇhāpade—

Rūpataṇhādibhedena, cha taṇhā idha dīpitā.

Ekekā tividhā tattha, pavattākārato matā.

Imasmim hi pade seṭṭhiputto brāhmaṇaputtoti pitito nāmasena putto
viya “rūpataṇhā. Sadda. Gandha. Rasa. Phoṭṭhabba. Dhammataṇhā”¹
ārammaṇato nāmasena Vibhaṅge cha taṇhā dīpitā.

Tāsu pana taṇhāsu ekekā taṇhā pavatti-ākārato kāmataṇhā, bhavataṇhā,
vibhavataṇhāti evaṃ tividhā matā. Rūpataṇhāyeva hi yadā cakkhussa
āpāthamāgataṃ rūpārammaṇaṃ kāmāssādavasena assādayamānā pavattati,
tadā **kāmataṇhā** nāma hoti. Yadā tadevārammaṇaṃ “dhuvāṃ sassatan”^{ti}
pavattāya sassatadiṭṭhiyā saddhim pavattati, tadā **bhavataṇhā** nāma hoti.
Sassatadiṭṭhisahagato hi rāgo bhavataṇhāti vuccati. Yadā pana
tadevārammaṇaṃ “ucchiḥḥati vinassatī”^{ti} pavattāya ucchedadiṭṭhiyā saddhim
pavattati, tadā **vibhavataṇhā** nāma hoti. Ucchedadiṭṭhisahagato hi rāgo
vibhavataṇhāti vuccati. Esa nayo saddataṇhādīsūpīti. Etā aṭṭhārasa taṇhā
honti.

Tā ajjhatarūpādīsū aṭṭhārasa, bahiddhā aṭṭhārasāti chattimsa. Iti atītā
chattimsa, anāgatā chattimsa, paccuppannā chattimsāti aṭṭhasataṃ taṇhā
honti. Tā puna saṃkhipamānā rūpādi-ārammaṇavasena cha,
kāmataṇhādivasena vā tissova taṇhā hontīti veditabbā.

Yasmā panime sattā puttaṃ assādetvā putte mamattena dhātiyā viya
rūpādi-ārammaṇavasena uppajjamānaṃ vedanaṃ assādetvā vedanāya

1. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

mamattena rūpādi-ārammaṇadāyakānaṃ cittakāragandhabba-gandhikasūdatantavāyarasāyanavidhāyakavejjādīnaṃ mahāsakkāraṃ karonti. Tasmā sabbāpesā vedanāpaccayā taṇhā hotīti veditabbā.

Yasmā cettha adhippetā, vipākasukhavedanā.

Ekāva ekadhāvesā, tasmā taṇhāya paccayo.

Ekadhāti upanissayapaccayeneva paccayo hoti. Yasmā vā,

Dukkhī sukhaṃ patthayati, sukhī bhīyopi icchati.

Upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsītā.

Taṇhāya paccayā tasmā, hontī tīssopi vedanā.

Vedanāpaccayā taṇhā, itī vuttā Mahesinā.

Vedanāpaccayā cāpi, yasmā nānusayaṃ vinā.

Hoti tasmā na sā hoti, brāhmaṇassa vucīmatoti.

Ayaṃ vedanāpaccayā taṇhāti padasmim vitthārakathā.

Taṇhāpaccayā-upādānapadavitthārakathā

645. Taṇhāpaccayā upādānapade—

Upādānāni cattāri, tāni atthavibhāgato.

Dhammasaṅkhepavitthārā, kamato ca vibhāvaye.

Tatrāyaṃ vibhāvanā—kāmuṇupādānaṃ, diṭṭhupādānaṃ, sīlabbatupādānaṃ, attavādupādānanti imāni tāvettha cattāri upādānāni. Tesāṃ ayaṃ **atthavibhāgo**—vatthusaṅkhātāṃ kāmaṃ upādiyātīti **kāmuṇupādānaṃ**, kāmo ca so upādānañcātipi kāmuṇupādānaṃ. **Upādānanti** daḷhaggahaṇaṃ. Daḷhattho hettha upasaddo upāyāsa-upakaṭṭhādīsu viya. Tathā diṭṭhi ca sā upādānañcāti **diṭṭhupādānaṃ**. Diṭṭhim upādiyātīti vā diṭṭhupādānaṃ. “Sassato attā ca loko cā”ti-ādīsu¹ hi purimadiṭṭhim uttaradiṭṭhi upādiyati. Tathā sīlabbataṃ upādiyātīti **sīlabbatupādānaṃ**. Sīlabbatañca taṃ upādānañcātipi sīlabbatupādānaṃ. Gosīlagovatādīni hi “evaṃ suddhī”ti abhinivesato sayameva upādānāni. Tathā vadanti etenāti vādo.

1. Dī 1. 12 piṭṭhādīsu.

Upādiyanti etenāti upādānaṃ. Kiṃ vadanti, upādiyanti vā? Attānaṃ. Attano vādupādānaṃ **attavādupādānaṃ**. Attavādamattameva vā attāti upādiyanti etenāti attavādupādānaṃ. Ayaṃ tāva tesāṃ atthavibhāgo.

Dhammasaṅkhepavittḥāre pana kāmupādānaṃ tāva “tattha katamaṃ kāmupādānaṃ. Yo kāmesu kāmaccando kāmarāgo kāmanandī kāmataṇhā kāmasneho kāmariḷāho kāmamucchā kāmajjhosaṇaṃ, idaṃ vuccati kāmupādānaṃ”¹ āgatattā saṅkhepato taṇhādaḷhattaṃ vuccati.

Taṇhādaḷhattaṃ nāma purimataṇhā-upanissayapaccayena daḷhasambhūtā uttarataṇhāva. Keci panāhu “appattavisayapatthanā taṇhā andhakāre corassa hatthappasāraṇaṃ viya, sampattavisayaggahaṇaṃ upādānaṃ tasseva bhaṇḍaggahaṇaṃ viya. Appicchatāsantuṭṭhitāpaṭipakkhā ca te dhammā. Tathā pariyesanārakkhadukkhamaḷā”¹ti. Sesupādānattayaṃ pana saṅkhepato diṭṭhimattameva.

Vitthārato pana pubbe rūpādīsu vutta-aṭṭhasatappabhedāyapi taṇhāya daḷhabhāvo kāmupādānaṃ. Dasavatthukā micchādiṭṭhi diṭṭhupādānaṃ. Yathāha “tattha katamaṃ diṭṭhupādānaṃ. Natthi dinnāṃ, natthi yiṭṭhaṃ -pa-sacchikatvā pavedentīti yā evarūpā diṭṭhi -pa- vipariyesaggāho. Idaṃ vuccati diṭṭhupādānaṃ”¹ti. Sīlabbatehi suddhīti parāmasanaṃ pana sīlabbatupādānaṃ. Yathāha “tattha katamaṃ sīlabbatupādānaṃ. Sīlena suddhi, vatena suddhi, sīlabbatena suddhīti yā evarūpā diṭṭhi -pa- vipariyesaggāho. Idaṃ vuccati sīlabbatupādānaṃ”¹ti. Vīsativatthukā sakkāyadiṭṭhi attavādupādānaṃ. Yathāha “tattha katamaṃ attavādupādānaṃ, idha assutavā puthujjano -pa- sappurisadhamme avinīto rūpaṃ attato samanupassati -pa- vipariyesaggāho, idaṃ vuccati attavādupādānaṃ”¹ti. Ayamettha dhammasaṅkhepavittḥāro.

Kamatoti ettha pana tividho kamo uppattikkamo pahānakkamo desanākkamo ca. Tattha anamatagge saṃsāre imassa paṭhamaṃ uppattīti abhāvato kilesānaṃ nippariyāyena uppattikkamo na vuccati. Pariyāyena pana yebhuyyena ekasmiṃ bhava attaggāhapubbaṅgamo sassatucchadābhiniveso, tato “sassato ayaṃ attā”¹ti gaṇhato attavisuddhatthaṃ sīlabbatupādānaṃ, “ucchiḷḷatī”¹ti gaṇhato paralokanirapekkhassa

1. Abhi 1. 241; Abhi 2. 389 piṭṭhesu.

kāmupādānanti evaṃ paṭhamāṃ attavādupādānaṃ, tato diṭṭhisilabbatakāmupādānānīti ayametesāṃ ekasmiṃ bhava uppattikkamo.

Diṭṭhupādānādīni cettha paṭhamāṃ pahīyanti sotāpattimaggavajjhataṃ. Kāmupādānaṃ pacchā, arahattamaggavajjhataṃti ayametesāṃ pahānakkamo.

Mahāvisayattā pana pākaṭattā ca etesu kāmupādānaṃ paṭhamāṃ desitaṃ. Mahāvisayaṃ hi taṃ aṭṭhacittasampayogā, appavisayāni itarāni catucittasampayogā, yebhuyyena ca ālayarāmattā pajāya pākaṭaṃ kāmupādānaṃ, na itarāni. Kāmupādānavā¹ kāmānaṃ² samadhigamatthaṃ kotūhalamaṅgalādibahulo hoti, sā'ssa diṭṭhīti³ tadanantaraṃ diṭṭhupādānaṃ, taṃ pabhijjamānaṃ⁴ silabbata-attavādupādānavasena duvidhaṃ hoti. Tasmiṃ dvaye gokiriyaṃ kukkurakiriyaṃ vā disvāpi veditabbato oḷārikanti silabbatupādānaṃ paṭhamāṃ desitaṃ. Sukhumattā ante attavādupādānanti ayametesāṃ desanākkamo.

Taṇhā ca purimasse'ttha, ekadhā hoti paccayo.

Sattadhā aṭṭhadhā vāpi, hoti sesattayassa sā.

Ettha ca evaṃ desite upādānacatukke purimassa kāmupādānassa kāmataṇhā upanissayavasena ekadhāva paccayo hoti, taṇhābhinandītesu visayesu uppattito. Sesattayassa pana sahaajāta aññamañña nissaya sampayutta atthi avigatahetuvasena sattadhā vā, upanissayena saha aṭṭhadhā vāpi paccayo hoti. Yadā ca sā upanissayavasena paccayo hoti, tadā asahajātāva hotīti.

Ayaṃ taṇhāpaccayā upādānanti padasmim vitthārakathā.

Upādānapaccayābhavapadavitthārakathā

646. Upādānapaccayā bhavapade—

Atthato dhammato ceva, sāthato bhedasaṅgahā.

Yaṃ yassa paccayo ceva, viññātabbo vinicchayo.

1. Kāmupādānaṃ vā (Ka)

2. Vatthukāmānaṃ (Abhi-Ṭṭha 2. 173)

3. Na sassatadiṭṭhīti (Syā), sassatanti (Ka)

4. Bhijjamānaṃ (Syā)

Tattha bhavatīti bhavo. So kammabhavo upapattibhavo¹ cāti duvidho hoti. Yathāha “bhavo duvidhena atthi kammabhavo, atthi upapattibhavo”ti². Tattha kammameva bhavo kammabhavo, tathā upapattiyeva bhavo upapattibhavo. Ettha ca upapatti bhavatīti bhavo. Kammanā pana yathā sukhakāraṇattā “sukho Buddhānaṃ uppādo”ti³ vutto, evaṃ bhavakāraṇattā phalavohārena bhavoti veditabbanti. Evaṃ tāvettha **atthato** viññātabbo vinicchayo.

647. **Dhammato** pana kammabhavo tāva saṅkhepato cetanā ceva cetanāsampayuttā ca abhijjhādayo kammasaṅkhātā dhammā. Yathāha “tattha katamo kammabhavo. Puññābhisaṅkhāro apuññābhisaṅkhāro āneñjābhisaṅkhāro⁴ paritabhūmako vā mahābhūmako vā⁴, ayaṃ vuccati kammabhavo. Sabbampi bhavagāmikammaṃ kammabhavo”ti². Ettha hi **puññābhisaṅkhāro**ti terasa cetanā. **Apuññābhisaṅkhāro**ti dvādasa. **Āneñjābhisaṅkhāro**ti catassocetanā. Evaṃ **paritabhūmako vā mahābhūmako vā**ti etena tāsāmyeva cetanānaṃ mandabahu vipākātā vuttā. **Sabbampi bhavagāmikammanti** iminā pana cetanāsampayuttā abhijjhādayo vuttā.

Upapattibhavo pana saṅkhepato kammābhinihattā khandhā, pabhedato navavidho hoti. Yathāha “tattha katamo upapattibhavo. Kāma bhavo rūpa bhavo arūpa bhavo saññā bhavo asaññā bhavo nevasaññānāsaññā bhavo, ekavokāra bhavo catuvokāra bhavo pañcavokāra bhavo, ayaṃ vuccati upapattibhavo”ti⁵. Tattha kāmasaṅkhāto bhavo kāma bhavo. Esa nayo rūpārūpabhavesu. Saññāva taṃ bhavo, saññā vā ettha bhava atthīti saññā bhavo. Vipariyāyena asaññā bhavo. Oḷārikāya saññāya abhāvā sukhumāya ca bhāvā neva saññā, nāsaññā asmiṃ bhaveti nevasaññānāsaññā bhavo. Ekena rūpakhandhena vokiṇṇo bhavo ekavokāra bhavo. Eko vā vokāro assa bhavassāti ekavokāra bhavo. Esa nayo catuvokāra pañcavokāra bhavesu. Tattha kāma bhavo pañca upādiṇṇakkhandhā. Tathā rūpa bhavo. Arūpa bhavo

1. Uppattibhavo (Si, Syā), evamuparipi.

3. Khu 1. 42 Dhammapade.

5. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

2-2. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

4-4. Abhi 2. 143 Pāliyaṃ na dissati.

cattāro, saññābhavo pañca. Asaññā bhavo eko upādiṇṇakkhandho. Nevasaññānāsaññābhavocattāro. Ekavokārabhavādayo ekacatupañcakkhandhā upādiṇṇakkhandhehīti evamettha dhammatopi viññātabbo vinicchayo.

648. **Sātthatoti** yathā ca bhavaniddese, tatheva kāmāṃ saṅkhāraniddese pi puññābhisaṅkhārādayova vuttā, evaṃ santepi purime atītakammavasena idha paṭisandhiyā paccayattā, ime paccuppannakammavasena āyatim paṭisandhiyā paccayattāti punavacanaṃ sātthakameva, pubbe vā “tattha katamo puññābhisaṅkhāro, kusalā cetanā kāmāvacarā”¹ti evamādinā nayena cetanāva saṅkhārāti vuttā. Idha pana “sabbampi bhavagāmikammaṃ”²ti vacanato cetanāsampayuttāpi. Pubbe ca viññānapaccayameva kammaṃ “saṅkhārā”³ti vuttaṃ. Idāni asaññābhavanibbattakampi. Kim vā bahunā, “avijjāpaccayā saṅkhārā”³ti ettha puññābhisaṅkhārādayova kusalākusalā dhammā vuttā. “Upādānapaccayā bhavo”³ti idha pana upapattibhavassāpi saṅgahitattā kusalākusalābyākatā dhammā vuttā. Tasmā sabbathāpi sātthakamevidāṃ puna vacananti evamettha sātthatopi viññātabbo vinicchayo.

649. **Bhedasaṅgahāti** upādānapaccayā bhavassa bhedato ceva saṅgahato ca. Yañhi kāmupādānapaccayā kāmabhavanibbattakāṃ kammaṃ kariyati, so kammabhavo. Tadabhinibbattā khandhā upapattibhavo. Esa nayo rūpārūpabhavesu. Evaṃ kāmupādānapaccayā dve kāmabhavā, tadantogadhā ca³ saññābhavapañcavokārabhavā, dve rūpabhavā, tadantogadhā ca³ saññābhava-asaññābhava-ekavokārabhavapañcavokārabhavā, dve arūpabhavā, tadantogadhā ca³ saññābhavanevasaññānāsaññābhavacatuvokārabhavāti saddhim antogadhehi cha bhavā. Yathā ca kāmupādānapaccayā saddhim antogadhehi cha bhavā. Tathā sesupādānapaccayāpīti evaṃ upādānapaccayā **bhedato** saddhim antogadhehi catuvīsati bhavā.

Saṅgahato pana kammabhavaṃ upapattibhavañca ekato katvā kāmupādānapaccayā saddhim antogadhehi eko kāmabhavo. Tathā rūpārūpabhavāti tayo bhavā. Tathā sesupādānapaccayā pīti. Evaṃ upādānapaccayā saṅgahato saddhim antogadhehi dvādasa bhavā.

1. Abhi 2. 142 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 143 piṭṭhe. 3. Tadantogadhāva (Abhi-Ṭṭha 2. 176)

apica avisesena upādānapaccayā kāmabhavūpagaṃ kammaṃ kammabhavo. Tadabhinibbattā khandhā upapattibhavo. Esa nayo rūpārūpabhavesu. Evaṃ upādānapaccayā saddhiṃ antogadhehi dve kāmabhavā, dve rūpabhavā, dve arūpabhavāti aparena pariyāyena saṅgatato cha bhavā. Kammabhava-upapattibhavabhedaṃ vā anupagamma saddhiṃ antogadhehi kāmabhavādivasena tayo bhavā honti. Kāmabhavādibhedampi anupagamma kammabhava-upapattibhavavasena dve bhavā honti. Kammupapattibhedañcāpi¹ anupagamma upādānapaccayā bhavoti bhavavasena ekova bhavo hotīti evamettha upādānapaccayassa bhavassa bhedasaṅgahāpi viññātabbo vinicchayo.

650. **Yaṃ yassa paccayo cevāti** yañcettha upādānaṃ yassa paccayo hoti, tatopi viññātabbo vinicchayoti attho. Kiṃ panettha kassa paccayo hoti? Yaṃkiñci yassa kassaci paccayo hotiyeva. Ummattako viya hi puthujjano. So idaṃ yuttaṃ idaṃ ayuttanti avicāretvā yassa kassaci upādānassa vasena yaṃkiñci bhavaṃ patthetvā yaṃkiñci kammaṃ karotiyeva. Tasmā yadekacce sīlabbatupādānena rūpārūpabhavā na hontīti vadanti, taṃ na gahetabbaṃ. Sabbena pana sabbo hotīti gahetabbaṃ.

Seyyathidaṃ—idhekacco anussavavasena vā diṭṭhānusārena vā “kāmā nāmete manussaloke ceva khattiyamahāsālakulādīsu, cha kāmāvacaradevaloke ca samiddhā”ti cintetvā tesāṃ adhigamatthaṃ asaddhammassavanādīhi vañcito “iminā kammaṃ kāmā sampajjantī”ti maññamāno kāmupādānavasena kāyaduccaritādīnipi karoti, so duccaritapāripūriyā apāye upapajjati². Sandiṭṭhike vā pana kāmā upapattihetubhūtaṃ⁴ kammaṃ kammabhavo. Kammābhinibbattā khandhā upapattibhavo. Saññābhavapañcavokārabhavā pana tadantogadhā eva.

1. ...bhedampi (I)

2. Uppajjati (Sī, Syā), evamuparipi.

3. Vā (Syā, Abhi-Ṭṭha 2. 177)

4. Uppattihetubhūtaṃ (Sī, Syā), evamuparipi.

Aparo pana saddhammassavanādīhi upabrūhitañāṇo “iminā kammaṇa kāmā sampajjantī”ti maññamāno kāmupādānavasena kāyasucaritādīni karoti. So sucaritapāripūriyā devesu vā manussesu vā upapajjati. Tatrāssa upapattihetubhūtaṃ kammaṃ kammabhavo. Kammābhinibbattā khandhā upapattibhavo. Saññābhavapañcavokārabhavā pana tadantogadhā eva. Iti kāmupādānaṃ sappabhedassa sāntogadhassa kāmabhavassa paccayo hoti.

Aparo “rūpārūpabhavesu tato samiddhatarā kāmā”ti sutvā parikappetvā vā kāmupādānavaseneva rūpārūpasamāpattiyo nibbattetvā samāpattibalena rūpārūpabrahmaloke upapajjati. Tatrāssa upapattihetubhūtaṃ kammaṃ kammabhavo. Kammābhinibbattā khandhā upapattibhavo. Saññā-asaññānevasaññānāsaññā-ekacatupañcavokārabhavā pana tadantogadhā eva. Iti kāmupādānaṃ sappabhedānaṃ sāntogadhānaṃ rūpārūpabhavānaṃ paccayo hoti.

Aparo “ayaṃ attā nāma kāmāvacarasampattibhave vā rūpārūpabhavānaṃ vā aññatarasmiṃ ucchinne su-ucchinno hoti”ti ucchedadiṭṭhiṃ upādāya tadupagaṃ kammaṃ karoti, tassa taṃ kammaṃ kammabhavo. Kammābhinibbattā khandhā upapattibhavo. Saññābhavādayo pana tadantogadhā eva. Iti diṭṭhupādānaṃ sappabhedānaṃ sāntogadhānaṃ tiṇṇaṃ paccayo hoti.

Aparo “ayaṃ attā nāma kāmāvacarasampattibhave vā rūpārūpabhavānaṃ vā aññatarasmiṃ sukhī hoti vīgataparīḷāho”ti attavādupādānena tadupagaṃ kammaṃ karoti, tassa taṃ kammaṃ kammabhavo. Tadabhinibbattā khandhā upapattibhavo. Saññābhavādayo pana tadantogadhā eva. Iti attavādupādānaṃ sappabhedānaṃ sāntogadhānaṃ tiṇṇaṃ bhavānaṃ paccayo hoti.

Aparo “idaṃ sīlabbataṃ nāma kāmāvacarasampattibhave vā rūpārūpabhavānaṃ vā aññatarasmiṃ paripūrentassa sukhaṃ pāripūriṃ gacchatī”ti sīlabbatupādānavasena tadupagaṃ kammaṃ karoti, tassa taṃ kammaṃ kammabhavo. Tadabhinibbattā khandhā upapattibhavo. Saññābhavādayo pana tadantogadhā eva. Iti sīlabbatupādānaṃ sappabhedānaṃ sāntogadhānaṃ tiṇṇaṃ bhavānaṃ paccayo hoti. Evamettha yaṃ yassa paccayo hoti, tatopi viññātabbo vinicchayo.

Kimpanettha kassa bhavassa katham̐ paccayo hotīti ce.

Rūpārūpabhavānam̐, upanissayapaccayo upādānam̐.

Sahajātādīhipi tam̐, kāmabhavassāti viññeyyam̐.

Rūpārūpabhavānam̐ hi, kāmabhavapariyāpannassa ca kammabhavave kusalakammasseva, upapattibhavassa cetam̐ catubbidhampi upādānam̐ upanissayapaccayavasena ekadhāva paccayo hoti. Kāmabhavave attanā sampayuttākusalakammabhavassa sahajāta aññamañña nissaya sampayutta atthi avigata hetupaccayappabhedehi sahajātādīhi paccayo hoti. Vippayuttassa pana upanissayapaccayenevāti.

Ayam̐ upādānapaccayā bhavoti padasmim̐ vitthārakathā.

Bhavapaccayājāti-ādivitthārakathā

651. Bhavapaccayā jātīti-ādīsu jāti-ādīnam̐ vinicchayo Saccaniddese vuttanayeneva veditabbo. **Bhavoti** panettha kammabhavova adhippeto. So hi jātiyā paccayo, na upapattibhavo. So ca pana kammapaccaya-upanissayapaccayavasena dvedhā paccayo hotīti.

Tattha siyā—katham̐ panetaṃ jānitabbaṃ bhavo jātiyā paccayoti ce. Bāhirapaccayasamattepi hīnapaṇītatādivisesadassanato. Bāhirānam̐ hi janakajanānisukkasoṇitāhārādīnam̐ paccayānam̐ samattepi sattānam̐ yamakānampi sataṃ hīnapaṇītatādiviseso dissati. So ca na ahetuko sabbadā ca sabbesaṅga abhāvato, na kammabhavato aññahetuko tadabhinibbattakasattānam̐ ajjhattasantāne aññassa kāraṇassa abhāvato kammabhavahetukova. Kammam̐ hi sattānam̐ hīnapaṇītatādivisesassa hetu. Tenāha Bhagavā “kammam̐ satte vibhajati yadidaṃ hīnapaṇītatāyā”¹. Tasmā jānitabbametam̐ “bhavo jātiyā paccayo”^{ti}.

Yasmā ca asati jātiyā jarāmarāṇam̐ nāma, sokādayo vā dhammā na honti. Jātiyā pana sati jarāmarāṇaṅceva, jarāmarāṇasaṅkhātadukkhadhammaphuṭṭhassa ca bālajanassa jarāmarāṇābhisambandhā vā tena tena dukkhadhammena

1. Ma 3. 244 piṭṭhe.

phuṭṭhassa anabhisambandhā vā sokādayo ca dhammā honti. Tasmā ayampi jātijarāmarāṇassa ceva sokādīnañca paccayo hotīti veditabbā. Sā pana upanissayakoṭiyā ekadhāva paccayo hotīti.

Ayaṃ bhavapaccayā jātīti-ādīsu vitthārakathā.

Bhvacakkakathā

652. Yasmā panettha sokādayo avasāne vuttā, tasmā yā sā avijjā paccayā saṅkhārāti evametassa bhvacakkassa ādimhi vuttā, sā,

Sokādīhi avijjā, siddhā bhvacakkamaviditādimidaṃ.

Kāravadedakarahaṃ, dvādasavidhasuññatāsūññāṃ.

Satataṃ samitaṃ pavattatīti veditabbaṃ.

Kathaṃ panettha sokādīhi avijjā siddhā, kathamidaṃ bhvacakkaṃ aviditādi, kathaṃ kāravadedakarahaṃ, kathaṃ dvādasavidhasuññatāsūññanti ce. Ettha hi sokadomanassupāyāsā avijjāya aviyogino, paridevo ca nāma mūḷhassāti tesu tāva siddhesu siddhā hoti avijjā. Apica “āsavasamudayā avijjāsamudayo”¹ti vuttāṃ. Āsasamudayā cete sokādayo honti.

Kathaṃ? Vatthukāmaviyoge tāva soko kāmāsavasamudayā² hoti. Yathāha—

“Tassa ce kāmāyānassa, chandajātassa jantuno.

Te kāmā parihāyanti, sallaviddhova ruppātī”³.

Yathā cāha—“kāmato jāyati soko”⁴.

Sabbepi cete diṭṭhāsavasamudayā honti. Yathāha—

“Tassa ‘ahaṃ rūpaṃ mama rūpaṃ’⁵ti pariyuṭṭhatṭhāyino rūpavipariṇāmaññathābhāvā uppajjanti sokaparidevadukkhadomanassupāyālā”⁵ti.

Yathā ca diṭṭhāsavasamudayā, evaṃ bhavāsavasamudayāpi. Yathāha—

1. Ma 1. 67 piṭṭhe.

2. ...samudayo (Sī, Syā, Ka)

3. Khu 1. 399 piṭṭhe.

4. Khu 1. 45 piṭṭhe.

5. Saṃ 2. 3 piṭṭhe.

“Yepi te devā dīghāyukā vaṇṇavanto sukhabahulā uccesu vimānesu ciraṭṭhitikā¹, tepi Tathāgatassa dhammadesanaṃ sutvā bhayaṃ santāsaṃ saṃvegamaṃ pajjantī”². Pañca pubbanimittāni disvā maraṇabhayena santajjitānaṃ devānaṃ viya.

Yathā ca bhavāsavasamudayā, evaṃ avijjāsavasamudayāpi. Yathāha—

“Sa kho so bhikkhave bālo tividhaṃ diṭṭheva dhamme dukkhaṃ domanassaṃ paṭisaṃvedetī”³.

Iti yasmā āsavasamudayā ete dhammā honti, tasmā ete sijjhamānā avijjāya hetubhūte āsave sādheṇti. Āsavesu ca siddhesu paccayabhāve bhāvato avijjāpi siddhāva hotīti. Evaṃ tāvettha **sokādīhi avijjā siddhā** hotīti veditabbā.

Yasmā pana evaṃ paccayabhāve bhāvato avijjāya siddhāya puna avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārapaccayā viññāṇanti evaṃ hetuphalaparamparāya pariyosānaṃ natthi. Tasmā taṃ hetuphalasambandhasena pavattaṃ dvādasāṅgaṃ **bhavacakkaṃ aviditādīti** siddhaṃ hoti.

Evaṃ sati avijjāpaccayā saṅkhārāti idaṃ ādimattakathanam virujjhatīti ce. Nayidaṃ ādimattakathanam. Padhānadhammakathanam panetaṃ. Tiṇṇannaṃ hi vaṭṭanaṃ avijjā padhānā. Avijjāggahaṇena hi avasesakilesavaṭṭaṅka kammādīni ca bālaṃ palibodhenti⁴. Sappasiraggahaṇena sesasappasarīraṃ viya bāhaṃ. Avijjāsamucchede pana kate tehi vimokkho hoti. Sappasiracchede kate palibodhita⁵bāhāvimokkho viya. Yathāha “avijjāyatveva asesavirāganirodhā saṅkhāranirodho”⁶ti-ādi⁶. Iti yaṃ gaṇhato bandho, muccato ca mokkho hoti, tassa padhānadhammassa kathanamidaṃ, na ādimattakathananti. Evamidam **bhavacakkaṃ aviditādīti** veditabbaṃ.

1. Ciram dīghamaddhānaṃ tiṭṭhanti (sabbattha)

2. Saṃ 2. 70; Am 1. 142 piṭṭhesu.

3. Ma 3. 202 piṭṭhe.

4. Paḷibodhenti (Sī), paliveṭṭhenti (Abhi-Ṭṭha 2. 180)

5. Paḷiveṭṭhita- (Sī), paliveṭṭhita- (Abhi-Ṭṭha 2. 180)

6. Saṃ 1. 244; Vi 3. 1 piṭṭhādīsu.

Tayidaṃ yasmā avijjādīhi kāraṇehi saṅkhārādīnaṃ pavatti, tasmā tato aññaena “brahmā Mahābrahmā seṭṭho sajjitā”¹ti evaṃ parikappitena brahmādinā vā saṃsārassa kārakena, “so kho pana me² ayaṃ attā vado vedeyyo”²ti evaṃ parikappitena attanā vā sukhadukkhānaṃ vedakena rahitaṃ. Iti **kāraṇavedakarahitanti** veditabbaṃ.

Yasmā panettha avijjā udayabbayadhammakattā dhuvabhāvena, saṃkiliṭṭhattā saṃkilesikattā ca subhabhāvena, udayabbayapaṭipīlitattā sukhabhāvena, paccayāyattavuttitā vasavattanabhūtena attabhāvena ca suññā. Tathā saṅkhārādīnipi aṅgāni. Yasmā vā avijjā na attā, na attano, na attani, na attavatī. Tathā saṅkhārādīnipi aṅgāni. Tasmā **dvādasavidhasuññatāsuñña**metaṃ bhavacakkanti veditabbaṃ.

653. Evañca viditvā puna,

Tassāvijjātaṇhā, mūlamatītādayo tayo kālā.

Dve aṭṭha dve eva ca, sarūpato tesu aṅgāni.

Tassa kho panetassa bhavacakkassa avijjā taṇhā cāti dve dhammā **mūlanti** veditabbā. Tadetam pubbantāharaṇato avijjāmūlaṃ vedanāvasānaṃ, aparantasantānato taṇhāmūlaṃ jarāmaṇāvasānanti duvidham hoti. Tattha purimaṃ diṭṭhacaritavasena vuttam, pacchimaṃ taṇhācaritavasena. Diṭṭhacaritānaṃ hi avijjā, taṇhācaritānañca taṇhā saṃsāranāyikā. Ucchedadiṭṭhisamugghātāya vā paṭhamam, phaluppattiyā hetūnaṃ anupacchedappakāsanato, sassatadiṭṭhisamugghātāya dutiyam, uppannānaṃ jarāmaṇappakāsanato. Gabbhaseyyakavasena vā purimaṃ, anupubbapavattidīpanato, opapātikavasena pacchimaṃ, sahuppattidīpanato.

Atītapaccuppannāgatā cassa **tayo kālā**. Tesu Pāliyam sarūpato āgatavasena “avijjā, saṅkhārā cā”¹ti **dve** aṅgāni atītakālāni. Viññāṇādīni bhavāvasānāni **aṭṭha** paccuppannakālāni. Jāti ceva jarāmaṇaṇca **dve** anāgatakālānīti veditabbāni.

1. Dī 1. 17 piṭṭhe.

2. Yo me (Ma 1. 10)

654. Puna,

“Hetuphalahetupubbaka-tisandhicatubhedasaṅgahañcetaṃ.
Vīsati-ākārāraṃ, tivaṭṭamanavaṭṭhita bhamati”.

Itipi veditabbaṃ.

Tattha saṅkhārānaṅca paṭisandhiviññāṇassa ca antarā eko
hetuphalasandhi nāma. Vedanāya ca taṇhāya ca antarā eko phalahetusandhi
nāma. Bhavassa ca jātiyā ca antarā eko hetuphalasandhīti evamidaṃ
hetuphalahetupubbakatisandhīti veditabbaṃ.

Sandhīnaṃ ādipariyosānavavattitā panassa **cattāro saṅgahā** honti.
Seyyathidaṃ. Avijjāsāṅkhārā eko saṅgaho. Viññāṇanāmarūpasalāyatana-
phassavedanā dutiyo. Taṇhupādānabhavā tatiyo. Jātijarāmarāṇaṃ catutthoti.
Evamidaṃ catubhedasaṅgahanti veditabbaṃ.

Atīte hetavo pañca, idāni phalapañcakāṃ.

Idāni hetavo pañca, āyatim phalapañcakanti.

Etehi pana vīsatiyā ākārasāṅkhātehi arehi **vīsati-ākārāranti** veditabbaṃ.
Tattha **atīte hetavo pañcāti** avijjā saṅkhārā cāti ime tāva dve vuttā eva.
Yasmā pana avidvā paritassati, paritassito upādiyati, tassupādānapaccayā
bhavo. Tasmā taṇhupādānabhavāpi gahitā honti. Tenāha
“purimakammabhavasmim moho avijjā, āyūhanā saṅkhārā, nikanti taṇhā,
upagamanā upādānaṃ, cetanā bhavoti ime pañca dhammā
purimakammabhavasmim idha paṭisandhiyā paccayā”ti¹.

Tattha **purimakammabhavasminti** purime kammabhave, atītajātiyaṃ
kammabhave kariyamāneti attho. **Moho avijjāti** yo tadā dukkhādīsu moho,
yena mūlho kammaṃ karoti, sā avijjā. **Āyūhanā saṅkhārāti** taṃ kammaṃ
karoto yā purimacetanāyo, yathā “dānaṃ dassāmi”ti cittaṃ uppādetvā
māsampi saṃvaccharampi dānupakaraṇāni sajjentassa uppannā
purimacetanāyo. Paṭiggāhakānaṃ pana hatthe dakkhiṇaṃ paṭiṭṭhāpayato
cetanā bhavoti vuccati. Ekāvajjanesu vā chasu javanesu cetanā āyūhanā

1. Paṭisaṃ 50 piṭṭhe.

saṅkhārā nāma. Sattame bhavo. Yā kāci vā pana cetanā bhavo. Sampayuttā āyūhanā saṅkhārā nāma. **Nikanti taṇhāti** yā kammaṃ karontassa phale upapattibhave nikāmanā patthanā, sā taṇhā nāma. **Upagamanam upādānanti** yaṃ kammabhavassa paccayabhūtaṃ “idaṃ katvā asukasmiṃ nāma ṭhāne kāme sevissāmi ucchijjissāmi”ti-ādinā nayena pavattaṃ upagamanam gahaṇam parāmasanaṃ, idaṃ upādānam nāma. **Cetanā bhavoti** āyūhanāvasāne vuttā cetanā bhavoti evamattho veditabbo.

Idāni phalapañcakanti viññāṇādivedanāvasānam Pāliyam āgatameva. Yathāha “idha paṭisandhi viññāṇam, okkanti nāmarūpaṃ, pasādo āyatanam, phuṭṭho phasso, vedayitam vedanā, ime pañca dhammā idhūpapattibhavasmim purekatassa kammaṃ paccayā”ti¹. Tattha **paṭisandhi viññāṇanti** yaṃ bhavantarapaṭisandhānavasena uppannattā paṭisandhiti vuccati, taṃ viññāṇam. **Okkanti nāmarūpanti** yā gabbhe rūpārūpadhammānam okkanti āgantvā pavisaṇam viya, idaṃ nāmarūpaṃ. **Pasādo āyatananti** idaṃ cakkhādipañcāyatanavasena vuttam. **Phuṭṭho phassoti** yo ārammaṇam phuṭṭho phusanto uppanno, ayam phasso. **Vedayitam vedanāti** yaṃ paṭisandhiviññāṇena vā saḷāyatanapaccayena vā phassena saha uppannam vipākavedayitam, sā vedanāti evamattho veditabbo.

Idāni hetavo pañcāti taṇhādayo Pāliyam āgatā taṇhupādānabhavā. Bhave pana gahite tassa pubbabhāgā taṃsampayuttā vā saṅkhārā gahitāva honti. Taṇhupādānaggahaṇena ca taṃsampayuttā, yāya vā mūḷho kammaṃ karoti, sā avijjā gahitāva hotīti. Evaṃ pañca. Tenāha “idha paripakkattā āyatanānam moho avijjā, āyūhanā saṅkhārā, nikanti taṇhā, upagamanam upādānam, cetanā bhavoti ime pañca dhammā idha kammabhavasmim āyatim paṭisandhiyā paccayā”ti¹. Tattha **idha paripakkattā āyatanānanti** paripakkāyatanassa kammakaraṇakāle sammoho dassito. Sesam uttānatthameva.

Āyatim phalapañcakanti viññāṇādīni pañca. Tāni jātiggaḥaṇena vuttāni. Jarāmaṇam pana tesamyeva jarāmaṇam. Tenāha “āyatim paṭisandhi

1. Paṭisam 50 piṭṭhe.

viññāṇaṃ, okkanti nāmarūpaṃ, pasādo āyatanāṃ, phuṭṭho phasso,
vedayitaṃ vedanā, ime pañca dhammā āyatim upapattibhavasmiṃ idha
katassa kammassa paccayā”ti¹. Evamidaṃ vīsati ākārāraṃ hoti.

Tivaṭṭamanavaṭṭhitaṃ bhamatīti ettha pana saṅkhārabhavā
kammavaṭṭaṃ, avijjātaṇhupādānāni kilesavaṭṭaṃ,
viññāṇanāmarūpasalāyatanaphassavedanā vipākavaṭṭanti imehi tīhi vaṭṭehi
tivaṭṭamidaṃ bhavacakkaṃ yāva kilesavaṭṭaṃ na upacchijjati, tāva
anupacchinnapaccayattā anavaṭṭhitaṃ punappunaṃ parivattanato
bhamatiyevāti veditabbaṃ. ()²

655. Tayidamevaṃ bhamamānaṃ,

Saccappabhavato kiccā, vāraṇā upamāhi ca.

Gambhīranayabhedā ca, viññātabbaṃ yathārahaṃ.

Tattha yasmā kusalākusalaṃ kammaṃ avisesena samudayasaccanti
Saccavibhaṅge vuttaṃ³, tasmā avijjāpaccayā saṅkhārāti avijjāya saṅkhārā
dutiya-saccappabhavaṃ dutiya-saccaṃ. Saṅkhārehi viññāṇaṃ
dutiya-saccappabhavaṃ paṭhamasaccaṃ.

1. Paṭisaṃ 51 piṭṭhe.

2. (Tattha purimakammabhavasmiṃ pañca kammāsambhārā -pa- kammabhavo ceva
vipākabhavo ca. **Tathā** dvīsu ṭhānesu kammaṃ kammappavattaṃ dvīsu **ṭhānesu**
vipāko -pa- kammaṃ kammasantati. Dvīsu **ṭhānesu** vipāko -pa- vipākasantati ca.
Tathā dvīsu ṭhānesu kammaṃ kiriyā nāma, dvīsu **ṭhānesu** vipāko kiriyāphalaṃ
nāmāti sabbampetaṃ kiriyā ceva kiriyāphalañcāti.

Evam samuppannamidaṃ sahetukaṃ -pa-.

Na hettha attā ca paro ca vijjati.

Dhammā dhamme sañjanenti -pa-.

Nevucchedo na sassataṃ.)—iti

Ayaṃ adhipapāṭho ekasmiṃ Sihaḷa-potthake dissatīti Ingalisa-potthake
adholipiyā pakāsito. Paripuṇṇapāṭhaṃ icchantehi pana so Sammohavinodaniyaṃ 184
piṭṭhe oloketabbo. Idha peyyālaṭṭhānikavacanāni hi tattha mudditavacanehi sabbathāpi
samānāneva.

3. Abhi 2. 115 piṭṭhe.

viññāṇādīhi nāmarūpādīni vipākavedanāpariyosānāni
 paṭhamasaccappabhavaṃ paṭhamasaccam. Vedanāya taṇhā
 paṭhamasaccappabhavaṃ dutiyasaccam. Taṇhāya upādānaṃ
 dutiyasaccappabhavaṃ dutiyasaccam. Upādānato bhavo
 dutiyasaccappabhavaṃ paṭhamadutiyasaccadvayaṃ. Bhavato jāti
 dutiyasaccappabhavaṃ paṭhamasaccam. Jātiyā jarāmaṇaṃ
 paṭhamasaccappabhavaṃ paṭhamasaccanti evaṃ tāvidaṃ **saccappabhavato**
 viññātabbaṃ yathārahaṃ.

656. Yasmā panettha avijjā vatthūsu ca satte sammoheti, paccayo ca
 hoti saṅkhārānaṃ pātubhāvāya. Tathā saṅkhārā saṅkhataṅca
 abhisāṅkharonti, paccayā ca honti viññāṇassa. Viññāṇampi vatthuṅca
 paṭivijānāti¹, paccayo ca hoti nāmarūpassa. Nāmarūpampi aññamaññaṅca
 upatthambheti, paccayo ca hoti saḷāyatanassa. Saḷāyatanampi savisaye ca
 pavattati, paccayo ca hoti phassassa. Phassopi ārammaṇaṅca phusati,
 paccayo ca hoti vedanāya. Vedanāpi ārammaṇarasaṅca anubhavati, paccayo
 ca hoti taṇhāya. Taṇhāpi rajjanīye ca dhamme rajjati, paccayo ca hoti
 upādānassa. Upādānampi upādāniye ca dhamme upādiyati, paccayo ca hoti
 bhavassa. Bhavopi nānāgatīsu ca vikkhipati, paccayo ca hoti jātiyā. Jātipi
 khandhe ca janeti tesaṃ abhinibbattibhāvena pavattattā, paccayo ca hoti
 jarāmaṇassa. Jarāmaṇampi khandhānaṃ pākabhedabhāvaṅca adhiṭṭhāti,
 paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāya sokādīnaṃ adhiṭṭhānattā. Tasmā
 sabbapadesu dvedhā pavattikiccatopi² idaṃ viññātabbaṃ yathārahaṃ.

657. Yasmā cettha avijjāpaccayā saṅkhārāti idaṃ
 kārakadassananivāraṇaṃ. Saṅkhārapaccayā viññāṇanti
 attasaṅkantidassananivāraṇaṃ. Viññāṇapaccayā nāmarūpanti “attā”ti
 parikappitavatthubhedadassanato ghanasaññānivāraṇaṃ. Nāmarūpapaccayā
 saḷāyatananti-ādī attā passati -pa- vijānāti, phusati, vedayati, taṇhiyati,
 upādiyati, bhavati, jāyati, jīyati, mīyatīti-evaṃādīdassananivāraṇaṃ. Tasmā
 micchādassananivāraṇatopetaṃ bhavacakkaṃ viññātabbaṃ yathārahaṃ.

1. Paṭivijānāti (Syā, I, Ka)

2. Pavattakiccatopi (Abhi-Ṭṭha 2. 185)

658. Yasmā panettha salakkhaṇasāmaññalakkhaṇavasena dhammānaṃ adassanato andho viya avijjā. Andhassa upakkhalanaṃ viya avijjāpaccayā saṅkhārā. Upakkhalitassa patanaṃ viya saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ. Patitassa gaṇḍapātubhāvo viya viññāṇapaccayā nāmarūpaṃ. Gaṇḍabhedapīlakā viya nāmarūpapaccayā saḷāyatanāṃ. Gaṇḍapīlakāghaṭṭanaṃ viya saḷāyatanapaccayā phasso. Ghaṭṭanadukkhaṃ viya phassapaccayā vedanā, dukkhassa paṭikārābhilāso viya vedanāpaccayā taṇhā. Paṭikārābhilāsenā asappāyaggahaṇaṃ viya taṇhāpaccayā upādānaṃ. Upādiṇṇa-asappāyālepanaṃ viya upādānapaccayā bhavo. Asappāyālepanena gaṇḍavikārapātubhāvo viya bhavapaccayā jāti. Gaṇḍavikārato gaṇḍabhedo viya jātipaccayā jarāmaṇaṃ. Yasmā vā panettha avijjā appaṭipattimicchāpaṭipattibhāvena satte abhibhavati paṭalaṃ viya akkhīni. Tadabhibhūto ca bālo punabbhavikehi saṅkhārehi attānaṃ vetheti kosakārakimi viya kosappadesehi. Saṅkhārapariggahitaṃ viññāṇaṃ gatīsu paṭiṭṭhaṃ labhati pariṇāyakaapariggahito viya rājakumāro rajje. Upapattinimittaparikkappanato viññāṇaṃ paṭisandhiyaṃ anekappakāraṃ nāmarūpaṃ abhinibbatteti māyākāro viya māyaṃ. Nāmarūpe paṭiṭṭhitaṃ saḷāyatanāṃ vuddhiṃ virūḷhiṃ vepullaṃ pāpuṇāti subhūmiyaṃ paṭiṭṭhito vanappagumbo viya. Āyatanaghaṭṭanato phasso jāyati araṇisahitābhimanthanato¹ aggi viya. Phassena phuṭṭhassa vedanā pātubhavati agginā phuṭṭhassa dāho viya. Vedayamānassa taṇhā pavaḍḍhati loṇūdakaṃ pivato pipāsā viya. Tasito bhavesu abhilāsaṃ karoti pipāsito viya pānīye. Tadassupādānaṃ, upādānena bhavaṃ upādiyati āmisalobhena maccho baḷisaṃ viya. Bhave sati jāti hoti bīje sati aṅkuro viya. Jātassa avassaṃ jarāmaṇaṃ uppannassa rukkhassa patanaṃ viya. Tasmā evaṃ **upamāhi**petāṃ bhavacakkaṃ viññātabbaṃ yathārahaṃ.

659. Yasmā ca Bhagavatā atthatopi dhammatopi desanatopi paṭivedhatopi gambhīrabhāvaṃ sandhāya “gambhīro cāyaṃ Ānanda paṭiccasamuppādo gambhīrāvabhāso cā”²ti² vuttāṃ, tasmā **gambhīrabhedatop**etaṃ bhavacakkaṃ viññātabbaṃ yathārahaṃ.

1. ...matthanato (Syā, Ka)

2. Dī 2. 47; Saṃ 1. 318 piṭṭhesu.

Tattha yasmā na jātito jarāmaraṇaṃ na hoti, na ca jātiṃ vinā aññato hoti, itthañca jātito samudāgacchatīti evaṃ jātipaccayasamudāgataṭṭhassa duravabodhanīyato jarāmaraṇassa jātipaccayasambhūtasamudāgataṭṭho gambhīro. Tathā jātiyā bhavapaccaya -pa- saṅkhārānaṃ avijjāpaccayasambhūtasamudāgataṭṭho gambhīro. Tasmā idaṃ bhavacakkaṃ atthagambhīranti ayaṃ tāvettha **atthagambhīratā**. Hetuphalañhi atthoti vuccati. Yathāha “hetuphale ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā”ti¹.

Yasmā pana yenākārena yadavatthā ca avijjā tesam tesam saṅkhārānaṃ paccayo hoti, tassa duravabodhanīyato avijjāya saṅkhārānaṃ paccayaṭṭho gambhīro. Tathā saṅkhārānaṃ -pa- jātiyā jarāmaraṇassa paccayaṭṭho gambhīro, tasmā idaṃ bhavacakkaṃ dhammagambhīranti ayamettha **dhammagambhīratā**. Hetuno hi dhammoti nāmaṃ. Yathāha “hetumhi ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā”ti¹.

Yasmā cassa tena tena kāraṇena tathā tathā pavattetabbattā desanāpi gambhīrā, natattha sabbaññutaññāṇato aññamñāṇaṃ paṭiṭṭhaṃ labhati. Tathāhetam katthaci sutte anulomato, katthaci paṭilomato, katthaci anulomapaṭilomato, katthaci vemajjhato paṭṭhāya anulomato vā paṭilomato vā, katthaci tisandhicusāṅkhepaṃ, katthaci dvisandhitisāṅkhepaṃ, katthaci ekasandhidvisāṅkhepaṃ desitaṃ, tasmā idaṃ bhavacakkaṃ desanāgambhīranti ayaṃ **desanāgambhīratā**.

Yasmā cettha yo so avijjādīnaṃ sabhāvo, yena² paṭividdhena avijjādayo sammā salakkhaṇato paṭividdhā honti, so duppariyogāhattā gambhīro, tasmā idaṃ bhavacakkaṃ paṭivedhagambhīraṃ. Tathā hettha³ avijjāya aññāṇādassanasaccāsampaṭivedhaṭṭho gambhīro, saṅkhārānaṃ abhisāṅkharaṇāyūhanasaraṅgavirāgaṭṭho, viññāṇassa suññata-abyāpāra-asaṅkantipaṭisandhipātubhāvaṭṭho, nāmarūpassa ekuppādaviniḅbhogāvinibhoganamanaruppanaṭṭho, saḷāyatanassa adhipatilokadvārakhattavisayibhāvaṭṭho, phassassa

1. Abhi 2. 307 piṭṭhe.

2. Yena ca (Syā)

3. Tathā hettha yasmā (Sī, Syā, Ka)

phusanasamghaṭṭanasanṅatisannipātaṭṭho, vedanāya
 ārammaṇarasānubhavanasukhadukkhamajjhatabhāvanijjīvavedayitaṭṭho.
 Taṇhāya abhinandi tajjhosānasaritā latā nadītaṇhā samudda duppūraṭṭho,
 upādānassa ādānaggahaṇābhinivesa parāmāsa duratikkamaṭṭho, bhavassa
 āyūhanābhisaṅkharāṇayonigatiṭṭhitinivāsesukhipanaṭṭho, jātiyā jāti sañjāti
 okkanti nibbatti pātubhāvaṭṭho, jarāmarāṇassa khayavaya
 bhedavipariṇāmaṭṭho gambhīroti ayamettha **paṭivedhagambhīratā**.

660. Yasmā panettha ekattanayo, nānattanayo, abyāpāranayo,
 evaṁdhammatānayo ti cattāro atthanayā honti, tasmā **nayabhedatopetaṁ**
 bhavacakkaṁ viññātabbaṁ yathārahaṁ.

Tattha avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārapaccayā viññāṇanti evaṁ
 bijassa aṅkurādibhāvena rukkhabhāvappatti viya santānānupacchedo
ekattanayo nāma. Yaṁ sammā passanto hetuphalasambandhena santānassa
 anupacchedāvabodhato ucchedaṭṭhiṁ pajahati. Micchā passanto
 hetuphalasambandhena pavattamānassa santānānupacchedassa
 ekattagahaṇato sassatadiṭṭhiṁ upādiyati.

Avijjādīnampana yathāsakaṁ lakkhaṇavavatthānaṁ **nānattanayo** nāma.
 Yaṁ sammā passanto navanavānaṁ uppādadassanato sassatadiṭṭhiṁ
 pajahati. Micchā passanto ekasantānapatitassa bhinnasantānasseva
 nānattagahaṇato ucchedaṭṭhiṁ upādiyati.

Avijjāya saṅkhārā mayā uppādetabbā, saṅkhārānaṁ vā viññāṇaṁ
 amhehīti evamādi byāpārābhāvo **abyāpāranayo** nāma. Yaṁ sammā passanto
 kārakassa abhāvāvabodhato attadiṭṭhiṁ pajahati. Micchā passanto yo asatipi
 byāpāre avijjādīnaṁ sabhāvaniyamasiddho hetubhāvo, tassa aggaṇato
 akiriyadiṭṭhiṁ upādiyati.

Avijjādīhi na kāraṇehi saṅkhārādīnamyeva sambhavo khīrādīhi dadhi-
 ādīnaṁ viya, na aññesanti ayaṁ **evaṁdhammatānayo** nāma. Yaṁ sammā
 passanto paccayānurūpato phalāvabodhā ahetukadiṭṭhiṁ akiriyadiṭṭhiṁ
 pajahati. Micchā passanto paccayānurūpaṁ phalappavattim aggahetvā yato

kutoci yassa kassaci asambhavaggahaṇato ahetukadiṭṭhiñceva niyatavādañca upādiyatīti evamidaṃ bhavacakkam,

Saccappabhavato kiccā, vāraṇā-upamāhi ca.
Gambhīranayabhedā ca, viññātabbam yathāraham.

661. Idañhi abhigambhīrato agādham. Nānāyagahaṇato¹
duratīyānam². Ñāṇāsina samādhipavarasilāyam sunisitena,

Bhavacakkamapadāletvā,
Asanivicakkamiva niccanimmathanam.
Saṃsārabhayamatīto, na koci supinantarepyatthi.

Vuttampi hetam Bhagavatā—“gambhīro cāyam Ānanda
paṭiccasamuppādo gambhīrāvabhāso ca. Etassa cānanda dhammassa
ananubodhā³ appaṭivedhā evamayam pajā tantākulakajātā kulāgaṇṭhikajātā⁴
muñjapabbajabhūtā apāyam duggatim vinipātam saṃsāram nātivattati”⁵.
Tasmā attano vā paresam vā hitāya ca sukhāya ca paṭipanno avasesakiccāni
pahāya,

Gambhīre paccayākāra-ppabhede idha paṇḍito.
Yathā gādham labhetheva-manuyuñje sadā satoti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Paññābhūminiddeso nāma

Sattarasamo paricchedo.

1. ...gahaṇato (Sī, Syā, Ka)

2. Durabhiyānam (Syā, Ka)

3. Aññāṇā ananubodhā (Sī, Ka)

4. Guḷāgaṇṭhikajātā (Sī), guḷāgaṇḍīkajātā (I), guṇigaṇṭhikajātā (Syā), guṇikuṇḍīkajātā (Ka)

5. Dī 2. 47; Saṃ 1. 318 piṭṭhe.

18. Diṭṭhivisuddhiniddesa

Nāmarūpapariggahakathā

662. Idāni yā “imesu bhūmibhūtesu dhammesu uggahaparipucchāvasena ñāṇaparicayaṃ katvā ‘sīlavisuddhi ceva cittavisuddhi cā’ti dve mūlabhūtā visuddhiyo sampādetabbā”ti vuttā. Tattha **sīlavisuddhi** nāma suparisuddhaṃ pātimokkhasaṃvarādicatubbidhaṃ sīlaṃ, tañca **sīlaniddese** vitthāritameva. **Cittavisuddhi** nāma sa-upacārā aṭṭha samāpattiyo, tāpi cittaśisena vuttasamādhiniddese sabbākārena vitthāritā eva. Tasmā tā tattha vitthāritanayeneva veditabbā.

Yampana vuttaṃ “diṭṭhivisuddhi, kaṅkhāvitaraṇavisuddhi, maggāmaggañāṇadassanavisuddhi, paṭipadāñāṇadassanavisuddhi, ñāṇadassanavisuddhīti imā pana pañca visuddhiyo sarīran”ti, tattha **nāmarūpānaṃ yāthāvadassanaṃ diṭṭhivisuddhi** nāma.

663. Taṃ sampādetukāmena **samathayānikena** tāva ṭhapetvā nevasaññānāsaññāyatanaṃ avasesarūpārūpāvaccarajjhānānaṃ aññatarato vuṭṭhāya vitakkādīni jhānaṅgāni, taṃsampayuttā ca dhammā **lakkhaṇarasādivasena** pariggahetabbā. Pariggahetvā sabbampetaṃ ārammaṇābhimukhaṃ namanato namanatṭhena **nāmanti** vavatthapetabbāṃ.

Tato yathā nāma puriso antogehe sappāṃ disvā taṃ anubandhamāno tassa āsayaṃ passati, evameva ayampi yogāvaccaro taṃ nāmaṃ upaparikkhanto “idaṃ nāmaṃ kiṃ nissāya pavattatī”ti pariyesamāno tassa nissayaṃ hadayarūpaṃ passati. Tato hadayarūpassa nissayabhūtāni, bhūtanissitāni ca sesupādāya rūpānīti rūpaṃ pariggaṇhāti. So sabbampetaṃ ruppanato **rūpanti** vavatthapeti. Tato namanalakkhaṇaṃ nāmaṃ, ruppanalakkhaṇaṃ rūpanti **saṅkhepato nāmarūpaṃ vavatthapeti**.

664. **Suddhavipassanāyāniko** pana ayameva vā **samathayāniko** catudhātugavathāne vuttānaṃ tesāṃ tesāṃ dhātupariggahamukhānaṃ aññataramukhavasena saṅkhepato vā vitthārato vā catasso dhātuyo pariggaṇhāti. Athassa yāthāvasarasalakkhaṇato āvibhūtāsu dhātūsu

kammasamuṭṭhānamhi tāva kese “catasso dhātuyo, vaṇṇo, gandho, raso oḷā, jīvitam, kāyappasādo”ti evaṃ kāyadasakavasena dasa rūpāni, tattheva bhāvassa atthitāya bhāvadasakavasena dasa, tattheva āhārasamuṭṭhānam ojaṭṭhamakam, utusamuṭṭhānam, cittasamuṭṭhānanti aparānipi catuvīsatiṭi evaṃ catusamuṭṭhānesu catuvīsatiḷkoṭṭhāsesu catucattālīsa catucattālīsa rūpāni, sedo, assu, kheḷo, siṅghāṇikāti imesu pana catūsu utucittasamuṭṭhānesu dvinnam ojaṭṭhamakānam vasena soḷasa soḷasa rūpāni, udariyam, karīsam, pubbo, muttanti imesu catūsu utusamuṭṭhānesu utusamuṭṭhāneseva ojaṭṭhamakassa vasena aṭṭha aṭṭha rūpāni pākaṭāni hontīti. Esa tāva **dvattimsākāre** nayo.

Ye pana imasmim dvattimsākāre āvibhūte apare dasa ākāra āvibhavanti. Tattha asitādiparipācake tāva kammaje tejokoṭṭhāsamhi ojaṭṭhamakañceva jīvitañcāti nava rūpāni, tathā cittaje assāsapassāsakoṭṭhāsepi ojaṭṭhamakañceva saddo cāti nava, sesesu catusamuṭṭhānesu aṭṭhasu jīvitanaḷvakañceva tīṇi ca ojaṭṭhamakānīti tettimsa rūpāni pākaṭāni honti.

Tassevam vitthārato dvācattālīsākāravasena imesu bhūtopādāyarūpesu pākaṭesu jātesu vatthudvāravasena pañca cakkhudasakādayo, hadayavatthudasakañcāti aparānipi saṭṭhirūpāni pākaṭāni honti. So sabbānipi tāni **ruppanalakkhaṇena** ekato katvā “etaṃ rūpan”ti passati.

Tassevam pariggahitarūpassa dvāravasena arūpadhammā pākaṭā honti. Seyyathidaṃ—dvepañcaviññāṇāni, tisso manodhātuyo, aṭṭhasaṭṭhi manoviññāṇadhātuyoti ekāsīti lokiyacittāni, avisesena ca tehi cittehi saha jāto phasso, vedanā, saññā, cetanā, jīvitam, cittaṭṭhiti, manasikāroti ime satta satta cetasikāti. Lokuttaracittāni pana neva suddhavipassakassa, na sapaṭṭhāyānikassa pariggahaṃ gacchanti anadhigatattāti. So sabbepi te arūpadhamme **namanalakkhaṇena** ekato katvā “etaṃ nāman”ti passati. Evameko **catudhātuvavatthānamukhena vitthārato nāmarūpaṃ vavatthapeti.**

665. Aparo **aṭṭhārasadhātuvasena**. Kathaṃ? Idha bhikkhu atthi imasmim attabhāve cakkhudhātu -pa- manoviññāṇadhātūti dhātuyo āvajjitvā yaṃ loko setakaṇhamaṇḍalavicittam āyatavittatham akkhikūpake nhārusuttakena ābaddham¹ maṃsapiṇḍam “cakkhū”ti sañjānāti, tam aggahetvā Khandhaniddese upādārūpesu vuttappakāram cakkhupasādam “cakkhudhātū”ti vavatthapeti.

Yāni panassa nissayabhūtā catasso dhātuyo, parivārakāni cattāri vaṇṇagandharasa-ojārūpāni, anupālakam jīvitindriyanti nava sahajātarūpāni, tattheva ṭhitāni kāyadasakabhāvadasakavasena vīsati kammajarūpāni, āhārasamuṭṭhānādīnam tiṇṇam ojaṭṭhamakānam vasena catuvīsati anupādinnarūpānīti evam sesāni tepaṇṇāsa rūpāni honti, na tāni ca “cakkhudhātū”ti vavatthapeti. Esa nayo sotadhātu-ādīsupi. Kāyadhātuyam pana avasesāni tecattālīsa rūpāni honti. Keci pana utucittasamuṭṭhānāni saddena saha nava nava katvā pañcacattālīsāti vadanti.

Iti ime pañca pasādā, tesaṅca visayā rūpa sadda gandha rasa phoṭṭhabbā pañcāti dasa rūpāni dasa dhātuyo honti. Avasesarūpāni dhammadhātuyeva honti. Cakkhum pana nissāya rūpam ārabha pavattam cittam cakkhuviññāṇadhātu nāmāti evam dvepañcaviññāṇāni pañcaviññāṇadhātuyo honti. Tīṇi manodhātucittāni ekā manodhātu, aṭṭhasaṭṭhi manoviññāṇadhātucittāni manoviññāṇadhātūti sabbānīpi ekāsīti lokiyacittāni satta viññāṇadhātuyo. Taṃsampayuttā phassādayo dhammadhātūti evamettha aḍḍhekādasa dhātuyo rūpam, aḍḍhaṭṭhamā dhātuyo nāmanti evameko aṭṭhārasadhātuvasena nāmarūpam vavatthapeti.

666. Aparo **dvādasāyatanavasena**. Kathaṃ? Cakkhudhātuyam vuttanayeneva ṭhapetvā tepaṇṇāsa rūpāni cakkhupasādamattam “cakkhāyatanan”ti vavatthapeti. Tattha vuttanayeneva ca sotaghānajivhākāyadhātuyo “sotaghānajivhākāyāyatanāni”ti, tesam visayabhūte pañcadhamme “rūpasaddagandharasaphoṭṭhabbāyatanāni”ti, lokiyasattaviññāṇadhātuyo “manāyatanan”ti, taṃsampayuttā phassādayo sesarūpañca “dhammāyatanan”ti

1. Ābandham (Syā, I, Ka)

evamettha aḍḍhekādasā āyatanāni rūpaṃ, diyaḍḍha-āyatanāni nāmaṃti
evameko dvādasāyatanavasena nāmarūpaṃ vavatthapeti.

667. Aparo tato saṃkhittataraṃ **khandhavasena** vavatthapeti. Kathaṃ?
Idha bhikkhu imasmiṃ sarīre catusamuṭṭhānā catasso dhātuyo, taṃmissito
vaṇṇo, gandho, raso, ojā, cakkhupasādādayo pañca pasādā, vatthurūpaṃ,
bhāvo, jīvitindriyaṃ, dvisamuṭṭhāno saddoti imāni sattarasa rūpāni
sammasanupagāni nipphannāni rūparūpāni. Kāyaviññatti, vacīviññatti,
ākāsadhātu, rūpassa lahutā, mudutā, kammaññatā, upacayo, santati, jaratā,
aniccatāti imāni pana dasa rūpāni **na sammasanupagāni**, ākāravikāra-
antaraparichedamattakāni, na nipphannarūpāni, na rūparūpāni. Apica kho
rūpānaṃ ākāravikāra-antaraparichedamattato rūpanti saṅkhaṃ gatāni. Iti
sabbāni petāni sattavīsati rūpāni rūpakkhandho, ekāsītiyā lokiyacittehi
saddhiṃ uppannā vedanā vedanākkhandho, taṃsampayuttā saññā
saññākkhandho, saṅkhārā saṅkhārakkhandho, viññānaṃ viññāṇakkhandhoti.
Iti rūpakkhandho rūpaṃ, cattāro arūpino khandhā nāmaṃti evameko
pañcakkhandhavasena nāmarūpaṃ vavatthapeti.

668. Aparo “yaṃkiñci rūpaṃ sabbaṃ rūpaṃ¹ cattāri mahābhūtāni
catunnañca mahābhūtānaṃ upādāyarūpaṃ”²ti evaṃ saṃkhitteneva imasmiṃ
atthabhāve rūpaṃ pariggahetvā, tathā manāyatanañceva
dhammāyatanekadesaṃ nāmaṃti pariggahetvā “iti idaṃca nāmaṃ idaṃca
rūpaṃ, idaṃ vuccati nāmarūpaṃ”^{ti} **saṅkhepato** nāmarūpaṃ vavatthapeti.

669. Sace panassa tena tena mukhena rūpaṃ pariggahetvā arūpaṃ
pariggaṇhato sukhumattā arūpaṃ na upaṭṭhāti, tena dhuranikkhepaṃ akatvā
rūpameva punappunaṃ sammasitabbaṃ manasikātabbaṃ pariggahetabbaṃ
vavatthapetabbaṃ. Yathā yathā hissa rūpaṃ suvikkhālitaṃ hoti nijjaṭaṃ
suparisuddhaṃ, tathā tathā tadārammaṇā arūpadhammā sayameva pākaṭā
honti.

Yathā hi cakkhumato purisassa aparisuddhe ādāse mukhanimittaṃ
olokentassa nimittaṃ na paññāyati, so “nimittaṃ na paññāyati”^{ti} na

1. Sabbantaṃ (Sī), sabbaṃ (Ka)

2. Ma 1. 282; Aṃ 3. 547 piṭṭhesu.

ādāsaṃ chaḍḍeti, atha kho naṃ punappunāṃ parimajjati. Tassa parisuddhe¹ ādāse nimittāṃ sayameva pākāṭaṃ hoti. Yathā ca telatthiko tilapiṭṭhaṃ doṇiyaṃ ākiritvā udakena paripphosetvā ekavāraṃ dhevāraṃ pīlanamattena tele anikkhamante na tilapiṭṭhaṃ chaḍḍeti, atha kho naṃ punappunāṃ uṇhodakena paripphosetvā madditvā pīleti. Tassevaṃ karoto vippasannaṃ tilatelaṃ nikkhamati. Yathā vā pana udakaṃ pasādetukāmo katakaṭṭhiṃ gahetvā antoghaṭe hatthaṃ otāretvā ekadhevāre ghaṃsanamattena udake avippasīdante na katakaṭṭhiṃ chaḍḍeti, atha kho naṃ punappunāṃ ghaṃsati. Tassevaṃ karontassa kalalakaddamaṃ sannisīdati. Udakaṃ acchaṃ hoti vippasannaṃ, evamevaṃ tena bhikkhunā dhuranikkhepaṃ akatvā rūpameva punappunāṃ sammāsītappaṃ manasikātabbaṃ pariggahetappaṃ vavathapetappaṃ.

Yathā yathā hissa rūpaṃ suvikkhālitaṃ hoti nijjaṭaṃ superisuddhaṃ, tathā tathā tappaccanikakilesā sannisīdanti, kaddamupari udakaṃ viya cittaṃ pasannaṃ hoti. Tadārammaṇā arūpadhammā sayameva pākāṭā honti. Evaṃ aññāhipi ucchucoragoṇadadhimacchādīhi upamāhi ayamatto pakāsetabbo.

Arūpadhammānaṃ upaṭṭhānākārakathā

670. Evaṃ suvisuddharūpapariggahassa panassa arūpadhammā tīhi ākārehi upaṭṭhahanti phassavasena vā vedanāvasena vā viññāṇavasena vā. Kathaṃ? Ekassa tāva “pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti-ādinā nayena dhātuyo pariggaṇhantassa paṭhamābhiniṇṇā pāto phasso, taṃsāmpayuttā vedanā vedanākkhandho, saññā saññākkhandho, saddhiṃ phassena cetanā saṅkhārakkhandho, cittaṃ viññāṇakkhandhoti upaṭṭhāti. Tathā “kese pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā -pa-². Assāsapassāse pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti paṭhamābhiniṇṇā pāto phasso, taṃsāmpayuttā vedanā vedanākkhandho -pa- cittaṃ viññāṇakkhandhoti upaṭṭhāti. Evaṃ arūpadhammā **phassavasena** upaṭṭhahanti.

Ekassa “pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti tadārammaṇā³rasānubhavanakavedanā vedanākkhandho, taṃsāmpayuttā saññā saññākkhandho, taṃsāmpayutto

1. Visuddhe (Sī, Syā, Ka)

2. Visuddhi 1. 344 piṭṭhe passitvā pūretabbo.

3. Tassa (Syā, Ṭikā)

phasso ca cetanā ca saṅkhārakkhandho, taṃsampayuttaṃ cittaṃ viññāṇakkhandhoti upaṭṭhāti. Tathā “kese pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā -pa- assāsapassāse pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti tadārammaṇarasānubhavanakavedanā vedanākkhandho -pa- taṃsampayuttaṃ cittaṃ viññāṇakkhandhoti upaṭṭhāti. Evaṃ **vedanāvasena** arūpadhammā upaṭṭhahanti.

Aparassa “pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti ārammaṇapaṭivijānaṇaṃ viññāṇaṃ viññāṇakkhandho, taṃsampayuttā vedanā vedanākkhandho, saññā saññākkhandho, phasso ca cetanā ca saṅkhārakkhandhoti upaṭṭhāti. Tathā “kese pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā -pa- assāsapassāse pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti ārammaṇapaṭivijānaṇaṃ viññāṇaṃ viññāṇakkhandho, taṃsampayuttā vedanā vedanākkhandho, saññā saññākkhandho, phasso ca cetanā ca saṅkhārakkhandhoti upaṭṭhāti. Evaṃ **viññāṇavasena** arūpadhammā upaṭṭhahanti.

Eteneva upāyena “kammamasamuṭṭhāne kese pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti-ādinā nayena¹ dvācattālīsāya dhātukoṭṭhāsesu catunnaṃ catunnaṃ dhātūnaṃ vasena, sesesu ca cakkhudhātu-ādisu rūpapariggahamukhesu sabbaṃ nayabhedaṃ anugantvā yojanā kātabbā.

671. Yasmā ca evaṃ suvisuddharūpapariggahasveva tassa arūpadhammā tīhākārehi pākaṭā honti. Tasmā suvisuddharūpapariggaheneva arūpapariggahāya yogo kātabbo, na itarena. Sace hi ekasmiṃ vā rūpadhamme upaṭṭhite dvīsu vā rūpaṃ pahāya arūpapariggahaṃ ārabhati kammaṭṭhānato parihāyati, pathavīkasiṇabhāvanāya² vuttappakārā pabbateyyā gāvī viya. Suvisuddharūpapariggahassa³ pana arūpapariggahāya yogam karoto kammaṭṭhānaṃ vuddhiṃ virūḷhim vepullaṃ pāpuṇāti.

So evaṃ phassādīnaṃ vasena upaṭṭhite cattāro arūpino khandhe nāmanti, tesam ārammaṇabhūtāni cattāri mahābhūtāni, catunnaṃca mahābhūtānaṃ upādāyarūpaṃ rūpanti vavatthapeti. Iti aṭṭhārasa dhātuyo dvādasāyatanāni pañcakkhandhāti sabbepi tebhūmake dhamme khaggena samuggaṃ

1. Nayena vā kesādayo (Ka)

2. Visuddhi 1. 148 piṭṭhe.

3. ...pariggahavasena (Syā, I, Ka)

vivaramāno viya yamakatālakandaṃ¹ phālayamāno viya ca nāmañca rūpañcāti dvedhā vavatthapeti. Nāmarūpamattato uddham añño satto vā puggalo vā devo vā brahmā vā natthīti niṭṭham gacchati.

Sambahulasuttantasamsandanā

672. So evaṃ yāthāvasarasato nāmarūpaṃ vavatthapetvā suṭṭhutarāṃ “satto puggalo”ti imissā lokasamaññāya pahānatthāya sattasammohassa samatikkamatthāya asammohabhūmiyaṃ cittaṃ ṭhapanatthāya sambahulasuttantavasena “nāmarūpamattamevidaṃ, na satto, na puggalo atthī”ti etamatthaṃ saṃsandetvā vavatthapeti. Vuttañhetāṃ—

“Yathāpi aṅgasambhārā, hoti saddo ratho iti.

Evaṃ khandhesu santesu, hoti sattoti sammutī”ti².

Aparampi vuttaṃ, seyyathāpi āvuso kaṭṭhañca paṭicca valliñca paṭicca mattikañca paṭicca tiṇaṃca paṭicca ākāso parivārito agārantveva saṅkhaṃ gacchati, evameva kho āvuso aṭṭhiñca paṭicca nhāruñca paṭicca maṃsañca paṭicca cammañca paṭicca ākāso parivārito rūpantveva saṅkhaṃ gacchati”ti³.

Aparampi vuttaṃ—

“Dukkameva hi sambhoti, dukkhaṃ tiṭṭhati veti ca.

Nāññatra dukkhā sambhoti, nāññaṃ dukkhā nirujjhati”ti².

Upamāhi nāmarūpavibhāvanā

673. Evaṃ anekasatehi suttantehi nāmarūpameva dīpitaṃ, na satto na puggalo. Tasmā yathā akkhacakkapañjara-īsādīsu aṅgasambhāresu ekenākārena saṅghitesu **rathoti** vohāramattaṃ hoti, paramatthato ekekasmiṃ aṅge upaparikkhiyamāne ratho nāma natthi. Yathā ca kaṭṭhādīsu gehasambhāresu ekenākārena ākāsaṃ parivāretvā ṭhitesu **gehanti** vohāramattaṃ hoti, paramatthato gehaṃ nāma natthi. Yathā ca aṅguli-aṅguṭṭhādīsu ekenākārena ṭhitesu **mutṭhīti** vohāramattaṃ hoti. Doṇitanti-ādīsu **vīṇāti**. Hatthi-assādīsu **senāti**.

1. Yamakatālakhandhaṃ (Sī)

2. Saṃ 1. 137 piṭṭhe.

3. Ma 1. 248 piṭṭhe.

Pākāragehagopurādīsu **nagaranti**. Khandhasākhāpalāsādīsu ekenākārena ṭhītesu **rukkhoti** vohāramattaṃ hoti, paramatthato ekekasmim avayave upaparikkhiyamāne rukkho nāma natthi. Evamevaṃ pañcasu upādānakkhandhesu sati “**satto, puggalo**”ti vohāramattaṃ hoti, paramatthato ekekasmim dhamme upaparikkhiyamāne “asmīti vā ahanivā”ti gāhassa vatthubhūto satto nāma natthi. Paramatthato pana nāmarūpamattameva atthīti. Evaṃ passato hi dassanaṃ **yathābhūta**dassanaṃ nāma hoti.

674. Yo panetaṃ yathābhūta

dassanaṃ pahāya “satto atthī”ti gaṇhāti. So tassa vināsaṃ anujāneyya avināsaṃ vā. Avināsaṃ anujānanto sassate patati. Vināsaṃ anujānanto ucchede patati. Kasmā? Khīranvayassa dadhino viya tadanvayassa aññassa abhāvato. So “sassato satto”ti gaṇhanto olīyati nāma. “Ucchijjati”ti gaṇhanto atidhāvati nāma. Tenāha Bhagavā—

“Dvīhi bhikkhave diṭṭhigatehi pariyuṭṭhitā devamanussā olīyanti eke, atidhāvanti eke, cakkhumanto ca passanti.

Kathaṅca bhikkhave olīyanti eke? Bhavārāmā bhikkhave devamanussā bhavaratā bhavasamuditā. Tesāṃ bhavanirodhāya dhamme desiyamāne cittaṃ na pakkhandati nappasīdati na santiṭṭhati nādhimuccati. Evaṃ kho bhikkhave olīyanti eke.

Kathaṅca bhikkhave atidhāvanti eke? Bhaveneva kho paneke aṭṭiyamānā harāyamānā jigucchamānā vibhavaṃ abhinandanti, yato kira bho ayaṃ attā kāyassa bheda ucchijjati vinassati, na hoti paraṃmaraṇā, etaṃ santaṃ, etaṃ paṇītaṃ, etaṃ yāthāvanti. Evaṃ kho bhikkhave atidhāvanti eke.

Kathaṅca bhikkhave cakkhumanto passanti? Idha bhikkhave bhikkhu bhūtaṃ bhūtato passati, bhūtaṃ bhūtato disvā bhūtassa nibbidāya virāgāya nirodhāya paṭipanno hoti. Evaṃ kho bhikkhave cakkhumanto passanti”ti¹.

1. Khu 1. 224 piṭṭhe.

675. Tasmā yathā dāruyantam suññam nijjivam nirihakam, atha ca pana dāruvajjukasamāyogavasena gacchatipi tiṭṭhatipi. Sa-ihakam sabyāpāram viya khāyati, evamidam nāmarūpampi suññam nijjivam nirihakam, atha ca pana aññamaññasamāyogavasena gacchatipi tiṭṭhatipi. Sa-ihakam sabyāpāram viya khāyatīti daṭṭhabbam. Tenāhu porāṇā—

“Nāmañca rūpañca idhatthi saccato,
Na hettha satto manujo ca vijjati.
Suññam idam yantamivābhisankhatam,
Dukkassa puñjo tiṇakaṭṭhasādiso”ti.

Na kevalañcetaṃ dāruyantupamāya, aññāhipi naḷakalāpī-ādīhi upamāhi vibhāvetabbam—yathā hi dvīsu naḷakalāpīsu aññamaññaṃ nissāya ṭhapitāsu ekā ekissā upatthambho hoti, ekissā patamānāya itarāpi patati, evamevaṃ pañcavokārabhave nāmarūpaṃ aññamaññaṃ nissāya pavattati, ekaṃ ekassa upatthambho hoti. Maraṇavasena ekasmim patamāne itarampi patati. Tenāhu porāṇā—

“Yamakaṃ nāmarūpañca, ubho aññoññanissitā.
Ekasmim bhijjamānasmim, ubho bhijjanti paccayā”ti.

676. Yathā ca daṇḍābhihataṃ bherim nissāya sadde pavattamāne aññā bherī, añño saddo, bherisaddā asammissā, bherī saddena suññā, saddo bheriyā suñño, evamevaṃ vatthudvārārammaṇasaṅkhātāṃ rūpaṃ nissāya nāme pavattamāne aññaṃ rūpaṃ, aññaṃ nāmaṃ, nāmarūpā asammissā, nāmaṃ rūpena suññaṃ, rūpaṃ nāmena suññaṃ, apica kho bherim paṭicca saddo viya rūpaṃ paṭicca nāmaṃ pavattati. Tenāhu porāṇā—

“Na cakkhuto jāyare phassapañcamā,
Na rūpato no ca ubhinnamantarā.
Hetum paṭiccappabhavanti saṅkhātā,
Yathāpi saddo pahaṭāya¹ bheriyā.

1. Pahatāya (Ka)

Na sotato jāyare phassapañcamā,
Na saddato no ca ubhinnamantarā -pa-.

Na ghānato jāyare phassapañcamā,
Na gandhato no ca ubhinnamantarā -pa-.

Na jivhāto jāyare phassapañcamā,
Na rasato no ca ubhinnamantarā -pa-.

Na kāyato jāyare phassapañcamā,
Na phassato no ca ubhinnamantarā -pa-.

Na vatthurūpā pabhavanti sañkhatā,
Na cāpi dhammāyatanehi niggatā.
Hetum paṭiccappabhavanti sañkhatā,
Yathāpi saddo pahaṭāya bheriyā”ti.

677. Apicettha nāmaṃ nittejaṃ na sakena tejena pavattitum¹ sakkoti, na khādati, na pivati, na byāharati, na iriyāpathaṃ kappeti. Rūpampi nittejaṃ na sakena tejena pavattitum¹ sakkoti. Na hi tassā khāditukāmatā, nāpi pivitukāmatā, na byāharitukāmatā, na iriyāpathaṃ kappetukāmatā, atha kho nāmaṃ nissāya rūpaṃ pavattati, rūpaṃ nissāya nāmaṃ pavattati, nāmassa khāditukāmatāya pivitukāmatāya byāharitukāmatāya iriyāpathaṃ kappetukāmatāya sati rūpaṃ khādati, pivati, byāharati, iriyāpathaṃ kappeti.

Imassa panatthassa vibhāvanatthāya imaṃ upamaṃ udāharanti—yathā jaccandho ca pīṭhasappī ca disāpakkamitukāmā assu, jaccandho pīṭhasappim evamāha “ahaṃ kho bhaṇe sakkomi pādehi pādakaraṇīyaṃ kātum, natthi ca me cakkhūni yehi samavisamaṃ passeyyan”ti. Pīṭhasappīpi jaccandhaṃ evamāha “ahaṃ kho bhaṇe sakkomi cakkhunā cakkhukaraṇīyaṃ kātum, natthi ca me pādāni yehi abhikkameyyaṃ vā paṭikkameyyaṃ vā”ti. So tuṭṭhahaṭṭho jaccandho pīṭhasappim aṃsakūṭaṃ āropesi. Pīṭhasappī jaccandhassa aṃsakūṭe nisīditvā evamāha “vāmaṃ muñca dakkhiṇaṃ gaṇha, dakkhiṇaṃ muñca vāmaṃ gaṇhā”ti. Tattha jaccandhopi

1. Pavattetum (Ka)

nittejo dubbalo na sakena tejena sakena¹ balena gacchati, pīṭhasappīpi nittejo dubbalo na sakena tejena sakena¹ balena gacchati, na ca tesam aññamaññaṃ nissāya gamanaṃ nappavattati, evamevaṃ nāmampi nittejaṃ na sakena tejena uppajjati, na tāsu tāsu kiriyāsu pavattati. Rūpampi nittejaṃ na sakena tejena uppajjati, na tāsu tāsu kiriyāsu pavattati, na ca tesam aññamaññaṃ nissāya uppatti vā pavatti vā na hoti. Tenetaṃ vuccati—

“Na sakena balena jāyare,
Nopi² sakena balena tiṭṭhare.
Paradhammavasānuvattino,
Jāyare saṅkhatā attadubbalā.

Parapaccayato ca jāyare,
Para-ārammaṇato samuṭṭhitā.
Ārammaṇapaccayehi ca,
Paradhammehi cime pabhāvitā.

Yathāpi nāvaṃ nissāya, manussā yanti aṇṇave.
Evameva rūpaṃ nissāya, nāmakāyo pavattati.

Yathā ca manusse nissāya, nāvā gacchati aṇṇave.
Evameva nāmaṃ nissāya, rūpakāyo pavattati.

Ubho nissāya gacchanti, manussā nāvā ca aṇṇave.
Evaṃ nāmañca rūpañca, ubho aññoññaṇissitā”ti.

Evam nānāyehi nāmarūpaṃ vavattāpayato sattasaññaṃ abhibhavitvā asammohabhūmiyaṃ ṭhitaṃ nāmarūpānaṃ yāthāvadassanaṃ **diṭṭhivisuddhī**ti vedītabbāṃ. **Nāmarūpavavattānantipi saṅkhāraparicchedo**tipi etasseva adhivacanaṃ.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Diṭṭhipisuddhiniddeso nāma

Aṭṭhārasamo paricchedo.

1. Na sakena (Syā)

2. Nāpi (Ka)

19. Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesa

Paccayapariggahakathā

678. Etasseva pana nāmarūpassa paccayapariggahaṇena tīsu addhāsu kaṅkham vitaritvā ṭhitam nāṇam **kaṅkhāvitaraṇavisuddhi** nāma.

Tam sampādetukāmo bhikkhu yathā nāma kusalo bhisakko rogam disvā tassa samuṭṭhānam pariyesati. Yathā vā pana anukampako puriso daharam kumāram mandam uttānaseyyakam rathikāya nipannam disvā “kassa nu kho ayam puttako”ti tassa mātāpitaro āvajjati, evameva tassa nāmarūpassa hetupaccayapariyesanam āpajjati.

So āditova iti paṭisañcikkhati “na tāvidham nāmarūpam ahetukam, sabbattha sabbadā sabbesaṇca ekasadisabhāvāpattito, na issarādihetukam, nāmarūpato uddham issarādīnam abhāvato. Yepi nāmarūpamattameva issarādayoti vadanti, tesam issarādisaṅkhātanāmarūpassa ahetukabhāvāpattito. Tasmā bhavitabbamassa hetupaccayehi, ke nu kho te”ti.

679. So evam nāmarūpassa hetupaccaye āvajjetvā¹ imassa tāva rūpakāyassa evam hetupaccaye pariggaṇhāti—“ayam kāyo nibbattamāno neva uppala paduma puṇḍarīka sogandhikādīnam abhantare nibbattati, na maṇimuttāhārādīnam, atha kho āmāsayapakkāsāyānam antare udarapaṭalam pacchato piṭṭhikaṇṭakam purato katvā anta-antagūṇaparivārito sayampi duggandhajegucchapaṭikkūlo duggandhajegucchapaṭikkūle paramasambādhe okāse pūtimaccha² pūtikummāsa-olīgallacandanikādīsu kimiva nibbattati. Tassevam nibbattamānassa, ‘avijjā taṇhā upādānam kamman’ti ime cattāro dhammā nibbattakattā **hetu**, āhāro upatthambhakattā **paccayoti** pañca dhammā hetupaccayā honti. Tesupi avijjādayo tayo imassa kāyassa mātā viya dārakassa upanissayā honti. Kamman pitā viya puttassa

1. Āvajjitvā (Syā, I)

2. Pūtimaccha pūtikūṇapa (Syā, I)

janakaṃ. Āhāro dhāti viya dārakassa sandhāraṅko”ti. Evaṃ rūpakāyassa paccayapariggahaṃ katvā, puna “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṃ”ti-ādinā¹ nayena nāmakāyassa paccayapariggahaṃ karoti.

So evaṃ paccayato nāmarūpassa pavattiṃ disvā yathā idaṃ etarahi, evaṃ atītepi addhāne paccayato pavattittha, anāgatepi paccayato pavattissatīti samanupassati.

680. Tassevaṃ samanupassato yā sā pubbantaṃ ārabha “ahosiṃ nu kho ahaṃ atītamaddhānaṃ, na nu kho ahosiṃ atītamaddhānaṃ, kiṃ nu kho ahosiṃ atītamaddhānaṃ, kathaṃ nu kho ahosiṃ atītamaddhānaṃ, kiṃ hutvā kiṃ ahosiṃ nu kho ahaṃ atītamaddhānaṃ”ti² pañcavidhā vicikicchā vuttā, yāpi aparantaṃ ārabha “bhavissāmi nu kho ahaṃ anāgatamaddhānaṃ, na nu kho bhavissāmi anāgatamaddhānaṃ, kiṃ nu kho bhavissāmi anāgatamaddhānaṃ, kathaṃ nu kho bhavissāmi anāgatamaddhānaṃ, kiṃ hutvā kiṃ bhavissāmi nu kho ahaṃ anāgatamaddhānaṃ”ti² pañcavidhā vicikicchā vuttā, yāpi paccuppannaṃ ārabha “etarahi vā pana paccuppannaṃ addhānaṃ ajjhattaṃ³ kathaṃkathī hoti—ahaṃ nu khosmi, no nu khosmi, kiṃ nu khosmi, kathaṃ nu khosmi, ayaṃ nu kho satto kuto āgato, so kuhiṃ gāmi bhavissatī”ti⁴ chabbidhā vicikicchā vuttā, sā sabbāpi pahīyati.

681. Aparo **sādhāraṇāsādhāraṇavasena** duvidhaṃ nāmassa paccayaṃ passati, kammādivasena catubbidhaṃ rūpassa. Duvidho hi nāmassa paccayo sādharmaṇo asādharmaṇo ca. Tattha cakkhādīni cha dvārāni, rūpādīni cha ārammaṇāni nāmassa sādharmaṇo paccayo, kusalādibhedato sabbappakārassāpi tato pavattito. Manasikārādiko asādharmaṇo. Yoniso manasikārasaddhammassavanādiko hi kusalasseva hoti, viparīto akusalassa, kammādiko vipākassa, bhavaṅgādiko kiriyassāti.

Rūpassa pana kammaṃ cittaṃ utu āhāroti ayaṃ kammādiko catubbidho paccayo. Tattha kammaṃ atītameva kammasamuṭṭhānassa rūpassa paccayo

1. Saṃ 1. 300 piṭṭhādīsu.

2. Ma 1. 10; Saṃ 1. 265 piṭṭhādīsu.

3. Addhānaṃ ārabha ajjhattaṃ (Syā), addhānaṃ ārabha (Sī, Ka)

4. Ma 1. 10 piṭṭhe.

hoti. Cittaṃ cittasamuṭṭhānassa uppajjamānaṃ. Utu-āhārā utu-āhārasamuṭṭhānassa ṭhitikkhaṇe paccayā hontīti. Evameveko nāmarūpassa paccayapariggahaṃ karoti.

So evaṃ paccayato nāmarūpassa pavattim disvā yathā idaṃ etarahi, evaṃ atītepi addhāne paccayato pavattittha, anāgatepi paccayato pavattissatīti samanupassati. Tassevaṃ samanupassato vuttanayeneva tīsupi addhāsu vicikicchā pahīyati.

682. Aparo tesāmyeva nāmarūpasāṅkhātānaṃ saṅkhārānaṃ jarāpattim jīṇṇānaṅca bhaṅgaṃ disvā idaṃ saṅkhārānaṃ jarāmarāṇaṃ nāma jātiyā sati hoti, jāti bhava sati, bhavo upādāne sati, upādānaṃ taṇhāya sati, taṇhā vedanāya sati, vedanā phasse sati, phasso saḷāyatane sati, saḷāyatanaṃ nāmarūpe sati, nāmarūpaṃ viññāṇe sati, viññāṇaṃ saṅkhāresu sati¹, saṅkhārā avijjāya satīti evaṃ **paṭilomapaṭiccasamuppādavasena** nāmarūpassa paccayapariggahaṃ karoti. Athassa vuttanayeneva vicikicchā pahīyati.

683. Aparo “iti kho avijjāpaccayā saṅkhārā”ti² pubbe vitthāretvā dassita-**anulomapaṭiccasamuppādavaseneva** nāmarūpassa paccayapariggahaṃ karoti. Athassa vuttanayeneva kaṅkhā pahīyati.

684. Aparo “purimakammabhavasmim moho avijjā, āyūhanā saṅkhārā, nikanti taṇhā, upagamanāṃ upādānaṃ, cetanā bhavoti ime pañca dhammā purimakammabhavasmim idha paṭisandhiyā paccayā, idha paṭisandhi viññāṇaṃ, okkanti nāmarūpaṃ, pasādo āyatanāṃ, phuṭṭho phasso, vedayitaṃ vedanāti ime pañca dhammā idhūpapattibhavasmim purekatassa kammaṃ paccayā. Idha paripakkattā āyatanānaṃ moho avijjā -pa- cetanā bhavoti ime pañca dhammā idha kammabhavasmim āyatim paṭisandhiyā paccayā”ti³ evaṃ **kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena** nāmarūpassa paccayapariggahaṃ karoti.

685. Tattha catubbidhaṃ kammaṃ—diṭṭhadhammavedanīyaṃ, upapajjavedanayaṃ, aparāpariyavedanīyaṃ, ahosikammanti. Tesu ekajavanavīthiyaṃ sattasu cittesu

1. Saṅkhāre sati (Sī), saṅkhāresu santesu (I)

2. Saṃ 1. 246 piṭṭhe.

3. Paṭisaṃ 50 piṭṭhe.

kusalā vā akusalā vā paṭhamajavanacetanā **diṭṭhidhammavedanīyakammaṃ** nāma. Taṃ imasmiññeva attabhāve vipākaṃ deti. Tathā asakkontaṃ pana “ahosikammaṃ nāhosi kammavipāko, na bhavissati kammavipāko, natthi kammavipāko”¹ti imassa tikassa vasena ahosikammaṃ nāma hoti. Atthasādhikā pana sattamajavanacetanā **upapajjavedanīyakammaṃ** nāma. Taṃ anantare attabhāve vipākaṃ deti. Tathā asakkontaṃ vuttanayeneva ahosikammaṃ nāma hoti. Ubhinnaṃ antare pañca javanacetanā **aparāpariyavedanīyakammaṃ** nāma. Taṃ anāgate yadā okāsaṃ labhati, tadā vipākaṃ deti. Sati saṃsārappavattiyā ahosikammaṃ nāma na hoti.

686. Aparampi catubbidhaṃ kammaṃ—yaṃ garukaṃ, yaṃ bahulaṃ, yadāsannaṃ, kaṭattā vā pana kammanti. Tattha kusalaṃ vā hotu akusalaṃ vā, garukāgarukesu **yaṃ garukaṃ** mātughātādikammaṃ vā mahaggatakammaṃ vā, tadeva paṭhamaṃ vipaccati. Tathā bahulābahulesupi **yaṃ bahulaṃ** hoti susīlyaṃ vā dussīlyaṃ vā, tadeva paṭhamaṃ vipaccati. **Yadāsannaṃ** nāma maraṇakāle anussaritakammaṃ. Yañhi āsannamaraṇo anussarituṃ sakkoti, teneva upapajjati. Etehi pana tīhi muttaṃ punappunaṃ laddhāsevanaṃ **kaṭattā vā pana kammaṃ** nāma hoti, tesaṃ abhāve taṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍhati.

687. Aparampi catubbidhaṃ kammaṃ—janakaṃ, upatthambhakaṃ, upapīlakaṃ, upaghātakaṃ. Tattha **janakaṃ** nāma kusalampi hoti akusalampi. Taṃ paṭisandhiyampi pavattepi rūpārūpavipākakkhandhe janeti. **Upatthambhakaṃ** pana vipākaṃ janetuṃ na sakkoti, aññena kamma dinnāya paṭisandhiyā janite vipāke uppajjamānakasukhadukkhāṃ upatthambheti, addhānaṃ pavatteti. **Upapīlakaṃ** aññena kamma dinnāya paṭisandhiyā janite vipāke uppajjamānakasukhadukkhāṃ pīleti bādhati, addhānaṃ pavattituṃ na deti. **Upaghātakaṃ** pana sayāṃ kusalampi akusalampi samānaṃ aññaṃ dubbalakammaṃ ghātetvā tassa vipākaṃ paṭibāhitvā attano vipākassa okāsaṃ karoti. Evaṃ pana kamma kate okāse taṃ vipākaṃ uppannaṃ nāma vuccati.

1. Paṭisaṃ 271 piṭṭhe.

Iti imesaṃ dvādasannaṃ kammānaṃ kammantaraṅgeva vipākantaraṅga Buddhānaṃ kammavipākāṅgaṇasseva yāthāvasarasato pākataṃ hoti, asādhāraṇaṃ sāvakehi. Vipassakena pana kammantaraṅga vipākantaraṅga ekadesato jānitabbaṃ. Tasmā ayaṃ mukhamattadassanena kammaviseso pakāsitoti.

688. Iti imaṃ dvādasavidhaṃ kammaṃ kammavaṭṭe pakkhipitvā evaṃ eko kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena nāmarūpassa paccayapariggahaṃ karoti. So evaṃ kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena paccayato nāmarūpassa pavattiṃ disvā “yathā idaṃ etarahi, evaṃ atītepi addhāne kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena paccayato pavattittha, anāgatepi kammavaṭṭavipākavaṭṭavaseneva paccayato pavattissati”ti. Iti kammaṅgeva kammavipāko ca, kammavaṭṭaṅga vipākavaṭṭaṅga, kammavavattaṅga vipākavavattaṅga, kammasantati ca vipākasantati ca, kiriyā ca kiriyāphalaṅga.

Kammā vipākā vattanti, vipāko kammāsambhavo.

Kammā punabbhavo hoti, evaṃ loko pavattatīti—

samanupassati. Tassevaṃ samanupassato yā sā pubbantādayo ārabha “ahosiṃ nu kho ahan”ti-ādinā nayena vuttā soḷasavidhā vicikicchā, sā sabbā pahīyati. Sabbabhavayonigatiṭṭhitinivāsesu hetuphalasambandhavasena pavattamānaṃ nāmarūpamattameva khāyati. So neva kāraṇato uddhaṃ kāraṇaṃ passati, na vipākappavattito uddhaṃ vipākapaṭisaṃvedakaṃ. Kāraṇe pana sati “kāraṇa”ti, vipākappavattiyā sati “paṭisaṃvedako”ti samaññāmattena paṇḍitā voharanticcevassa sammappaññāya sudiṭṭhaṃ hoti.

689. Tenāhu porāṇā—

“Kammasa kāraṇa natthi, vipākassa ca vedako.

Suddhadhammā pavattanti, evetaṃ sammadassanaṃ.

Evaṃ kamme vipāke ca, vattamāne sahetuke.

Bījarukkhādikānaṃva, pubbā koṭi na nāyati.

Anāgatepi sāmsāre, appavattaṃ¹ na dissati.

Etamatthaṃ anaññāya, titthiyā asayaṃvasī.
 Sattasaññaṃ gahetvāna, sassatucchedadassino.
 Dvāsaṭṭhidiṭṭhiṃ gaṇhanti, aññamañña¹virodhitā.
 Diṭṭhibandhanabaddhā² te, taṇhāsotena vuyhare.
 Taṇhāsotena vuyhantā, na te dukkhā pamuccare.
 Evametaṃ abhiññāya, bhikkhu Buddhassa sāvako.
 Gambhīraṃ nipuṇaṃ suññaṃ, paccayaṃ paṭivijjhati.
 Kammaṃ natthi vipākamhi, pāko kamme na vijjati.
 Aññamaññaṃ ubho suññā, na ca kammaṃ vinā phalaṃ.
 Yathā na sūriye aggi, na maṇimhi na gomaye.
 Na tesāṃ bahi so atthi, sambhārehi ca jāyati.
 Tathā na anto kammaṃ, vipāko upalabbhati.
 Bahiddhāpi na kammaṃ, na kammaṃ tattha vijjati.
 Phalena suññaṃ taṃ³ kammaṃ, phalaṃ kamme na vijjati.
 Kammañca kho upādāya, tato nibbattate phalaṃ.
 Na hettha devo brahmā vā, saṃsārassa'tthikārako.
 Suddhadhammā pavattanti, hetusambhārapaccayā'tti.

690. Tassevaṃ kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena nāmarūpassa paccayapariggahaṃ katvā tīsu addhāsu pahīnavicikicchassa sabbe atītānāgatapaccuppannadhammā cutipaṭisandhivasena viditā honti, sāssa hoti **ñātapariññā**.

So evaṃ pajānāti—ye atīte kammaṃpaccayā nibbattā khandhā, te tattheva niruddhā, atītakammaṃpaccayā pana imasmim bhava aññe nibbattā, atītabhavato imaṃ bhavaṃ āgato ekadhammopi natthi, imasmimpi bhava kammaṃpaccayena nibbattā khandhā nirujjhissanti, punabbhave aññe nibbattissanti, imamahā bhavā punabbhavaṃ ekadhammopi na gamissati. Apica kho yathā na ācariyamukhato sajjhāyo antevāsikassa mukhaṃ pavisati, na ca tappaccayā

1. Aññamaññaṃ (Sī, Syā, Ka)

2. Bandhā (Syā, I, Ka)

3. Suññaṃ (Sī)

tassa mukhe sajjhāyo na vattati, na dūtena mantodakaṃ pītaṃ rogiṇo udaraṃ pavisati, na ca tassa tappaccayā rogo na vūpasammati, na mukhe maṇḍanavidhānaṃ ādāsatalādīsu mukhanimittaṃ gacchati, na ca tattha tappaccayā maṇḍanavidhānaṃ na paññāyati, na ekissā vaṭṭiyā dīpasikhā aññaṃ vaṭṭiṃ saṅkamati, na ca tattha tappaccayā dīpasikhā na nibbattati, evameva na atītabhavato imaṃ bhavaṃ, ito vā punabbhavaṃ koci dhammo saṅkamati, na ca atītabhave khandhāyatanadhātupaccayā idha, idha vā khandhāyatanadhātupaccayā punabbhave khandhāyatanadhātuyo na nibbattantīti.

Yatheva cakkhuviññāṇaṃ, manodhātu-anantaraṃ.

Na ceva āgataṃ nāpi, na nibbattaṃ anantaraṃ.

Tatheva paṭisandhimhi, vattate cittasantati.

Purimaṃ bhijjate cittaṃ, pacchimaṃ jāyate tato.

Tesaṃ antarikā natthi, vīci tesaṃ na vijjati.

Na cito gacchati kiñci, paṭisandhi ca jāyatīti.

691. Evaṃ cutipaṭisandhivasena viditasabbadhammassa sabbākārena nāmarūpassa paccayapariggahaññaṃ thāmagataṃ hoti, soḷasavidhā kaṅkhā suṭṭhutaṃ pahīyati. Na kevalaṅca sā eva, “Satthari kaṅkhatī”ti¹ādinayappavattā aṭṭhavidhāpi kaṅkhā pahīyatiyeva, dvāsaṭṭhidiṭṭhigatāni vikkhambhanti. Evaṃ nānāyehi nāmarūpapaccayapariggahaṇena tīsu addhāsu kaṅkhaṃ vitaritvā ṭhitaṃ ñāṇaṃ **kaṅkhāvitaraṇavisuddhī**ti veditabbaṃ. **Dhammaṭṭhitiñāṇanti** **yathābhūtañāṇanti** **sammā dassananti** etassevādhivacanaṃ².
Vuttañhetam—

“Avijjā paccayo, saṅkhārā paccayasamuppannā, ubhopete dhammā paccayasamuppannāti paccayapariggahe paññā dhammaṭṭhitiñāṇaṃ”ti³.

“Aniccato manasikaronto katame dhamme yathābhūtaṃ jānāti passati, kathaṃ sammā dassanaṃ hoti, kathaṃ tadanvayena sabbe saṅkhārā aniccato sudiṭṭhā honti, kattha kaṅkhā pahīyati? Dukkhatopā-. Anattato manasikaronto katame dhamme yathābhūtaṃ jānāti passati -pa- kattha kaṅkhā pahīyatīti?

1. Abhi 1. 208 piṭṭhe.

2. Etasseva vevacanaṃ (Syā, Ka)

3. Paṭisaṃ 50 piṭṭhe.

Aniccato manasikaronto nimittam yathābhūtam jānāti passati, tena vuccati sammādassanam, evam tadanvayena sabbe saṅkhārā aniccato sudiṭṭhā honti, ettha kaṅkhā pahīyati. Dukkhatto manasikaronto pavattam yathābhūtam jānāti passati -pa-. Anattato manasikaronto nimittaṅca pavattaṅca yathābhūtam jānāti passati, tena vuccati sammādassanam, evam tadanvayena sabbe dhammā anattato sudiṭṭhā honti, ettha kaṅkhā pahīyati.

Yaṅca yathābhūtañāṇam yaṅca sammādassanam yā ca kaṅkhāvitarāṇā, ime dhammā nānatthā ceva nānābyañjanā ca, udāhu ekatthā byañjanameva nānanti? Yaṅca yathābhūtañāṇam yaṅca sammādassanam yā ca kaṅkhāvitarāṇā, ime dhammā ekatthā, byañjanameva nānan”ti¹.

Iminā pana ñāṇena samannāgato vipassako Buddhasāsane laddhassāso laddhapatiṭṭho niyatagatiko cūlasotāpanno² nāma hoti.

Tasmā bhikkhu sadā sato, nāmarūpassa sabbaso.
Paccaye pariggaṇheyya, kaṅkhāvitarāṇatthikoti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Kaṅkhāvitarāṇavisuddhiniddeso nāma

Ekūnavīsatiṃ paricchedo.

1. Paṭisam 258 piṭṭhe.

2. Cullasotāpanno (Sī)

20. Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesa

Sammasanañāṇakathā

692. Ayaṃ maggo, ayaṃ na maggoti evaṃ maggañca amaggañca ñatvā ṭhitaṃ ñāṇaṃ pana **maggāmaggañāṇadassanavisuddhi** nāma.

Taṃ sampādetukāmena **kalāpasammasanasankhātāya nayavipassanāya** tāva yogo karaṇīyo. Kasmā, āradhavi-passakassa obhāsādisambhava maggāmaggañāṇasambhavato. Āradhavi-passakassa hi obhāsādisu sambhūtesu maggāmaggañāṇaṃ hoti, vipassanāya ca kalāpasammasanaṃ ādi. Tasmā etaṃ kaṅkhāvitaraṇānantaraṃ uddiṭṭhaṃ. Apica yasmā tīraṇapariññāya vattamānāya¹ maggāmaggañāṇaṃ uppajjati, tīraṇapariññā ca ñātapariññānantarā, tasmāpi taṃ maggāmaggañāṇadassanavisuddhiṃ sampādetukāmena kalāpasammasane tāva yogo kātabbo.

693. Tatrāyaṃ vinicchayo—tisso hi lokiyapariññā ñātapariññā tīraṇapariññā pahānapariññā ca. Yā sandhāya vuttaṃ “abhiññāpaññā ñātaṭṭhe² ñāṇaṃ. Pariññāpaññā tīraṇaṭṭhe² ñāṇaṃ. Pahānapaññā pariccāgaṭṭhe² ñāṇaṃ”ti³. Tattha “ruppanalakkhaṇaṃ rūpaṃ, vedayitalakkhaṇā vedanā”ti evaṃ tesāṃ tesāṃ dhammānaṃ paccattalakkhaṇasallakkhaṇavasena pavattā paññā **ñātapariññā** nāma. “Rūpaṃ aniccaṃ, vedanā anicca”ti-ādinā nayena tesāmyeva dhammānaṃ sāmāññalakkhaṇaṃ āropetvā pavattā lakkhaṇārammaṇikavipassanā paññā **tīraṇapariññā** nāma. Tesuyeva pana dhammesu niccasaññā dipajahanavasena pavattā lakkhaṇārammaṇikavipassanā paññā **pahānapariññā** nāma.

Tattha saṅkhāraparicchedato paṭṭhāya yāva paccayapariggahā ñātapariññāya bhūmi. Etasmim hi antare dhammānaṃ paccattalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipaccaṃ hoti. Kalāpasammasanato pana paṭṭhāya yāva udayabbayānupassanā tīraṇapariññāya bhūmi. Etasmim hi antare sāmāññalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipaccaṃ hoti. Bhaṅgānupassanaṃ ādim katvā upari pahānapariññāya

1. Pavattamānāya (I)

2. Nātaṭṭhena (sabbattha)

3. Paṭisaṃ 84 piṭṭhe.

bhūmi. Tato paṭṭhāya hi aniccatō anupassanto niccasaññaṃ pajahati, dukkhato anupassanto sukhasaññaṃ, anattato anupassanto attasaññaṃ, nibbindanto nandiṃ, virajjanto rāgaṃ, nirodhento samudayaṃ, paṭinissajjanto ādānaṃ pajahatīti¹ evaṃ niccasaññādīpahānasādhikānaṃ sattannaṃ anupassanānaṃ ādhipaccaṃ. Iti imāsu tīsu pariññāsu saṅkhāraparicchedassa ceva paccayapariggahassa ca sādhitattā iminā yoginā ñātapariññāva adhigatā hoti, itarā ca adhigantabbā. Tena vuttam “yasmā tīraṇapariññāya vattamānāya maggāmaggaññaṃ uppajjati, tīraṇapariññā ca ñātapariññānantarā, tasmāpi taṃ maggāmaggaññadassanavisuddhiṃ sampādetukāmena kalāpasammasane tāva yogo kātabbo”ti.

694. Tatrāyaṃ Pāḷi—

“Kathaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ dhammānaṃ saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇaṃ? Yaṃkiñci rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ ajjhattaṃ vā -pa- yaṃ dūre santike vā, sabbaṃ rūpaṃ aniccatō vavatthapeti², ekaṃ sammasanaṃ. Dukkhatō vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ. Anattato vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ. Yā kāci vedanā -pa-. Yaṃkiñci viññāṇaṃ -pa-. Anattato vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ.

Cakkhuṃ -pa-. Jarāmaṇaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccatō vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ. Dukkhatō anattato vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ.

Rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccaṃ khayatṭhena, dukkhaṃ bhayatṭhena, anattā asārakatṭhenāti saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇaṃ. Vedanaṃ. Viññāṇaṃ. Cakkhuṃ -pa-. Jarāmaṇaṃ -pa- sammasane ñāṇaṃ.

Rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccaṃ saṅkhataṃ paṭiccasamuppannaṃ khayadhammaṃ vayadhammaṃ virāgadhammaṃ nirodhadhammanti saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇaṃ. Vedanaṃ. Viññāṇaṃ. Cakkhuṃ. Jarāmaṇaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccaṃ saṅkhataṃ -pa- nirodhadhammanti saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇaṃ.

1. Paṭisaṃ 55 piṭṭhe.

2. Vavatthapeti (Syā), vavattheti (Pāḷiyam)

Jātipaccayā jarāmarañam, asati jātiyā natthi jarāmarañanti saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇam. Atītampi addhānam, anāgatampi addhānam jātipaccayā jarāmarañam, asati jātiyā natthi jarāmarañanti saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇam. Bhavapaccayā jāti -pa- avijjāpaccayā saṅkhārā, asati avijjāyā natthi saṅkhārāti saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇam. Atītampi addhānam, anāgatampi addhānam avijjāpaccayā saṅkhārā, asati avijjāyā natthi saṅkhārāti saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇam.

Tam nātattḥena ñāṇam. Pajānanaṭṭhena paññā. Tena vuccati atītānāgatapaccuppannānam dhammānam saṅkhipitvā vavatthāne paññā sammasane ñāṇan”ti¹.

Ettha ca cakkhum -pa- jarāmarañanti iminā peyyālena dvārārammaṇehi saddhim dvārappavattā dhammā, pañcakkhandhā, cha dvārāni, cha ārammaṇāni, cha viññāṇāni, cha phassā, cha vedanā, cha saññā, cha cetanā, cha taṇhā, cha vitakkā, cha vicārā, cha dhātuyo, dasa kasiṇāni, dvattimsakoṭṭhāsā, dvādasāyatanāni, aṭṭhārāsa dhātuyo, bāvīsati indriyāni, tisso dhātuyo, nava bhavā, cattāri jhānāni, catasso appamaññā, catasso samāpattiyo, dvādasa paṭiccasamuppādaṅgānīti ime dhammārāsayo saṅkhittāti veditabbā.

Vuttam hetam Abhiññeyyaniddese—

“Sabbam bhikkhave abhiññeyyam. Kiñca bhikkhave sabbam abhiññeyyam? Cakkhu bhikkhave abhiññeyyam. Rūpā. Cakkhuvinnāṇam. Cakkhusamphasso. Yampidam cakkhusamphassapaccayā uppajjati vedayitam sukham vā dukkham vā adukkhamasukham vā, tampi abhiññeyyam. Sotam -pa-. Yampidam manosamphassapaccayā uppajjati vedayitam sukham vā dukkham vā adukkhamasukham vā, tampi abhiññeyyam.

Rūpam -pa- viññāṇam. Cakkhu -pa- mano. Rūpā -pa- dhammā. Cakkhuvinnāṇam -pa- manovinnāṇam. Cakkhusamphasso -pa- manosamphasso.

1. Paṭisam 51. 52 piṭṭhesu.

Cakkhusamphassajā vedanā -pa- manosamphassajā vedanā. Rūpasaññā -pa- dhammasaññā. Rūpasañcetanā -pa- dhammasañcetanā. Rūpataṇhā -pa- dhammataṇhā. Rūpavitakko -pa- dhammavitakko. Rūpavicāro -pa- dhammavicāro.

Pathavīdhātu -pa- viññāṇadhātu. Pathavīkasiṇaṃ -pa- viññāṇakasiṇaṃ. Kesā -pa- muttaṃ. Matthaluṅgaṃ.

Cakkhāyatanaṃ -pa- dhammāyatanaṃ. Cakkhudhātu -pa- manodhātu. Manoviññāṇadhātu. Cakkhundriyaṃ -pa- aññātāvindriyaṃ.

Kāmadhātu. Rūpadhātu. Arūpadhātu. Kāmabhavo. Rūpabhavo. Arūpabhavo. Saññābhavo. Asaññābhavo. Nevasaññānāsaññābhavo. Ekavokārabhavo. Catuvokārabhavo. Pañcavokārabhavo.

Paṭhamaṃ jhānaṃ -pa- catutthaṃ jhānaṃ. Mettācetovimutti -pa- upekkhācetovimutti. Ākāśānañcāyatanaśamāpatti -pa- nevasaññānāsaññā yatanasamāpatti. Avijjā abhiññeyyā -pa- jarāmaṇaṃ abhiññeyyaṃ”ti¹.

Taṃ tattha evaṃ vitthārena² vuttattā idha sabbaṃ peyyālena saṃkhittaṃ. Evaṃ saṃkhitte panettha ye lokuttarā dhammā āgatā, te asammasanupagattā imasmiṃ adhikāre na gahetabbā. Yepi ca sammasanupagā, tesu **ye yassa pākaṭṭhonti sukhena pariggahaṃ gacchanti, tesu tena sammasanaṃ ārabhitabbaṃ.**

695. Tatrāyaṃ khandhavasena ārabbhavidhānayojanā—yaṃkiñci rūpaṃ -pa- sabbaṃ rūpaṃ aniccato vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ. Dukkhatō anattato vavatthapeti, ekaṃ sammasananti. Ettāvataṃ ayaṃ bhikkhu “yaṃkiñci rūpaṃ”ti evaṃ aniyamaniddiṭṭhaṃ sabbampi rūpaṃ atītattikena ceva catūhi ca ajjhattādidukehī ekādasahi okāsehi paricchinditvā sabbaṃ rūpaṃ aniccato vavatthapeti, aniccanti sammasati.

1. Paṭisaṃ 6. 9 piṭṭhesu; Saṃ 2. 258 piṭṭhe tannissayapāḷi.

2. Vitthāretvā (Syā, I, Ka)

Kathaṃ? Parato vuttanayena. Vuttañhetam—“rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ **aniccaṃ khayaṭṭhena**”¹.

Tasmā esa yaṃ **atītaṃ** rūpaṃ, taṃ yasmā atīteyeva khīṇaṃ, nayimaṃ bhavaṃ sampattanti aniccaṃ khayaṭṭhena.

Yaṃ **anāgataṃ** anantarabhava nibbattissati, tampi tattheva khīyissati, na tato paraṃ bhavaṃ gamissatīti aniccaṃ khayaṭṭhena.

Yaṃ **paccuppannaṃ** rūpaṃ, tampi idheva khīyati, na ito gacchatīti aniccaṃ khayaṭṭhena.

Yaṃ **ajjhataṃ**, tampi ajjhattameva khīyati, na bahiddhābhāvaṃ gacchatīti aniccaṃ khayaṭṭhena.

Yaṃ **bahiddhā -pa- oḷārikaṃ -pa- sukhumaṃ -pa- hīnaṃ -pa- paṇītaṃ -pa- dūre -pa- santike**, tampi tattheva khīyati, na dūrabhāvaṃ gacchatīti aniccaṃ khayaṭṭhena²ti sammasati.

Idaṃ sabbampi “aniccaṃ khayaṭṭhena”²ti etassa vasena ekaṃ sammasanaṃ. Bhedato pana ekādasavidhaṃ hoti.

Sabbameva ca taṃ **dukkhaṃ** bhayaṭṭhena. **Bhayaṭṭhena**ti sappaṭibhayatāya. Yañhi aniccaṃ, taṃ bhayāvahaṃ hoti Sīhōpamasutte² devānaṃ viya. Iti idampi “dukkhaṃ bhayaṭṭhena”²ti etassa vasena ekaṃ sammasanaṃ. Bhedato pana ekādasavidhaṃ hoti.

Yathā ca dukkhaṃ, evaṃ sabbampi taṃ **anattā** asāraṇaṭṭhena. **Asāraṇaṭṭhena**ti “attā nivāsī kārako vedako sayamaṃvasī”²ti evaṃ parikkappitassa attasārassa abhāvena. Yañhi aniccaṃ, dukkhaṃ, taṃ³ attanopi aniccataṃ vā udayabbayapīḷanaṃ vā vāretuṃ⁴ na sakkoti, kuto tassa kārakādibhāvo. Tenāha “rūpañca hidaṃ bhikkhave attā abhaviṣsa. Nayidaṃ rūpaṃ ābādhāya samvatteyyā”²ti-ādi⁵. Iti idampi “anattā

1. Paṭisaṃ 51 piṭṭhe.

2. Saṃ 2. 70; Am 342 piṭṭhesu.

3. Yaṃ hi aniccaṃ taṃ dukkhaṃ (Sī, Syā, I), yañhi aniccaṃ, taṃ dukkhaṃ, taṃ (Ka)

4. Dhāretuṃ (Ka)

5. Saṃ 2. 55 piṭṭhe.

asāraḱaṭṭhenā”ti etassa vasena ekaṃ sammasanaṃ. Bhedato pana ekādasavidhaṃ hoti. Esa nayo vedanādīsu.

696. Yampana aniccaṃ, taṃ yasmā niyamato saṅkhatādibhedam hoti. Tenassa pariyāyadassanattam, nānākārehi vā manasikārappavattidassanattam “rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccaṃ saṅkhatam paṭiccasamuppannaṃ khayadhammaṃ vayadhammaṃ virāgadhammaṃ nirodhadhammaṃ”ti puna Pāḷi vuttā. Esa nayo vedanādīsūti.

Cattārīsākāra-anupassanā

697. So tasseva pañcasu khandhesu aniccadukkhānattasammasanassa thirabhāvattāya, yaṃ taṃ Bhagavatā “katamehi cattārīsāya ākārehi anulomikaṃ khantiṃ paṭilabhati, katamehi cattārīsāya ākārehi sammattaniyāmaṃ okkamati”ti¹ etassa Vibhaṅge—

“Pañcakkhandhe aniccato, dukkhato, rogato, gaṇḍato, sallato, aghato, ābādhato, parato, palokato, itito, upaddavato, bhayato, upasaggato, calato, pabhaṅguto, addhuvato, atāṇato², aleṇato, asaraṇato, rittato, tucchato, suññato, anattato, ādīnavato, vipariṇāmadhammato, asārakato, aghamūlato, vadhakato, vibhavato, sāsavato, saṅkhatato, mārāmisato, jātidhammato, jarādhammato, byādhidhammato, maraṇadhammato, sokadhammato, paridevadhammato, upāyāsadhammato, saṅkilesikadhammato”ti¹—

Cattārīsāya ākārehi,

“Pañcakkhandhe aniccato passanto anulomikaṃ khantiṃ paṭilabhati. Pañcannaṃ khandhānaṃ nirodho niccaṃ nibbānanti passanto sammattaniyāmaṃ okkamati”ti-ādīnā¹ nayena,

Anulomañāṇaṃ vibhajantena pabhedato aniccādisammasanaṃ vuttaṃ. Tassāpi vasena ime pañcakkhandhe sammasati.

1. Paṭisaṃ 411 piṭṭhe.

2. Attāṇato (Ka-Sī)

698. Kathaṃ? So hi ekekaṃ khandhaṃ anaccantikātāya,¹ ādi-
 antavantatāya ca **aniccato**. Uppādavayapaṭipīlanatāya, dukkhavatthutāya ca
dukkhato. Paccayayāpaniyatāya, rogamūlatāya ca **rogato**.
 Dukkhatāsūlayogitāya, kilesāsucipaggharaṇatāya, uppādarābhāṅgehi
 uddhumāta²paripakkapabhinnatāya ca **gaṇḍato**. Piḷājanakatāya,
 antotudanatāya, dunnīharaṇiyatāya ca **sallato**. Vigarahaṇiyatāya, avadḍhi-
 āvahanatāya, aghavatthutāya ca **aṅghato**. Aseribhāvajanakatāya,
 ābādhapadaṭṭhānatāya ca **ābādhato**. Avasatāya, avidheyyatāya ca **parato**.
 Byādhijarāmarāṇehi palujjanatāya **palokato**. Anekabyasanāvahanatāya **ītito**.
 Aviditānaṃyeva vipulānaṃ anattānaṃ āvahanato, sabbupaddavavatthutāya
 ca **upaddavato**. Sabbabhayānaṃ ākaratāya, dukkhavūpasamasankhātassa
 paramassāsassa paṭipakkhabhūtātāya ca **bhayato**. Anekehi anatthehi
 anubaddhatāya³, dosūpasatṭhatāya⁴, upasaggo viya anadhivāsanārahatāya ca
upasaggato. Byādhijarāmarāṇehi ceva lābhālābhādīhi⁵ ca lokadhammehi
 pacalitatāya **calato**. Upakkamena ceva sarasena ca
 pabhaṅgupagamasīlatāya **pabhaṅguto**. Sabbāvatthanipātītāya,
 thirabhāvassa ca abhāvatāya **addhuvato**. Atāyanatāya ceva,
 alabbhaneyyakhematāya ca **atāṇato**. Allīyitum anarahatāya, allīnānampi ca
 leṇakiccākāritāya **aleṇato**. Nissitānaṃ bhayasārakattābhāvena **asaraṇato**.
 Yathāparikappitehi dhuvasubhasukhattabhāvehi rittatāya **rittato**. Rittatāyeva
 tucchato appakattā vā, appakampi hi loke tucchanti vuccati.
 Sāminivāsikārakavedakādhiṭṭhāyavirahitatāya **suññato**. Sayaṅca
 assāmikabhāvādītāya **anattato**. Pavattidukkhatāya, dukkhassa ca ādīnavatāya
ādīnavato, atha vā ādīnaṃ vāti gacchati pavattatīti-ādīnavo,
 kapaṇamanussassetānaṃ adhivacanānaṃ, khandhāpi ca kapaṇāyevāti-
 ādīnavasadisatāya **ādīnavato**. Jarāya ceva maraṇena cāti dvedhā
 pariṇāmapakatītāya **vipariṇāmadhammato**. Dubbalatāya, pheggu viya
 sukhabhaṅganīyatāya ca **asārakato**. Aghahetutāya **aghamūlato**.

1. Aniccantikātāya (Sī, Ka)

2. Uddhumātaka- (Sī, Syā, Ka)

3. Anubandhatāya (Syā, I, Ka)

4. Dosūpasattatāya (Ka)

5. Lābhādīhi (Sī, Ka)

Mittamukhasapatto viya vissāsaghātītāya **vadhakato**. Vigatabhavatāya, vibhavasambhūtātāya ca **vibhavato**. Āsavapadaṭṭhānatāya **sāsavato**. Hetupaccayehi abhisāṅkhatatāya **saṅkhatato**. Maccumārakilesamārānaṃ āmisabhūtātāya **mārāmisato**. Jātijarābyādhimaraṇapakatītāya **jātijarābyādhimaraṇadhammato**. Sokaparideva-upāyāsahetutāya **sokaparideva-upāyāsadhammato**. Taṇhādiṭṭhiduccaritasāṅkilesānaṃ visayadhammatāya **saṅkilesikadhammatoti** evaṃ pabhedato vuttassa aniccādisammasanassa vasena sammasati.

Ettha hi aniccato, palokato, calato, pabhaṅguto, addhuvato, vipariṇāmadhammato, asārakato, vibhavato, saṅkhatato, maraṇadhammatoti ekekasmim̐ khandhe dasa dasa katvā paññāsa **aniccānupassanāni**. Parato, rittato, tucchato, suññato, anattatoti ekekasmim̐ khandhe pañca pañca katvā pañcavīsati **anattānupassanāni**. Sesāni dukkhato, rogatoti-ādīni ekekasmim̐ khandhe pañcavīsati pañcavīsati katvā pañcavīsatisatāṃ **dukkhānupassanāni**.

Iccassa iminā dvisatabhedena aniccādisammasanena pañcakkhandhe sammasato taṃ nayavipassanāsaṅkhātāṃ aniccadukkhānattasammasanaṃ thiraṃ hoti. Idaṃ tāvettha Pālinayānusārena sammasanārambhavidhānaṃ.

Indriyatikkhakāraṇanavaka

699. Yassa pana evaṃ nayavipassanāya yogaṃ karotopi nayavipassanā na sampajjati, tena “navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavanti— uppannuppannānaṃ saṅkhārānaṃ khayameva passati, tattha ca sakkaccakiriyāya sampādeti, sātaccakiriyāya sampādeti, sappāyakiriyāya sampādeti, samādhissa ca nimittaggāhena, bojjhaṅgānaṃ anupavattanatāya, kāye ca jīvite ca anapekkhataṃ upaṭṭhāpeti, tattha ca abhibhuyya nekkhammena, antarā ca abyosānenā”¹ evaṃ vuttānaṃ navannaṃ ākāraṇaṃ vasena indriyāni tikkhāni katvā **Pathavīkasiṇaniddese** vuttanayena² satta asappāyāni vajjetvā satta sappāyāni sevamānena kālena rūpaṃ sammasitabbaṃ, kālena arūpaṃ. Rūpaṃ sammasantena rūpassa nibbatti passitabbā.

1. Accosānenāti (Sī)

2. Visuddhi 1. 123 piṭṭhe.

Rūpanibbattipassanākāra

700. Seyyathidaṃ—idaṃ rūpaṃ nāma kammādivasena catūhi kāraṇehi nibbattati. Tattha sabbesaṃ sattānaṃ rūpaṃ nibbattamānaṃ paṭhamaṃ kammato nibbattati. Paṭisandhikkhaṇeḃeva hi gabbhaseyyakānaṃ tāva tisantativasena vatthukāyabhāvadasakasaṅkhātāni timsa rūpāni nibbattanti, tāni ca kho paṭisandhicittassa uppādakkhaṇeḃeva. Yathā ca uppādakkhaṇe, tathā ṭhitikkhaṇeḃi bhaṅgakkhaṇeḃi.

Tattha rūpaṃ dandhanirodhaṃ garuparivatti, cittaṃ khippanirodhaṃ lahuparivatti. Tenāha “nāhaṃ bhikkhave aññaṃ ekadhammampi samanupassāmi, yaṃ evaṃ lahuparivattaṃ yathayidaṃ bhikkhave cittaṃ”¹. Rūpe dharanteḃeva hi soḷasavāre bhavaṅgacittaṃ uppajjitvā nirujjhati. Cittaṃ uppādakkhaṇopi ṭhitikkhaṇopi bhaṅgakkhaṇopi ekasadisā. Rūpassa pana uppādabhaṅgakkhaṇāḃeva lahukā, tehi sadisā. ṭhitikkhaṇo pana mahā, yāva soḷasa cittaṃ uppajjitvā nirujjhanti, tāva vattati. Paṭisandhicittassa uppādakkhaṇe uppannaṃ ṭhānappattaṃ purejātaṃ vatthum nissāya dutiyaṃ bhavaṅgaṃ uppajjati. Tena saddhiṃ uppannaṃ ṭhānappattaṃ purejātaṃ vatthum nissāya tatiyaṃ bhavaṅgaṃ uppajjati. Iminā nayena yāvatāyukaṃ cittaḃpavatti veditabbā. Āsannamaḃassa pana ekameva ṭhānappattaṃ purejātaṃ vatthum nissāya soḷasa cittaṃ uppajjanti.

Paṭisandhicittassa uppādakkhaṇe uppannaṃ rūpaṃ paṭisandhicittato uddhaṃ soḷasamena cittena saddhiṃ nirujjhati. ṭhānakkhaṇe uppannaṃ sattarasamassa uppādakkhaṇena saddhiṃ nirujjhati. Bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ sattarasamassa ṭhānakkhaṇaṃ patvā nirujjhati. Yāva pavatti nāma atthi, evameva pavattati. Opaḃātikānaḃpi sattaḃantativasena sattaḃtirūpāni evameva pavattanti.

701. Tattha kammaṃ, kammasamuṭṭhānaṃ, kammaḃaccayaṃ, kammaḃaccayaḃcittasamuṭṭhānaṃ, kammaḃaccaya-āhārasamuṭṭhānaṃ, kammaḃaccaya-utusamuṭṭhānanti esa vibhāgo veditabbo. Tattha **kammaṃ** nāma kusalākusalacetanā. **Kammasamuṭṭhānaṃ** nāma vipākakkhandhā ca, cakkhudasaḃkādisamasattatirūpaṅca. **Kammaḃaccayaṃ** nāma tadeva, kammaṃ hi kammasamuṭṭhānaḃsa upatthambhakaḃaccayaopi hoti. **Kammaḃaccayaḃcittasamuṭṭhānaṃ** nāma vipākacittasamuṭṭhānaṃ rūpaṃ. **Kammaḃaccaya-āhārasamuṭṭhānaṃ** nāma

1. Am 1. 9 piṭṭhe.

kammasamuṭṭhānarūpesu ṭhānappattā oḷā aññaṃ ojaṭṭhamakaṃ samuṭṭhāpeti, tatrāpi oḷā ṭhānaṃ patvā aññanti evaṃ catasso vā pañca vā pavattiyo ghaṭeti. **Kammappaccaya-utusamuṭṭhānaṃ** nāma kammajatejodhātu ṭhānappattā utusamuṭṭhānaṃ ojaṭṭhamakaṃ samuṭṭhāpeti, tatrāpi utu aññaṃ ojaṭṭhamakanti evaṃ catasso vā pañca vā pavattiyo ghaṭeti. Evaṃ tāva **kammajarūpassa nibbatti** passitabbā.

702. Cittajesupi cittaṃ, cittasamuṭṭhānaṃ, cittaappaccayaṃ, cittaappaccaya-āhārasamuṭṭhānaṃ, cittaappaccaya-utusamuṭṭhānanti esa vibhāgo veditabbo. Tattha **cittaṃ** nāma ekūnanavuticittāni.

Tesu dvattiṃsa cittāni, chabbīse'kūnavīsati.

Soḷasa rūpiriyāpatha-viññattijanakā matā.

Kāmāvacarato hi aṭṭha kusalāni, dvādasākusalāni, manodhātuvajjā dasa kiriyā, kusalakiriyato dve abhiññācittānīti dvattiṃsa cittāni rūpaṃ, iriyāpathaṃ, viññattiṃca janenti. Vipākavajjāni sesadasarūpāvacarāni, aṭṭha arūpāvacarāni, aṭṭha lokuttaracittānīti chabbīsati cittāni rūpaṃ, iriyāpathaṃca janayanti, na viññattim. Kāmāvacare dasa bhavaṅgacittāni, rūpāvacare pañca, tisso manodhātuyo, ekā vipākāhetuka manoviññāṇadhātu somanassasahagatāti ekūnavīsati cittāni rūpameva janayanti, na iriyāpathaṃ, na viññattim. Dvepañcaviññāṇāni, sabbasattānaṃ paṭisandhicittaṃ, khīṇāsavānaṃ cuticittaṃ, cattāri āruppavipākānīti soḷasacittāni neva rūpaṃ janayanti, na iriyāpathaṃ, na viññattim. Yāni cettha rūpaṃ janenti, tāni na ṭhitikkhaṇe, bhaṅgakkhaṇe vā¹, tadā hi cittaṃ dubbalaṃ hoti. Uppādakkhaṇe pana balavaṃ, tasmā taṃ tadā purejātaṃ vatthum nissāya rūpaṃ samuṭṭhāpeti.

Cittasamuṭṭhānaṃ nāma tayo arūpino khandhā, “saddanavakaṃ, kāyaviññatti, vacīviññatti, ākāśadhātu, lahutā, mudutā, kammaññatā, upacayo, santati”ti sattarasavidhaṃ rūpaṃca. **Cittaappaccayaṃ** nāma “pacchājātā cittacetasiḷā dhammā purejātassa imassa kāyassā”ti² evaṃ vuttaṃ catusamuṭṭhānarūpaṃ. **Cittaappaccaya-āhārasamuṭṭhānaṃ** nāma cittasamuṭṭhānarūpesu

1. Na bhaṅgakkhaṇe vā (Ka)

2. Paṭṭhāna 1. 7 piṭṭhe.

ṭhānappattā oḷā aññaṃ ojaṭṭhamakaṃ samuṭṭhāpeti, evaṃ dve tisso pavattiyo ghaṭeti. **Cittapaccaya-utusamuṭṭhānaṃ** nāma cittasamuṭṭhāno utu ṭhānappatto aññaṃ ojaṭṭhamakaṃ samuṭṭhāpeti, evaṃ dve tisso pavattiyo ghaṭeti. Evaṃ **cittajarūpassa nibbatti** passitabbā.

703. Āhārajesupi āhāro, āhārasamuṭṭhānaṃ, āhārapaccayaṃ, āhārapaccaya-āhārasamuṭṭhānaṃ, āhārapaccaya-utusamuṭṭhānanti esa vibhāgo veditabbo. Tattha **āhāro** nāma kabaḷikāro āhāro. **Āhārasamuṭṭhānaṃ** nāma upādiṇṇaṃ kammajarūpaṃ paccayaṃ labhitvā tattha patiṭṭhāya ṭhānappattāya oḷāya samuṭṭhāpitaṃ ojaṭṭhamakaṃ, ākāśadhātu, lahutā, mudutā, kammaññatā, upacayo, santatīti cuddasavidhaṃ rūpaṃ. **Āhārapaccayaṃ** nāma “kabaḷikāro āhāro imassa kāyassa āhārapaccayena paccayo”¹ evaṃ vuttaṃ catusamuṭṭhānarūpaṃ. **Āhārapaccaya-āhārasamuṭṭhānaṃ** nāma āhārasamuṭṭhānesu rūpesu ṭhānappattā oḷā aññaṃ ojaṭṭhamakaṃ samuṭṭhāpeti, tatrāpi oḷā aññanti evaṃ dasa dvādasa vāre pavattiṃ ghaṭeti. Ekadivasam paribhuttāhāro sattāhampi upatthambheti. Dibbā pana oḷā ekamāsaṃ dvemāsampi upatthambheti. Mātārā paribhuttāhāropi dārakassa sarīraṃ pharivā rūpaṃ samuṭṭhāpeti. Sarīre makkhitāhāropi rūpaṃ samuṭṭhāpeti. Kammajāhāro upādiṇṇakāhāro nāma. Sopi ṭhānappatto rūpaṃ samuṭṭhāpeti, tatrāpi oḷā aññaṃ samuṭṭhāpetīti evaṃ catasso vā pañca vā pavattiyo ghaṭeti. **Āhārapaccaya-utusamuṭṭhānaṃ** nāma āhārasamuṭṭhānā tejodhātu ṭhānappattā utusamuṭṭhānaṃ ojaṭṭhamakaṃ samuṭṭhāpeti. Tatrāyaṃ āhāro āhārasamuṭṭhānānaṃ janako hutvā paccayo hoti, sesānaṃ nissayāhāra-atthi-avigatavasenāti evaṃ **āhārajarūpassa nibbatti** passitabbā.

704. Utujesupi utu, utusamuṭṭhānaṃ, utupaccayaṃ, utupaccaya-utusamuṭṭhānaṃ, utupaccaya-āhārasamuṭṭhānanti esa vibhāgo veditabbo. Tattha **utu** nāma catusamuṭṭhānā tejodhātu, uṇha-utu sīta-utūti evaṃ panesa duvidho hoti. **Utusamuṭṭhānaṃ** nāma catusamuṭṭhāno utu upādiṇṇakaṃ paccayaṃ labhitvā ṭhānappatto sarīre rūpaṃ samuṭṭhāpeti. Tam saddanavakaṃ,

1. Paṭṭhāna 1. 7 piṭṭhe.

ākāsadhātu, lahutā, mudutā, kammaññatā, upacayo, santatī
 pannarasavidham hoti. **Utupaccayam** nāma utu catusamuṭṭhānikarūpānam
 pavattiyā ca vināsassa ca paccayo hoti. **Utupaccaya-utusamuṭṭhānam** nāma
 utusamuṭṭhānā tejodhātu ṭhānappattā aññam ojaṭṭhamakam samuṭṭhāpeti,
 tatrāpi utu aññanti evam dīghampi addhānam anupādiṇṇapakkhe thatvāpi
 utusamuṭṭhānam pavattatiyeva. **Utupaccaya-āhārasamuṭṭhānam** nāma
 utusamuṭṭhānā ṭhānappattā oja aññam ojaṭṭhamakam samuṭṭhāpeti, tatrāpi
 oja aññanti evam dasa dvādasa vāre pavattim ghaṭeti. Tatrāyam utu
 utusamuṭṭhānānam janako hutvā paccayo hoti, sesānam nissaya atthi
 avigatavasenāti evam **utujarūpassa nibbatti** passitabbā. Evañhi rūpassa
 nibbattim passanto kālena rūpam sammasati nāma.

Arūpanibbattipassanākāra

705. Yathā ca rūpam sammasantena rūpassa, evam arūpam
 sammasantenapi arūpassa nibbatti passitabbā. Sā ca kho ekāsīti
 lokiyacittuppādaseneva.

Seyyathidam—idañhi arūpam nāma purimabhava āyūhitakammavasena
 paṭisandhiyam tāva ekūnavīsaticittuppādappabhedam nibbattati.
 Nibbattanākāro panassa Paṭiccasamuppādaniddese vuttanayeneva veditabbo.
 Tadeva paṭisandhicittassa anantaracittato paṭṭhāya bhavaṅgavasena,
 āyupariyosāne cutivasena. Yam tattha kāmāvacaram, tam chasu dvāresu
 balavārammaṇe tadārammaṇavasena.

Pavatte pana asambhinnattā cakkhussa āpāthagatattā rūpānam
 ālokasannissitam manasikārahetaṅkam cakkhuviññāṇam nibbattati saddhim
 sampayuttadhammehi. Cakkhupasādassa hi ṭhitikkhaṇe ṭhitippattameva
 rūpam cakkhum ghaṭṭeti. Tasmim ghaṭṭite dvikkhattum bhavaṅgam
 uppajjitvā nirujjhati. Tato tasmimyeva ārammaṇe kiriyamanodhātu
 āvajjanakiccam sādhayamānā uppajjati. Tadanantaram tadeva rūpam
 passamānam kusalavipākam akusalavipākam vā cakkhuviññāṇam. Tato
 tadeva rūpam sampaṭicchamānā vipākamanodhātu. Tato tadeva rūpam
 santīrayamānā vipākāhetukamanoviññāṇadhātu. Tato tadeva rūpam
 vavathāpayamānā kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu

upekkhāsahagatā. Tato paraṃ kāmāvacarakusalākusalakiriyacittesu ekaṃ vā upekkhāsahagatāhetukaṃ cittaṃ pañca satta vā javanāni. Tato kāmāvacarasattānaṃ ekādasasu tadārammaṇacittesu javanānurūpaṃ yaṃkiñci tadārammaṇanti. Esa nayo sesadvāresupi. Manodvāre pana mahaggatacittānipi uppajjantīti. Evaṃ chasu dvāresu **arūpassa nibbatti** passitabbā. Evañhi arūpassa nibbattiṃ passanto kālena arūpaṃ sammasati nāma.

Evaṃ kālena rūpaṃ kālena arūpaṃ sammasitvāpi tilakkhaṇaṃ āropetvā anukkamena paṭipajjamāno eko paññābhāvanāṃ sampādeti.

Rūpasattakasammasanakathā

706. Aparo rūpasattaka-arūpasattakavasena tilakkhaṇaṃ āropetvā saṅkhāre sammasati. Tattha ādānanikkhepanato, vayovuḍḍhatthaṅgamato,¹āhāramayato, utumayato, kammajato, cittasamuṭṭhānato, dhammatārūpatoti imehi ākārehi āropetvā sammasanto rūpasattakavasena āropetvā sammasati nāma. Tenāhu porāṇā—

“Ādānanikkhepanato, vayovuḍḍhatthagāmito.

Āhārato ca ututo, kammato cāpi cittato.

Dhammatārūpato satta, vitthārena vipassatī”ti.

Tattha **ādānanti** paṭisandhi. **Nikkhepananti** cuti. Iti yogāvacarō imehi **ādānanikkhepehi** ekaṃ vassasataṃ paricchinditvā saṅkhāresu tilakkhaṇaṃ āropeti. Kathaṃ? Etthantare sabbe saṅkhārā aniccā. Kasmā? Uppādavayavattito², vipariṇāmato, tāvakālikato, niccapaṭikkhepato ca. Yasmā pana uppannā saṅkhārā ṭhitim pāpuṇanti, ṭhitiyaṃ jarāya kilamanti, jaraṃ patvā avassam³ bhijjanti, tasmā abhiṇhasampaṭipīlanato, dukkhamato dukkhatthuto, sukhapāṭikkhepato ca dukkhā. Yasmā ca “uppannā saṅkhārā ṭhitim mā pāpuṇantu, ṭhānappattā mā jīrantu, jarappattā mā bhijjantū”ti imesu

1. Vayovuḍḍhatthagāmito (Sī), vayovuḍḍhatthagamato (Syā, I)

2. Uppādavayavattito (Sī), uppādavayavattito (Syā, Ka)

3. Avasā (I)

tīsu ṭhānesu kassaci vasavattibhāvo natthi, suññā tena vasavattanākārena, tasmā suññato, assāmikato, avasavattito, attapaṭikkhepato ca anattāti¹. (1)

707. Evaṃ ādānanikkhepanavasena vassasataparicchinne rūpe tilakkhaṇaṃ āropetvā tato paraṃ **vayovuḍḍhatthaṅgamato** āropeti. Tattha **vayovuḍḍhatthaṅgamo** nāma vayavasena vuḍḍhassa vadḍhitassa² rūpassa atthaṅgamo. Tassa vasena tilakkhaṇaṃ āropetīti attho.

Kathaṃ? So tameva vassasataṃ paṭhamavayena majjhimavayena pacchimavayenāti tīhi veyehi paricchindati. Tattha ādito tettiṃsa vassāni paṭhamavayo nāma. Tato catuttiṃsa majjhimavayo nāma. Tato tettiṃsa pacchimavayo nāmāti. Iti imehi tīhi veyehi paricchinditvā, “paṭhamavaye pavattaṃ rūpaṃ majjhimavayaṃ appatvā tattheva nirujjhati, tasmā taṃ aniccaṃ. Yadaniccaṃ, taṃ dukkhaṃ. Yaṃ dukkhaṃ, tadanattā. Majjhimavaye pavattarūpampi pacchimavayaṃ appatvā tattheva nirujjhati, tasmā tampi aniccaṃ dukkhamanattā. pacchimavaye tettiṃsa vassāni pavattarūpampi maraṇato paraṃ gamanasamatthaṃ nāma natthi, tasmā tampi aniccaṃ dukkhamanattā”ti tilakkhaṇaṃ āropeti.

708. Evaṃ **paṭhamavayādivasena** vayovuḍḍhatthaṅgamato tilakkhaṇaṃ āropetvā puna “mandadasakaṃ, khiḍḍādasakaṃ, vaṇṇadasakaṃ, baladasakaṃ, paññādasakaṃ, hānidasakaṃ, pabbhāradasakaṃ, vaṅkadasakaṃ, momūhadasakaṃ, sayanadasakan”ti imesaṃ **dasannaṃ dasakānaṃ vasena** vayovuḍḍhatthaṅgamato tilakkhaṇaṃ āropeti.

Tattha dasakesu tāva vassasatajīvino puggalassa paṭhamāni dasavassāni **mandadasakaṃ** nāma, tadā hi so mando hoti capalo kumārako. Tato parāni dasa **khiḍḍādasakaṃ** nāma, tadā hi so khiḍḍāratibahulo hoti. Tato parāni dasa **vaṇṇadasakaṃ** nāma, tadā hissa vaṇṇāyatanaṃ vepullaṃ pāpuṇāti. Tato parāni dasa **baladasakaṃ** nāma, tadā hissa balañca thāmo ca vepullaṃ pāpuṇāti. Tato parāni dasa **paññādasakaṃ** nāma, tadā hissa paññā suppatiṭṭhitā hoti, pakatiyā kira

1. Anattā (Sī, I, Ka)

2. Vuḍḍhitassa (Syā, Ka)

dubbalapaññassāpi¹ tasmim̄ kāle appamattakā² paññā uppajjatiyeva. Tato parāni dasa **hānidasakaṃ** nāma, tadā hissa khiḍḍārativaṇṇabalapaññā pariḥāyanti. Tato parāni dasa **pabbhāradasakaṃ** nāma, tadā hissa attabhāvo purato pabbhāro hoti. Tato parāni dasa **vaṅkadasakaṃ** nāma, tadā hissa attabhāvo naṅgalakoṭi viya vaṅko hoti. Tato parāni dasa **momūhadasakaṃ** nāma. Tadā hi so momūho hoti, kataṃ kataṃ pamussati³. Tato parāni dasa **sayanadasakaṃ** nāma, vassasatiko hi sayanabahulova hoti.

Tatrāyaṃ yogī etesaṃ dasakānaṃ vasena vayovuḍḍhatthaṅgamato tilakkhaṇaṃ āropetuṃ iti paṭisañcikkhati—“paṭhamadasake pavattarūpaṃ dutiyadasakaṃ appatvā tattheva nirujjhati, tasmā taṃ aniccaṃ dukkhamanattā. Dutiyadasake -pa- navamadasake pavattarūpaṃ dasamasakaṃ appatvā tattheva nirujjhati, Dasamadasake pavattarūpaṃ punabbhavaṃ appatvā idheva nirujjhati, tasmā tampi aniccaṃ dukkhamanattā”ti tilakkhaṇaṃ āropeti.

709. Evaṃ dasakavasena vayovuḍḍhatthaṅgamato tilakkhaṇaṃ āropetvā puna tadeva vassasataṃ pañcapanāvassavasena vīsatikoṭṭhāse katvā vayovuḍḍhatthaṅgamato tilakkhaṇaṃ āropeti. Kathaṃ? So hi iti paṭisañcikkhati—“paṭhame vassapañcake pavattarūpaṃ dutiyaṃ vassapañcakaṃ appatvā tattheva nirujjhati, tasmā taṃ aniccaṃ dukkhamanattā. Dutiye vassapañcake pavattarūpaṃ tatiyaṃ -pa- ekūnavīsatime vassapañcake pavattarūpaṃ vīsatimaṃ vassapañcakaṃ appatvā tattheva nirujjhati. Vīsatime vassapañcake pavattarūpaṃ maraṇato paraṃ gamanasamatthaṃ nāma natthi, tasmā tampi aniccaṃ dukkhamanattā”ti.

Evaṃ vīsatikoṭṭhāsavasena vayovuḍḍhatthaṅgamato tilakkhaṇaṃ āropetvā puna pañcavīsatikoṭṭhāse katvā catunnaṃ catunnaṃ vassānaṃ vasena āropeti. Tato tettiṃsa koṭṭhāse katvā tiṇṇaṃ tiṇṇaṃ vassānaṃ vasena, paññāsa koṭṭhāse katvā dvinnaṃ dvinnaṃ vassānaṃ vasena, satamaṃ koṭṭhāse katvā ekekavassavasena. Tato ekaṃ vassaṃ

1. Duppaññassāpi (Sī, Syā)

2. Appamattikāpi (Sī, Syā)

3. Pammussati (Sī, Syā), sammussati (I)

tayo koṭṭhāse katvā vassānahemantagimhesu tīsu utūsu ekeka-utuvāsena tasmim vayovuḍḍhatthaṅgamarūpe tilakkhaṇaṃ āropeti.

Kathaṃ? “**Vassāne** catumāsāṃ pavattarūpaṃ hemantaṃ appatvā tattheva niruddha. **Hemante** pavattarūpaṃ gimhaṃ appatvā tattheva niruddhaṃ. **Gimhe** pavattarūpaṃ puna vassānaṃ appatvā tattheva niruddhaṃ, tasmā taṃ aniccaṃ dukkhamanattā”ti. Evaṃ āropetvā puna ekaṃ vassaṃ cha koṭṭhāse katvā—“**vassāne** dvemāsāṃ pavattarūpaṃ saradaṃ appatvā tattheva niruddhaṃ. **Sarade** pavattarūpaṃ hemantaṃ. **Hemante** pavattarūpaṃ sisiraṃ. **Sisire** pavattarūpaṃ vasantaṃ. **Vasante** pavattarūpaṃ gimhaṃ. **Gimhe** pavattarūpaṃ puna vassānaṃ appatvā tattheva niruddhaṃ, tasmā aniccaṃ dukkhamanattā”ti evaṃ tasmim vayovuḍḍhatthaṅgamarūpe tilakkhaṇaṃ āropeti.

Evaṃ āropetvā tato kāḷajujhavasena—“kāḷe pavattarūpaṃ juṅhaṃ appatvā. Juṅhe pavattarūpaṃ kāḷaṃ appatvā tattheva niruddhaṃ, tasmā aniccaṃ dukkhamanattā”ti tilakkhaṇaṃ āropeti. Tato rattindivavasena—“rattiṃ pavattarūpaṃ divasaṃ appatvā tattheva niruddhaṃ. Divasaṃ pavattarūpampi rattiṃ appatvā tattheva niruddhaṃ, tasmā aniccaṃ dukkhamanattā”ti tilakkhaṇaṃ āropeti. Tato tadeva rattindivaṃ pubbaṅhādivasena cha koṭṭhāse katvā—“pubbaṅhe pavattarūpaṃ majjhanhaṃ appatvā. Majjhanhe pavattarūpaṃ sāyanhaṃ. Sāyanhe pavattarūpaṃ paṭhamayāmaṃ. Paṭhamayāme pavattarūpaṃ majjhimayāmaṃ. Majjhimayāme pavattarūpaṃ pacchimayāmaṃ appatvā tattheva niruddhaṃ. Pacchimayāme pavattarūpaṃ puna pubbaṅhaṃ appatvā tattheva niruddhaṃ, tasmā aniccaṃ dukkhamanattā”ti tilakkhaṇaṃ āropeti.

710. Evaṃ āropetvā puna tasmimyeva rūpe abhikkama paṭikkama-ālokana vilokanasamiñjana¹ pasāraṇavasena—“abhikkame pavattarūpaṃ paṭikkamaṃ appatvā tattheva nirujjhati. Paṭikkame pavattarūpaṃ ālokanaṃ. Ālokane pavattarūpaṃ vilokanaṃ. Vilokane pavattarūpaṃ samiñjanaṃ. Samiñjane pavattarūpaṃ pasāraṇaṃ appatvā tattheva nirujjhati. Tasmā aniccaṃ dukkhamanattā”ti tilakkhaṇaṃ āropeti.

Tato ekapadavāraṃ uddharaṇa atiharaṇa vītiaraṇa vossajjana² sannikkhepana sannirumbhana³ vasena cha koṭṭhāse karoti.

1. Sammiñjana (Sī, Syā), samañchana (Ka)

2. Vossajjana (Sī)

3. Sannirujjhana (I, Ka)

Tattha **uddharaṇaṃ** nāma pādassa bhūmito ukkhipanaṃ. **Atiharaṇaṃ** nāma purato haraṇaṃ. **Vītiharaṇaṃ** nāma khāṇukaṇṭakadīghajāti-ādīsu kiñcīdeva disvā iko cito ca pādasañcāraṇaṃ. **Vossajjanaṃ** nāma pādassa heṭṭhā oropanaṃ. **Sannikkhepanaṃ** nāma pathavītale ṭhapanam. **Sannirumbhanaṃ** nāma puna pāduddharaṇakāle pādassa pathaviyā saddhim abhinippiḷanaṃ. Tattha uddharaṇe pathavīdhātu āpodhātūti dve dhātuyo omattā honti mandā, itarā dve adhimattā honti balavatiyo. Tathā atiharaṇa vītiharaṇesu. Vossajjane tejodhātu vāyodhātūti dve dhātuyo omattā honti mandā, itarā dve adhimattā honti balavatiyo. Tathā sannikkhepana sannirumbhanesu. Evaṃ cha koṭṭhāse katvā tesam vasena tasmim vayovuḍḍhatthaṅgamarūpe tilakkhaṇaṃ āropeti.

Kathaṃ? So iti paṭisañcikkhati—“yā uddharaṇe pavattā dhātuyo, yāni ca tadupādāyarūpāni, sabbe te¹ dhammā atiharaṇaṃ appatvā ettheva² nirujjhanti, tasmā aniccā dukkhā anattā. Tathā atiharaṇe pavattā vītiharaṇaṃ. Vītiharaṇe pavattā vossajjanaṃ. Vossajjane pavattā sannikkhepanaṃ. Sannikkhepane pavattā sannirumbhanaṃ appatvā ettheva³ nirujjhanti. Iti tattha tattha uppannā itaraṃ itaraṃ koṭṭhāsaṃ appatvā tattha tattheva pabbaṃ pabbaṃ sandhi sandhi odhi odhi⁴ hutvā tattakapāle pakkhittatilā viya taṭataṭāyanta⁵ saṅkhārā bhijjanti. Tasmā aniccā dukkhā anattā”ti. Tassevaṃ pabbapabbagate saṅkhāre vipassato rūpasammasanaṃ sukhumaṃ hoti.

711. Sukhumatte ca panassa idaṃ opammaṃ, eko kira dāruṭiṇukkādīsu kataparicayo adīṭṭhapubbapadīpo paccantavāsiko nagaramāgama antarāpaṇe jalamānaṃ padīpaṃ disvā ekaṃ purisaṃ pucchi ambho⁶ “kiṃ nāmetaṃ evaṃ manāpan”ti. Tameṇaṃ so āha “kimettha manāpaṃ, padīpo nāmesa telakkhayena vaṭṭikkhayena ca gatamaggopissa na paññāyissatī”ti. Tamañño evamāha “idaṃ oḷārikaṃ, imissā hi vaṭṭiyā anupubbenā ḍayhamānāya tatiyabhāge tatiyabhāge jālā itarītaraṃ padesaṃ appatvāva nirujjhissatī”ti. Tamañño evamāha “idampi oḷārikaṃ, imissā hi aṅgulaṅgulantare

1. Sabbepete (Sī)

2. Tattheva (Sī)

3. Tattheva (Sī, I, Ka)

4. Pabbapabbaṃ sandhisandhim odhi-odhim (Sī)

5. Paṭapaṭāyanta (?)

6. Hambho (Sī)

aḍḍhaṅgulaḍḍhaṅgulantare¹ tantumhi tantumhi aṃsumhi aṃsumhi jālā itarītaram aṃsum appatvāva nirujjhissati². Aṃsum pana muñcivā na sakkā jālam paññāpetun”ti.

Tattha “telakkhayena vaṭṭikkhayena ca padīpassa gatamaggopi na paññāyissati”ti purisassa ñāṇam viya yogino ādānanikkhepanato vassasatena paricchinnarūpe tilakkhaṇāropanam. “Vaṭṭiyā tatiyabhāge tatiyabhāge jālā itarītaram padesaṃ appatvāva nirujjhissati”ti purisassa ñāṇam viya yogino vassasatassa tatiyakoṭṭhāsaparičchinne vayovuḍḍhatthaṅgamarūpe tilakkhaṇāropanam. “Aṅgulaṅgulantare jālā itarītaram appatvāva nirujjhissati”ti purisassa ñāṇam viya yogino dasavassa pañcavassa catuvassa tivassa dvivassa ekavassa paričchinne rūpe tilakkhaṇāropanam. “Aḍḍhaṅgulaḍḍhaṅgulantare jālā itarītaram appatvāva nirujjhissati”ti purisassa ñāṇam viya yogino ekeka-utuvāsena ekam vassam tidhā, chadhā ca vibhajivā catumāsadvimāsaparičchinne rūpe tilakkhaṇāropanam. “Tantumhi tantumhi jālā itarītaram appatvāva nirujjhissati”ti purisassa ñāṇam viya yogino kālajujhavasena, rattindivavasena, ekarattindivam cha koṭṭhāse katvā pubbaṅhādivasena ca paričchinne rūpe tilakkhaṇāropanam. “Aṃsumhi aṃsumhi jālā itarītaram appatvāva nirujjhissati”ti purisassa ñāṇam viya yogino abhikkamādivasena ceva uddharaṇādīsu ca ekekakoṭṭhāsavasena paričchinne rūpe tilakkhaṇāropananti. (2)

712. So evam nānākārehi vayovuḍḍhatthaṅgamarūpe tilakkhaṇam āropetvā puna tadeva rūpaṃ visaṅkharitvā³ āhāramayādivasena cattāro koṭṭhāse katvā ekekakoṭṭhāse tilakkhaṇam āropeti. Tatrāssa **āhāramayaṃ rūpaṃ** chātasuhitavasena pākaṭam hoti. Chātakāle samuṭṭhitam rūpaṃ hi jhattam⁴ hoti kilantam, jhāmakhāṇuko viya, aṅgārapacchiyam nilīnakāko viya ca dubbaṇṇam dussaṅṭhitam. Suhitakāle samuṭṭhitam dhātam piṇitam mudu siniddham phassavantaṃ hoti. So taṃ pariggahetvā

1. Aṅgulantare aṅgulantare aḍḍhaṅgulantare aḍḍhaṅgulantare (I)

2. Nirujjhissatīti (I, Ka)

3. Visaṅkharitvā (Ṭikāyaṃ pāṭhantaram)

4. Jattam (Syā, Ka), jhapa + ta = jhattam.

“chātakāle pavattarūpaṃ suhitakālaṃ appatvā ettheva nirujjhati. Suhitakāle samuṭṭhitampi¹ chātakālaṃ appatvā ettheva nirujjhati, tasmā taṃ aniccaṃ dukkhamanattā”ti evaṃ tattha tilakkhaṇaṃ āropeti. (3)

713. **Utumayaṃ** sītuṇhasena pākaṭaṃ hoti. Uṇhakāle samuṭṭhitaṃ rūpaṃ hi jhattaṃ² hoti kilantaṃ dubbaṇṇaṃ. Sīta-utunā samuṭṭhitaṃ rūpaṃ dhātaṃ pīṇitaṃ³ siniddhaṃ hoti. So taṃ pariggahetvā “uṇhakāle pavattarūpaṃ sītakālaṃ appatvā ettheva nirujjhati. Sītakāle pavattarūpaṃ uṇhakālaṃ appatvā ettheva nirujjhati, tasmā taṃ aniccaṃ dukkhamanattā”ti evaṃ tattha tilakkhaṇaṃ āropeti. (4)

714. **Kammajaṃ** āyatanadvārasena pākaṭaṃ hoti. Cakkhudvārasmiṃ hi cakkhu kāya bhāvadasakavasena tiṃsa kammajarūpāni, upatthambhakāni pana tesaṃ utucittāhārasamuṭṭhānāni catuvīsati catupaṇṇāsa honti. Tathā sota ghāna jivhādvāresu. Kāyadvāre kāya bhāvadasakavasena ceva utusamuṭṭhānādivasena ca catucattālīsa. Manodvāre hadayavattukāya bhāvadasakavasena ceva utusamuṭṭhānādivasena ca catupaṇṇāsameva.

So sabbampi taṃ rūpaṃ pariggahetvā “cakkhudvāre pavattarūpaṃ sotadvāraṃ appatvā ettheva nirujjhati. Sotadvāre pavattarūpaṃ ghānavāraṃ. Ghānavāre pavattarūpaṃ jivhādvāraṃ. Jivhādvāre pavattarūpaṃ kāyadvāraṃ. Kāyadvāre pavattarūpaṃ manodvāraṃ appatvā ettheva nirujjhati, tasmā taṃ aniccaṃ dukkhamanattā”ti evaṃ tattha tilakkhaṇaṃ āropeti. (5)

715. **Cittasamuṭṭhānaṃ** somanassitadomanassitavasena pākaṭaṃ hoti, somanassitakāle uppannaṃ hi rūpaṃ⁴ siniddhaṃ mudu pīṇitaṃ phassavantaṃ hoti. Domanassitakāle uppannaṃ jhattaṃ kilantaṃ dubbaṇṇaṃ hoti. So taṃ pariggahetvā “somanassitakāle pavattarūpaṃ domanassitakālaṃ appatvā ettheva nirujjhati. Domanassitakāle pavattarūpaṃ somanassitakālaṃ appatvā ettheva nirujjhati, tasmā taṃ⁵ aniccaṃ dukkhamanattā”ti evaṃ tattha tilakkhaṇaṃ āropeti.

1. Pavattarūpampi (?)

2. Jattaṃ (Syā, Ka), jhapa + ta = jhattaṃ.

3. Pīṇitaṃ mudu phassavantaṃ (Sī, I)

4. Uppannarūpaṃhi (Ka)

5. Tampi (bahūsu)

Tassevaṃ cittasamuṭṭhānarūpaṃ pariggahetvā tattha tilakkhaṇaṃ
āropayato ayamatto pākaṭo hoti—

Jīvitaṃ attabhāvo ca, sukhadukkhā ca kevalā.

Ekacittasamāyuttā, lahuso vattate khaṇo.

Cullāsīti sahasāni, kappāṃ tiṭṭhanti ye marū.

Na tveva tepi tiṭṭhanti, dvīhi cittehi samohitā.

Ye niruddhā marantassa, tiṭṭhamānassa vā idha.

Sabbeva sadisā khandhā, gatā appaṭisandhikā.

Anantarā ca ye bhaggā, ye ca bhaggā anāgate.

Tadantarā niruddhānaṃ, vesamaṃ natthi lakkhaṇe.

Anibbattena na jāto, paccuppanna jīvati.

Cittabhaṅgā mato loko, paññatti paramatthiyā.

Anidhānagatā bhaggā, puñjo natthi anāgate.

Nibbattā yepi tiṭṭhanti, āragge sāsapūpamā.

Nibbattānañca dhammānaṃ, bhaṅgo nesam purakkhato.

Palokadhammā tiṭṭhanti, purāṇehi amissitā.

Adassanato āyanti, bhaggā gacchantu'dassanaṃ.

Vijjuppādova ākāse, uppajjanti vayanti cāti¹. (6)

716. Evaṃ āhāramayādīsu tilakkhaṇaṃ āropetvā puna **dhammatārūpe**
tilakkhaṇaṃ āropeti. **Dhammatārūpaṃ** nāma bahiddhā anindriyabaddhaṃ
aya loha tipu sīsa suvaṇṇa rajata muttā maṇi veḷuriya saṅkhasilā pavāḷa
lohitaṅga masāragalla bhūmi pāsāṇa pabbata tiṇarukkha latādibhedam
vivaṭṭakappato paṭṭhāya uppajjanakarūpaṃ. Tadassa asokaṅkurādivasena
pākaṭam hoti.

Asokaṅkuraṃ hi āditova tanurattam hoti, tato dvīhatīhaccayena
ghanarattam, puna dvīhatīhaccayena mandarattam, tato
taruṇapallavavaṇṇam,

1. Mahāni 32 piṭṭhādīsu.

tato pariṇatapallavavaṇṇaṃ, tato haritapaṇṇavaṇṇaṃ. Tato nīlapaṇṇavaṇṇaṃ. Tato nīlapaṇṇavaṇṇakālato paṭṭhāya sabhāgarūpasantatimanuppabandhāpayamānaṃ saṃvaccharamattena paṇḍupalāsaṃ hutvā vaṇṭato chijjivā patati.

So taṃ pariggahetvā “tanurattakāle pavattarūpaṃ ghanarattakālaṃ appatvā nirujjhati. Ghanarattakāle pavattarūpaṃ mandarattakālaṃ. Mandarattakāle pavattarūpaṃ taruṇapallavavaṇṇakālaṃ. Taruṇapallavavaṇṇakāle pavattaṃ pariṇatapallavavaṇṇakālaṃ. Pariṇatapallavaṇṇakāle pavattaṃ haritapaṇṇavaṇṇakālaṃ. Haritapaṇṇakāle pavattaṃ nīlapaṇṇavaṇṇakālaṃ. Nīlapaṇṇavaṇṇakāle pavattaṃ paṇḍupalāsakālaṃ. Paṇḍupalāsakāle pavattaṃ vaṇṭato chijjivā patanakālaṃ appatvāva nirujjhati, tasmā taṃ aniccaṃ dukkhamanattā”ti tilakkhaṇaṃ āropeti, evaṃ tattha tilakkhaṇaṃ āropetvā iminā nayena sabbampi dhammatārūpaṃ sammasati. (7)

Evaṃ tāva **rūpasattakavasena** tilakkhaṇaṃ āropetvā saṅkhāre sammasati.

Arūpasattakasammasanakathā

717. Yampana vuttaṃ “arūpasattakavasenā”ti, tattha ayaṃ mātikā, kalāpato, yamakato, khaṇikato, paṭipāṭito, diṭṭhi-ugghāṇato, mānasamugghāṇato, nikantipariyādānatoti.

Tattha **kalāpatoti** phassapañcamakā¹ dhammā. Kathaṃ kalāpato sammasatīti? Idha bhikkhu iti paṭisañcikkhati—“ye ime ‘kesā aniccā dukkhā anattā’ti sammasane uppannā phassapañcamakā dhammā, ye ca ‘lomā -pa-matthaluṅgaṃ aniccaṃ dukkhamanattā’ti sammasane uppannā phassapañcamakā dhammā, sabbe te itarītaraṃ appatvā pabbāpabbāṃ odhi-odhi² hutvā tattakapāle pakkhattatīlā viya taṭataṭāyantaṃ vinaṭṭhā, tasmā aniccā dukkhā anattā”ti. Ayaṃ tāva **visuddhikathāyaṃ** nayo.

Ariyavaṃsakathāyampana “heṭṭhā rūpasattake sattaṣuṭhānesu ‘rūpaṃ aniccaṃ dukkhamanattā’ti pavattaṃ cittaṃ aparena cittena ‘aniccaṃ dukkhamanattā’ti sammasanto

1. Phassapañcakā (Ka-Sī)

2. Pabbapabbāṃ odhi-odhiṃ (Sī)

‘kalāpato sammasati’^{ti}” vuttaṃ, taṃ yuttataraṃ. Tasmā sesānipi teneva nayena vibhajissāma. (1)

718. **Yamakato**ti idha bhikkhu ādānanikkheparūpaṃ “aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasitvā tampi cittaṃ aparena cittena “aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasati. Vayovuḍḍhatthaṅgamarūpaṃ, āhāramayaṃ, utumayaṃ, kammajaṃ, cittasamuṭṭhānaṃ, dhammatārūpaṃ “aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasitvā tampi cittaṃ aparena cittena “aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasati. Evaṃ yamakato sammasati nāma. (2)

719. **Khaṇikato**ti idha bhikkhu ādānanikkheparūpaṃ “aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasitvā taṃ paṭhamacittaṃ dutiyacittena, dutiyaṃ tatiyena, tatiyaṃ catutthena, catutthaṃ pañcamena “etampi aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasati. Vayovuḍḍhatthaṅgamarūpaṃ, āhāramayaṃ, utumayaṃ, kammajaṃ, cittasamuṭṭhānaṃ, dhammatārūpaṃ “aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasitvā taṃ paṭhamacittaṃ dutiyacittena, dutiyaṃ tatiyena, tatiyaṃ catutthena, catutthaṃ pañcamena “etampi aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasati. Evaṃ rūpapariggāhakacittato¹ paṭṭhāya cattāri cattāri cittāni² sammasanto khaṇikato sammasati nāma. (3)

720. **Paṭipāṭitoti** ādānanikkheparūpaṃ “aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasitvā taṃ paṭhamacittaṃ dutiyacittena, dutiyaṃ tatiyena, tatiyaṃ catutthena -pa- dasamaṃ ekādasamena “etampi aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasati. Vayovuḍḍhatthaṅgamarūpaṃ, āhāramayaṃ, utumayaṃ, kammajaṃ, cittasamuṭṭhānaṃ, dhammatārūpaṃ “aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} sammasitvā taṃ paṭhamacittaṃ dutiyacittena, dutiyaṃ tatiyena, tatiyaṃ catutthena -pa- dasamaṃ ekādasamena “etampi aniccaṃ dukkhamanattā”^{ti} evaṃ³ vipassanā paṭipāṭiyā sakalampi divasabhāgaṃ sammasituṃ vaṭṭeyya. Yāva dasamacittasammasanā pana rūpakammaṭṭhānampi arūpakammaṭṭhānampi paṇaṇaṃ hoti. Tasmā dasameyeva ṭhapetabbanti vuttaṃ. Evaṃ sammasanto paṭipāṭito sammasati nāma. (4)

721. **Diṭṭhi-ugghāṇato māna-ugghāṇato nikanṭipariyādānatoti** imesu tisu visuṃ sammasananayo nāma natthi. Yampanetaṃ

1. Rūpapariggahato (I, Ka)

2. Cattāri cattāri (Syā, Ka) cattāri cittāni (I)

3. Dukkhamanattā”^{ti} sammasati. Evaṃ (?)

heṭṭhā rūpaṃ, idha ca arūpaṃ pariggahitaṃ, taṃ passanto rūpārūpato uddhaṃ aññaṃ sattaṃ nāma na passati. Sattassa adassanato paṭṭhāya sattasañña uggahāṭitā hoti. Sattasaññaṃ uggahāṭitacittena saṅkhāre pariggaṇhato diṭṭhi nuppajjati. Diṭṭhiyā anuppajjamānāya **diṭṭhi uggahāṭitā** nāma hoti. Diṭṭhi-uggahāṭitacittena saṅkhāre pariggaṇhato māno nuppajjati. Māne anuppajjante **māno samugghāṭito** nāma hoti. Mānasamugghāṭitacittena saṅkhāre pariggaṇhato taṇhā nuppajjati. Taṇhāya anuppajjantiyā **nikanti pariyādiṇṇā** nāma hotīti idaṃ tāva **Visuddhikathāyaṃ** vuttam.

Ariyavaṃsakathāyaṃ pana “diṭṭhi-uggahāṭanato mānasamugghāṭanato nikantipariyādānato”ti mātikaṃ ṭhapetvā ayaṃ nayo dassito.

“Ahaṃ vipassāmi, mama vipassanā”ti gaṇhato hi diṭṭhisamugghāṭanaṃ nāma na hoti. “Saṅkhārāva saṅkhāre vipassanti sammasanti vavatthapenti pariggaṇhanti paricchindantī”ti gaṇhato pana **diṭṭhi-uggahāṭanaṃ** nāma hoti.

“Suṭṭhu vipassāmi, manāpaṃ vipassāmi”ti gaṇhato mānasamugghāṭo nāma na hoti. “Saṅkhārāva saṅkhāre vipassanti sammasanti vavatthapenti pariggaṇhanti paricchindantī”ti gaṇhato pana **mānasamugghāṭo** nāma hoti.

“Vipassitum sakkomī”ti vipassanaṃ assādentassa nikantipariyādānaṃ nāma na hoti. “Saṅkhārāva saṅkhāre vipassanti sammasanti vavatthapenti pariggaṇhanti paricchindantī”ti gaṇhato pana **nikantipariyādānaṃ** nāma hoti.

Sace saṅkhārā attā bhaveyyum, attāti gahetum vaṭṭeyyum, anattā ca pana attāti gahitā, tasmā te avasavattanaṭṭhena anattā, hutvā abhāvaṭṭhena aniccā, uppādayapaṭipīḷanaṭṭhena dukkhāti passato **diṭṭhi-uggahāṭanaṃ** nāma hoti.

Sace saṅkhārā niccā bhaveyyum, niccāti gahetum vaṭṭeyyum, aniccā ca pana niccāti gahitā, tasmā te hutvā abhāvaṭṭhena aniccā, uppādayapaṭipīḷanaṭṭhena dukkhā, avasavattanaṭṭhena anattāti passato **mānasamugghāṭo** nāma hoti.

Sace saṅkhārā sukhā bhaveyyuṃ, sukhāti gahetuṃ vaṭṭeyyuṃ, dukkhā ca pana sukhāti gahitā, tasmā te uppādavayapaṭipīḷanaṭṭhena dukkhā, hutvā abhāvaṭṭhena aniccā, avasavattanaṭṭhena anattāti passato **nikantipariyādānam** nāma hoti.

Evam saṅkhāre anattato passantassa **diṭṭhisamugghātanam** nāma hoti. Aniccato passantassa **mānasamugghātanam** nāma hoti. Dukkhatō passantassa **nikantipariyādānam** nāma hoti. Iti ayaṃ vipassanā attano attano ṭhāneyeva tiṭṭhatīti. (5-6-7)

Evam **arūpasattakavasenāpi** tilakkhaṇam āropetvā saṅkhāre sammasati. Ettavatā panassa rūpakammaṭṭhānampi arūpakammaṭṭhānampi paguṇam hoti.

722. So evam paguṇarūpārūpakammaṭṭhāno yā upari bhaṅgānupassanato paṭṭhāya pahānapariññāvasena sabbākārato pattabbā aṭṭhārasa mahāvipassanā, tāsam idheva tāva ekadesam paṭivijjhanto tappaṭipakkhe dhamme pajahati.

Aṭṭhārasa mahāvipassanā nāma aniccānupassanādikā paññā. Yāsu aniccānupassanam bhāvento nīcāsāññam pajahati, dukkhānupassanam bhāvento sukhasāññam pajahati, anattānupassanam bhāvento attasāññam pajahati, nibbidānupassanam bhāvento nandim pajahati, virāgānupassanam bhāvento rāgam pajahati, nirodhānupassanam bhāvento samudayam pajahati, paṭinissaggānupassanam bhāvento ādānam pajahati, khayānupassanam bhāvento ghanasāññam pajahati, vayānupassanam bhāvento āyūhanam pajahati, vipariṇāmānupassanam bhāvento dhuvasāññam pajahati, animittānupassanam bhāvento nimittam pajahati, appaṇihitānupassanam bhāvento paṇidhim pajahati, suññātānupassanam bhāvento abhinivesam pajahati, adhipaññādharmavipassanam bhāvento sārādānābhinivesam pajahati, yathābhūtaññāḍassanam bhāvento sammohābhinivesam pajahati, ādīnavānupassanam bhāvento ālayābhinivesam pajahati, paṭisaṅkhānupassanam bhāvento appaṭisaṅkham pajahati, vivaṭṭānupassanam bhāvento saṃyogābhinivesam pajahati¹.

1. Paṭisam 31 piṭṭhādīsu tannissayapāli.

Tāsu yasmā iminā aniccādilakkhaṇattayavasena saṅkhārā diṭṭhā, tasmā aniccadukkha-anattānupassanā paṭividdhā honti. Yasmā ca “yā ca aniccānupassanā yā ca animittānupassanā, ime dhammā ekatthā, byañjanameva nānaṃ”. Tathā “yā ca dukkhānupassanā yā ca appaṇihitānupassanā, ime dhammā ekatthā, byañjanameva nānaṃ”. “Yā ca anattānupassanā yā ca suññatānupassanā, ime dhammā ekatthā, byañjanameva nānaṃ”¹ vuttaṃ. Tasmā tāpi paṭividdhā honti.

Adhipaññādhammavipassanā pana sabbāpi vipassanā. Yathābhūtañāḍadassanaṃ kaṅkhāvitaraṇavisuddhiyā eva saṅgahitaṃ. Iti idampi dvayaṃ paṭividdhameva hoti. Sesesu vipassanāñāḍesu kiñci paṭividdhaṃ, kiñci appaṭividdhaṃ, tesam vibhāgaṃ parato āvikarissāma.

Yadeva hi paṭividdhaṃ, taṃ sandhāya idaṃ vuttaṃ “evaṃ paguṇarūpārūpakammaṭṭhāno yā upari bhaṅgānupassanato paṭṭhāya pahānapariññāvasena sabbākārato pattabbā aṭṭhārasa mahāvipassanā. Tāsam idheva tāva ekadesaṃ paṭivijjhanto tappaṭipakkhe dhamme pajahatī”²ti.

Udayabbayañāḍakathā

723. So evaṃ aniccānupassanādipaṭipakkhānaṃ niccasaññādīnaṃ pahānena visuddhañāḍo sammasanañāḍassa pāraṃ gantvā, yaṃ taṃ sammasanañāḍanantaraṃ “paccuppannānaṃ dhammānaṃ vipariṇāmānupassane paññā udayabbayānupassane ñāḍanaṃ”²ti **udayabbayānupassanaṃ** vuttaṃ, tassa adhigamāya yogaṃ ārabhati. Ārabhamāno ca saṅkhepato tāva ārabhati. Tatrāyaṃ Pāḷi—

“Kathaṃ paccuppannānaṃ dhammānaṃ vipariṇāmānupassane paññā udayabbayānupassane ñāḍanaṃ? Jātaṃ rūpaṃ paccuppannaṃ, tassa nibbattilakkhaṇaṃ udayo, vipariṇāmāmalakkhaṇaṃ vayo, anupassanā ñāḍanaṃ. Jātā vedanā, saññā, saṅkhārā, viññāḍanaṃ. Jātaṃ cakkhu -pa- jāto bhavo paccuppanno, tassa nibbattilakkhaṇaṃ udayo, vipariṇāmāmalakkhaṇaṃ vayo, anupassanā ñāḍanaṃ”³ti.

1. Paṭisaṃ 259 piṭṭhe.

2. Paṭisaṃ 1 piṭṭhe.

3. Paṭisaṃ 52 piṭṭhe.

So iminā Pāḷinayena jātassa nāmarūpassa nibbattilakkhaṇaṃ jātiṃ uppādaṃ abhinavākāraṃ “udayo”ti, vipariṇāmalakkhaṇaṃ khayāṃ bhaṅgaṃ “vayo”ti samanupassati. So evaṃ pajānāti “imassa nāmarūpassa uppattito pubbe anuppannassa rāsi vā nicayo vā natthi, uppajjamānassāpi rāsito vā nicayato vā āgamaṇaṃ nāma natthi, nirujjhamānassāpi disāvidisāgamaṇaṃ nāma natthi, niruddhassāpi ekasmiṃ ṭhāne rāsito nicayatonidhānato avatṭhānaṃ nāma natthi. Yathā pana vīṇāya vādiyamānāya uppannasaddassa neva uppattito pubbe sannicayo atthi, na uppajjamāno sannicayato āgato, na nirujjhamānassa disāvidisāgamaṇaṃ atthi, na niruddho katthaci sannicito tiṭṭhati, atha kho vīṇaṅca upavīṇaṅca purisassa ca tajarāṃ vāyāmaṃ paṭicca ahutvā sambhoti, hutvā paṭiveti. Evaṃ sabbepi rūpārūpino dhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventī”ti.

724. Evaṃ saṅkhepato udayabbayamanasikāraṃ katvā puna yāni etasseva udayabbayañāṇassa Vibhaṅge—

“Avijjāsamudayā rūpasamudayoti paccayasamudayaṭṭhena rūpakkhandhassa udayaṃ passati. Taṇhāsamudayā. Kammasamudayā. Āhārasamudayā rūpasamudayoti paccayasamudayaṭṭhena rūpakkhandhassa udayaṃ passati. Nibbattilakkhaṇaṃ passantopi rūpakkhandhassa udayaṃ passati. Rūpakkhandhassa udayaṃ passanto imāni pañca lakkhaṇāni passati.

Avijjānirodhā rūpanirodhoti paccayanirodhaṭṭhena rūpakkhandhassa vayaṃ passati. Taṇhānirodhā. Kammanirodhā. Āhāranirodhā rūpanirodhoti paccayanirodhaṭṭhena rūpakkhandhassa vayaṃ passati. Vipariṇāmalakkhaṇaṃ passantopi rūpakkhandhassa vayaṃ passati. Rūpakkhandhassa vayaṃ passantopi imāni pañca lakkhaṇāni passati”¹.

Tathā “avijjāsamudayā vedanāsamudayoti paccayasamudayaṭṭhena vedanākkhandhassa udayaṃ passati. Taṇhāsamudayā. Kammasamudayā. Phassasamudayā vedanāsamudayoti paccayasamudayaṭṭhena vedanākkhandhassa udayaṃ passati. Nibbattilakkhaṇaṃ passantopi

1. Paṭisaṃ 53 piṭṭhe.

vedanākkhandhassa udayaṃ passati. Vedanākkhandhassa udayaṃ passanto imāni pañca lakkhaṇāni passati. Avijjānirodhā. Taṇhānirodhā. Kammanirodhā. Phassanirodhā vedanānirodhoti paccayanirodhaṭṭhena vedanākkhandhassa vayaṃ passati. Vipariṇāmalakkhaṇaṃ passantopi vedanākkhandhassa vayaṃ passati. Vedanākkhandhassa vayaṃ passanto imāni pañca lakkhaṇāni passati”¹.

Vedanākkhandhassa viya ca saññāsankhāraviññānakkhandhānaṃ. Ayaṃ pana viseso, viññānakkhandhassa phassaṭṭhāne “nāmarūpasamudayā, nāmarūpanirodhā”ti—

Evam ekekassa khandhassa udayabbayadassane² dasa dasa katvā paññāsālakkhaṇāni vuttāni. Tesam vasena evampi rūpassa udayo evampi rūpassa vayo, evampi rūpaṃ udeti, evampi rūpaṃ vetīti paccayato ceva khaṇato ca vitthārena manasikāraṃ karoti.

725. Tassevaṃ manasikaroto³ “iti kirime dhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventī”ti ñāṇaṃ visadataraṃ hoti. Tassevaṃ paccayato ceva khaṇato ca dvedhā udayabbayaṃ passato saccapaṭiccasamuppādanayalakkhaṇabhedā pākaṭā honti.

726. Yañhi so avijjādisamudayā khandhānaṃ samudayaṃ, avijjānirodhā ca khandhānaṃ nirodhaṃ passati, idamassa **paccayato** udayabbayadassanaṃ. Yaṃ pana nibbatilakkhaṇavipariṇāmalakkhaṇāni passanto khandhānaṃ udayabbayaṃ passati, idamassa **khaṇato** udayabbayadassanaṃ, uppattikkhaṇeyeva hi nibbatilakkhaṇaṃ. Bhaṅgakkhaṇe ca vipariṇāmalakkhaṇaṃ.

727. Iccassevaṃ paccayato ceva khaṇato ca dvedhā udayabbayaṃ passato paccayato udayadassanena **samudayasaccaṃ** pākaṭaṃ hoti janakāvabodhato. Khaṇato udayadassanena **dukkhasaccaṃ** pākaṭaṃ hoti jātidukkhāvabodhato. Paccayato vayadassanena **nirodhasaccaṃ** pākaṭaṃ hoti paccayānuppādena⁴ paccayavataṃ anuppādāvabodhato. Khaṇato vayadassanena **dukkhasaccameva** pākaṭaṃ hoti maraṇadukkhāvabodhato.

1. Paṭisaṃ 54 piṭṭhe.

3. Tassevaṃ karoto (Sī)

2. Dassanena (Syā, Ka)

4. Paccayānuppādena (Ka)

yañcassa udayabbayadassanaṃ, maggo vāyaṃ lokikoti **maggasaccaṃ** pākaṭaṃ hoti tatra sammohavighātato.

728. Paccayato cassa udayadassanena **anulomo paṭiccasamuppādo** pākaṭo hoti, “imasmiṃ sati idaṃ hotī”ti¹ avabodhato. Paccayato vayadassanena **paṭilomo paṭiccasamuppādo** pākaṭo hoti, “imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī”ti² avabodhato. Khaṇato pana udayabbayadassanena **paṭiccasamuppannā** dhammā pākaṭā honti saṅkhatalakkhaṇāvabodhato. Udayabbayavanto hi saṅkhatā, te ca paṭiccasamuppannāti.

729. Paccayato cassa udayadassanena **ekattanayo** pākaṭo hoti hetuphalasambandhena santānassa anupacchedāvabodhato. Atha suṭṭhutarāṃ ucchedadiṭṭhiṃ pajahati. Khaṇato udayadassanena **nānattanayo** pākaṭo hoti navanavānaṃ uppādāvabodhato. Atha suṭṭhutarāṃ sassatadiṭṭhiṃ pajahati. Paccayato cassa udayabbayadassanena **abyāpāranayo** pākaṭo hoti dhammānaṃ avasavattibhāvāvabodhato. Atha suṭṭhutarāṃ attadiṭṭhiṃ pajahati. Paccayato pana udayadassanena **evaṃdhammatānayo** pākaṭo hoti paccayānurūpena phalassa uppādāvabodhato. Atha suṭṭhutarāṃ akiriyadiṭṭhiṃ pajahati.

730. Paccayato cassa udayadassanena **anattalakkhaṇaṃ** pākaṭaṃ hoti dhammānaṃ nirīhakattapaccayapaṭibaddhavuttitāvabodhato. Khaṇato udayabbayadassanena **aniccalakkhaṇaṃ** pākaṭaṃ hoti hutvā abhāvāvabodhato, pubbantāparantavivekāvabodhato ca. **Dukkhalakkhaṇampi** pākaṭaṃ hoti udayabbayehi paṭipīḷanāvabodhato. **Sabhāvalakkhaṇampi** pākaṭaṃ hoti udayabbayapariicchinnāvabodhato. Sabhāvalakkhaṇe **saṅkhatalakkhaṇassa** tāvakālikattampi pākaṭaṃ hoti udayakkhaṇe vayassa, vayakkhaṇe ca udayassa abhāvāvabodhatoti.

731. Tassevaṃ pākaṭībhūtasaccapaṭiccasamuppādanayalakkhaṇa-bhedassa “evaṃ kira nāmime dhammā anuppannapubbā uppajjanti, uppannā nirujjhanti”ti niccanavāva hutvā

1. Ma 1. 329; Saṃ 1. 266; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.

2. Ma 1. 331; Saṃ 1. 266; Khu 1. 78 piṭṭhādīsu.

saṅkhārā upaṭṭhahanti. Na kevalaṅca niccanavā, sūriyuggamane ussāvabindu viya udakabubbuḷo¹ viya udake daṇḍarāji viya āragge sāsapo viya vijjuppādo viya ca parittaṭṭhāyino. Māyā marīci supinanta alātacakka gandhabbanagara pheṇakadali-ādayo viya assārā nissārāti cāpi upaṭṭhahanti.

Ettāvatānena “vayadhamameva uppajjati, uppannaṅca vayaṃ upeti”ti iminā ākārena samapaññāsalakkhaṇāni paṭivijjhivā ṭhitam **udayabbayānupassanaṃ** nāma² **taruṇavipassanāñāṇam**³ adhigataṃ hoti, yassādhigamā **āraddhvipassakoti** saṅkham gacchati.

Vipassanupakkilesakathā

732. Athassa imāya taruṇavipassanāya āraddhvipassakassa **dasa vipassanupakkilesā** uppajjanti. Vipassanupakkilesā hi paṭivedhappattassa ariyasāvakaassa ceva vipaṭṭipannakassa ca nikkhattakammaṭṭhānassa kusītapuggalassa nuppajjanti. Sammāpaṭṭipannakassa pana yuttapayuttassa āraddhvipassakassa kulaputtassa uppajjantiyeva.

Katame pana te dasa upakkilesāti? Obhāso, ñāṇam, pīti, passaddhi, sukham, adhimokkho, paggaho, upaṭṭhānam, upekkhā, nikantīti. Vuttañhetam—

“Katham dhammuddhaccaviggahitamānasaṃ hoti? Aniccato manasikaroto obhāso uppajjati, ‘obhāso dhammo’ti obhāsaṃ āvajjati, tato vikkhepo uddhaccaṃ. Tena uddhaccena viggahitamānato aniccato upaṭṭhānam yathābhūtaṃ nappajānāti. Dukkato. Anattato upaṭṭhānam yathābhūtaṃ nappajānāti”.

Tathā “aniccato manasikaroto ñāṇam uppajjati -pa- pīti. Passaddhi. Sukham. Adhimokkho. Paggaho. Upaṭṭhānam. Upekkhā. Nikanti uppajjati, ‘nikanti dhammo’ti nikantiṃ āvajjati, tato vikkhepo uddhaccaṃ. Tena uddhaccena viggahitamānaso aniccato upaṭṭhānam yathābhūtaṃ nappajānāti. Dukkato. Anattato upaṭṭhānam yathābhūtaṃ nappajānāti”ti⁴.

1. Pupphuḷo (Ka)

2. Udayabbayānupassanā nāma (?)

3. Paṭhamam taruṇavipassanāñāṇam (Syā), paṭhamataruṇavipassanāñāṇam (I)

4. Paṭisaṃ 291 piṭṭhe.

733. Tattha **obhāsoti** vipassanobhāso. Tasmim uppanne yogāvacarō “na vata me ito pubbe evarūpo obhāso uppannapubbo, addhā maggappattosmi phalapattosmī”ti amaggameva “maggo”ti, aphalameva ca “phalan”ti gaṇhāti. Tassa amaggaṃ “maggo”ti aphalaṃ “phalan”ti gaṇhato vipassanāvīthi ukkantā nāma hoti. So attano mūlakammaṭṭhānaṃ vissajjetvā obhāsameva assādentō nisīdati.

So kho panāyaṃ obhāso kassaci bhikkhuno pallaṅkaṭṭhānamattameva obhāsento uppajjati. Kassaci antogabbhaṃ. Kassaci bahigabbhampi. Kassaci sakalavihāraṃ, gāvutaṃ, aḍḍhayojanaṃ, yojanaṃ, dviyojanaṃ, tiyojanaṃ -pa- kassaci pathavītalato yāva Akaniṭṭhabrahmalokā ekālokaṃ kurumāno. Bhagavato pana dasasahasilokadhātum obhāsento udapādi.

Evam vemattatāya cassa idaṃ vatthu—Cittalapabbate kira dvikuṭṭagehassa anto dve therā nisīdimsu. Taṃdivasañca kālapakkhuposatho hoti, meghapaṭalacchannā disā, rattibhāge caturaṅgasamannāgataṃ tamaṃ pavattati. Atheko thero āha—“bhante mayhaṃ idāni cetiyaṅgaṇamhi sīhāsane pañcavaṇṇāni kusumāni paññāyanti”ti. Taṃ itaro āha—“anacchariyaṃ āvuso kathesi, mayhaṃ panetarahi mahāsamuddamhi yojanaṭṭhāne macchakacchapā paññāyanti”ti.

Ayaṃ pana vipassanupakkilesō yebhuyyena samathavipassanālābhino uppajjati. So samāpattivikkhambhitānaṃ kilesānaṃ asamudācārato “arahā ahan”ti cittaṃ uppādeti Uccavālikavāsī¹ Mahānāgatthero viya Haṅkanavāsī² Mahādattatthero viya Cittalapabbate Niṅkaṇṇaka³padhānagharavāsī Cūlasumanatthero⁴ viya ca.

Tatridaṃ ekavatthuparidīpanaṃ—Talaṅgaravāsī⁵ Dhammadinnatthero kira nāma eko pabhinnapaṭisambhido mahākhīṇāsavo mahato bhikkhusaṃghassa

1. Uccaṅgālikavāsī (Syā), Uccavāḷaṅkavāsī (Ka)

2. Haṅkanavāsī (Sī, I)

3. Nikapennaka (Sī, I) Niṅkāraṇṇaka (Ka)

4. Cullasumanatthero (Sī)

5. Vāḷaṅkaravāsī (Ka)

ovādadāyako ahoṣi. So ekadivasam attano divāṭṭhāne nisīdisvā “kinnu kho amhākaṃ ācariyassa Uccavālikavāsīmahānāgattherassa samaṇabhāvakiccaṃ matthakaṃ pattam, no”ti āvajjanto puthujjanabhāvamevassa disvā “mayi agacchante puthujjanakālakiriyameva karissatī”ti ca ñatvā iddhiyā vehāsam uppatitvā divāṭṭhāne nisinnassa therassa samīpe orohitvā vanditvā vattam dassetvā ekamantaṃ nisīdi. “Kim āvuso Dhammadinna akāle āgatosī”ti ca vutte “pañham bhante pucchitum āgatomhī”ti āha. Tato “pucchāvuso jānamānā kathayissāmā”ti vutte pañhasahassam pucchi.

Thero pucchitapucchitam asajjamānova kathesi. Tato “atitikkham vo bhante ñāṇam, kadā tumhehi ayam dhammo adhigato”ti vutte “ito saṭṭhivassakāle āvuso”ti āha. Samādhimpi bhante vaḷañjethāti, na yidaṃ āvuso bhāriyanti. Tena hi bhante ekaṃ hatthim māpethāti. Thero sabbasetam hatthim māpesi. Idāni bhante yathā ayam hatthi añcitakaṇṇo pasāritanaṅguṭṭho soṇḍam mukhe pakkhipitvā bheravam koñcanādam karonto tumhākaṃ abhimukho āgacchati, tathā nam karoṭhāti. Thero tathā katvā vegena āgacchato hatthissa bheravam ākāram disvā uṭṭhāya palāyitum āraddho. Tamenam khīṇāsavatthero hattham pasāretvā cīvarakaṇṇe gahetvā “bhante khīṇāsavassa sārjjam nāma hotī”ti āha.

So tamhi kāle attano puthujjanabhāvam ñatvā “avassayo me āvuso Dhammadinna hotī”ti vatvā pādamūle ukkuṭikaṃ nisīdi. “Bhante tumhākaṃ avassayo bhavissāmiccevāham āgato, mā cintayitthā”ti kammaṭṭhānam kathesi. Thero kammaṭṭhānam gahetvā caṅkamaṃ āruyha tatiye padavāre aggaphalam arahattam pāpuṇi. Thero kira dosacarito ahoṣi. Evarūpā bhikkhū obhāse kampanti. (1)

734. **Ñāṇanti** vipassanāñāṇam. Tassa kira rūpārūpadhamme tulayantassa tīrentessa vissaṭṭha-indavajjiramiva avihatavegam tikhiṇam sūram ativisadam ñāṇam uppajjati. (2)

Pīṭi vipassanāpīti. Tassa kira tasmim̄ samaye khuddakāpīti, khaṇikāpīti, okkantikāpīti, ubbegāpīti, pharaṇāpīṭiṭi ayam̄ pañcavidhā pīti sakalasarīraṃ pūrayamānā uppajjati. (3)

Passaddhī vipassanāpassaddhi. Tassa kira tasmim̄ samaye rattiṭṭhāne vā divāṭṭhāne vā nisinnassa kāyacittānaṃ neva daratho, na gāraṃ, na kakkhaḷatā, na akammaññatā, na gelaññaṃ, na vaṅkatā hoti, atha kho panassa kāyacittāni passaddhāni lahuṇi mudūni kammaññaṇi suvisadāni ujukāniyeva honti. So imehi passaddhādīhi anuggahitakāyacitto tasmim̄ samaye amānusim̄ nāma ratim̄ anubhavati. Yam̄ sandhāya vuttam̄—

“Suññāgāraṃ pavīṭṭhassa, santacittassa bhikkhuno.
Amānusī rati hoti, sammā dhammaṃ vipassato.
Yato yato sammasati, khandhānaṃ udayabbayaṃ.
Labhatī pītipāmojjaṃ, amataṃ taṃ vijānatan”¹.

Evamassa imaṃ amānusim̄ ratim̄ sādhayamānā lahutādisampayuttā passaddhi uppajjati. (4)

Sukhanti vipassanāsukhaṃ. Tassa kira tasmim̄ samaye sakalasarīraṃ abhisandayamānaṃ atipaṇītaṃ sukhaṃ uppajjati. (5)

Adhimokkhoti saddhā. Vipassanāsampayuttāyeve hissa cittacetāsikānaṃ atisayapasādabhūtā balavatī saddhā uppajjati. (6)

Paggahoti vīriyaṃ. Vipassanāsampayuttameva hissa asithilaṃ anaccāraddhaṃ supaggahitaṃ vīriyaṃ uppajjati. (7)

Upaṭṭhānanti sati. Vipassanāsampayuttāyeve hissa supaṭṭhitā supatiṭṭhitā nikhātā acalā pabbatarājasadisā sati uppajjati. So yaṃ yaṃ ṭhānaṃ āvajjati samannāharati manasikaroti paccavekkhati, taṃ taṃ ṭhānamassa okkhanditvā pakkhanditvā dibbacakkhuno paraloko viya satiyā upaṭṭhāti. (8)

1. Khu 1. 67 piṭṭhe.

Upekkhāti vipassanupekkhā ceva āvajjanupekkhā ca. Tasmim̄ hissa samaye sabbasaṅkhāresu majjhatabhūtā vipassanupekkhāpi balavatī uppajjati. Manodvāre āvajjanupekkhāpi. Sā hissa taṃ taṃ ṭhānaṃ āvajjantassa vissatṭha-indavajiramiva pattapuṭe pakkhitta¹ tattanārāco viya ca sūrā tikhiṇā hutvā vahati. (9)

Nikantīti vipassanānikanti. Evaṃ obhāsādīpaṭimaṇḍitāya hissa vipassanāya ālayaṃ kurumānā sukhumā santākārā nikanti uppajjati. Yā nikanti kilesoti² pariggahetumpi na sakkā hoti. (10)

Yathā ca obhāse, evaṃ etesupi aññatarasmim̄³ uppanne yogāvacaro “na vata me ito pubbe evarūpaṃ ñāṇaṃ uppannapubbaṃ, evarūpā pīti, passaddhi, sukhaṃ, adhimokkho, paggaho, upaṭṭhānaṃ, upekkhā, nikanti uppannapubbā, addhā maggappattosmi phalappattosmī”ti amaggameva “maggo”ti aphalameva ca “phalan”ti gaṇhāti. Tassa amaggaṃ “maggo”ti aphalaṃ “phalan”ti gaṇhato vipassanāvīthi ukkantā nāma hoti. So attano mūlakammaṭṭhānaṃ vissajjetvā nikantimeva assādentō nisīdatīti.

735. Ettha ca obhāsādayo upakkilesavatthutāya upakkilesāti vuttā, na akusalattā. Nikanti pana upakkilesō ceva upakkilesavatthu ca. Vatthuvaseva cete dasa. Gāhavasena pana samatimsa honti. Kathaṃ? “Mama obhāso uppanno”ti gaṇhato hi diṭṭhigāho hoti, “manāpo vata obhāso uppanno”ti gaṇhato mānagāho, obhāsaṃ assādayato taṇhāgāho, iti obhāse diṭṭhimānataṇhāvasena tayo gāhā. Tathā sesesupīti evaṃ gāhavasena samatimsa upakkilesā honti. Tesam̄ vasena akusalo abyatto yogāvacaro obhāsādīsū kampati vikkhipati. Obhāsādīsū ekekaṃ “etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā”ti⁴ samanupassati. Tenāhu porāṇā—

“Obhāse ceva ñāṇe ca, pītiyā ca vikampati.

Passaddhiyā sukhe ceva, yehi cittaṃ pavedhati.

1. Pakkhanta (I), pakkhanda (Ka)

2. Yā kilesoti (Syā)

3. Aññataraññatarasmim̄ (Ka-Sī)

4. Ma 1. 188 piṭṭhe passitabbaṃ.

Adhimokkhe ca paggāhe, upaṭṭhāne ca kampati.
Upekkhāvajjanāyañca¹, upekkhāya² nikantiyā”ti³.

Maggāmaggavavatthānakathā

736. Kusalo pana paṇḍito byatto buddhisampanno yogāvacaro obhāsādīsu uppannesu “ayaṃ kho me obhāso uppanno, so kho panāyaṃ anicco saṅkhato paṭiccasamuppanno khayadhammo vayadhammo virāgadhammo nirodhadhammo”ti iti vā taṃ paññāya paricchindati upaparikkhati. Atha vā panassa evaṃ hoti, “sace obhāso attā bhaveyya, ‘attā’ti gahetuṃ vaṭṭeyya. Anattā ca panāyaṃ ‘attā’ti gahito. Tasmā so avasavattanaṭṭhena anattā, hutvā abhāvaṭṭhena anicco, uppādavayapaṭipīḷanaṭṭhena dukkho”ti sabbaṃ arūpasattake vuttanayena viṭṭhāretabbaṃ. Yathā ca obhāse, evaṃ sesesupi.

So evaṃ upaparikkhitvā obhāsaṃ “netāṃ mama, nesohamasmi, na meso attā”ti⁴ samanupassati. Ñāṇaṃ -pa- nikantiṃ “netāṃ mama, nesohamasmi, na meso attā”ti⁴ samanupassati. Evaṃ samanupassanto obhāsādīsu na kampati na vedhati. Tenāhu porāṇā—

“Imāni dasa ṭhānāni, paññā yassa pariccitā.

Dhammuddhaccakusalo hoti, na ca vikkhepaṃ⁵ gacchatī”ti⁶.

So evaṃ vikkhepaṃ agacchanto taṃ samatimsavidhaṃ upakkilesajaṭaṃ vijātetvā obhāsādayo dhammā na maggo. Upakkilesavimuttaṃ pana vithipaṭipannaṃ vipassanāññāṇaṃ maggoti maggañca amaggañca vavatthapeti. Tassevaṃ “ayaṃ maggo, ayaṃ na maggo”ti maggañca amaggañca ñatvā ṭhitaṃ ñāṇaṃ **maggāmaggaññadassanavisuddhī**ti vedītabbaṃ.

Ettāvatā ca pana tena tiṇṇaṃ saccānaṃ vavatthānaṃ kataṃ hoti. Kathaṃ? **Diṭṭhivisuddhiyaṃ** tāva nāmarūpassa vavatthāpanena **dukkhasaccassa** vavatthānaṃ kataṃ. **Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiyaṃ** paccayapariggahaṇena **samudayasaccassa** vavatthānaṃ. Imissaṃ **maggāmaggaññadassanavisuddhiyaṃ** sammāmaggassa avadhāraṇena **maggasaccassa**

1. Upekkhāvajjanāya ceva (Pāḷi)

3. Paṭisaṃ 292. 3 piṭṭhesu.

5. Na ca sammoha (Pāḷi)

2. Upekkhāya ca (I, Pāḷi)

4. Ma 1. 189 piṭṭhe passitabbaṃ.

6. Paṭisaṃ 293 piṭṭhe.

vavatthānaṃ katanti, evaṃ lokiyeneva tāva ñāṇena tiṇṇaṃ saccānaṃ
vavatthānaṃ kataṃ hoti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddeso nāma

Vīsatimo paricchedo.

21. Paṭipadāññadassanavisuddhiniddesa

Upakkilesavimutta udayabbayaññakathā

737. Aṭṭhannaṃ pana ñāṇānaṃ vasena sikhāppattā vipassanā, navamañca saccānulomikaññanti ayaṃ **paṭipadāññadassanavisuddhi** nāma. **Aṭṭhannanti** cettha upakkilesavimuttaṃ vīthipaṭipannavipassanāsaṅkhātaṃ udayabbayānupassanāññānaṃ, bhaṅgānupassanāññānaṃ, bhayatupaṭṭhānaññānaṃ, ādīnavānupassanāññānaṃ, nibbidānupassanāññānaṃ, muñcitukamyatāññānaṃ, paṭisaṅkhānupassanāññānaṃ, saṅkhārupekkhāññānanti imāni aṭṭha ñāṇāni veditabbāni. **Navamaṃ saccānulomikaññanti** anulomassetāṃ adhivacanaṃ. Tasmā taṃ sampādetukāmena upakkilesavimuttaṃ udayabbayaññānaṃ ādiṃ katvā etesu ñāṇesu yogo karaṇīyo.

738. Puna udayabbayaññāṇe yogo kimatthiyoti ce. Lakkhaṇasallakkhaṇattho. Udayabbayaññānaṃ hi heṭṭhā dasahi upakkilesehi upakkiliṭṭhaṃ hutvā yāthāvasarasato tilakkhaṇaṃ sallakkhetuṃ nāsakkihi. Upakkilesavimuttaṃ pana sakkoti. Tasmā lakkhaṇasallakkhaṇatthamettha puna yogo karaṇīyo.

739. Lakkhaṇāni pana kissa amanasikārā kena paṭicchannattā na upaṭṭhahanti? **Aniccalakkhaṇaṃ** tāva udayabbayānaṃ amanasikārā santatiyā paṭicchannattā na upaṭṭhāti. **Dukkhalakkhaṇaṃ** abhiṇhasamapaṭipīlanassa amanasikārā iriyāpathehi paṭicchannattā na upaṭṭhāti. **Anattalakkhaṇaṃ** nānādhātuvinibbhogassa amanasikārā ghanena paṭicchannattā na upaṭṭhāti. Udayabbayampana pariggahetvā santatiyā vikopitāya aniccalakkhaṇaṃ yāthāvasarasato upaṭṭhāti. Abhiṇhasamapaṭipīlanānaṃ manasikatvā iriyāpathe ugghāṭite dukkhalakkhaṇaṃ yāthāvasarasato upaṭṭhāti. Nānādhātuyo vinibbhujitvā¹ ghanavinibbhoge kate anattalakkhaṇaṃ yāthāvasarasato upaṭṭhāti.

740. Ettha ca aniccaṃ, aniccalakkhaṇaṃ, dukkhaṃ, dukkhalakkhaṇaṃ, anattā, anattalakkhaṇanti ayaṃ vibhāgo veditabbo. Tattha **aniccanti** khandhapañcakaṃ. Kasmā?

1. Vinibbhujitvā (Syā, I, Ka)

uppādavayaññathattabhāvā, hutvā abhāvato vā. Uppādavayaññathattam **aniccalakkhaṇam** hutvā abhāvasaṅkhāto vā ākāravikāro.

“Yadaniccam tam dukkham”¹ti vacanato pana tadeva khandhapañcakam **dukkham**. Kasmā? Abhiṅhapaṭipīlanā², abhiṅhapaṭipīlanākāro **dukkhalakkhaṇam**.

“Yam dukkham tadanattā”¹ti vacanato tadeva khandhapañcakam **anattā**. Kasmā? Avasavattanato, avasavattanākāro **anattalakkhaṇam**.

Tayidam sabbampi ayam yogāvacaro upakkilesavimuttena viṭhiṭṭipāṇnavipassanāsaṅkhātena udayabbayānupassanāññāḍena yāthāvasarasato sallakkheti.

Bhaṅgānupassanāññāḍakathā

741. Tassevam sallakkhetvā punappunam “aniccam dukkhamanattā”¹ti rūpārūpadhamme tulayato tīrayato tam ñāṇam tikkham hutvā vahati, saṅkhārā lahum upaṭṭhahanti, ñāṇe tikkhe vahante saṅkhāresu lahum upaṭṭhahantesu uppādam vā ṭhitim vā pavattam vā nimittam vā na sampāpuṇāti. Khayavayabhedanirodheyeva sati santiṭṭhati. Tassa “evam uppajjitvā evam nāma saṅkhāragatam nirujjhatī”²ti passato etasmim³ ṭhāne bhaṅgānupassanam nāma⁴ vipassanāññāḍam uppajjati. Yam sandhāya vuttam—

“Katham ārammaṇapaṭisaṅkhā⁵ bhaṅgānupassane paññā vipassane ñāṇam? Rūpārammaṇatā cittam uppajjitvā bhijjati, tam ārammaṇam paṭisaṅkhā tassa cittassa bhaṅgam anupassati. **Anupassatī** katham anupassati? Aniccato anupassati no niccato, dukkhato anupassati no sukkhato, anattato anupassati no attato, nibbindati no nandati, virajjati no rajjati, nirodheti no samudeti, paṭinissajjati no ādiyati.

Aniccato anupassanto niccasaññam pajahati. Dukkhatto anupassanto sukhasaññam, anattato anupassanto attasaññam,

1. Sam 2. 19 piṭṭhādīsu.

2. Ettha sam-kāro natthi.

3. Ekasmim (I, Ka)

4. Bhaṅgānupassanā nāma (?)

5. Ārammaṇam paṭisaṅkhā (I, Pāḷi)

nibbindanto nandim, virajjanto rāgam, nirodhento samudayaṃ
paṭinissajjanto ādānaṃ pajahati.

Vedanārammaṇatā -pa-. Saññārammaṇatā. Saṅkhārārammaṇatā.
Viññāṇārammaṇatā. Cakkhārammaṇatā -pa-. Jarāmaraṇārammaṇatā
cittaṃ uppajjitvā bhijjati -pa- paṭinissajjanto ādānaṃ pajahati.

Vatthusañkamanā ceva, paññāya ca vivaṭṭanā.

Āvajjanābalañceva, paṭisaṅkhāvipassanā.

Ārammaṇa-anvayena, ubho ekavavatthanā.

Nirodhe adhimuttatā, vayalakkhaṇavipassanā.

Ārammaṇaṅca paṭisaṅkhā, bhaṅgaṅca anupassati.

Suññato ca upaṭṭhānaṃ, adhipaññāvipassanā.

Kusalo tisu anupassanāsu, catasso ca vipassanāsu.

Tayo upaṭṭhāne kusalatā, nānādiṭṭhīsu na kampatīti.

Taṃ nātaṭṭhena ñānaṃ, pajānanaṭṭhena paññā, tena vuccati
‘ārammaṇapaṭisaṅkhā bhaṅgānupassane paññā vipassane ñānaṃ’¹”.

742. Tattha **ārammaṇapaṭisaṅkhā**ti yaṃkiñci ārammaṇaṃ paṭisaṅkhāya
jānitvā, khayato vayato disvāti attho. **Bhaṅgānupassane paññā**ti tassa,
ārammaṇaṃ khayato vayato paṭisaṅkhāya uppanassa ñāṇassa bhaṅgaṃ
anupassane yā paññā, idaṃ vipassane ñāṇanti vuttaṃ. Taṃ kathaṃ hotīti
ayaṃ tāva kathetukamyatāpucchāya attho. Tato yathā taṃ hoti, taṃ
dassetuṃ “rūpārammaṇatā”¹ti-ādi vuttaṃ.

Tattha **rūpārammaṇatā cittaṃ uppajjitvā bhijjati**ti rūpārammaṇaṃ
cittaṃ uppajjitvā bhijjati. Atha vā rūpārammaṇabhāve cittaṃ uppajjitvā
bhijjati attho. **Taṃ ārammaṇaṃ paṭisaṅkhā**ti taṃ rūpārammaṇaṃ
paṭisaṅkhāya jānitvā, khayato vayato disvāti attho. **Tassa cittaṃ bhaṅgaṃ
anupassati**ti yena cittena taṃ rūpārammaṇaṃ khayato vayato diṭṭhaṃ, tassa
cittaṃ aparena cittena bhaṅgaṃ anupassati attho. Tenāhu porāṇā “ñāṇaṅca
ñāṇaṅca ubhopi vipassati”¹ti.

1. Paṭisaṃ 55 piṭṭhe.

Ettha ca **anupassatī**ti anu anu passati, anekehi ākārehi punappunam passatīti attho. Tenāha—“anupassatīti katham anupassati. Aniccato anupassatī”ti-ādi.

Tattha yasmā bhaṅgo nāma aniccatāya paramā koṭi, tasmā so bhaṅgānupassako yogāvacaro sabbam saṅkhāragataṃ aniccato anupassati, no niccato. Tato aniccassa dukkhattā, dukkhassa ca anattattā tadeva dukkhato anupassati, no sukhato. Anattato anupassati no attato.

Yasmā pana yaṃ aniccaṃ dukkhamanattā, na taṃ abhinanditabbam. Yañca anabhinanditabbam, na tattha rajjitabbam. Tasmā etasmim bhaṅgānupassanānusārena “aniccaṃ dukkhamanattā”ti diṭṭhe saṅkhāragate nibbindati, no nandati. Virajjati, no rajjati. So evaṃ arajjanto lokikeneva tāva ñāṇena rāgaṃ nirodheti, no samudeti. Samudayaṃ na karotīti attho.

Atha vā so evaṃ viratto yathādiṭṭham saṅkhāragataṃ, tathā adiṭṭhampi anvayaññavasena nirodheti, no samudeti. Nirodhatova manasikaroti. Nirodhamevassa passati, no samudayanti attho.

So evaṃ paṭipanno paṭinissajjati, no ādiyati. Kim vuttam hoti? Ayampi aniccādi-anupassanā tadaṅgavasena saddhim khandhābhisāṅkhārehi kilesānaṃ pariccajanato, saṅkhatadosadassanena ca tabbiparīte nibbāne tanninnatāya pakkhandanato pariccāgapaṭinissaggo ceva pakkhandanapaṭinissaggo cāti vuccati. Tasmā tāya samannāgato bhikkhu yathāvuttana nayena kilese pariccajati, nibbāne ca pakkhandati. Nāpi nibbattanavasena kilese ādiyati, na adosadassitāvasena saṅkhatārammaṇam. Tena vuccati “paṭinissajjati no ādiyati”ti.

743. Idānissa tehi ñāṇehi yesam dhammānaṃ pahānaṃ hoti, tam dassetuṃ “aniccato anupassanto niccasaññaṃ pajahatī”ti-ādi vuttam. Tattha **nandinti** sappītikam taṇham. Sesam vuttanayameva.

744. Gāthāsu pana **vattusaṅkamanā**ti rūpassa bhaṅgaṃ disvā puna yena cittena bhaṅgo diṭṭho, tassāpi bhaṅgadassanavasena purimavatthuto aññavatthusaṅkamanā. **Paññāya ca vivatṭanā**ti udayaṃ pahāya vaye santiṭṭhanā. **Āvajjanābalañcevā**ti rūpassa bhaṅgaṃ disvā puna bhaṅgārammaṇassa cittassa bhaṅgadassanatthaṃ anantareveva āvajjanasamatthatā. **Paṭisaṅkhāvipassanā**ti esā ārammaṇapaṭisaṅkhābhaṅgānupassanā nāma.

745. **Ārammaṇa-anvayena ubho ekavavatthanā**ti paccakkhato diṭṭhassa ārammaṇassa anvayena anugamanena yathā idaṃ, tathā atītepi saṅkhāragataṃ bhijjittva, anāgatepi bhijjissatīti evaṃ ubhinnaṃ ekasabhāveneva vavatthāpananti attho.

Vuttampi cetam porāṇehi—

“Samvijjamānamhi visuddhadassano,
Tadanvayaṃ neti atītanāgate.
Sabbepi saṅkhāragatā palokino,
Ussāvabindū suriyeva¹ uggate”ti.

Nirodhe adhimuttatāti evaṃ ubhinnaṃ bhaṅgavasena ekavavatthānaṃ katvā tasmiññeva bhaṅgasaṅkhāte nirodhe adhimuttatā taggarutā tanninnatā tappoṇatā tappabbhāratāti attho. **Vayalakkhaṇavipassanā**ti esā vayalakkhaṇavipassanā nāmāti vuttaṃ hoti.

746. **Ārammaṇaṇca paṭisaṅkhā**ti purimaṇca rūpādi-ārammaṇaṃ jānitvā. **Bhaṅgaṇca anupassatī**ti tassārammaṇassa bhaṅgaṃ disvā tadārammaṇassa cittassa bhaṅgaṃ anupassati. **Suññato ca upaṭṭhānanti** tassevaṃ bhaṅgaṃ anupassato “saṅkhārāva bhijjanti, tesaṃ bhedo maraṇaṃ, na añño koci atthī”ti suññato upaṭṭhānaṃ ijjhanti.

1. Sūriyeva (Ka)

Tenāhu porāṇā—

“Khandhā nirujjhanti na catthi añño,
Khandhāna bhedo maraṇanti vuccati.
Tesaṃ khayam passati appamatto,
Maṇimva vijjhaṃ vajirena yoniso”ti.

Adhipaññāvīpassanāti yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhā yā ca bhaṅgānupassanā yañca suññato upaṭṭhānaṃ, ayaṃ adhipaññāvīpassanā nāmāti vuttaṃ hoti.

747. **Kusalo tīsu anupassanāsūti** aniccānupassanādīsu tīsu cheko bhikkhu. **Catasso ca vipassanāsūti** nibbidādīsu ca catūsu vipassanāsu. **Tayo upaṭṭhāne kusalatāti** khayato vayato suññatoti imasmiñca tividhe upaṭṭhāne kusalatāya. **Nānādīṭṭhīsu na kampatīti** sassatadiṭṭhi-ādīsu nānappakārāsu diṭṭhīsu na vedhati.

748. So evaṃ avedhamāno “aniruddhameva nirujjhati, abhinnameva bhijjati”ti pavattamanasikāro dubbalabhājanassa viya bhijjamānassa, sukhumarajasseva vippakiriyamānassa, tilānaṃ viya bhajjiyamānānaṃ¹ sabbasaṅkhārānaṃ uppādaṭṭhitipavattanimittaṃ vissajjetvā bhedameva passati. So yathā nāma cakkhumā puriso pokkharāṇīre vā nadīre vā ṭhito thūlaphusitake deve vassante udakapiṭṭhe mahantamahantāni udakabubbulaṅkāni uppajjitvā uppajjitvā sīghaṃ sīghaṃ bhijjamānāni passeyya, evameva sabbe saṅkhārā bhijjanti bhijjantīti passati. Evarūpaṃ hi yogāvaccaraṃ sandhāya vuttaṃ Bhagavatā—

“Yathā bubbulaṅkaṃ² passe, yathā passe marīcikaṃ.
Evaṃ lokam avekkhantaṃ, maccurājā na passatī”ti.

749. Tassevaṃ “sabbe saṅkhārā bhijjanti bhijjantīti”ti abhiṅhaṃ passato aṭṭhānisamsaparivāraṃ bhaṅgānupassanāñāṇaṃ balappattaṃ hoti. Tatthime aṭṭhānisamsā—bhavadiṭṭhippahānaṃ, jīvitānikantipariccāgo, sadāyuttapayuttatā, visuddhājīvitā, ussukkappahānaṃ, vigatabhayatā, khantisoraccapaṭilābho, aratiratisahanatāti.

1. Bhijjayamānānaṃ (Syā), bhijjamānānaṃ (I), bhajjamānānaṃ (Ka)

2. Pupphulaṅkaṃ (Ka)

Tenāhu porāṇā—

“Imāni aṭṭhagguṇamuttamāni,
Disvā tahiṃ sammāsate punappunāṃ.
Ādittacclassirasūpamo Muni,
Bhaṅgānupassī amatassa pattiyā”ti.

Bhaṅgānupassanāñāṇaṃ niṭṭhitāṃ.

Bhayatupaṭṭhānañāṇakathā

750. Tassevaṃ sabbasaṅkhārānaṃ khayavayabhedanirodhārammaṇaṃ bhaṅgānupassanaṃ āsevantassa bhāventassa bahulīkarontassa sabbabhavayonigatiṭṭhitisattāvāsesu pabhedakā saṅkhārā sukkena jīvitukāmassa bhīrukapurisassa sīhabyagghadīpi-acchataracchayakkharakkhasacaṇḍaḥaṇḍakukkurapabhinnamadacaṇḍahatthighora-āsīvisa-asanivicakkasusānaraṇabhūmijalita-aṅgārakāsu ādayo viya mahābhayaṃ hutvā upaṭṭhahanti. Tassa “atītā saṅkhārā niruddhā, paccuppannā nirujjhanti, anāgate nibbattanakasaṅkhārāpi evameva nirujjhissanti”ti passato etasmim̐ ṭhāne **bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ** nāma uppajjati.

Tatrāyaṃ upamā—ekissā kira itthiyā tayo puttā rājaparādhikā, tesāṃ rājā sīsacchedaṃ āṇāpesi. Sā puttehi saddhiṃ āghātaṇaṃ agamāsī. Athassā jeṭṭhaputtassa sīsāṃ chinditvā majjhimassa chindituṃ ārabhiṃsu. Sā jeṭṭhassa sīsāṃ chinnaṃ majjhimassa ca chijjamānaṃ disvā kaniṭṭhamhi ālayaṃ vissajji “ayampi etesaññeva sadiso bhavissatī”ti. Tattha tassā itthiyā jeṭṭhaputtassa chinnaśāsadassanaṃ viya yogino atītasāṅkhārānaṃ nirodhadassanaṃ, majjhimassa chijjamānaśāsadassanaṃ viya paccuppannānaṃ nirodhadassanaṃ, “ayampi etesaññeva sadiso bhavissatī”ti kaniṭṭhaputtamhi ālayavissajjanaṃ viya “anāgatepi nibbattanakasaṅkhārā bhijjissanti”ti anāgatānaṃ nirodhadassanaṃ. Tassevaṃ passato etasmim̐ ṭhāne uppajjati bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ.

Aparāpi upamā—ekā kira pūtipajā itthī dasa dārake vijāyi. Tesu nava matā, eko hatthagato marati, aparo kucchiyaṃ. Sā nava

dārake mate dasamañca mīyamānam¹ disvā kucchigate ālayam viṣṣajji “ayampi etesaññeva sadiso bhavissatī”ti. Tattha tassā itthiyā navannaṃ dārakānaṃ marañānussaraṇaṃ viya yogino ahītasankhārānaṃ nirodhadassanaṃ, hatthagatassa mīyamānabhāvadassanaṃ viya yogino paccuppannaṃ nirodhadassanaṃ, kucchigate ālayaviṣṣajjanaṃ viya anāgatānaṃ nirodhadassanaṃ. Tassevaṃ passato etasmim̐ khaṇe uppajjati bhayatupaṭṭhānañānaṃ.

751. Bhayatupaṭṭhānañānaṃ pana bhāyati na bhāyatīti. Na bhāyati. Tañhi atītā sankhārā niruddhā, paccuppannā nirujjhanti, anāgatā nirujjhissanti tīraṇamattameva hoti. Tasmā yathā nāma cakkhumā puriso nagaradvāre tisso aṅgārakāsuyo olokayamāno sayam̐ na bhāyati, kevalaṃ hissa “ye ye ettha nipatissanti, sabbe anappakaṃ dukkhamanubhavissanti”ti tīraṇamattameva hoti. Yathā vā pana cakkhumā puriso khadirasūlaṃ ayosūlaṃ suvaṇṇasūlanti paṭipāṭiyā ṭhapitaṃ sūlattayaṃ olokayamāno sayam̐ na bhāyati, kevalaṃ hissa “ye ye imesu sūlesu nipatissanti, sabbe anappakaṃ dukkhamanubhavissanti”ti tīraṇamattameva hoti, evameva bhayatupaṭṭhānañānaṃ sayam̐ na bhāyati, kevalaṃ hissa aṅgārakāsuttayasadesu, sūlattayasadesu ca tīsu bhavesu “atītā sankhārā niruddhā, paccuppannā nirujjhanti, anāgatā nirujjhissanti”ti tīraṇamattameva hoti. Yasmā panassa kevalaṃ sabbabhavayonigatiṭhitinivāsagatā sankhārā byasanāpannā sappaṭibhayā hutvā bhayato upaṭṭhahanti, tasmā **bhayatupaṭṭhānanti** vuccati.

Evam̐ bhayato upaṭṭhāne panassa ayam̐ Pāḷi—

“Aniccato manasikaroto kim̐ bhayato upaṭṭhātī? Dukkhatō. Anattato manasikaroto kim̐ bhayato upaṭṭhātīti? Aniccato manasikaroto nimittaṃ bhayato upaṭṭhātī. Dukkhatō manasikaroto pavattaṃ bhayato upaṭṭhātī. Anattato manasikaroto nimittañca pavattañca bhayato upaṭṭhātī”ti².

1. Miyyamānaṃ (Syā, I, Ka)

2. Paṭisaṃ 258 piṭṭhe.

Tattha **nimittanti** saṅkhāranimittam. Atītānāgatapaccuppannānam saṅkhārānamevetam adhivacanam. Aniccato manasikaronto hi saṅkhārānam maraṇameva passati, tenassa nimittam bhayato upaṭṭhāti. **Pavattanti** rūpārūpabhavapavatti. Dukkhatto manasikaronto hi sukhasammatāyapi pavattiyā abhiṅhapaṭipīḷanabhāvameva passati, tenassa pavattam bhayato upaṭṭhāti. Anattato manasikaronto pana ubhayampetaṃ suññagāmaṃ viya marīcīgandhabbanagarādīni viya ca rittam tuccham suññam assāmikam aparīṇāyakam passati. Tenassa nimittaṅca pavattaṅca ubhayam bhayato upaṭṭhātīti.

Bhayatupaṭṭhānañāṇam niṭṭhitam.

Ādīnavānupassanāñāṇakathā

752. Tassa taṃ bhayatupaṭṭhānañāṇam āsevantassa bhāventassa bahulīkarontassa sabbabhavayonigatiṭṭhitissattāvāsesu neva tāṇam, na leṇam, na gati, nappaṭisaraṇam paññāyati. Sabbabhavayonigatiṭṭhitinivāsagatesu saṅkhāresu ekasaṅkhārepi patthanā vā parāmāso vā na hoti. Tayo bhavā vītaccikaṅgāra¹puṇṇa-aṅgārakāsuyo viya, cattāro mahābhūtā ghoravisa-āsīvisā viya, pañcakkhandhā ukkhittāsikavako viya, cha ajjhattikāyatanāni suññagāmo viya, cha bāhirāyatanāni gāmaghātakacorā viya, sattaviññāṇaṭṭhitiyo, nava ca sattāvāsā ekādasahi aggīhi ādittā sampajjalitā sajotibhūtā² viya ca, sabbe saṅkhārā gaṇḍabhūtā rogabhūtā sallabhūtā aghabhūtā ābādhabhūtā viya ca nirassādā nirasā³ mahā-ādīnavarāsibhūtā hutvā upaṭṭhahanti.

Katham? Sukhena jīvitukāmassa bhīrukapurisassa ramaṇīyākārasaṅṭhitampi savāḷakamiva vanagahanam, sasaddulā viya guhā, sagāharakkhasam viya udakam, samussitakhaggā viya paccatthikā, savisam viya bhojanam, sacoro viya maggo, ādittamiva agāram⁴, uyyuttasenā viya raṇabhūmi. Yathā hi so puriso etāni savāḷakavanagahanādīni āgamma bhīto samviggo lomahaṭṭhajāto samantato ādīnavameva passati, evamevāyam

1. Vītaccikaṅgāra (Syā), vitacchitaṅgāra (Ka)

3. Nirasā (Sī)

2. Sañjotibhūtā (?)

4. Aṅgāram (Sī, Ka)

yogāvacarō bhaṅgānupassanāvasena sabbasaṅkhāresu bhayato upaṭṭhitesu samantato nirasam¹ nirassādam ādīnavameva passati. Tassevaṃ passato **ādīnavaññāṇaṃ** nāma uppannaṃ hoti. Yaṃ sandhāya idaṃ vuttaṃ—

Kathaṃ bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ? Uppādo bhayanti² bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ. Pavattaṃ bhayanti. Nimittaṃ bhayanti. Āyūhanā bhayanti. Paṭisandhi bhayanti. Gati bhayanti. Nibbatti bhayanti. Upapatti bhayanti. Jāti bhayanti. Jarā bhayanti. Byādhi bhayanti. Maraṇaṃ bhayanti. Soko bhayanti. Paridevo bhayanti. Upāyāso bhayanti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ. Anuppādo khemanti santipade ñāṇaṃ. Appavattaṃ -pa-. Anupāyāso khemanti santipade ñāṇaṃ. Uppādo bhayaṃ anuppādo khemanti santipade ñāṇaṃ. Pavattaṃ -pa-. Upāyāso bhayaṃ, anupāyāso khemanti santipade ñāṇaṃ.

Uppādo dukkhanti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ. Pavattaṃ -pa-. Upāyāso dukkhanti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ. Anuppādo sukhanti santipade ñāṇaṃ. Appavattaṃ -pa-. Anupāyāso sukhanti santipade ñāṇaṃ. Uppādo dukkhaṃ, anuppādo sukhanti santipade ñāṇaṃ. Pavattaṃ -pa-. Upāyāso dukkhaṃ, anupāyāso sukhanti santipade ñāṇaṃ.

Uppādo sāmīṣanti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ. Pavattaṃ -pa-. Upāyāso sāmīṣanti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ. Anuppādo nirāmīṣanti santipade ñāṇaṃ. Appavattaṃ -pa-. Anupāyāso nirāmīṣanti santipade ñāṇaṃ. Uppādo sāmīṣaṃ, anuppādo nirāmīṣanti santipade ñāṇaṃ. Pavattaṃ -pa-. Upāyāso sāmīṣaṃ, anupāyāso nirāmīṣanti santipade ñāṇaṃ.

1. Nīrasam (Sī)

2. “Ettha ca uppādo viseso, bhayaṃ visesitabbaṃ sāmāññabhāvatoti satipi dvinnam padānaṃ samānādhikaraṇabhāve liṅgabhedo gahito, yathā dukkhasamudayo ariyasaccanti” (Ṭīkā)

Uppādo saṅkhārāti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ.
 Pavattaṃ -pa-. Upāyāso saṅkhārāti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave
 ñāṇaṃ. Anuppādo nibbānanti santipade ñāṇaṃ. Appavattaṃ -pa-.
 Anupāyāso nibbānanti santipade ñāṇaṃ. Uppādo saṅkhārā, anuppādo
 nibbānanti santipade ñāṇaṃ. Pavattaṃ -pa-. Upāyāso saṅkhārā,
 anupāyāso nibbānanti santipade ñāṇaṃ.

Uppādañca pavattañca, nimittaṃ dukkhanti passati.
 Āyūhanaṃ paṭisandhiṃ, ñāṇaṃ ādīnave idaṃ.

Anuppādaṃ appavattaṃ, animittaṃ sukhanti ca.
 Anāyūhanā appaṭisandhi, ñāṇaṃ santipade idaṃ.

Idaṃ ādīnave ñāṇaṃ, pañcaṭṭhānesu jāyati.
 Pañcaṭṭhāne santipade, dasa ñāṇe pajānāti.

Dvinnāṃ ñāṇānaṃ kusalatā, nānādiṭṭhīsu na kampaṭṭi.

Taṃ ñātaṭṭhena ñāṇaṃ. Pajānanaṭṭhena paññā. Tena vuccati
 “bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ”ti¹.

753. Tattha **uppādoti** purimakammaṃ paccayā idha uppatti. **Pavattanti**
 tathā uppannaṃ pavatti. **Nimittanti** sabbampi saṅkhāranimittaṃ. **Āyūhanāti**
 āyatim paṭisandhihetubhūtaṃ kammaṃ. **Paṭisandhīti** āyatim uppatti. **Gatīti**
 yāya gatiyā sā paṭisandhi hoti. **Nibbattīti** khandhānaṃ nibbattaṃ.
Upapattīti “samāpannaṃ vā upapannaṃ vā”ti² evaṃ vuttā vipākappavatti.
Jātīti jarādīnaṃ paccayabhūtā bhavapaccayā jāti. Jarāmarañādayo pākāṭā
 eva. Ettha ca uppādādayo pañceva ādīnavañāṇassa vatthavasena vuttā. Sesā
 tesāṃ vevacanasena. (Nibbatti jāṭīti idaṃhi dvayaṃ) uppādassa ceva
 paṭisandhiyā ca vevacanaṃ. Gati upapattīti idaṃ dvayaṃ pavattassa.
 Jarādayo nimittassāti. Tenāha—

“Uppādañca pavattañca, nimittaṃ dukkhanti passati.
 Āyūhanaṃ paṭisandhiṃ, ñāṇaṃ ādīnave idaṃ”ti ca.
 “Idaṃ ādīnave ñāṇaṃ, pañcaṭṭhānesu jāyati”ti ca.

1. Paṭisaṃ 56. 58 piṭṭhesu.

2. Abhi 1. 253-4 piṭṭhesu.

Anuppādo khemanti santipade ñānanti-ādi pana ādīnavañāṇassa paṭipakkhañānadassanattham vuttam. Bhayatupaṭṭhānena vā ādīnavam disvā ubbiggahadayānam abhayampi atthi khemam nirādīnavanti assāsajanantthampi etaṃ vuttam. Yasmā vā panassa uppādādayo bhayato sūpaṭṭhitā¹ honti, tassa tappaṭipakkhaninam cittam hoti, tasmā bhayatupaṭṭhānavasena siddhassa ādīnavañāṇassa ānisamsadassanatthampetaṃ vuttanti veditabbam.

Ettha ca yaṃ bhayam, taṃ yasmā niyamato **dukkham**. Taṃ vaṭṭāmisalokāmisakilesāmisehi avippamuttatā **sāmisameva**. Yañca sāmisaṃ, taṃ **saṅkhāramattameva**. Tasmā “uppādo dukkhanti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇaṃ”ti-ādi vuttam. Evaṃ santepi bhayākārena dukkhākārena sāmisa-kārenāti evaṃ ākāraṇānattato pavattivasenevettha nānattam veditabbam.

Dasañāṇe pajānātīti ādīnavañāṇam pajānanto uppādādivatthukāni pañca, anuppādādivatthukāni pañcāti dasa ñāṇāni pajānāti paṭivijjhati sacchikaroti. **Dvinnam ñāṇanam kusalatāti** ādīnavañāṇassa ceva santipadañāṇassa cāti imesaṃ dvinnam kusalatāya. **Nānādiṭṭhīsu na kampatīti** paramadiṭṭhadhammanibbānādivasena pavattāsu diṭṭhīsu na vedhati. Sesamettha uttānamevāti.

Ādīnavānupassanāñāṇam niṭṭhitam.

Nibbidānupassanāñāṇakathā

754. So evaṃ sabbasaṅkhāre ādīnavato passanto sabbabhavayonigativīññāṇaṭṭhitisattāvāsagate sabhedake saṅkhāragate nibbindati ukkaṇṭhati nābhiramati.

Seyyathāpi nāma, Cittakūṭapabbatapādābhirato suvaṇṇarājahaṃso asucimhi caṇḍālagāmadvāra-āvāṭe nābhiramati, sattasu mahāsa-resuyeva abhiramati, evameva ayampi yogirājahaṃso suparidiṭṭhādīnave sabhedake saṅkhāragate nābhiramati. Bhāvanārāmatāya pana bhāvanāratiyā samannāgatattā sattasu anupassanāsuyeva ramati.

1. Suppatiṭṭhitā (Syā, Ka)

Yathā ca suvaṇṇapañjare pakkhitto sīho migarājā nābhiramati,
tiyojanasahassavittthate pana Himavanteyeva ramati, evamayam yogīsīho
tividhe sugatibhavepi nābhiramati, bhīsu pana anupassanāsuyeva ramati.

Yathā ca sabbaseto sattapatiṭṭho iddhimā vehāsaṅgamo Chaddanto
nāgarājā nagaramajjhe nābhiramati, Himavati Chaddantadahagahaneyeva¹
abhiramati, evamayam yogīvaravāraṇo sabbasmimpi saṅkhāragate
nābhiramati, anuppādo khemanti-ādinā nayena diṭṭhe santipadeyeva
abhiramati, tanninna tappoṇa tappabbhāramānaso hotīti.

Nibbidānupassanāñāṇam niṭṭhitam.

755. Tam panetaṃ purimena ñāṇadvayena atthato ekaṃ. Tenāhu
porāṇā—

“Bhayatupaṭṭhānam ekameva tīṇi nāmāni labhati, sabbasaṅkhāre
bhayato addasāti bhayatupaṭṭhānam nāma jātam. Tesuyeva saṅkhāresu
ādinavam uppādetīti ādinavānupassanā nāma jātam. Tesuyeva saṅkhāresu
nibbindamānam uppananti nibbidānupassanā nāma jātan”ti.

Pāḷiyampi vuttam—“yā ca bhayatupaṭṭhāne paññā, yañca ādinave
ñāṇam, yā ca nibbidā, ime dhammā ekatthā, byañjanameva nānan”ti².

Muñcitukamyatāñāṇakathā

756. Iminā pana nibbidāñāṇena imassa kulaputtassa nibbindantassa
ukkaṇṭhantassa anabhiramantassa sabbabhavayonigativinñāṇaṭṭhitisattāvāsa-
gatesu sabhedakesu saṅkhāresu ekasaṅkhārepi cittam na sajjati, na laggati,
na bajjhati, sabbasmā saṅkhāragatā muccitukāmaṃ³ nissaritukāmaṃ hoti.
Yathā kiṃ. Yathā nāma jālabbhantaragato maccho, sappamukhagato
maṇḍūko, pañjarapakkhitto vanakukkuṭo, dalhapāsavasagato migo,
ahituṇḍikahatthagato sappo, mahāpaṅkapakkhando kuñjaro,

1. Chaddantadahagatova (Sī), Chaddantadahadahaneyeva (Ka)

2. Paṭisaṃ 259 piṭṭhe.

3. Muñcitukāmaṃ (Sī, Syā, I)

supaṇṇamukhagato nāgarājā, rāhumukhappaviṭṭho cando, sapattaparivārīto purisoti evamādayo tato tato muccitukāmā¹ nissaritukāmāva honti, evaṃ tassa yogino cittaṃ sabbasmā saṅkhāragatā muccitukāmaṃ² nissaritukāmaṃ hoti. Athassa evaṃ sabbasaṅkhāresu vigatālayassa sabbasmā saṅkhāragatā muccitukāmassa³ uppajjati muñcitukamyatā⁴ñāṇanti.

Muñcitukamyatā⁴ñāṇaṃ niṭṭhitam.

Paṭisaṅkhānupassanāñāṇakathā

757. So evaṃ sabbabhavayonigatiṭṭhitinivāsagatehi sabhedakehi saṅkhārehi muccitukāmo sabbasmā saṅkhāragatā muccitum puna te evaṃ saṅkhāre paṭisaṅkhānupassanāñāṇena tilakkhaṇaṃ āropetvā pariggaṇhāti.

So sabbasaṅkhāre anaccantikato, tāvakālikato, uppādavayaparicchinnato, palokato, calato, pabhaṅguto, addhuvato, vipariṇāmadhammato, assārakato, vibhavato, saṅkhatato, maraṇadhammatoti-ādīhi kāraṇehi **aniccā**ti passati.

Abhiṇhapaṭipīḷanato, dukkhamato, dukkhavattutho, rogato, gaṇḍato, sallato, aghato, ābādhato, ītito, upaddavato, bhayato, upasaggato, atāṇato, aleṇato, asaraṇato, ādīnavato, aghamūlato, vadhakato, sāsavato, mārāmisato, jātidhammato, jarādhammato, byādhidhammato, sokadhammato, paridevadhammato, upāyāsadhhammato, saṅkilesikadhammatoti-ādīhi kāraṇehi **dukkhā**ti passati.

Ajaññato, duggandhato, jegucchato, paṭikkūlato, amaṇḍanārahato, virūpato, bībhacchato⁵ti-ādīhi kāraṇehi dukkhalakkhaṇassa parivārabhūtato **asubhato** passati.

Parato, rittato, tucchato, suññato, assāmikato, anissarato, avasavattitoti-ādīhi kāraṇehi **anattato** passati.

1. Muñcitukāmā (Sī, Syā, I)

3. Muñcitukāmassa (Sī, Syā, I)

5. Vigacchato (Ka), vibhacchato (Syā)

2. Muñcitukāmaṃ (Sī, Syā, I)

4. Muccitukamyatā (Ka)

758. Evañhi passatānena tilakkhaṇaṃ āropetvā saṅkhārā pariggahitā nāma honti. Kasmā panāyamete evaṃ pariggaṇhātīti. Muñcanassa upāyasampādanattham.

Tatrāyaṃ upamā—eko kira puriso “macche gahessāmī”ti macchakhippaṃ¹ gahetvā udake oḍḍāpesi² so khippamukhena hattham otāretvā anto-udake sappam gīvāya gahetvā “maccho me gahito”ti attamano ahosi. So “mahā vata mayā maccho laddho”ti ukkhipitvā passanto sovattikattayadassanena sappoti sañjānitvā bhīto ādīnavaṃ disvā gahaṇe nibbinno³ muñcitukāmo hutvā muñcanassa upāyaṃ karonto agganaṅguṭṭhato paṭṭhāya hattham nibbeḥhetvā⁴ bāhum ukkhipitvā uparisīse dve tayo vāre āvijjhivā sappam dubbalaṃ katvā “gaccha duṭṭha sappā”ti nissajjitvā vegena taḷākapaḷim āruya “mahantassa vata bho sappassa mukhato muttomhī”ti āgatamaggaṃ olokayamāno aṭṭhāsi.

Tattha tassa purisassa “maccho”ti sappam gīvāya gahetvā tuṭṭhakālo viya imassāpi yogino āditova attabhāvaṃ paṭilabhivā tuṭṭhakālo, tassa khippamukhato sīsam nīharitvā sovattikattayadassanaṃ viya imassa ghanavinibbhogaṃ katvā saṅkhāresu tilakkhaṇadassanaṃ, tassa bhītakālo viya imassa bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ. Tato ādīnavadassanaṃ viya ādīnavānupassanāñāṇaṃ, gahaṇe nibbindanaṃ viya nibbidānupassanāñāṇaṃ. Sappam muñcitukāmatā viya muñcitukamyatāñāṇaṃ, muñcanassa upāyakaraṇaṃ viya paṭisaṅkhānupassanāñāṇena saṅkhāresu tilakkhaṇāropanaṃ. Yathā hi so puriso sappam āvijjhivā dubbalaṃ katvā nivattetvā ḍaṃsitum asamatthabhāvaṃ pāpetvā sumuttaṃ muñcati, evamayaṃ yogāvācaro tilakkhaṇāropanena saṅkhāre āvijjhivā dubbale katvā puna niccasukhasubha-attākārena upaṭṭhātum asamatthataṃ pāpetvā sumuttaṃ muñcati. Tena vuttaṃ “muñcanassa upāyasampādanattham evaṃ pariggaṇhātī”ti.

759. Ettāvatā tassa uppannaṃ hoti **paṭisaṅkhāñāṇaṃ**. Yaṃ sandhāya vuttaṃ—

1. Macchakhippaṃ (Sī, I)

3. Nibbindo (I, Ka), nibbiṇṇo (Syā)

2. Osāpesi (Syā, I, Ka)

4. Nibbedhetvā (Syā, Ka)

“Aniccato manasikaroto kiṃ paṭisaṅkhā ñāṇaṃ uppajjati?
Dukkhatō. Anattato manasikaroto kiṃ paṭisaṅkhā ñāṇaṃ uppajjati?
Aniccato manasikaroto nimittaṃ paṭisaṅkhā ñāṇaṃ uppajjati. Dukkhatō
manasikaroto pavattaṃ paṭisaṅkhā ñāṇaṃ uppajjati. Anattato
manasikaroto nimittaṃ pavattaṃ paṭisaṅkhā ñāṇaṃ uppajjati”¹.

Ettha ca **nimittaṃ paṭisaṅkhā**ti saṅkhāranimittaṃ “addhuvaṃ
tāvakālikan”²ti aniccalakkhaṇavasena jānitvā. Kāmaṅca na² paṭhamam
jānitvā pacchā ñāṇaṃ uppajjati, vohāravasena pana “manaṅca paṭicca
dhamme ca uppajjati manoviññāṇan”³ti-ādīni³ viya evaṃ vuccati.
Ekattanayena vā purimaṅca pacchimaṅca ekaṃ katvā evaṃ vuttanti
veditabbaṃ. Iminā nayena itarasmimpi padadvaye attho veditabboti.

Paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

Saṅkhārupekkhāñāṇakathā

760. So evaṃ paṭisaṅkhānupassanāñāṇena “sabbe saṅkhārā suññā”⁴ti
pariggahetvā puna “suññamidaṃ attena vā attaniyena vā”⁴ti⁴ dvikoṭikaṃ
suññataṃ pariggaṇhāti. So evaṃ neva attānaṃ, na paraṃ kiñci attano
parikkhārahāve ṭhitaṃ disvā puna “nāhaṃ kvacani, kassaci
kiñcanatasmim”⁵, na ca mama kvacani, kismiñci kiñcanatatthi”⁴ti⁴ yā ettha
catukoṭikā suññatā kathitā, taṃ pariggaṇhāti.

Kathaṃ? Ayañhi **nāhaṃ kvacanī**ti kvaci attānaṃ na passati. **Kassaci
kiñcanatasminti**⁶ attano attānaṃ kassaci parassa kiñcanabhāve upanetabbaṃ
na passati. Bhātiṭṭhānevā⁷ bhātaraṃ, sahāyaṭṭhāne vā⁸ sahāyaṃ,
parikkhāraṭṭhāne vā parikkhāraṃ maññitvā upanetabbaṃ na passatīti attho.
Na **ca mama kvacanī**ti ettha mama saddaṃ tāva ṭhapetvā **na ca kvacanī**⁹
parassa ca attānaṃ kvaci

1. Paṭisaṃ 259 piṭṭhe.

2. Kāmaṅca pana (sabbattha); Paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya; Visuddhimaggaṭṭikāya
ca saṃsandetabbaṃ.

3. Ma 3. 328 piṭṭhādīsu.

4. Ma 3. 50 piṭṭhe.

5. Kiñcanatasmī (?)

6. Kiñcanatasmīti (?)

7. Bhātiṭṭhāne (Syā, I)

8. Sahāyaṭṭhāne (I)

9. Na ca kvacani (Sī, I, Ka)

napassatīti¹ ayamattho. Idāni mama saddaṃ āharitvā **mama kismiñci kiñcanatathīti** so parassa attā mama kismiñci kiñcanabhāve atthīti na passatīti. Attano bhātiṭṭhāne vā bhātaraṃ, lahāyaṭṭhāne vā sahāyaṃ parikkhāraṭṭhāne vā parikkhāraṃti kismiñci ṭhāne parassa attānaṃ iminā kiñcanabhāvena upanetabbaṃ na passatīti attho. Evamayaṃ yasmā neva katthaci attānaṃ passati, na taṃ parassa kiñcanabhāve upanetabbaṃ passati, ²na parassa attānaṃ passati², na parassa attānaṃ attano kiñcanabhāve upanetabbaṃ passati. Tasmānena catukoṭṭikā suññatā pariggahitā hotīti.

761. Evaṃ catukoṭṭikaṃ suññataṃ pariggahetvā puna chahākārehi suññataṃ pariggaṇhāti. Kathaṃ? Cakkhusuññaṃ attena vā attaniyena vā niccena vā dhuvena vā sassatena vā avipariṇāmadhammena vā -pa-. Mano suñño. Rūpā suññā -pa-. Dhammā suññā. Cakkhuvīññāṇaṃ -pa-. Manovīññāṇaṃ. Cakkhusamphassoti evaṃ yāva jarāmaraṇā nayo netabbo³.

762. Evaṃ chahākārehi suññataṃ pariggahetvā puna aṭṭhahākārehi parigaṇhāti. Seyyathidaṃ—rūpaṃ asāraṃ nissāraṃ sārāpagataṃ nicasārasārena vā dhuvasārasārena vā sukhasārasārena vā attasārasārena vā niccena vā dhuvena vā sassatena vā avipariṇāmadhammena vā. Vedanā. Saññā. Saṅkhārā. Viññāṇaṃ. Cakkhu -pa-. Jarāmaraṇaṃ asāraṃ nissāraṃ sārāpagataṃ nicasārasārena vā dhuvasārasārena vā sukhasārasārena vā attasārasārena vā niccena vā dhuvena vā sassatena vā avipariṇāmadhammena vā. Yathā naḷo asāro nissāro sārāpagato. Yathā eraṇḍo. Yathā udumbaro. Yathā setavaccho. Yathā Pāḷibhaddako. Yathā phenapiṇḍo. Yathā udakabubbulaṃ. Yathā marīci. Yathā kadalikkhandho. Yathā māyā asārā nissārā sārāpagatā, evameva rūpaṃ -pa- jarāmaraṇaṃ asāraṃ nissāraṃ sārāpagataṃ nicasārasārena vā -pa- avipariṇāmadhammena vāti⁴.

1. Kvacī passatīti (I, Ka)

2-2. Idaṃ vākyam Sī-I-Ka-pothakesu na dissati, Ma-Ṭṭha 3. 43 piṭṭhe passitabbaṃ.

3. Cūḷani 183 piṭṭhe.

4. Cūḷani 182. 3 piṭṭhesu.

763. So evaṃ aṭṭhahākārehi suññataṃ pariggahetvā puna dasahākārehi pariggaṇhāti, rūpaṃ rittato passati. Tucchato. Suññato. Anattato. Anissariyato. Akāmakāriyato. Alabbhanīyato. Avasavattakato. Parato. Vivittato passati. Vedanaṃ -pa- viññāṇaṃ rittato -pa- vivittato passatīti¹.

764. Evaṃ dasahākārehi suññataṃ pariggahetvā puna dvādasahākārehi pariggaṇhāti. Seyyathidaṃ. Rūpaṃ na satto, na jīvo, na naro, na māṇavo, na itthī, na puriso, na attā, na attaniyaṃ. Nāhaṃ, na mama, na aññassa², na kassaci, Vedanā -pa- viññāṇaṃ na kassacīti³.

765. Evaṃ dvādasahākārehi suññataṃ pariggaṇhitvā puna tīraṇapariññāvasena dvācattālīsāya ākārehi suññataṃ pariggaṇhāti, rūpaṃ aniccato. Dukkato. Rogato. Gaṇḍato. Sallato. Aghato. Ābādhato. Parato. Palokato. Ītito. Upaddavato. Bhayato. Upasaggato. Calato. Pabhaṅgato. Addhuvato. Atāṇato. Aleṇato. Asaraṇato. Asaraṇībhūtato. Rittato. Tucchato. Suññato. Anattato. Anassādato. Ādīnavato. Vipariṇāmadhammato. Assārakato. Aghamūlato. Vadhakato. Vibhavato. Sāsavato. Saṅkhatato. Mārāmisato. Jātidhammato. Jarādhammato. Byādhidhammato. Maraṇadhammato. Sokaparidevadukkhadomanassa-upāyāsadhammato. Samudayato. Atthaṅgamato. Anassādato. Ādīnavato. Nissaraṇato passati. Vedanaṃ -pa-. Viññāṇaṃ aniccato -pa- nissaraṇato passati.

Vuttampi cetam—“rupaṃ aniccato -pa- nissaraṇato passanto suññato lokam avekkhati. Vedanaṃ -pa-. Viññāṇaṃ aniccato -pa- nissaraṇato passanto suññato lokam avekkhati”⁴.

“Suññato lokam avekkhassu, mogharāja sadā sato.

Attānudiṭṭhiṃ ūhacca, evaṃ maccutaro siyā.

Evaṃ lokam avekkhantaṃ, maccurājā na passatī”ti⁵.

1. Cūḷani 184 piṭṭhe. Pacchimā pana cha ākāra aññathā dissanti.

2. Na koci (Pāliyaṃ)

3. Cūḷa ni 184 piṭṭhe.

4. Esitabban.

5. Khu 1. 448; Cūḷa ni 180 piṭṭhesu.

766. Evaṃ suññato disvā tilakkhaṇaṃ āropetvā saṅkhāre pariggaṇhanto bhayaṅca nandiṅca vipphāya saṅkhāresu udāsīno¹ ahosi majjhato, ahanti vā mamanti vā na gaṇhāti viassaṭṭhabhariyo viya puriso.

Yathā nāma purisassa bhariyā bhaveyya iṭṭhā kantā manāpā, so tāya vinā muhuttampi adhvāsetum na sakuṇeyya, ativiya naṃ mamāyeyya, so taṃ itthim aññena purisena saddhim ṭhitam vā nisinnam vā kathentim vā hasantim vā disvā kupito assa anattamano, adhimattam domanassam paṭisamvedeyya. So aparena samayena tassā itthiyā dosam disvā muñcitukāmo hutvā taṃ vissajjeyya, na naṃ mamāti² gaṇheyya. Tato paṭṭhāya taṃ yenakenaci saddhim yaṃkiñci kurumānam disvāpi neva kuppeyya, na domanassam āpajjeyya, aññadatthu udāsīnova bhaveyya majjhato. Evamevāyam sabbasaṅkhārehi muñcitukāmo hutvā paṭisaṅkhānupassanāya saṅkhāre pariggaṇhanto aham mamāti³ gahetabbam adisvā bhayaṅca nandiṅca vipphāya sabbasaṅkhāresu udāsīno hoti majjhato.

Tassa evaṃ jānato evaṃ passato tīsu bhavesu catūsu yonīsu pañcasu gatīsu sattasu viññāṇaṭṭhitīsu navasu sattāvāsesu cittam patilīyati patikuṭati⁴ pativattati⁵ na sampasāriyati, upekkhā vā pāṭikulyatā vā saṅṭhāti.

Seyyathāpi nāma padumapalāse īsakapoṇe udakaphusitāni patilīyanti patikuṭanti pativattanti na sampasāriyanti, evameva -pa-. Seyyathāpi nāma kukkuṭapattam vā nahārudaddulam vā aggimhi pakkhittam patilīyati patikuṭati⁴ pativattati na sampasāriyati⁶, evameva tassa tīsu bhavesu cittam -pa- upekkhā vā pāṭikulyatā vā saṅṭhāti. Iccassa **saṅkhārupekkhāñānam** nāma uppannam hoti.

767. Taṃ panetaṃ sace santipadam nibbānam santato passati, sabbam saṅkhārappavattam vissajjetvā⁷ nibbānameva pakkhandati. No ce nibbānam

1. Udāsīno (Syā, Ka)

2. Mamanti (Sī)

3. Mamanti (?)

4. Paṭilīyati patikuṭati (Syā, I, Ka)

5. Pativaṭṭati (Sī), paṭivaṭṭati (Syā, I, Ka)

6. Am 2. 435-7 piṭṭhesu.

7. Vissajitvā (Sī)

santato passati, punappunam saṅkhārārammaṇameva hutvā pavattati sāmuddikānam disākāko¹ viya. Sāmuddikā kira vāṇijakā nāvaṃ ārohantā disākākaṃ nāma gaṇhanti, te yadā nāvā vātakkhittā videsam pakkhandati, tīram na paññāyati, tadā disākākaṃ vissajjenti². So kūpakayaṭṭhito ākāsam laṅghitvā sabbā disā ca vidisā ca anugantvā sace tīram passati, tadabhimukhova gacchati. No ce passati, punappunam āgantvā kūpakayaṭṭhimyeva allīyati. Evameva sace saṅkhārupekkhāñānam santipadam nibbānam santato passati, sabbam saṅkhārappavattam vissajjtvā nibbānameva pakkhandati. No ce passati, punappunam saṅkhārārammaṇameva hutvā pavattati.

Tadidaṃ suppage piṭṭham vaṭṭayamānam³ viya. Nibbaṭṭitakappāsam⁴ vihanamānam⁵ viya nānappakāro saṅkhāre pariggahetvā bhayaṅca nandiṅca pahāya saṅkhāravicinane majjhataṃ hutvā tividhānupassanāvasena tiṭṭhati. Evaṃ tiṭṭhamānam tividhāvimokkhamukhabhāvaṃ āpajjitvā satta-ariyapuggalavibhāgāya paccayo hoti.

768. Tatridaṃ tividhānupassanāvasena pavattanato tiṇṇam indriyānam ādhipeyyavasena tividhāvimokkhamukhabhāvaṃ āpajjati nāma. Tisso hi anupassanā tīṇi vimokkhamukhānī vuccanti. Yathāha—

“Tīṇi kho panimāni vimokkhamukhāni lokaniyyānāya samvattanti, sabbasaṅkhāre paricchedaparivaṭumato samanupassanatāya, animittāya ca dhātuyā cittasampakkhandanatāya, sabbasaṅkhāresu manosamuttejanatāya, appaṇihitāya ca dhātuyā cittasampakkhandanatāya, sabbadhamme parato samanupassanatāya, suññatāya ca dhātuyā cittasampakkhandanatāya, imāni tīṇi vimokkhamukhāni lokaniyyānāya samvattanti”⁶.

Tattha **paricchedaparivaṭumatoti** udayabbayavasena paricchedato ceva parivaṭumato ca. Aniccānupassanaṃ hi “udayato pubbe saṅkhārā natthī”⁷ti paricchinditvā tesam gatiṃ samannesamānam⁷ “vayato param na gacchanti, ettheva antaradhāyanti”⁷ti parivaṭumato samanupassati.

Manosamuttejanatāyāti

1. Dī 1. 232; Aṃ 2. 323 piṭṭhesu.

3. Vaṭṭiyamānam (?)

5. Vihataṃamānam (Ka-Sī, Syā, I), vihaṭamānam (Ka)

7. Samanvesamānam (Sī, Syā)

2. Vissajjanti (Sī), vissajjanti (Ka)

4. Nippaṭṭitakappāsam (Ka)

6. Paṭisam 244 piṭṭhe.

cittasaṃvejanatāya. Dukkhānupassanena hi saṅkhāresu cittaṃ saṃvejeti. **Parato samanupassanatāyāti** “nāhaṃ, na mamā”ti evaṃ anattato samanupassanatāya. Iti imāni tīṇi padāni aniccānupassanādīnaṃ vasena vuttānīti veditabbāni. Teneva tadanantare pañhavissajjane vuttaṃ— “aniccato manasikaroto khayato saṅkhārā upaṭṭhahanti. Dukkhatō manasikaroto bhayato saṅkhārā upaṭṭhahanti. Anattato manasikaroto suññato saṅkhārā upaṭṭhahanti”¹.

769. Katame pana te vimokkhā, yesaṃ imāni anupassanāni mukhānīti? Animitto, appaṇihito, suññatoti ete tayo. Vuttaṃ hetam “aniccato manasikaronto adhimokkhabahulo animittaṃ vimokkham paṭilabhati. Dukkhatō manasikaronto passaddhibahulo appaṇihitaṃ vimokkham paṭilabhati. Anattato manasikaronto vedabahulo suññatavimokkham paṭilabhati”².

Ettha ca **animitto vimokkhoti** animittākārena nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavatto ariyamaggo. So hi animittāya dhātuyā uppunnattā **animitto**. Kilesehi ca vimuttattā **vimokkho**. Eteneva nayena appaṇihitākārena nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavatto **appaṇihito**. Suññatākārena nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavatto **suññatoti** veditabbo.

770. Yam pana abhidhamme “yasmim samaye lokuttaraṃ jhānaṃ bhāveti niyyānikaṃ apacayagāmiṃ diṭṭhigatānaṃ pahānāya paṭhamāya bhūmiyā pattiyā vivicceva kāmehi paṭhamaṃ jhānaṃ upasampajja viharati appaṇihitaṃ suññatan”³ evaṃ vimokkhadvayameva vuttaṃ, taṃ nippariyāyato vipassanāgamaṇaṃ sandhāya. Vipassanāñāṇaṃ hi kiñcāpi **Paṭisambhidāmagge**—

“Aniccānupassanāñāṇaṃ niccato abhinivesaṃ muñcatīti⁴ suññato vimokkho. Dukkhānupassanāñāṇaṃ sukhato abhinivesaṃ. Anattānupassanāñāṇaṃ attato abhinivesaṃ

1. Paṭisaṃ 244 piṭṭhe.

2. Paṭisaṃ 254 piṭṭhe.

3. Abhi 1. 84, 85 piṭṭhādīsu.

4. Abhinivesā mucatīti (Pāḷiyam)

muñcatīti suññato vimokkho”ti¹ evaṃ abhinivesaṃ muñcanavasena
suññato vimokkhoti ca,

“Aniccānupassanāññāṇaṃ niccato nimittaṃ muñcatīti animitto
vimokkho. Dukkhānupassanāññāṇaṃ sukhato nimittaṃ,
anattānupassanāññāṇaṃ attato nimittaṃ muñcatīti animitto vimokkho”ti²
evaṃ nimittaṃ muñcanavasena **animitto vimokkhoti** ca,

“Aniccānupassanāññāṇaṃ niccato paṇidhiṃ muñcatīti appaṇihito
vimokkho. Dukkhānupassanāññāṇaṃ sukhato paṇidhiṃ.
Anattānupassanāññāṇaṃ attato paṇidhiṃ muñcatīti appaṇihito
vimokkho”ti² evaṃ paṇidhiṃ muñcanavasena **appaṇihito vimokkhoti**
ca—

Vuttaṃ. Tathāpi taṃ saṅkhāranimittassa avijahanato na nippariyāyena
animittaṃ. Nippariyāyena pana suññatañceva appaṇihitañca. Tassa ca
āgamanavasena ariyamaggakkhaṇe vimokkho uddhaṭo. Tasmā appaṇihitaṃ
suññatanti vimokkhadvayameva vuttanti veditabbaṃ. Ayaṃ tāvettha
vimokkhakathā.

771. Yaṃ pana vuttaṃ “satta-ariyapuggalavibhāgāya paccayo hoti”ti,
tattha saddhānusārī, saddhāvimutto, kāyasakki³, ubhatobhāgavimutto,
dhammānusārī, diṭṭhippatto⁴, paññāvimuttoti ime tāva satta ariyapuggalā,
tesaṃ vibhāgāya idaṃ saṅkhārupekkhāññāṇaṃ paccayo hoti.

772. Yo hi **aniccato** manasikaronto adhimokkhabahulo **saddhindriyaṃ**
paṭilabhati, so sotāpattimagakkhaṇe **saddhānusārī** hoti. Ssesu sattasu
ṭhānesu **saddhāvimutto**.

773. Yo pana **dukkhato** manasikaronto passaddhibahulo
samādhindriyaṃ paṭilabhati, so sabbattha **kāyasakki** nāma hoti.
Arūpajjhānaṃ pana patvā aggaphalappatto **ubhatobhāgavimutto** nāma hoti.

1. Paṭisaṃ 262 piṭṭhe.

3. Kāyasakki (Sī, Syā, I)

2. Paṭisaṃ 263 piṭṭhe.

4. Diṭṭhippatto (Ka)

774. Yo pana **anattato** manasikaronto vedabahulo **paññindriyaṃ** paṭilabhati, so sotāpattimaggaḥ **dhammānusārī** hoti. Chasu ṭhānesu **diṭṭhippatto** aggaphale **paññāvimuttoti**.

775. Vuttaṃ hetam—

“Aniccato manasikaroto saddhindriyaṃ adhimattaṃ hoti. Saddhindriyassa adhimattattā sotāpattimaggaṃ paṭilabhati, tena vuccati saddhānusārī”ti.

Tathā “aniccato manasikaroto saddhindriyaṃ adhimattaṃ hoti, saddhindriyassa adhimattattā sotāpattiphalaṃ sacchikataṃ hoti, tena vuccati saddhāvimutto”ti-ādi¹.

776. Aparampi vuttaṃ—

“Saddahanto vimuttoti saddhāvimutto. Phuṭṭhantaṃ² sacchikatoti kāyasakkhi. Diṭṭhantaṃ³ pattoti diṭṭhippatto. Saddahanto vimuccatīti saddhāvimutto. Jhānaphassaṃ paṭhamaṃ phusati pacchā nirodhaṃ nibbānaṃ sacchikarotīti kāyasakkhi. ‘Dukkhaṃ saṅkhārā, sukho nirodho’ti nātaṃ hoti diṭṭhaṃ viditaṃ sacchikataṃ phusitaṃ paññāyāti diṭṭhippatto”ti⁴.

777. Itaresu pana catūsu saddhaṃ anasarati, saddhāya vā anasarati gacchatīti **saddhānusārī**. Tathā paññāsaṅkhātāṃ dhammaṃ anasarati, dhammena vā anasaratīti **dhammānusārī**. Arūpajjhānena ceva ariyamaggena cāti ubhatobhāgena vimuttoti **ubhatobhāgavimutto**. Pajānanto vimuttoti **paññāvimuttoti** evaṃ vacanattho veditabboti.

Saṅkhārupekkhāñāṇaṃ⁵.

778. Taṃ panetaṃ purimena nāṇadvayena atthato ekaṃ. Tenāhu porāṇā—“idaṃ saṅkhārupekkhāñāṇaṃ ekameva tīṇi nāmāni labhati,

1. Paṭisaṃ 249 piṭṭhe.

2. Phuṭṭhattā (Paṭisaṃ 248)

3. Diṭṭhattā (Paṭisaṃ 248)

4. Paṭisaṃ 248 piṭṭhe.

5. Idaṃ padaṃ katthaci Sīhaḷa-potthake natthi.

hetṭhā muñcitukamyatāñāṇaṃ nāma jātaṃ, majjhe paṭisaṅkhānupassanā-
ñāṇaṃ nāma, ante ca sikhāppattaṃ saṅkhārupekkhāñāṇaṃ nāma”.

779. Pāliyaṃpi vuttaṃ—

“Kathaṃ muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā
saṅkhārupekkhāsu ñāṇaṃ? Uppādaṃ muñcitukamyatāpaṭisaṅkhā-
santiṭṭhanā paññā saṅkhārupekkhāsu ñāṇaṃ. Pavattaṃ -pa- nimittaṃ
-pa- upāyāsaṃ muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā
saṅkhārupekkhāsu ñāṇaṃ. Uppādo dukkhanti -pa- bhayanti -pa-
sāmisanti -pa- uppādo saṅkhārāti -pa- upāyāso saṅkhārāti
muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā saṅkhārupekkhāsu
ñāṇaṃ”¹.

780. Tattha muñcitukamyatā ca sā paṭisaṅkhā ca santiṭṭhanā cāti
muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā. Iti pubbabhāge nibbidāñāṇena
nibbinnassa² uppādādāni pariccajītukāmatā **muñcitukāmatā**. Muñcanassa
upāyakaraṇatthaṃ majjhe paṭisaṅkhānaṃ **paṭisaṅkhā**. Muñcitvā avasāne
ajjhūpekkhanaṃ **santiṭṭhanā**. Yaṃ sandhāya “uppādo saṅkhārā, te saṅkhāre
ajjhūpekkhatīti saṅkhārupekkhā”³ ti-ādi³ vuttaṃ. Evaṃ ekamevidaṃ ñāṇaṃ.

781. Apica imāyapi Pāliyaṃ idam ekamevāti veditabbaṃ. Vuttaṃ
hetam—“yā ca muñcitukamyatā, yā ca paṭisaṅkhānupassanā, yā ca
saṅkhārupekkhā, ime dhammā ekatthā, byañjanaṃeva nānaṃ”⁴.

782. Evaṃ adhigatasāṅkhārupekkhassa pana imassa kulaputtassa
vipassanā sikhāppattā vuṭṭhānagāminī hoti. Sikhāppattā vipassanāti vā
vuṭṭhānagāminīti vā saṅkhārupekkhādīñāṇattayasseva etaṃ nāmaṃ. Yā hi
sikhāṃ uttamabhāvaṃ pattattā **sikhāppattā**. Vuṭṭhānaṃ gacchatīti
vuṭṭhānagāminī. Vuṭṭhānaṃ vuccati bahiddhānimittabhūtaṃ
abhiniṅṭṭhāvattato ceva ajjhattapavattato ca vuṭṭhahanato maggo, taṃ
gacchatīti **vuṭṭhānagāminī**, maggena saddhiṃ ghaṭiyatīti attho.

783. Tatrāyaṃ abhinivesavuṭṭhānānaṃ āvibhāvattāya mātikā—
ajjhattaṃ abhinivisitvā ajjhattā⁵ vuṭṭhāti, ajjhattaṃ abhinivisitvā bahiddhā

1. Paṭisaṃ 58 piṭṭhe.

2. Nibbindantassa (I, Ka)

3. Paṭisaṃ 59 piṭṭhe.

4. Paṭisaṃ 259 piṭṭhe.

5. Ajjhattaṃ (Aṭṭhasālinī 270 piṭṭhe.)

vuṭṭhāti, bahiddhā abhinivisitvā bahiddhā vuṭṭhāti, bahiddhā abhinivisitvā ajjhattā¹ vuṭṭhāti, rūpe abhinivisitvā rūpā vuṭṭhāti, rūpe abhinivisitvā arūpā vuṭṭhāti, arūpe abhinivisitvā arūpā vuṭṭhāti, arūpe abhinivisitvā rūpā vuṭṭhāti, ekappahārena pañcahi khandhehi vuṭṭhāti, aniccato abhinivisitvā aniccato vuṭṭhāti, aniccato abhinivisitvā dukkhato. Anattato vuṭṭhāti, dukkhato abhinivisitvā dukkhato. Aniccato. Anattato vuṭṭhāti, anattato abhinivisitvā anattato. Aniccato. Dukkato vuṭṭhāti.

784. Kathaṃ? Idhekacco āditova ajjhattasaṅkhāresu abhinivisati, abhinivisitvā te passati. Yasmā pana na suddha-ajjhattadassanamatteneva maggavuṭṭhānaṃ hoti, bahiddhāpi daṭṭhabbameva, tasmā parassa khandhepi anupādiṇṇasaṅkhārepi aniccaṃ dukkhamanattāti passati. So kālena ajjhattaṃ sammasati, kālena bahiddhā. Tassevaṃ sammasato ajjhattaṃ sammasanakāle vipassanā maggena saddhiṃ ghaṭiyati. Ayaṃ **ajjhattaṃ abhinivisitvā ajjhattā vuṭṭhāti** nāma.

Sace panassa bahiddhā sammasanakāle vipassanā maggena saddhiṃ ghaṭiyati, ayaṃ **ajjhattaṃ abhinivisitvā bahiddhā vuṭṭhāti** nāma. Esa nayo bahiddhā abhinivisitvā bahiddhā ca ajjhattā ca vuṭṭhānepi.

785. Aparo āditova rūpe abhinivisati, abhinivisitvā bhūtarūpaṅca upādārūpaṅca rāsiṃ katvā passati. Yasmā pana na suddharūpadassanamatteneva vuṭṭhānaṃ hoti, arūpampi daṭṭhabbameva. Tasmā taṃ rūpaṃ ārammaṇaṃ katvā uppannaṃ vedanaṃ saññaṃ saṅkhāre viññāṇaṅca “idaṃ arūpaṃ”ti arūpaṃ passati. So kālena rūpaṃ sammasati, kālena arūpaṃ. Tassevaṃ sammasato rūpasammasanakāle vipassanā maggena saddhiṃ ghaṭiyati, ayaṃ **rūpe abhinivisitvā rūpā vuṭṭhāti** nāma.

Sace panassa arūpasammasanakāle vipassanā maggena saddhiṃ ghaṭiyati, ayaṃ **arūpe abhinivisitvā arūpā vuṭṭhāti** nāma. Esa nayo arūpe abhinivisitvā arūpā ca rūpā ca vuṭṭhānepi.

786. “Yaṃkiñci samudayadhammaṃ, sabbaṃ taṃ nirodhadhammaṃ”²ti evaṃ abhinivisitvā evameva vuṭṭhānakāle pana **ekappahārena pañcahi khandhehi vuṭṭhāti** nāma.

1. Ajjhattaṃ (Aṭṭhasālinī 270 piṭṭhe.)

2. Dī 1. 102 piṭṭhādīsu.

787. Eko āditova aniccato saṅkhāre sammasati. Yasmā pana na aniccato sammasanamatteneva vuṭṭhānaṃ hoti, dukkhatopi anattatopi sammasitabbameva, tasmā dukkhatopi anattatopi sammasati. Tassevaṃ paṭipannassa aniccato sammasanakāle vuṭṭhānaṃ hoti, ayaṃ **aniccato abhinivisitvā aniccato vuṭṭhāti** nāma.

Sace panassa dukkhato anattato sammasanakāle vuṭṭhānaṃ hoti, ayaṃ **aniccato abhinivisitvā dukkhato, anattato vuṭṭhāti** nāma. Esa nayo dukkhato anattato abhinivisitvā sesavuṭṭhānesupi.

788. Ettha ca yopi aniccato abhiniviṭṭho, yopi dukkhato, yopi anattato, vuṭṭhānakāle ca aniccato vuṭṭhānaṃ hoti. Tayopi janā adhimokkhabahulā honti, saddhindriyaṃ paṭilabhanti, animittavimokkhena vimuccanti, paṭhamamaggakkhaṇe saddhānusārino honti, sattasu ṭhānesu saddhāvimuttā. Sace pana dukkhato vuṭṭhānaṃ hoti, tayopi janā passaddhibahulā honti, samādhindriyaṃ paṭilabhanti, appaṇihitavimokkhena vimuccanti, sabbattha kāyasakkhino honti. Yassa panettha arūpajjhānaṃ pādakaṃ, so aggaphale ubhatobhāgavimutto hoti. Atha nesaṃ anattato vuṭṭhānaṃ hoti, tayopi janā vedabahulā honti, paññindriyaṃ paṭilabhanti, suññatavimokkhena vimuccanti, paṭhamamaggakkhaṇe dhammānusārino honti, chasu ṭhānesu diṭṭhippattā aggaphale paññāvimuttāti.

789. Idāni saddhiṃ purimapacchimañāṇehi imissā vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya āvibhāvatthaṃ dvādasa-upamā veditabbā. Tāsaṃ idam uddānaṃ—

“Vaggulī kaṇhasappo ca, gharaṃ go yakkhi dārako.

Khuddaṃ¹ pipāsaṃ sītuṇhaṃ, andhakāraṃ visena cā”ti.

Imā ca upamā bhayatupaṭṭhānato pabhuti yattha katthaci ñāṇe ṭhatvā āharitum vaṭṭeyyūṃ. Imasmiṃ pana ṭhāne āhariyamānāsu bhayatupaṭṭhānato yāva phalañāṇaṃ sabbam pākaṭaṃ hoti, tasmā idheva āharitabbāti vuttā.

1. Khudam (Si, I)

790. **Vaggulīti** ekā kira vaggulī “ettha pupphaṃ vā phalaṃ vā labhissāmī”ti pañcasākhe madhukarukkhe niliyitvā ekaṃ sākhaṃ parāmasitvā na tattha kiñci pupphaṃ phalaṃ vā gayhupagaṃ addasa. Yathā ca ekaṃ, evaṃ dutiyaṃ. Tatiyaṃ. Catutthaṃ. Pañcamampi sākhaṃ parāmasitvā nāddasa. Sā “aphalo vatāyaṃ rukkho, natthettha kiñci gayhupagan”ti tasmim rukkhe ālayaṃ vissajjetvā ujukāya sākāya āruyha viṭapantarena sīsaṃ nīharitvā uddhaṃ ulloketvā ākāse uppatitvā aññasmim phalarukkhe niliyati.

Tattha vagguli viya yogāvacarō daṭṭhabbo, pañcasākho madhukarukkho viya pañcupādānakkhandhā, tattha vagguliyā nilīyanaṃ viya yogino khandhapañcake abhiniveso, tassā ekekaṃ sākhaṃ parāmasitvā kiñci gayhupagaṃ adisvā avasesasākāparāmasanaṃ viya yogino rūpakkhandhaṃ sammasitvā tattha kiñci gayhupagaṃ adisvā avasesakkhandhasammasanaṃ, tassā “aphalo vatāyaṃ rukkho”ti rukkhe ālayavissajjanaṃ viya yogino pañcasupi khandhesu aniccalakkhaṇādiddassanavasena nibbinnassa¹ muñcitukamyatādiññattayaṃ, tassā ujukāya sākāya upari-ārohanaṃ viya yogino anulomaṃ, sīsaṃ nīharitvā uddhaṃ ullokaṃ viya gotrabhuññaṃ, ākāse uppatanaṃ viya maggaññaṃ, aññasmim phalarukkhe nilīyanaṃ viya phalaññaṃ.

791. **Kaṇhasappupamā** paṭisaṅkhāññaṃ vuttāva. Upamāsaṃsandane panettha sappavissajjanaṃ viya gotrabhuññaṃ, muñcitvā āgatamaggaṃ oloketassa ṭhānaṃ viya maggaññaṃ, gantvā abhayaṭṭhāne ṭhānaṃ viya phalaññaṃti ayaṃ viseso.

792. **Gharanti** gharasāmike kira sāyaṃ bhuñjitvā sayanaṃ āruyha niddaṃ okkante gharaṃ ādittaṃ, so pabujjhitvā aggim disvā “bhīto sādhu vatassa sace aḍayhamāno nikkhameyyan”ti olokayamāno maggaṃ disvā nikkhamitvā vegena khemaṭṭhānaṃ gantvā ṭhito. Tattha gharasāmikassa bhuñjitvā sayanaṃ āruyha niddokkamaṃ viya bālaputhujjanassa khandhapañcake “ahaṃ mamā”ti gahaṇaṃ. Pabujjhitvā aggim disvā bhītakālo viya sammāpaṭipadaṃ paṭipajjitvā lakkhaṇaṃ disvā bhayaṭṭhānaññaṃ, nikkhapanamaggaṃ olokaṃ viya

1. Nibbindantassa (I, Ka)

muñcitukamyatāñāṇaṃ, maggadassanaṃ viya anulomaṃ, nikkhamaṃ viya gotrabhuñāṇaṃ, vegena gamaṇaṃ viya maggañāṇaṃ, khemaṭṭhāne ṭhānaṃ viya phalañāṇaṃ.

793. **Goti** ekassa kira kassakassa rattibhāge niddaṃ okkantassa vaja bhinditvā goṇā palātā, so paccūsasamaye tattha gantvā olokeno tesam palātabhāvaṃ ñatvā anupadaṃ gantvā rañño goṇe addasa. Te “mayhaṃ goṇā”ti sallakkhetvā āharanto pabhātakāle “na ime mayhaṃ goṇā, rañño goṇā”ti sañjānitvā “yāva maṃ ‘coro ayan’ti gahetvā rājapurisā na anayabyasanaṃ pāpenti, tāvadeva palāyissāmī”ti bhīto goṇe pahāya vegena palāyitvā nibbhayaṭṭhāne aṭṭhāsi. Tattha “mayhaṃ goṇā”ti rājagoṇaṃ gahaṇaṃ viya bālaputhujjanassa “ahaṃ mamā”ti khandhānaṃ gahaṇaṃ, pabhāte “rājagoṇā”ti sañjānaṃ viya yogino tilakkhaṇavasena khandhānaṃ “aniccā dukkhā anattā”ti sañjānaṃ, bhītakālo viya bhayaṭṭhānañāṇaṃ, vissajjitvā gantukāmatā viya muñcitukamyatā, vissajjanaṃ viya gotrabhu, palāyanaṃ viya maggo, palāyitvā abhayadese ṭhānaṃ viya phalaṃ.

794. **Yakkhīti** eko kira puriso yakkhiniyā saddhiṃ saṃvāsaṃ kappesi, sā rattibhāge “sutto ayan”ti mantvā āmakasusānaṃ gantvā manussamaṃsaṃ khādati. So “kuhiṃ esā gacchati”ti anubandhitvā manussamaṃsaṃ khādamānaṃ disvā tassā amanussibhāvaṃ ñatvā “yāva maṃ na khādati, tāva palāyissāmī”ti bhīto vegena palāyitvā khemaṭṭhāne aṭṭhāsi. Tattha yakkhiniyā saddhiṃ saṃvāso viya khandhānaṃ “ahaṃ mamā”ti gahaṇaṃ, susāne manussamaṃsaṃ khādamānaṃ disvā “yakkhinī ayan”ti jānaṃ viya khandhānaṃ tilakkhaṇaṃ disvā aniccādibhāvajānaṃ, bhītakālo viya bhayaṭṭhānaṃ, palāyitukāmatā viya muñcitukamyatā, susānavijhanaṃ viya gotrabhu, vegena palāyanaṃ viya maggo, abhayadese ṭhānaṃ viya phalaṃ.

795. **Dārakoti** ekā kira puttagiddhinī itthī, sā uparipāsāde nisinnāva antaravīthiyaṃ dārakasaddaṃ sutvā “putto nu kho me kenaci viheṭhiyati”ti vegasā gantvā “attano putto”ti saññāya paraputtaṃ aggahesi. Sā “paraputto ayan”ti sañjānitvā ottappamānā ito

cito ca oloketvā “mā heva maṃ koci ‘dāraḥacorī ayan’ti vadeyyā”ti dāraḥaṃ tattheva oropetvā puna vegasā pāsādaṃ ārūyha nisīdi. Tattha attano puttasaññāya paraputtassa gahaṇaṃ viya “ahaṃ mamā”ti pañcakkhandhagahaṇaṃ, “paraputto ayan”ti sañjānanaṃ viya tilakkhaṇavasena “nāhaṃ, na mamā”ti sañjānanaṃ, ottappanaṃ viya bhayatupaṭṭhānaṃ, ito cito ca olokaṃ viya muñcitukamyatāññaṃ, tattheva dāraḥassa oropanaṃ viya anulomaṃ, oropetvā antaravīthiyaṃ ṭhitakālo viya gotrabhu, pāsādārūhanaṃ viya maggo, ārūyha nisīdanaṃ viya phalaṃ.

796. **Khuddaṃ pipāsaṃ sītuṇhaṃ, andhakāraṃ visena cāti** imā pana cha upamā vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya ṭhitassa lokuttaradhammābhimukhaninnaṇapabbhāra bhāvadassanattamaṃ vuttā. Yathā hi khuddāya abhibhūto sujighacchito puriso sāduraṃ bhojanaṃ pattheti, evamevāyaṃ saṃsāraṇaṃ jighacchāya phuṭṭho yogāvācaro amataṃ kāyagatāsatiḥhojanaṃ pattheti.

Yathā ca pipāsito puriso parisussamaṇaṇṭhamukho aneḅaṅgasambhāraṃ pānaḥaṃ pattheti, evamevāyaṃ saṃsāraṇaṃ jighacchāya phuṭṭho yogāvācaro ariyaṃ aṭṭhaṅgikamaḅḅapānaḥaṃ pattheti.

Yathā pana sītasamphuṭṭho puriso uṇhaṃ pattheti, evamevāyaṃ saṃsāraṇaṃ taṇhāsineḥasītena phuṭṭho yogāvācaro kilesasantaḅpakamaṃ maggatejaṃ pattheti.

Yathā ca uṇhasamphuṭṭho puriso sītaṃ pattheti, evamevāyaṃ saṃsāraṇaṃ ekādasagḅisantaḅpasantaṭto yogāvācaro ekādasagḅivūpasamaṃ nibbānaṃ pattheti.

Yathā pana andhakārapareto puriso ālokaṃ pattheti, evamevāyaṃ avijjandhakārena onaddhapaṃyonaddho yogāvācaro ñāṇālokaṃ magḅabhāvanaṃ pattheti.

Yathā ca visasamphuṭṭho puriso visagḅātanaṃ bhesajjaṃ pattheti, evamevāyaṃ kilesavisasamphuṭṭho yogāvācaro kilesavisanimathanaṃ¹ amataṃ sadhaṃ nibbānaṃ pattheti. Tena vuttaṃ—“tassevaṃ jānato evaṃ

1. Nimmadaṃ (Ka)

passato tīsu bhavesu -pa- navasu sattāvāsesu cittaṃ patilīyati patikuṭati
pativattati na sampasāriyati. Upekkhā vā pāṭikulyatā vā saṅṭhāti. Seyyathāpi
nāma padumapalāse īsakapoṇe”ti sabbaṃ pubbe vuttanayeneva veditabbaṃ.

797. Ettāvatā ca panaśa patilīnacaro nāma hoti, yaṃ sandhāya vuttaṃ—

“Patilīnacaraśa bhikkhuno,
Bhajaṃānaśa vivittaṃāśanaṃ.
Sāmaggiyaṃāhu taśa taṃ,
Yo attānaṃ bhavane na daśaya”ti¹.

Evamiḍaṃ saṅkhārupekkhāñāṇaṃ yogino patilīnacaraḅhāvaṃ
niyametvā uttari ariyaṃaggaśāpi
bojjhaṅgaṃaggaṅgajhānaṅgapaṭipadāvimokkhaviśeśaṃ niyameṭi. Keci hi
therā bojjhaṅgaṃaggaṅgajhānaṅgānaṃ viśeśaṃ pādakaṃjjhānaṃ niyameṭīṭi
vadanti. Keci vipaśśanaṃā āraṃmaṇaḅhūtā khandhā niyameṭīṭi vadanti.
Keci puḅgalajjhāśayo niyameṭīṭi vadanti. Teśampi vādeśu ayaṃ
pubbaḅhāgavuṭṭhānaḅāminivipaśśanaṃā niyameṭīṭi veditabbaṃ.

798. Tatrāyaṃ anupubbikaṭhā—vipaśśanaṃāniyamena hi
sukkhaviḅaśśaśa uppaṃnaṃaggaḅpi, saṃāpaṭṭilāḅhino jhānaṃ pādakaṃ
akavā uppaṃnaṃaggaḅpi, paṭṭhaṃajjhānaṃ pādakaṃ katvā
paḅiṇṇakaśaṅkhāre saṃmaśivā uppaḅḅiṭaṃaggaḅpi paṭṭhaṃajjhānikāva honti.
Saḅbeśu satta bojjhaṅgāni aṭṭha maggaṅgāni pañca jhānaṅgāni honti. Teśaṃ
hi pubbaḅhāgaviḅaśśanaṃā soṃnaśśaśaḅagatāpi upekkhāśaḅagatāpi hutvā
vuṭṭhānaḅāle saṅkhārupekkhāḅhāvaṃ patvā soṃnaśśaśaḅagatā hoti.
Pañcakanaye duṭiyatāṭiyacaṭṭṭhaṃjjhānāni pādakaṃ katvā uppaḅḅiṭaṃaggeśu
yaṭṭhākkameṃeva jhānaṃ caṭuraṅgikaṃ tiṃvaṅgikaṃ duṃvaṅgikaṃca hoti.
Saḅbeśu paṃa satta maggaṅgāni honti. Caṭṭṭhe cha bojjhaṅgāni. Ayaṃ
viśeśo pādakaṃjjhānaṃniyamena ceṃa vipaśśanaṃāniyamena ca hoti. Teśampi hi
pubbaḅhāgaviḅaśśanaṃā soṃnaśśaśaḅagatāpi upekkhāśaḅagatāpi hoti.
Vuṭṭhānaḅāminī soṃnaśśaśaḅagatāva.

1. Khu 1. 406; Maḅāni 100 piṭṭheśu.

Pañcamajjhānaṃ pādakaṃ katvā nibbattitamagge pana upekkhācittakaggatāvasena dve jhānaṅgāni bojjaṅgamaggaṅgāni cha satta ceva. Ayampi viseso ubhayaniyamavasena hoti. Imasmim hi naye pubbhāgavipassanā somanassasahagatā vā upekkhāsahagatā vā hoti. Vuṭṭhānagāminī upekkhāsahagatāva. Arūpajjhānāni pādakaṃ katvā uppāditamaggepi eseva nayo. Evaṃ pādakajjhānato vuṭṭhāya yekeci saṅkhāre sammāsivā nibbattitamaggassa āsannapadesse vuṭṭhitasamāpatti attano sadisabhāvaṃ karoti bhūmivaṇṇo viya godhāvaṇṇassa.

799. Dutiyattheravāde pana yato yato samāpattito vuṭṭhāya ye ye samāpattidhamme sammāsivā maggo nibbattito hoti, taṃ taṃ samāpattisadisova hoti. Tatrāpi ca vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo.

800. Tatiyattheravāde attano attano ajjhāsayanurūpena yaṃ yaṃ jhānaṃ pādakaṃ katvā ye ye jhānadhamme sammāsivā maggo nibbattito, taṃ taṃ jhānasadisova hoti. Pādakajjhānaṃ pana sammāsitajjhānaṃ vā vinā ajjhāsayamatteneva taṃ na ijhati. Svāyamattho Nandakovādasuttena¹ dīpetabbo. ()² etthāpi ca vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo. Evaṃ tāva saṅkhārupekkhā bojjaṅgamaggaṅgajhānaṅgāni niyametīti veditabbā.

801. Sace paṇāyaṃ ādito kilese vikkhambhayamānā dukkhena sappayogena sasaṅkhārena vikkhambhetuṃ asakkhi, dukkhāpaṭipadā nāma hoti. Vipariyāyena sukhāpaṭipadā. Kilese pana vikkhambhetvā vipassanāparivāsaṃ maggapātubhāvaṃ saṅikaṃ kurumānā dandhābhiññā nāma hoti. Vipariyāyena khippābhiññā. Iti ayaṃ saṅkhārupekkhā āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano attano maggassa nāmaṃ deti. Tena maggo cattāri nāmāni labhati.

1. Ma 3. 324 piṭṭhe.

2. (Vuttampi cetāṃ—seyyathāpi bhikkhave tadahuposathe pannarase -pa- niyatā sambodhiparāyaṇāti. Tāsu hi yassā bhikkhuniyā -pa- vinā ajjhāsayamatteneva taṃ na ijhatīti.) (Syā) paripuṇṇapāṭho pana Aṭṭhasāliniyāṃ 273 piṭṭhe oloketvā gahetabbo.

Sā panāyaṃ paṭipadā kassaci bhikkhuno nānā hoti, kassaci catūsupi maggesu ekāva. Buddhānaṃ pana cattāropi maggā sukhāpaṭipadā khippābhiññāva ahesuṃ. Tathā Dhammasenāpatissa. Mahāmogallānattherassa pana paṭhamamaggo sukhāpaṭipado khippābhiñño ahoṣi. Upari tayo dukkhāpaṭipadā dandhābhiññā. Yathā ca paṭipadā, evaṃ adhipatayopi kassaci bhikkhuno catūsu maggesu nānā honti. Kassaci catūsupi ekāva. Evaṃ saṅkhārupekkhā paṭipadāvisesaṃ niyameti. Yathā pana vimokkhavisesaṃ niyameti, taṃ pubbe vuttameva.

802. Apica maggo nāma pañcahi kāraṇehi nāmaṃ labhati sarasena vā paccanīkena vā saḡuṇena vā ārammaṇena vā āgamananena vā. Sace hi saṅkhārupekkhā aniccato saṅkhāre sammāsivā vuṭṭhāti, animittavimokkhena vimuccati. Sace dukkhato sammāsivā vuṭṭhāti, appaṇihitavimokkhena vimuccati. Sace anattato sammāsivā vuṭṭhāti, suññatavimokkhena vimuccati. Idam **sarasato** nāmaṃ nāma.

Yasmā panesa aniccānupassanāya saṅkhārānaṃ ghanavinibbhogaṃ katvā niccanimittadhuvanimittasassatanimittāni pajahanto āgato, tasmā animitto. Dukkhānupassanāya pana sukhasaññaṃ pahāya paṇidhiṃ patthanam sukkhāpetvā āgatattā appaṇihito. Anattānupassanāya attasattapuggalasaññaṃ pahāya saṅkhārānaṃ suññato diṭṭhattā suññatoti idam **paccanīkato** nāmaṃ nāma.

Rāgādīhi panesa suññattā suññato, rūpanimittādīnam rāganimittādīnaññeva vā abhāvena animitto, rāgapaṇidhi-ādīnam abhāvato appaṇihitoti idamassa **sagūṇato** nāmaṃ.

Svāyaṃ suññaṃ animittaṃ appaṇihitaṇca nibbānaṃ ārammaṇam karotītipi suññato animitto appaṇihitoti vuccati. Idamassa **ārammaṇato** nāmaṃ.

803. Āgamaṇam pana duvidham vipassanāgamaṇam maggāgamaṇaṇca. Tattha magge vipassanāgamaṇam labhati, phale maggāgamaṇam. Anattānupassanā hi suññatā nāma, suññatavipassanāya maggo suññato, aniccānupassanā animittā

nāma, animittavipassanāya maggo animitto. Idam pana nāmaṃ na abhidhammapariyāyena labbhati, suddantapariyāyena labbhati. Tatra hi gotrabhuññāṇaṃ animittaṃ nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā animittanāmaṃ hutvā sayāṃ āgamaṇiyatthāne tathavā maggassa nāmaṃ detīti vadanti. Tena maggo animittoti vutto. Maggāgamanena pana phalaṃ animittanti yujjatiyeva. Dukkhanupassanā saṅkhāresu paṇidhiṃ sukkhāpetvā āgatattā appaṇihitā nāma, appaṇihitavipassanāya maggo appaṇihito, appaṇihitamaggassa phalaṃ appaṇihitaṃ. Evaṃ vipassanā attano nāmaṃ maggassa deti, maggo phalassāti idam **āgamanato** nāmaṃ. Evamayāṃ saṅkhārupekkhā vimokkhavisesaṃ niyametīti.

Saṅkhārupekkhāññāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

Anulomaññakathā

804. Tassa taṃ saṅkhārupekkhāññāṇaṃ āsevantassa bhāventassa bahulīkarontassa adhimokkhasaddhā balavatarā nibbattati, vīriyaṃ supaggahitaṃ hoti, sati sūpaṭṭhitā, cittaṃ susamāhitaṃ, tikkhatarā saṅkhārupekkhā uppajjati. Tassa “dāni maggo uppajjissatī”ti saṅkhārupekkhā saṅkhāre aniccāti vā dukkhāti vā anattāti vā sammasitvā bhavaṅgaṃ otarati. Bhavaṅganantaraṃ saṅkhārupekkhāya katanayeneva saṅkhāre aniccāti vā dukkhāti vā anattāti vā ārammaṇaṃ kurumānaṃ uppajjati manodvārāvajjanaṃ. Tato bhavaṅgaṃ āvaṭṭetvā uppannassa tassa kiriyacittasānantaraṃ avīcikaṃ cittasantatiṃ anuppabandhamānaṃ tatheva saṅkhāre ārammaṇaṃ katvā uppajjati paṭhamaṃ javanacittaṃ, yaṃ **parikammanti** vuccati. Tadanantaraṃ tatheva saṅkhāre ārammaṇaṃ katvā uppajjati dutiyaṃ javanacittaṃ, yaṃ **upacāranti** vuccati. Tadanantarampi tatheva saṅkhāre ārammaṇaṃ katvā uppajjati tatiyaṃ javanacittaṃ, yaṃ **anulomanti** vuccati. Idam nesaṃ paṭiyekkaṃ nāmaṃ.

Avisesena pana tividhampetaṃ āsevanantipi parikammantipi upacārantiipi anulomantipi vattuṃ vaṭṭati. Kissānulomaṃ? Purimabhāgapacchimabhāgānaṃ. Tañhi purimānaṃ aṭṭhannaṃ vipassanāññāṇaṃ tathakiccatāya ca anulometi, upari ca sattatimsāya bodhipakkhiladhammānaṃ. Tañhi aniccalakkhaṇādivasena saṅkhāre

ārabha pavattattā, “udayabbayavantānaṃyeva vata dhammānaṃ udayabbayañāṇaṃ uppādavaye addasā”ti ca, “bhaṅgavantānaṃyeva vata bhaṅgānupassanaṃ bhaṅgaṃ addasā”ti ca, “sabhayaṃyeva vata bhayatapaṭṭhānassa bhayato upaṭṭhitan”ti ca, “sādīna veyeva vata ādīnavānupassanaṃ ādīnavaṃ addasā”ti ca, “nibbinditabbeyeva vata nibbidāñāṇaṃ nibbinnan”ti¹ ca, “muñcitabbamhiyeva vata muñcitukamyatāñāṇaṃ muñcitukāmaṃ jātan”ti ca, “paṭisaṅkhātābbaṃyeva vata paṭisaṅkhāñāṇena paṭisaṅkhātan”ti ca, “upekkhitabbamhiyeva vata saṅkhārupekkhāya upekkhitan”ti ca atthato vadamānaṃ viya imesaṅca aṭṭhannaṃ ñāṇānaṃ tathakiccatāya anulometi, upari ca sattatimsāya bodhipakkhiyadhammānaṃ tāya paṭipattiyā pattabbattā.

Yathā hi dhammiko rājā vinicchayaṭṭhāne nisinno vohārikamahāmattānaṃ vinicchayaṃ sutvā agatigamaṇaṃ pahāya majjhatto hutvā “evaṃ hotū”ti anumodamāno tesaṅca vinicchayassa anulometi, porāṇassa ca rājadhammassa, evaṃsāmpadamidaṃ veditabbaṃ. Rājā viya hi anulomañāṇaṃ, aṭṭha vohārikamahāmattā viya aṭṭha ñāṇāni, porāṇo rājadhammo viya sattatimsa bodhipakkhiyā. Tattha yathā rājā “evaṃ hotū”ti vadamāno vohārikānaṅca vinicchayassa, rājadhammassa ca anulometi, evamidaṃ aniccādivasena saṅkhāre ārabha uppajjamānaṃ aṭṭhannaṅca ñāṇānaṃ tathakiccatāya anulometi, upari ca sattatimsāya bodhipakkhiyadhammānaṃ. Teneva **saccānulomikañāṇanti** vuccatīti.

Anulomañāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

Vuṭṭhānagāminīvipassanākathā

805. Idaṅca pana anulomañāṇaṃ saṅkhārārammaṇāya vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya pariyosānaṃ hoti. Sabbena sabbamānaṃ gotrabhuñāṇaṃ vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya pariyosānaṃ. Idāni tassāyeva vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya asammohatthaṃ ayaṃ suttasāmsandanā veditabbā.

1. Nibbiṇṇanti (Syā), nibbindanti (I, Ka)

Seyyathidaṃ—

Ayañhi vuṭṭhānagāminī vipassanā **Salāyatanavibhaṅgasutte** “atammayatam bhikkhave nissāya atammayatam āgamma yāyam upekkhā ekattā ekattasitā, taṃ pajahatha taṃ samatikkamathā”¹ evaṃ **atammayatāti** vuttā.

Alagaddasuttante “nibbindam² virajjati, virāgā vimuccati”³ evaṃ **nibbidāti** vuttā.

Susima⁴suttante “pubbe kho Susima dhammaṭṭhitiñāṇam, pacchā nibbāne ñāṇan”⁵ evaṃ **dhammaṭṭhitiñāṇanti** vuttā.

Poṭṭhapādasuttante “saññā kho Poṭṭhapāda paṭhamam uppajjati, pacchā ñāṇan”⁶ evaṃ **saññagganti** vuttā.

Dasuttarasuttante “paṭipadāñāṇadassanavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgan”⁷ evaṃ **pārisuddhipadhāniyaṅganti** vuttā.

Paṭisambhidāmagge “yā ca **muñcitukamyatā** yā ca **paṭisaṅkhānupassanā** yā ca **saṅkhārupekkhā**, ime dhammā ekatthā byañjanameva nānan”⁸ evaṃ tīhi nāmehi vuttā.

Paṭṭhāne “**anulomam gotrabhussa**, anulomam **vodānassā**”⁹ evaṃ tīhi nāmehi vuttā.

Rathavinītasuttante “kiṃ panāvuso paṭipadāñāṇadassanavisuddhattham Bhagavati brahmacariyam vussati”¹⁰ evaṃ **paṭipadāñāṇadassanavisuddhīti** vuttā.

1. Ma 3. 263 piṭṭhe.

2. Nibbidā (Pāliyam)

3. Ma 1. 192 piṭṭhe.

4. Susīma (Sī, I)

5. Saṃ 1. 344 piṭṭhe.

6. Dī 1. 172 piṭṭhe.

7. Dī 3. 252 piṭṭhe.

8. Paṭisam 259 piṭṭhe.

9. Paṭṭhāna 1. 138 piṭṭhe.

10. Ma 1. 201 piṭṭhe.

Itinekehi nāmehi, kittitā yā Mahesinā.
Vuṭṭhānagāminī santā, parisuddhā vipassanā.
Vuṭṭhātukāmo saṃsāra-dukkhapaṅkā mahabbhayā.
Kareyya satataṃ tattha, yogam paṇḍitajātikoti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddeso nāma

Ekavīsatiso paricchedo.

22. Nāṇadassanavisuddhiniddesa

Paṭhamamaggañāṇakathā

806. Ito param gotrabhuñāṇam hoti, tam maggassa āvajjanatṭhāniyattā neva paṭipadāñāṇadassanavisuddhim na nāṇadassanavisuddhim bhajati, antarā abbohārikameva hoti. Vipassanāsote patitattā pana vipassanāti saṅkham gacchati. Sotāpattimaggo sakadāgāmimaggo anāgāmimaggo arahattamaggoti imesu pana catūsu maggesu ñāṇam ñāṇadassana visuddhi nāma.

Tattha paṭhamamaggañāṇam tāva sampādetukāmena aññam kiñci kātabbam nāma natthi. Yañhi anena kātabbam siyā, tam anulomāvasānam vipassanam uppādentena katameva. Evaṃ uppanna-anulomañāṇassa panassa tehi tihipi anulomañāṇehi attano balānurūpena thūlathūle saccapaṭicchādake tamamhi antaradhāpīte sabbasaṅkhārāgatesu cittaṃ na pakkhandati, na santiṭṭhati, nādhimuccati, na sajjati, na laggati, na bajjhati. Padumapalāsato udakam viya patilīyati patikuṭati pativattati. Sabbam nimittārammaṇampi sabbam pavattārammaṇampi palibodhato upaṭṭhāti. Athassa sabbasmim nimittapavattārammaṇe palibodhato upaṭṭhite anulomañāṇassa āsevanante animittaṃ appavattaṃ visaṅkhāraṃ nirodham nibbānaṃ ārammaṇam kurumānaṃ puthujjanagottaṃ puthujjanasaṅkham puthujjanabhūmim atikkamamānaṃ ariyagottaṃ ariyasaṅkham ariyabhūmim okkamamānaṃ nibbānārammaṇe paṭhamāvaṭṭanapaṭhamābhogapaṭhamasamannāhārabhūtaṃ maggassa anantarasamanantarāsevana-upanissayanatthivigatavasena chahi ākārehi paccayabhāvaṃ sādhayamānaṃ sikhāpattaṃ vipassanāya muddhabhūtaṃ apunarāvaṭṭakam uppajjati gotrabhuñāṇam.

Yaṃ sandhāya vuttaṃ—

“Katham bahiddhā vuṭṭhānavivaṭṭane paññā gotrabhuñāṇam. Uppādam abhibhuyyatīti gotrabhu. Pavattaṃ -pa-. Upāyāsam abhibhuyyatīti gotrabhu. Bahiddhā saṅkhāranimittaṃ abhibhuyyatīti gotrabhu. Anuppādam pakkhandatīti gotrabhu. Appavattaṃ -pa-. Anupāyāsam nirodham nibbānaṃ

pakkhandatīti gotrabhu. Uppādam abhibhuyyivā anuppādam pakkhandatīti gotrabhū”ti sabbam vitthāretabbam¹.

807. Tatrāyam ekāvajjanena ekavīthiyam pavattamānānampi anulomagotrabhūnam nānārammaṇe pavattanākāradīpikā upamā—yathā hi mahāmātikam laṅghitvā paratīre patiṭṭhātukāmo puriso vegena dhāvitvā mātikāya orimatīre rukkhāsākhāya bandhitvā olambitam rajjum vā yaṭṭhim vā gahetvā ullaṅghitvā paratīraninnaṇaṇapabbhārakāyo hutvā paratīrassa uparibhāgam patto tam muñcitvā vedhamāno paratīre patitvā saṅikam patiṭṭhāti, evamevāyam yogāvacaropi bhavayonigatiṭṭhitinivāsānam paratīrabhūte nibbāne patiṭṭhātukāmo udayabbayānupassanādīnā vegena dhāvitvā attabhāvarukkhāsākhāya bandhitvā olambitam rūparajjum vā vedanādīsu aññataradaṇḍam vā aniccanti vā dukkhanti vā anattāti vāti anulomāvajjanena gahetvā tam amuñcamānova paṭhamena anulomacittena ullaṅghitvā dutiyena paratīraninnaṇaṇapabbhārakāyo viya nibbānaninnaṇaṇapabbhāramānaso hutvā tatiyena paratīrassa uparibhāgam patto viya idāni pattabbassa nibbānassa āsanno hutvā tassa cittassa nirodhena tam saṅkhārāmmaṇam muñcitvā gotrabhucittena visaṅkhāre paratarabhūte nibbāne patati. Ekārammaṇe pana aladdhāsevanatāya vedhamāno so puriso viya na tāva suppatiṭṭhito hoti, tato maggañāṇena patiṭṭhātīti.

808. Tattha anulomam saccapaṭicchādakam kilesatamam vinodetum sakkoti, na nibbānamāmmaṇam kātum. Gotrabhu nibbānameva āmmaṇam kātum sakkoti, na saccapaṭicchādakam tamam vinodetum. Tatrāyam upamā—eko kira cakkhumā puriso “nakkhattayogam jānissāmī”ti rattibhāge nikkhamitvā candaṁ passitum uddham ullokesi, tassa valāhakehi paṭicchannattā cando na paññāyittha. Atheko vāto utṭhahitvā thūlathūle valāhake viddhamseti. Aparo majjhime, aparo sukhumeti. Tato so puriso vigatavalāhake nabhe candaṁ disvā nakkhattayogam aññāsi.

1. Paṭisam 63 piṭṭhe.

Tattha tayo valāhakā viya saccapaṭicchādakathūlamajjhimasukhumāṃ kilesandhakāraṃ, tayo vātā viya tīṇi anulomacittāni, cakkhumā puriso viya gotrabhuññaṃ, cando viya nibbānaṃ, ekekassa vātassa yathākkamena valāhakaviddhamānaṃ viya ekekassa anulomacittassa saccapaṭicchādakatamavinodanaṃ, vigatavalāhake nabhe tassa purisassa visuddhacandadassanaṃ viya vigate saccapaṭicchādake tame gotrabhuññaṃssa visuddhanibbānadassanaṃ.

Yatheva hi tayo vātā candapaṭicchādake valāhakeyeva viddhamsetuṃ sakkonti, na candam daṭṭhum, evam anulomāni saccapaṭicchādakaṃ tamaññeva vinodetuṃ sakkonti, na nibbānaṃ daṭṭhum. Yathā so puriso candameva daṭṭhum sakkoti, na valāhake viddhamsetuṃ, evam gotrabhuññaṃ nibbānameva daṭṭhum sakkoti, na kilesatamaṃ vinodetuṃ. Teneva cetam maggassa āvajjananti vuccati. Tañhi anāvajjanampi samānaṃ āvajjanaṭṭhāne ṭhatvā “evam nibbattāhi”ti maggassa saññaṃ datvā viya nirujjhati. Maggopi tena dinnasaññaṃ amuñcivāva avīcisantativasena tam ñāṇaṃ anuppabandhamāno anibbidhappubbaṃ apadālitapubbaṃ lobhakkhandham dosakkhandham mohakkhandham nibbijjhamānova padālayamānova nibbattati.

809. Tatrāyaṃ upamā—eko kira issāso aṭṭha-usabhamatte padese phalakasataṃ ṭhapāpetvā vatthena mukhaṃ veṭhetvā saraṃ sannahitvā cakkayante aṭṭhāsi. Añño puriso cakkayantaṃ āvijjhitvā yadā issāsassa phalakaṃ abhimukhaṃ hoti, tadā tattha daṇḍakena saññaṃ deti. Issāso daṇḍakasaññaṃ amuñcivāva saraṃ khipitvā phalakasataṃ nibbijjhati. Tattha daṇḍakasaññaṃ viya gotrabhuññaṃ, issāso viya maggaññaṃ. Issāsassa daṇḍakasaññaṃ amuñcivāva phalakasatanibbijjhanaṃ viya maggaññaṃssa gotrabhuññaṃ dinnasaññaṃ amuñcivāva nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā anibbidhappubbānaṃ apadālitapubbānaṃ lobhadosa-mohakkhandhānaṃ nibbijjhanapadālanānaṃ.

810. Na kevalaññesa maggo lobhakkhandhādīnaṃ nibbijjhanameva karoti, apica kho anamataggasaṃsāra-vaṭṭadukkhāsamuddaṃ soseti, sabba-apāyadvārāni pidahati, sattannaṃ ariyadhanānaṃ sammukhībhāvaṃ karoti, aṭṭhaṅgikaṃ micchāmaggaṃ pajahati, sabbaverabhayāni vūpasameti, Sammāsambuddhassa orasaputtabhāvaṃ

upaneti, aññesañca anekasatānaṃ ānisaṃsānaṃ paṭilābhāya saṃvattatīti
evam anekānisaṃsadāyakena sotāpattimaggena sampayuttaṃ ñāṇaṃ
sotāpattimagge ñāṇanti.

Paṭhamamaggañāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

Sotāpannapuggalakathā

811. Imassa pana ñāṇassa anantaraṃ tasseva vipākabhūtāni dve tīṇi vā
phalacittāni uppajjanti. Anantaravipākattāyeva hi lokuttarakusalānaṃ
“samādhimānantarikaññamāhū”ti¹ ca “dandhaṃ ānantarikaṃ pāpuṇāti
āsavānaṃ khayāyā”ti²ca ādi vuttaṃ. Keci pana ekaṃ dve tīṇi cattāri vā
phalacittānīti vadanti, taṃ na gahetabbaṃ.

Anulomassa hi āsevanante gotrabhuñāṇaṃ uppajjati. Tasmā
sabbantimena paricchadena dvīhi anulomacittehi bhavitabbaṃ. Na hi ekaṃ
āsevanapaccayaṃ labhati, sattacittaparamā ca ekāvajjanavīthi. Tasmā yassa
dve anulomāni, tassa tatiyaṃ gotrabhu catutthaṃ maggacittaṃ tīṇi
phalacittāni honti. Yassa tīṇi anulomāni, tassa catutthaṃ gotrabhu
pañcamaṃ maggacittaṃ dve phalacittāni honti. Tena vuttaṃ “dve tīṇi vā
phalacittāni uppajjanti”ti.

Keci pana yassa cattāri anulomāni, tassa pañcamaṃ gotrabhu chaṭṭhaṃ
maggacittaṃ ekaṃ phalacittanti vadanti, tampana yasmā catutthaṃ
pañcamaṃ vā appeti, na tato paraṃ āsannabhavaṅgattāti paṭikkhittaṃ.
Tasmā na sārato paccetabbaṃ.

812. Ettāvatā ca panesa **sotāpanno** nāma dutiyo ariyapuggalo hoti.
Bhusampamattopi hutvā sattakkhattuṃ devesu ca manussesu ca sandhāvitvā
saṃsaritvā dukkhassantassa karaṇasamattho hoti. Phalapariyosāne panassa
cittaṃ bhavaṅgaṃ otarati, tato bhavaṅgaṃ upacchinditvā
maggapaccavekkhaṇatthāya uppajjati manodvārāvajjanaṃ, tasmim niruddhe
paṭipāṭiyā satta maggapaccavekkhaṇajavanānīti. Puna bhavaṅgaṃ otaritvā
teneva

1. Khu 1. 5 piṭṭhe.

2. Arā 1. 467 piṭṭhe.

nayena phalādīnaṃ paccavekkhaṇatthāya āvajjanādīni uppajjanti. Yesaṃ uppattiyā esa maggaṃ paccavekkhati, phalaṃ paccavekkhati, patīnakilese paccavekkhati, avasiṭṭhakilese paccavekkhati, nibbānaṃ paccavekkhati.

So hi “iminā vatāhaṃ maggena āgato”ti maggaṃ paccavekkhati, tato “ayaṃ me ānisaṃso laddho”ti phalaṃ paccavekkhati. Tato “ime nāma me kilesā pahīnā”ti pahīnakilese paccavekkhati. Tato “ime nāma me kilesā avasiṭṭhā”ti uparimaggattayavajjhe kilese paccavekkhati. Avasāne ca “ayaṃ me dhammo ārammaṇato paṭividdho”ti amataṃ nibbānaṃ paccavekkhati. Iti sotāpannassa ariyasāvakaṃ pañca paccavekkhaṇāni honti. Yathā ca sotāpannassa, evaṃ sakadāgāmi-anāgāmīnampi. Arahaṭo pana avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṃ nāma natthīti. Evaṃ sabbānipi ekūnavāsati paccavekkhaṇāni nāma.

Ukkaṭṭhaparicchedoyeva ceso. Pahīnāvasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇāni sekkhānampi hoti vā na vā. Tassa hi paccavekkhaṇassa abhāveneva Mahānāmo Bhagavantaṃ pucchi “kosu nāma me dhammo ajjhataṃ appahīno, yena me ekadā lobhadhammāpi cittaṃ pariyādāya tiṭṭhanti”ti¹ sabbaṃ vitthārato veditabbaṃ.

Dutiyamaggañānakathā

813. Evaṃ paccavekkhitvā pana so sotāpanno ariyasāvako tasmiññeva vā āsane nisinno, aparena vā samayena kāmarāgabyāpādānaṃ tanubhāvāya dutiyāya bhūmiyā pattiyā yogaṃ karoti. So indriyabalabojjhaṅgāni samodhānetvā tadeva rūpavedanāsaññāsāṅkhāraviññāṇabhedāni saṅkhāragataṃ aniccaṃ dukkhamanattāti ñāṇena parimaddati, parivatteti, vipassanāvīthiṃ ogāhati. Tassevaṃ paṭipannassa vuttanayeneva saṅkhārupekkhāvasāne ekāvajjanena anulomagotrābhūñāṇesu uppannesu gotrābhū-anantaraṃ **sakadāgāmimaggo** uppajjati. Tena sampayuttaṃ ñāṇaṃ **sakadāgāmimagge ñāṇanti**.

Dutiyañāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

1. Ma 1. 126 piṭṭhe.

Tatīyamaggañāṇakathā

814. Imassāpi ñāṇassa anantaram vuttanayeneva phalacittāni veditabbāni. Ettāvatā cesa **sakadāgāmī** nāma catuttho ariyapuggalo hoti sakimdeva imaṃ lokam āgantvā dukkhassantakaraṇasamattho. Tato param paccavekkhaṇam vuttanayameva.

Evam paccavekkhitvā ca so sakadāgāmī ariyasāvako tasmiññeva vā āsane nisinno aparena vā samayena kāmarāgabyāpādānam anavasesappahānāya tatīyāya bhūmiyā pattiyā yogam karoti, so indriyabalabojjhaṅgāni samodhānetvā tadeva saṅkhāragatam aniccam dukkhamanattāti ñāṇena parimaddati, parivatteti, vipassanāvīthim ogāhati. Tassevam paṭipannassa vuttanayeneva saṅkhārupekkhāvasāne ekāvajjanena anulomagotrabbhuñāṇesu uppannesu gotrabhu-anantaram **anāgāmimaggo** uppajjati, tena sampayuttam ñāṇam **anāgāmimagge ñāṇanti**.

Tatīyāñāṇam niṭṭhitam.

Catutthamaggañāṇakathā

815. Imassāpi ñāṇassa anantaram vuttanayeneva phalacittāni veditabbāni. Ettāvatā cesa **anāgāmī** nāma chaṭṭho ariyapuggalo hoti opapātiko tatthapariniḍḍhāyī anāvattidhammo paṭisandhivasena imaṃ lokam puna anāgantā¹. Tato param paccavekkhaṇam vuttanayameva.

Evam paccavekkhitvā ca so anāgāmī ariyasāvako tasmiññeva vā āsane nisinno, aparena vā samayena rūpārūparāgamāna-uddhacca-avijjānam anavasesappahānāya catutthāya bhūmiyā pattiyā yogam karoti, so indriyabalabojjhaṅgāni samodhānetvā tadeva saṅkhāragatam aniccam dukkhamanattāti ñāṇena parimaddati, parivatteti, vipassanāvīthim ogāhati. Tassevam paṭipannassa vuttanayeneva saṅkhārupekkhāvasāne ekāvajjanena

1. Na yi mam kokaṃ punarāgantā (Sī), na imaṃ lokam puna āgantā (Syā),
imaṃ lokam puna anāgantvā (Ka)

anulomagotrabhuñāṇesu uppannesu gotrabhu-anantaram **arahattamaggo** uppajjati, tena sampayuttaṃ ñāṇaṃ **arahattamagge ñāṇanti**.

Catutthañāṇaṃ niṭṭhitam.

Arahantapuggalakathā

816. Imassapi ñāṇassa anantaram vuttanayeneva phalacittāni veditabbāni. Ettāvata cesa **arahā** nāma aṭṭhamo ariyapuggalo hoti mahākhīṇāsavo antimadehadhārī ohitabhāro anuppattasadattho parikkhīṇabhavasamyojano sammādaññā vimutto sadevakassa lokassa aggadakkhiṇeyyoti.

Iti yaṃ taṃ vuttaṃ “sotāpattimaggo sakadāgāmimaggo anāgāmimaggo arahattamaggoti imesu pana catūsu maggesu ñāṇaṃ ñāṇadassanavisuddhi nāmā”ti, taṃ imāni iminā anukkamena pattabbāni cattāri ñāṇāni sandhāya vuttaṃ.

Bodhipakkhiyakathā

817. Idāni imissāyeva catuñāṇāya ñāṇadassanavisuddhiyā ānubhāvavijānanattham—

Paripuṇṇabodhipakkhiya, bhāvo vuṭṭhānabalasamāyogo.

Ye yena pahātabbā, dhammā tesam pahānañca.

Kiccāni pariññādīni, yāni vuttāni abhisamayakāle.

Tāni ca yathāsabhāvena, jānitabbāni sabbānīti.

818. Tattha **paripuṇṇabodhipakkhiya**, **bhāvoti** bodhipakkhiyānaṃ paripuṇṇabhāvo. Cattāro satipaṭṭhānā, cattāro sammappadhānā, cattāro iddhipādā, pañcindriyāni, pañca balāni, satta bojjaṅgā, ariyo aṭṭhaṅgiko maggoti hi ime sattatiṃsa dhammā bujjhanaṭṭhena **bodhoti** laddhanāmassa ariyamaggassa pakkhe bhavattā **bodhipakkhiyā** nāma. **Pakkhe bhavattāti** upakārabhāve ṭhitattā.

819. Tesu tesu ārammaṇesu okkhanditvā¹ pakkhanditvā upaṭṭhānato paṭṭhānam². Satiyeva paṭṭhānam **satipaṭṭhānam**. Kāyavedanācittadhammesu panassā asubhadukkha-anicca-anattākāragahaṇavasena subhasukhanicca-attasaññāpahānakiccasādhanavasena ca pavattito catudhā bhedo hoti. Tasmā cattāro satipaṭṭhānāti vuccanti.

820. Padahanti etenāti padhānam. Sobhanam padhānam **sammappadhānam**. Sammā vā padahanti etenāti sammappadhānam. Sobhanam vā tam kilesavirūpattavirahato padhānañca hitasukhanipphādakattena seṭṭhabhāvāvahanato padhānabhāvakāraṇato cāti sammappadhānam. Vīriyassetam adhivacanam. Tayidam uppannānuppannānam akusalānam pahānānupattikiccam anuppannuppannānañca kusalānam uppattiṭṭhitikiccam sādhayatīti catubbidham hoti, tasmā cattāro sammappadhānāti vuccanti.

821. Pubbe vuttena ijghanatṭhena iddhi. Tassā sampayuttāya pubbaṅgamatṭhena phalabhūtāya pubbabhāgakāraṇatṭhena ca iddhiyā pādoti **iddhipādo**. So chandādivasena catubbidho hoti, tasmā cattāro iddhipādāti vuccanti. Yathāha “cattāro iddhipādā chandiddhipādo cittiddhipādo vīriyiddhipādo vīmaṃsiddhipādo”ti³. Ime lokuttarāva. Lokiyā pana “chandañce bhikkhu adhipatim karitvā labhati samādhim, labhati cittassa ekaggatam. Ayaṃ vuccati chandasamādhī”ti⁴ādivacanato chandādi-adhipativasena paṭiladdhadhammāpi honti.

822. Assaddhiya kosajja pamāda vikkhepasammohānam abhibhavanato abhibhavanasañkhātena adhipatiyaṭṭhena **indriyam**. Assaddhiyādīhi ca anabhibhavanīyato akampiyaṭṭhena **balam**. Tadubhayampi saddhādivasena pañcavidham hoti, tasmā pañcindriyāni pañca balānīti vuccanti.

823. Bujjhanakasattassa pana aṅgabhāvena sati-ādayo **satta bojjaṅgā**. Niyyānikaṭṭhena ca sammādiṭṭhi-ādayo **aṭṭha maggaṅgā** honti. Tena vuttam “satta bojjaṅgā ariyo aṭṭhaṅgiko maggo”ti.

1. Okkanditvā (Ka-Sī, Syā, Ka)

2. Vibhaṅga 232 piṭṭhe.

3. Upaṭṭhānam (I)

4. Vibhaṅga 225 piṭṭhe.

824. Iti ime sattatimsa bodhipakkhiyadhammā pubbabhāge lokiyavipassanāya vattamānāya cuddasavidhena kāyaṃ pariggaṇhato ca kāyānupassanāsatiṭṭhānaṃ, navavidhena vedanaṃ pariggaṇhato ca vedanānupassanāsatiṭṭhānaṃ, soḷasavidhena cittaṃ pariggaṇhato ca cittānupassanāsatiṭṭhānaṃ, pañcavidhena dhamme pariggaṇhato ca dhammānupassanāsatiṭṭhānaṃ. Imasmim attabhāve anuppannapubbaṃ parassa uppannaṃ akusalaṃ disvā “yathā paṭipannassetam uppannaṃ, na tathā paṭipajjissāmi evaṃ me etaṃ nupajjissati”ti, tassa anuppādāya vāyamanakāle paṭhamaṃ sammappadhānaṃ. Attano samudācārappattaṃ akusalaṃ disvā tassa pahānāya vāyamanakāle dutiyaṃ. Imasmim attabhāve anuppannapubbaṃ jhānaṃ vā vipassanaṃ vā uppādetum vāyamantassa tatiyaṃ. Uppannaṃ yathā na parihāyati, evaṃ punappunaṃ uppādentassa catutthaṃ sammappadhānaṃ. Chandam dhuraṃ katvā kusaluppādanakāle chandiddhipādo. Micchāvācāya viramaṇakāle sammāvācāti evaṃ nānācittesu labbhanti. Imesaṃ pana catunnaṃ ñāṇānaṃ uppattikāle ekacitte labbhanti. Phalakkhaṇe ṭhapetvā cattāro sammappadhāne avasesā tettimsa labbhanti.

825. Evaṃ ekacitte labbhamānesu cetesu ekāva nibbānārammaṇā sati kāyādīsū subhasaññādippahānakiccasādhanavasena cattāro satipaṭṭhānāti vuccati. Ekameva ca vīriyaṃ anuppannānaṃ anuppādādikiccasādhanavasena cattāro sammappadhānāti vuccati. Sesaṃ pana hāpanavaḍḍhanaṃ natthi.

826. Apica tesu—

Nava ekavidhā eko, dvedhātha catu pañcadhā.

Aṭṭhadhā navadhā ceva, iti chaddhā¹ bhavanti te.

Nava ekavidhāti chando, cittaṃ, pīti, passaddhi, upekkhā, saṅkappo, vācā, kammanto, ājīvoti ime nava chandiddhipādādivasena ekavidhāva honti, na aññaṃ koṭṭhāsaṃ bhajanti. **Eko dvedhāti** saddhā indriya, balavasena dvedhā ṭhitā. **Atha catu pañcadhāti** athañño eko catudhā, añño pañcadhā ṭhitoti attho. Tattha samādhi eko indriya, bala, bojjaṅga, maggaṅgavasena catudhā ṭhito. Paññā tesaṅca catunnaṃ iddhipādakoṭṭhāsassa

1. Chadhā (Syā, I, Ka)

ca vasena pañcadhā. **Aṭṭhadhā navadhā cevāti** aparo eko aṭṭhadhā, eko navadhā ṭhitoti attho. Catusatipaṭṭhāna, indriya, bala, bojḅhaᅅga, maggaᅅgavasena sati aṭṭhadhā ṭhitā. Catusammappadhāna, iddhipāda, indriya, bala, bojḅhaᅅga, maggaᅅgavasena vīriyaᅅᅅ navadhāti. Evaᅅᅅ—

Cuddaseva asambhinnā, hontete bodhipakkhiyā.

Koṭṭhāsato sattavidhā, sattatimsappabhedato.

Sakiccanipphādanato, sarūpena ca vuttito.

Sabbeva ariyamaggassa, sambhave sambhavanti teti.

Evaᅅᅅ tāvettha paripuᅅᅅᅅabodhipakkhiyabhāvo jāᅅᅅitabbo.

Vuṭṭhānabalasamāyogakathā

827. **Vuṭṭhānabalasamāyogoti** vuṭṭhānaᅅceva balasamāyogo ca. Lokiyavipassanā hi nimittārammaᅅᅅatā ceva pavattikāraᅅassa ca samudayassa asamucchindanato neva nimittā na pavattā vuṭṭhāti. Gotrabhuᅅᅅāᅅaᅅᅅ samudayassa asamucchindanato pavattā na vuṭṭhāti. Nibbāᅅārammaᅅᅅato pana nimittā vuṭṭhātīti ekato vuṭṭhānaᅅᅅ hoti. Tenāha “bahiddhā vuṭṭhānavivaṭṭane paᅅᅅᅅā gotrabhuᅅᅅāᅅaᅅᅅ”¹. Tathā “uppādā vivaṭṭitvā anuppādāᅅᅅ pakkhandatīti gotrabhu, pavattā vivaṭṭitvā”² sabbāᅅᅅ veditabbaᅅᅅ. Imāᅅᅅi pana cattāripi ᅅᅅāᅅᅅāᅅi animittārammaᅅᅅatā nimittato vuṭṭhahanti, samudayassa samucchindanato pavattā vuṭṭhahantīti dubhato vuṭṭhānāᅅᅅi honti.

Tena vuttaᅅᅅ—

“Kathaᅅᅅ dubhato vuṭṭhānavivaṭṭane paᅅᅅᅅā magge ᅅᅅāᅅaᅅᅅ?”

Sotāpattimaggakkhaᅅe dassanaṭṭhena sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiyā vuṭṭhāti, tadanuvattakakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhāti, bahiddhā ca sabbanimittehi vuṭṭhāti. Tena vuccati dubhato vuṭṭhānavivaṭṭane paᅅᅅᅅā magge ᅅᅅāᅅaᅅᅅ. Abhiniropanaṭṭhena sammāsaᅅᅅkappo micchāsaᅅᅅkappā -pa-. Pariggahaṭṭhena sammāvācā micchāvācāya. Samuṭṭhānaṭṭhena sammākammanto. Vodānaṭṭhena sammā-āᅅīvo. Paggahaṭṭhena

1. Paṭisaᅅᅅ 1 piṭṭhe.

2. Paṭisaᅅᅅ 64 piṭṭhe.

sammāvāyāmo. Upaṭṭhānaṭṭhena sammāsati. Avikkhepaṭṭhena sammāsamādhi micchāsamādhitō vuṭṭhāti, tadanuvattakakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhāti, bahiddhā ca sabbanimittehi vuṭṭhāti. Tena vuccati “dubhato vuṭṭhānavivaṭṭane paññā magge ñāṇan”ti.

Sakadāgāmimaggaḅhaṇe dassanaṭṭhena sammādiṭṭhi -pa-. Avikkhepaṭṭhena sammāsamādhi oḷārikā kāmarāgasamyojanā paṭighasamyojanā oḷārikā kāmarāgānusayā paṭighānusayā vuṭṭhāti -pa-.

Anāgāmimaggaḅhaṇe dassanaṭṭhena sammādiṭṭhi -pa-. Avikkhepaṭṭhena sammāsamādhi anusahagatā kāmarāgasamyojanā paṭighasamyojanā anusahagatā kāmarāgānusayā paṭighānusayā vuṭṭhāti -pa-.

Arahattamaggaḅhaṇe dassanaṭṭhena sammādiṭṭhi -pa-. Avikkhepaṭṭhena sammāsamādhi rūparāgā arūparāgā mānā uddhaccā avijjāya mānānusayā bhavarāgānusayā avijjānusayā vuṭṭhāti, tadanuvattakakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhāti, bahiddhā ca sabbanimittehi vuṭṭhāti. Tena vuccati “dubhato vuṭṭhānavivaṭṭane paññā magge ñāṇan”ti¹.

828. Lokiyānaṅca aṭṭhannaṃ samāpattīnaṃ bhāvanākāle samathabalaṃ adhikaṃ hoti. Aniccānupassanādīnaṃ bhāvanākāle vipassanābalaṃ. Ariyamaggaḅhaṇe pana yuganaddhā² te dhammā pavattanti aññamaññaṃ anativattanaṭṭhena. Tasmā imesu catūsupi ñāṇesu ubhayabalasamāyogo hoti. Yathāha—

“Uddhaccasahagatakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhahato cittassa ekaggaṭṭā avikkhepo samādhi nirodhagocarō, avijjāsahagatakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhahato anupassanaṭṭhena vipassanā nirodhagocarā. Iti vuṭṭhānaṭṭhena samathavipassanā

1. Paṭisaṃ 66. 67 piṭṭhesu.

2. Yuganandhā (Ka)

ekarasā honti, yuganaddhā honti, aññamaññaṃ nātivattantīti. Tena vuccati vuṭṭhānaṭṭhena samathavipassanaṃ yuganaddham bhāveti¹.

Evamettha vuṭṭhānabalasamāyogo veditabbo.

Pahātabbadhammapahānakathā

829. **Ye yena pahātabbā dhammā, tesam pahānañcāti** imesu pana catūsu ñāṇesu ye dhammā yena ñāṇena pahātabbā, tesam pahānañca jānitabbaṃ. Etāni hi yathāyogaṃ saṃyojana kilesa micchatta lokadhammacchariya vipallāsa gantha agati āsava ogha yoga nīvaraṇa parāmāsa-upādāna anusaya mala akusalakammapatha cittuppādasaṅkhātānaṃ dhammānaṃ pahānakarāni.

Tattha **saṃyojanānīti** khandhehi khandhānaṃ phalena kammaassa dukkhena vā sattānaṃ saṃyojakattā rūparāgādayo dasa dhammā vuccanti. Yāvañhi te, tāva etesaṃ anuparamoti. Tatrāpi rūparāgo arūparāgo māno uddhaccaṃ avijjāti ime pañca uddham nibbattanakakhandhādisaṃyojakattā **uddhambhāgiyasamyojanāni** nāma. Sakkāyadiṭṭhi vicikicchā sīlabbataparāmāso kāmarāgo paṭighoti ime pañca adhonibbattanakakhandhādisaṃyojakattā **adhobhāgiyasamyojanāni** nāma.

Kilesāti sayam saṃkiliṭṭhattā sampayuttadhammānañca saṃkilesikattā lobho doso moho māno diṭṭhi vicikicchā thinaṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappanti ime dasa dhammā.

Micchattāti micchāpavattanato micchādiṭṭhi micchāsaṅkappo micchāvācā micchākammanto micchā-ājīvo micchāvāyāmo micchāsati micchāsamādhīti ime aṭṭha dhammā. Micchāvimutti micchāñāṇehi vā saddhiṃ dasa.

Lokadhammāti lokappavattiyā sati anuparamadhammakattā lābho alābho yaso ayaso sukhaṃ dukkhaṃ nindā pasamsāti ime aṭṭha. Idha pana kāraṇopacārena lābhādivatthukassa anunayassa alābhādivatthukassa paṭighassa cetam lokadhammaggaṇaṇena gahaṇaṃ katanti veditabbaṃ.

1. Paṭisaṃ 289 piṭṭhe.

Macchariyānīti āvāsamacchariyaṃ kulamacchariyaṃ lābhamacchariyaṃ dhammacchariyaṃ vaṇṇamacchariyanti imāsu āvāsādīsu aññesaṃ sādharmaṇabhāvaṃ asahanākārena pavattāni pañca macchariyāni.

Vipallāsāti aniccadukkha-anatta-asubhesuyeva vatthūsu “niccaṃ sukhaṃ attā subhaṇ”ti evaṃ pavatto saññāvipallāso cittavipallāso diṭṭhivipallāsoti ime tayo.

Ganthāti nāmakāyassa ceva rūpakāyassa ca ganthanato abhijjhādayo cattāro. Tathā hi te abhijjhā kāyagantho, byāpādo kāyagantho, sīlabbataparāmāso kāyagantho, idaṃsaccābhiniveso kāyagantho icceva vuttā.

Agatīti chandadosamohabhayehi akattabbakaraṇassa, kattabbākaraṇassa ca adhivacanaṃ. Tañhi ariyehi agantabbattā agatīti vuccati.

Āsavāti ārammaṇavasena āgotrabhuto, ābhavaggato ca savanā, asaṃvutehi vā dvārehi ghaṭachiddehi udakaṃ viya savanato niccapaggharaṇaṭṭhena saṃsāradukkhassa vā savanato kāmarāgabhavarāgamicchādiṭṭhi-avijjānametaṃ adhivacanaṃ.

Bhavasāgare ākaḍḍhanaṭṭhena duruttaraṇaṭṭhena ca **oghā**tipi, ārammaṇaviyogassa ceva dukkhaviyogassa ca appadānato **yogā**tipi tesaññeva adhivacanaṃ.

Nīvaraṇānīti cittassa āvaraṇanīvaraṇapaṭicchādanaṭṭhena kāmaccandādayo pañca.

Parāmāsoti tassa tassa dhammassa sabhāvaṃ atikkamma parato abhūtaṃ sabhāvaṃ āmasanākārena pavattanato micchādiṭṭhiyā etaṃ adhivacanaṃ.

Upādānānīti sabbākārena Paṭiccasamuppādaniddese vuttāni kāmupādānādīni cattāri.

Anusayāti thāmagataṭṭhena kāmarāgānusayo, paṭigha, māna, diṭṭhi, vicikicchā, bhavarāga, avijjānusayoti evaṃ vuttā kāmarāgādayo

satta. Te hi thāmagatattā punappunam kāmāragādīnam uppattihetubhāvena anusentiyevāti anusayā.

Malāti telañjanakalalam viya sayañca asuddhattā, aññesañca asuddhabhāvakarāṇato lobhadosaṃmohā tayo.

Akusalakammāpathāti akusalakammabhāvena ceva duggatīnañca pathabhāvena paṇātipāto adinnādānam kāmesumicchācāro musāvādo pisuṇavācā pharusavācā samphappalāpo abhijjhā byāpādo micchādīṭṭhīti ime dasa.

Akusalacittupādāti lobhamūlā aṭṭha dosaṃmūlā dve mohamūlā dveti ime dvādasa.

830. Iti etesaṃ saṃyojanādīnam dhammānam etāni yathāyogaṃ pahānakarāni. Kathaṃ? Saṃyojanesu tāva sakkāyadīṭṭhi vicikicchā sīlabbataparāmaṃso apāyagamanīyā ca kāmāragapaṭighāti ete pañca dhammā paṭhamañāṇavajjhā, sesā kāmāragapaṭighā oḷārikā dutiyañāṇavajjhā, sukhumā tatiyañāṇavajjhā, rūparāgādayo pañcapi catutthañāṇavajjhā eva. Paratopi ca yattha yattha evasaddena niyamam na karissāma. Tattha tattha yaṃ yaṃ “upariñāṇavajjho”ti vakkhāma, so so purimañāṇehi hatāpāyagamanīyādībhāvova hutvā upariñāṇavajjho hotīti veditabbo.

Kilesesu dīṭṭhivicikicchā paṭhamañāṇavajjhā, doso tatiyañāṇavajjho, lobhamohamānathina-uddhacca-ahirika-anottappāni catutthañāṇavajjhāni.

Micchattesu micchādīṭṭhi musāvādo micchākammanto micchā-ājīvoti ime paṭhamañāṇavajjhā, micchāsaṅkappo pisuṇavācā pharusavācāti ime tatiyañāṇavajjhā, cetanāyeva cettha **vācāti** veditabbā. Samphappalāpa micchāvāyāma sati samādhi vimutti ñāṇāni catutthañāṇavajjhāni.

Lokadhammesu paṭigho tatiyañāṇavajjho, anumayo catutthañāṇavajjho, yase ca pasaṃsāya ca anumayo catutthañāṇavajjhoti eke. Macchariyāni paṭhamañāṇavajjhāneva.

Vipallāsesu anicce niccaṃ, anattani attāti ca saññācittadiṭṭhivipallāsā, dukkhe sukhaṃ, asubhe subhanti diṭṭhivipallāso cāti ime paṭhamañāṇavajjhā, asubhe subhanti saññācittavipallāsā tatiyañāṇavajjhā, dukkhe sukhaṃ saññācittavipallāsā catutthañāṇavajjhā.

Ganthesu sīlabbataparāmasa idaṃsaccābhinivesakāyaganthā paṭhamañāṇavajjhā, byāpādakāyagantho tatiyañāṇavajjho, itaro catutthañāṇavajjho.

Agati paṭhamañāṇavajjhāva.

Āsavesu diṭṭhāsavo paṭhamañāṇavajjho, kāmāsavo tatiyañāṇavajjho, itare dve catutthañāṇavajjhā. Oghayogesupi eseva nayo.

Nīvaraṇesu vicikicchānīvaraṇaṃ paṭhamañāṇavajjhaṃ, kāmacchando byāpādo kukkucanti tīni tatiyañāṇavajjhāni, thinamiddha-uddhaccāni catutthañāṇavajjhāni.

Parāmāso paṭhamañāṇavajjhova.

Upādānesu sabbesampi lokiyadhammānaṃ vatthukāmasena kāmāti āgatattā rūpārūparāgopi kāmupādāne patati, tasmā taṃ catutthañāṇavajjhaṃ, sesāni paṭhamañāṇavajjhāni.

Anusayesu diṭṭhivicikicchānusayā paṭhamañāṇavajjhāva, kāmarāga paṭighānusayā tatiyañāṇavajjhā, māna bhavarāgāvijjānusayā catutthañāṇavajjhā.

Malesu dosamalaṃ tatiyañāṇavajjhaṃ, itarāni catutthañāṇavajjhāni.

Akusalakammaphesu pāṇātipāto adinnādānaṃ micchācāro musāvādo micchādiṭṭhīti ime paṭhamañāṇavajjhā, piṣuṇavācā pharusavācā byāpādoti tayo tatiyañāṇavajjhā, samphappalāpābhijjhā catutthañāṇavajjhā.

Akusalacittappādesu cattāro diṭṭhigatasampayuttā vicikicchāsampayutto cāti pañca paṭhamañāṇavajjhāva, dve paṭighasampayuttā tatiyañāṇavajjhā, sesā catutthañāṇavajjhāti.

Yañca yena vajjhaṃ, taṃ tena pahātabbaṃ nāma. Tena vuttaṃ “iti etesaṃ saṃyojanādīnaṃ dhammānaṃ etāni yathāyogaṃ pahānakaṛānī”ti.

831. Kiṃ panetāni ete dhamme atītānāgate pajahanti udāhu paccuppanneti. Kiṃ panettha yadi tāva atītānāgate, aphalo vāyāmo āpajjati. Kasmā? Pahātabbānaṃ natthitāya. Atha paccuppanne, tathāpi aphalo, vāyāmena saddhiṃ pahātabbānaṃ atthitāya, saṃkilesikā ca maggabhāvanā āpajjati, vippayuttatā vā kilesānaṃ, na ca paccuppannakilesa cittavippayutto nāma atthīti. Nāyaṃ¹ āveṇikā codanā. Pāḷiyāmyeva² hi “svāyaṃ³ kilese pajahati, atīte kilese pajahati, anāgate kilese pajahati, paccuppanne kilese pajahati”ti vatvā, puna “hañci atīte kilese pajahati, tenahi khīṇaṃ khepeti, niruddhaṃ nirodheti, vigataṃ vigameti, atthaṅgataṃ atthaṅgameti. Atītaṃ yaṃ natthi, taṃ pajahati”ti ca vatvā, “na atīte kilese pajahati”ti paṭikkhittaṃ.

Tathā “hañci anāgate kilese pajahati, tenahi ajātaṃ pajahati, anibbattaṃ pajahati, anuppannaṃ pajahati, apātubhūtaṃ pajahati. Anāgataṃ yaṃ natthi, taṃ pajahati”ti ca vatvā, “na anāgate kilese pajahati”ti paṭikkhittaṃ.

Tathā “hañci paccuppanne kilese pajahati, tenahi ratto rāgaṃ pajahati. Duṭṭho dosaṃ, mūḷho moham, vinibaddho mānaṃ, parāmaṭṭho diṭṭhiṃ, vikkhepagato uddhaccaṃ, aniṭṭhaṅgato vicikiccham, thāmagato anusayaṃ pajahati. Kaṇhasukkā dhammā yuganaddhāva vattanti. Saṃkilesikā maggabhāvanā hotī”ti ca vatvā, “na atīte kilese pajahati, na anāgate, na paccuppanne kilese pajahati”ti sabbaṃ paṭikkhipivā, “tenahi natthi maggabhāvanā, natthi phalacchikiriyā, natthi kilesappahānaṃ, natthi dhammābhisamayo”ti pañhāpariyosāne “na hi natthi maggabhāvanā -pa-natthi dhammābhisamayo”ti paṭijānitvā “yathā kathaṃ viyā”ti vutte idaṃ vuttaṃ—

“Seyyathāpi taruṇo rukkho ajātaphalo, tamenam puriso mūle⁴ chindeyya, ye tassa rukkhassa ajātaphalā, te ajātāyeva na jāyanti, anibbattāyeva na nibbattanti, anuppanāyeva na uppajjanti, apātubhūtāyeva na pātubhavanti,

1. Ayaṃ (Ka)

3. Yvāyaṃ (Pāḷi-potthake)

2. Paṭisaṃ 394. 5 piṭṭhesu.

4. Mūlaṃ (I, Ka)

evameva uppādo hetu uppādo paccayo kilesānaṃ nibbattiyāti uppāde ādīnavaṃ disvā anuppāde cittaṃ pakkhandati, anuppāde cittaṃ¹ pakkhandattā ye āyūhanapaccayā kilesā nibbatteyyuṃ, te ajātāyeva na jāyanti -pa-. Apātubhūtāyeva na pātubhavanti, evaṃ hetunirodhā dukkhanirodho. Pavattaṃ hetu -pa-. Nimittaṃ hetu -pa-. Āyūhanā hetu -pa-. Anāyūhane cittaṃ¹ pakkhandattā ye āyūhanapaccayā kilesā nibbatteyyuṃ, te ajātāyeva -pa- apātubhūtāyeva na pātubhavanti, evaṃ hetunirodhā dukkhanirodho. Evaṃ atthi maggabhāvanā, atthi phalāsacchikiriyā, atthi kilesappahānaṃ, atthi dhammābhisamayo”ti².

832. Etena kiṃ dīpitaṃ hoti? Bhūmiladdhānaṃ kilesānaṃ pahānaṃ dīpitaṃ hoti. Bhūmiladdhā pana kiṃ atītānāgatā udāhu paccuppannāti. Bhūmiladdhuppannā eva nāma te.

833. Uppannaṃ hi vattamānabhūtāpagatokāsakatabhūmiladdhavasena anekappabhedam. Tattha sabbampi uppādajarābhaṅgasamaṅgisāṅkhātāṃ **vattamānuppannaṃ** nāma. Ārammaṇarasam anubhavitvā niruddham anubhūtāpagatasāṅkhātāṃ kusalākusalam uppādādittayaṃ anuppatvā niruddham bhūtāpagata³ saṅkhātāṃ sesasaṅkhataṅca **bhūtāpagatuppannaṃ** nāma. “Yānissa tāni pubbekatāni kammāni”ti⁴ evamādinā nayena vuttaṃ kammaṃ atītampi samānaṃ aññaṃ vipākaṃ paṭibāhitvā attano vipākassokāsaṃ katvā ṭhitattā tathā katokāsaṅca vipākaṃ anuppannampi samānaṃ evaṃ kate okāse ekantena uppajjanato **okāsakatuppannaṃ** nāma. Tāsu tāsu bhūmīsu asamūhataṃ akusalam **bhūmiladdhuppannaṃ** nāma.

834. Ettha ca bhūmiyā bhūmiladdhassa ca nānattaṃ veditabbaṃ. **Bhūmīti** hi vipassanāya ārammaṇabhūtā tebhūmakā pañcakkhandhā. **Bhūmiladdham** nāma tesu khandhesu uppattirahaṃ kilesajātaṃ. Tenahi sā bhūmiladdhā nāma hotīti tasmā bhūmiladdhanti vuccati, sā ca kho na ārammaṇavasena.

1. Cittaṃ (Ka) 2. Paṭilaṃ 395 piṭṭhe. 3. Hutvāpagata (I, Ka) 4. Ma 3. 203 piṭṭhe.

Ārammaṇavasena hi sabbepi atītānāgate pariññātepi ca khīṇāsavānaṃ khandhe ārabba kilesā uppajjanti Mahākaccāna-uppalavaṇṇādīnaṃ khandhe ārabba Soreyyasetṭhi Nandamāṇavakādīnaṃ¹ viya. Yadi ca taṃ bhūmiladdhaṃ nāma siyā, tassa appaheyyato na koci bhavamūlaṃ pajaheyya. Vatthivasena pana bhūmiladdhaṃ vedītabbaṃ. Yattha yattha hi vipassanāya aparīññatā khandhā uppajjanti, tattha tattha uppādato pabhuti tesu vaṭṭamūlaṃ kilesajātaṃ anuseti. Taṃ appahīnaṭṭhena bhūmiladdhanti vedītabbaṃ.

835. Tattha ca yassa yesu khandhesu appahīnaṭṭhena anusayitā kilesā, tassa te eva khandhā tesam kilesānaṃ vatthu, na aññesaṃ santakā khandhā. Atītakhandhesu ca appahīnanusayitānaṃ kilesānaṃ atītakhandhāva vatthu, na itare. Esa nayo anāgatādīsu. Tathā kāmāvacarakkhandhesu appahīnanusayitānaṃ kilesānaṃ kāmāvacarakkhandhāva vatthu, na itare. Esa nayo rūpārūpāvacaresu. Sotāpannādīsu pana yassa yassa ariyapuggalassa khandhesu taṃ taṃ vaṭṭamūlaṃ kilesajātaṃ tena tena maggena pahīnaṃ, tassa tassa te te khandhā pahīnaṃ tesam tesam vaṭṭamūlakilesānaṃ avatthuto bhūmiti saṅkhaṃ na labhanti. Puthujjanassa sabbasova vaṭṭamūlakilesānaṃ appahīnattā yaṃkiñci kariyamānaṃ kammaṃ kusalaṃ akusalaṃ vā hoti. Iccassa kammakilesapaccayā vaṭṭam vaṭṭati. Tassetam vaṭṭamūlaṃ rūpakhandheyyeva, na vedanākkhandhādīsu. Viññāṇakkhandheyyeva vā, na rūpakhandhādīsūti na vattabbaṃ. Kasmā? Avisesena pañcasupi khandhesu anusayitattā.

836. Kathaṃ? Pathavīrasādi viya rukkhe. Yathā hi mahārukkhe pathavītaṃ adhiṭṭhāya pathavīrasaṅca āporasaṅca nissāya happaccayā mūla khandha sākhasasāka pallava palāsa puppha phalehi vaḍḍhitvā nabhaṃ pūretvā yāva kappāvasānā bijaparamparāya rukkhapaveṇiṃ santānayaṃāne² ṭhite taṃ pathavīrasādīmūleyeva, na khandhādīsu -pa-phaleyeva vā, na mūlādīsūti na vattabbaṃ. Kasmā? Avisesena sabbesu mūlādīsu anugatattāti.

Yathā pana tasseva rukkhassa pupphaphalādīsu nibbinno koci puriso catūsu disāsu maṇḍūkakaṇṭakaṃ nāma visakaṇṭakaṃ ākoṭeyya, atha

1. Dhammapada-Ṭṭha 9. 69 gāthavaṇṇanaṃsu.

2. Sandhāyamāne (I, Ka)

so rukkho tena visasamphassena phuṭṭho pathavīrasa-āporasānaṃ pariyādiṇṇattā appasavanadhammataṃ āgamma puna santānaṃ nibbattetuṃ na sakkuṇeyya, evameva khandhapavattiyaṃ nibbinno kulaputto tassa purisassa catūsu disūsu rukkhe visayojanaṃ viya attano santāne catumaggabhāvanaṃ ārabhati. Athassa so khandhasantāno tena catumaggavisasamphassena sabbaso vaṭṭamūlakakilesānaṃ pariyādiṇṇattā kiriyabhāvamatta-upagatakāyakammādisabbakammappabhedo hutvā āyatīṃ punabbhāvānabhinibbattanadhammataṃ āgamma bhavantarasantānaṃ nibbattetuṃ na sakkoti. Kevalaṃ carimaviññāṇanirodhena nirindhano viya jātavedo anupādāno parinibbāyati, evaṃ bhūmiyā bhūmiladdhassa ca nānattaṃ veditabbaṃ.

837. Apica aparampi samudācāra ārammaṇādhiggahita avikkhambhita-asamūhatavasena catubbidhaṃ uppannaṃ. Tattha vattamānuppannameva **samudācāruppannaṃ**. Cakkhādīnaṃ pana āpāthagate ārammaṇe pubbhāge anuppajjamānampi kilesajātaṃ ārammaṇassa adhiggahitattā eva aparabhāge ekantena uppattito **ārammaṇādhiggahituppannanti** vuccati, Kalyāṇigāme piṇḍāya carato Mahātissattherassa visabhāgarūpadassanena uppannakilesajātaṃ viya. Samathavipassanānaṃ aññataravasena avikkhambhitaṃ kilesajātaṃ cittasantatimanārūḷhampi uppattinivāraḷḷakassa hetuno abhāvā **avikkhambhituppannaṃ** nāma. Samathavipassanāvasena pana vikkhambhitampi ariyamaggena asamūhatattā uppattidhammataṃ anatītatāya **asamūhatuppannanti** vuccati, ākāseṇa gacchantassa aṭṭhasamāpattilābhino therassa kusumitarukkhe upavane pupphāni uccinantassa madhureṇa sareṇa gāyato mātugāmassa gītasavanena uppannakilesajātaṃ viya. Tividhampi cetāṃ ārammaṇādhiggahitāvikkhambhita-asamūhatuppannaṃ bhūmiladdheneva saṅgahaṃ gacchatīti veditabbaṃ.

838. Iccetasmiṃ vuttappabhede uppanne yadetaṃ vattamānabhūtāpagatokāsakatasamudācārasaṅkhātaṃ catubbidhaṃ uppannaṃ, taṃ amaggavajjhataṃ kenacipi ñāṇena pahātabbaṃ na hoti. Yampanetaṃ bhūmiladdhārammaṇādhiggahita-avikkhambhita-asamūhasaṅkhātaṃ uppannaṃ, tassa taṃ uppannabhāvaṃ vināsayamānaṃ yasmā taṃ taṃ lokiyalokuttarañāṇaṃ uppajjati, tasmā taṃ sabbampi pahātabbaṃ hotīti. Evamettha ye yena pahātabbā dhammā, tesāṃ pahānañca jānitabbaṃ.

Pariññādikicakathā

839. Kiccāni pariññādīni, yāni vuttāni abhisamayakāle.

Tāni ca yathāsabhāvena, jānitabbāni sabbānīti.

Saccābhisamayakālam hi etesu catūsu nāñesu ekekassa ekakkhaṇe¹ pariññā pahānam sacchikiriyā bhāvanāti etāni pariññādīni cattāri kiccāni vuttāni, tāni yathāsabhāvena jānitabbāni. Vuttam hetam porāñehi—

“Yathā padīpo apubbam acarimam ekakkhaṇe² cattāri kiccāni karoti, vaṭṭim jhāpeti, andhakāram vidhamati, ālokaṃ parividaṃseti³, sineham pariyaḍiyati, evameva maggañāṇam apubbam acarimam ekakkhaṇe² cattāri saccāni abhisameti, dukkham pariññābhisamayena abhisameti, samudayam pahānābhisamayena abhisameti, maggam bhāvanābhisamayena abhisameti, nirodham sacchikiriyābhisamayena abhisameti. Kim vuttam hoti, nirodham ārammaṇam karitvā cattāripi saccāni pāpuṇāti passati paṭivijjhatī”ti.

Vuttampi cetam “yo bhikkhave dukkham passati, dukkhasamudayampi so passati, dukkhanirodhampi passati, dukkhanirodhagāminim paṭipadampi passati”ti⁴ sabbam veditabbam.

Aparampi vuttam “maggasamaṅgissa nāṇam, dukkhepetam nāṇam, dukkhasamudayepetam nāṇam, dukkhanirodhepetam nāṇam, dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāyapetam nāṇam”ti⁵.

Tattha yathā padīpo vaṭṭim jhāpeti, evam maggañāṇam dukkham pariññānāti. Yathā andhakāram vidhamati, evam samudayam pajahati. Yathā ālokaṃ parividaṃseti, evam sahaḍātādipaccayatāya sammāsaṅkappādidhammasaṅkhātāmaggam bhāveti. Yathā sineham pariyaḍiyati, evam kilesapariyaḍānam nirodham sacchikarotīti evam upamāsaṃsandanam veditabbam.

840. Aparo nayo—yathā sūriyo udayanto apubbam acarimam saha⁶ pātubhāvā cattāri kiccāni karoti, rūpagatāni obhāseti,

1. Ekakkhaṇena (Syā)

3. Pavidamseti (Sī, I)

5. Vibhaṅga 341; Paṭisam 114 piṭṭhesu.

2. Ekakkhaṇena (Syā, I, Ka)

4. Sam 3. 382 piṭṭhe.

6. Sayam (Ka)

andhakāraṃ vidhamati, ālokaṃ dasseti, sītaṃ paṭippassambhetti, evameva maggañāṇaṃ -pa- nirodhaṃ sacchikiriyābhisamayena abhisameti. Idhāpi yathā sūriyo rūpagatāni obhāseti, evaṃ maggañāṇaṃ dukkhaṃ parijānāti. Yathā andhakāraṃ vidhamati, evaṃ samudayaṃ pajahati. Yathā ālokaṃ dasseti, evaṃ saha-jātādīpaccayatāya maggaṃ bhāveti. Yathā sītaṃ paṭippassambhetti, evaṃ kilesapaṭippassaddhiṃ nirodhaṃ sacchikarotīti evaṃ upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ.

841. Aparo nayo—yathā nāvā apubbaṃ acarimaṃ ekakkhaṇe¹ cattāri kiccāni karoti, orimatīraṃ pajahati, sotaṃ chindati, bhaṇḍaṃ vahati, pārimatīraṃ appeti, evameva maggañāṇaṃ -pa- nirodhaṃ sacchikiriyābhisamayena abhisameti. Etthāpi yathā nāvā orimatīraṃ pajahati, evaṃ maggañāṇaṃ dukkhaṃ parijānāti. Yathā sotaṃ chindati, evaṃ samudayaṃ pajahati. Yathā bhaṇḍaṃ vahati, evaṃ saha-jātādīpaccayatāya maggaṃ bhāveti. Yathā pārimatīraṃ appeti, evaṃ pārimatīrabhūtaṃ nirodhaṃ sacchikarotīti evaṃ upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ.

842. Evaṃ saccābhisamayakālasmiṃ ekakkhaṇe¹ catunnaṃ kiccānaṃ vasena pavattañāṇassa panassa² soḷasaḥākārehi tathaṭṭhena cattāri kiccāni ekapaṭivedhāni honti. Yathāha—

“Kathaṃ tathaṭṭhena cattāri kiccāni ekapaṭivedhāni. Soḷasahi ākārehi tathaṭṭhena cattāri kiccāni ekapaṭivedhāni. **Dukkha**ssa pīḷanaṭṭho, saṅkhataṭṭho, santāpaṭṭho, vipariṇāmaṭṭho, tathaṭṭho. **Samudaya**ssa āyūhanaṭṭho, nidānaṭṭho, saṃyogaṭṭho, palibodhaṭṭho, tathaṭṭho. **Nirodha**ssa nissaraṇaṭṭho, vivekaṭṭho, asaṅkhataṭṭho, amataṭṭho, tathaṭṭho. **Magg**assa niyyānaṭṭho, hetuṭṭho, dassanaṭṭho, adhipateyyaṭṭho, tathaṭṭho. Imehi soḷasahi ākārehi tathaṭṭhena cattāri saccāni ekasaṅgahitāni. Yaṃ ekasaṅgahitaṃ³, taṃ ekattaṃ. Yaṃ ekattaṃ, taṃ ekena ñāṇena³ paṭivijjhatīti cattāri saccāni ekapaṭivedhānī⁴.

1. Ekakkhaṇena (Syā)

3-3. Taṃ ekattaṃ ekena ñāṇena (Sī, I)

2. Cassa (Syā, Ka)

4. Paṭisaṃ 296 piṭṭhe.

843. Tattha siyā yadā dukkhādīnaṃ aññepi rogagaṇḍādayo atthā atthi, atha kasmā cattāroyeva vuttāti. Ettha vadāma, aññasaccadassanavasena āvibhāvato. “Tattha katamaṃ dukkhe ñāṇaṃ, dukkhaṃ ārabha yā uppajjati paññā pajānanā”ti-ādinā¹ hi nayena ekekasaccārammaṇavasenāpi saccañāṇaṃ vuttaṃ. “Yo bhikkhave dukkhaṃ passati, samudayampi so passatī”ti-ādinā² nayena ekaṃ saccaṃ ārammaṇaṃ katvā sesesupi kiccanipphattivasenāpi vuttaṃ.

Tattha yadā ekekaṃ saccaṃ ārammaṇaṃ karoti, tadā samudayadassanena tāva sabhāvato pīṇanalakkhaṇassāpi **dukkhassa**, yasmā taṃ āyūhanalakkhaṇena samudayena āyūhitaṃ saṅkhataṃ rāsikataṃ, tasmāssa so saṅkhataṭṭho āvibhavati. Yasmā pana maggo kilesasantāpaharo susītaḷo, tasmāssa maggassa dassanena santāpaṭṭho āvibhavati āyasmato Nandassa accharādassanena sundariyā anabhirūpabhāvo viya. Avipariṇāmadhammassa pana nirodhassa dassanenassa vipariṇāmaṭṭho āvibhavatīti vattabbamevettha natthi.

Tathā sabhāvato āyūhanalakkhaṇassāpi **samudayassa**, dukkhadassanena nidānaṭṭho āvibhavati asappāyabhojanato uppannabyādhidassanena bhojanassa byādhinidānabhāvo viya. Viśāmyogabhūtaṃ nirodhassa dassanena saṃyogaṭṭho. Niyānabhūtaṃ ca maggassa dassanena palibodhaṭṭhoti.

Tathā nissaraṇalakkhaṇassāpi **nirodhassa**, avivekabhūtaṃ samudayassa dassanena vivekaṭṭho āvibhavati. Maggadassanena asaṅkhataṭṭho, iminā hi anamataggasamāsāre maggo nadiṭṭhapubbo, sopi ca sappaccayattā saṅkhato yevāti appaccayadhammassa asaṅkhatabhāvo ativiya pākaṭo hoti. Dukkhadassanena panassa amataṭṭho āvibhavati, dukkhaṃ hi viśāṃ, amataṃ nibbānanti.

Tathā niyyānalakkhaṇassāpi **maggassa**, samudayadassanena “nāyaṃ hetu nibbānassa pattiyā, ayaṃ hetū”ti hetuṭṭho āvibhavati. Nirodhadassanena dassanaṭṭho, paramasukhumaṇi rūpaṇi passato “vippasannaṃ vata

1. Vibhaṅga 341; Paṭisaṃ 114 piṭṭhesu.

2. Saṃ 3. 382 piṭṭhe.

me cakkhun”ti cakkhussa vipassannabhāvo viya. Dukkhadassanena adhipateyyaṭṭho, anekarogāturakapaṇajanadassanena issarajanassa uḷārabhāvoviyāti evamettha salakkhaṇavasena ekekassa, aññasaccadassanavasena ca itaresaṃ tiṇṇaṃ tiṇṇaṃ āvibhāvato ekekassa cattāro cattāro atthā vuttā. Maggakkhaṇe pana sabbe cete atthā ekeneva dukkhādīsu catukiccena nāṇena paṭivedhaṃ gacchantīti. Ye pana nānābhisamayaṃ icchanti, tesāṃ uttaraṃ Abhidhamme Kathāvatthusmiṃ vuttameva.

Pariññādippabhedakathā

844. Idāni yāni tāni pariññādīni cattāri kiccāri vuttāni, tesu—

Tividhā hoti pariññā, tathā pahānampi sacchikiriyāpi.
Dve bhāvanā abhimatā, vinicchayo tattha nātabbo.

845. **Tividhā hoti pariññā**ti nātāpariññā tīraṇāpariññā pahānāpariññāti evaṃ pariññā tividhā hoti. Tattha “abhiññāpaññā nātāṭṭhena nāṇan”ti¹ evaṃ uddisitvā “ye ye dhammā abhiññātā honti, te te dhammā nātā hontī”ti² evaṃ saṅkhepato, “sabbāṃ bhikkhave abhiññeyyāṃ. Kiñca bhikkhave sabbāṃ abhiññeyyāṃ. Cakkhum bhikkhave abhiññeyyan”ti-ādinā³ nayena⁴ vitthārato vuttā **nātāpariññā** nāma. Tassā sappaccayanāmarūpābhijānanā āveṇikā bhūmi.

846. “Pariññāpaññā tīraṇāṭṭhena nāṇan”ti¹ evaṃ uddisitvā pana “ye ye dhammā pariññātā honti, te te dhammā tīritā hontī”ti² evaṃ saṅkhepato, “sabbāṃ bhikkhave pariññeyyāṃ. Kiñca bhikkhave sabbāṃ pariññeyyāṃ. Cakkhum bhikkhave pariññeyyan”ti-ādinā⁵ nayena⁴ vitthārato vuttā **tīraṇāpariññā** nāma. Tassā kalāpasammasanato paṭṭhāya aniccaṃ dukkhamanattāti tīraṇavasena pavattamānāya yāva anulomā āveṇikā bhūmi.

847. “Pahānāpaññā⁶ pariccāgaṭṭhena nāṇan”ti¹ evampana uddisitvā “ye ye dhammā pahīnā honti, te te dhammā pariccattā hontī”ti⁷ evaṃ

1. Paṭisaṃ 2 piṭṭhe.

2. Paṭisaṃ 84 piṭṭhe.

3. Paṭisaṃ 6 piṭṭhe.

4. Ādināva nayena (Ka), ādinā ca nayena (?)

5. Paṭisaṃ 23 piṭṭhe.

6. Pahānāpariññā (Sī, I, Ka), pahāne paññā (Pāḷiyāṃ)

7. Paṭisaṃ 85 piṭṭhe.

vitthārato vuttā “aniccānupassanāya niccasaññaṃ pajahatī”ti-
ādinayappavattā **pahānapariññā**. Tassā bhaṅgānupassanato paṭṭhāya yāva
maggañāṇā bhūmi, ayaṃ idha adhippetā.

Yasmā vā ñātatīraṇapariññāyopi tadatthāyeva, yasmā ca ye dhamme
pajahati, te niyamato ñātā ceva tīritā ca honti, tasmā pariññāttayampi iminā
pariyāyena maggañāṇassa kiccanti veditabbaṃ.

848. **Tathā pahānampīti** pahānampi hi vikkhambhanappahānaṃ
tadaṅgappahānaṃ samucchadappahānanti pariññā viya tividhameva hoti.
Tattha yaṃ sasevāle udake pakkhittena ghaṭṭena sevālassa viya tena tena
lokiyasamādhinā nīvaraṇādīnaṃ paccanīkadhammānaṃ vikkhambhanaṃ,
idaṃ **vikkhambhanappahānaṃ** nāma. Pāḷiyampana
“vikkhambhanappahānaṃ nīvaraṇānaṃ paṭhamāṃ jhānaṃ bhāvayato”ti¹
nīvaraṇānaññeva vikkhambhanaṃ vuttaṃ, taṃ pākaṭattā vuttanti
veditabbaṃ. Nīvaraṇāni hi jhānassa pubbabhāgepi pacchābhāgepi na sahasā
cittaṃ ajjhottharanti, vitakkādayo appitakkhaṇeyeva. Tasmā nīvaraṇānaṃ
vikkhambhanaṃ pākaṭaṃ.

849. Yaṃ pana rattibhāge samujjalitena padīpena andhakārassa viya
tena tena vipassanāya avayavabhūtena ñāṇaṅgena paṭipakkhavaseneva tassa
tassa pahātabbadhammassa pahānaṃ, idaṃ **tadaṅgappahānaṃ** nāma.
Seyyathidaṃ—nāmarūpaparicchedena tāva sakkāyadiṭṭhiyā.
Paccayapariggahena ahetuvisamahetudiṭṭhiyā ceva kaṅkhāmalassa ca.
Kalāpasammasanena “ahaṃ mamā”ti samūhagāhassa.
Maggāmaggavavathānena amagge maggasaññāya. Udayadassanena
ucchedadiṭṭhiyā. Vayadassanena sassatadiṭṭhiyā. Bhayatupaṭṭhānena sabhaye
abhayasaññāya. Ādīnavadassanena assādasaññāya. Nibbidānupassanena
abhiratisaññāya. Muñcitukamyatāya amuñcitukāmahāvassa.
Paṭisaṅkhānena appaṭisaṅkhānassa. Upekkhāya anupekkhanassa. Anulomena
saccapaṭilomagāhassa pahānaṃ.

Yaṃ vā pana aṭṭhārasasu mahāvīpassanāsu aniccānupassanāya
niccasaññāya. Dukkhanupassanāya sukhasaññāya. Anattānupassanāya
attasaññāya. Nibbidānupassanāya nandiyā. Virāgānupassanāya rāgassa.

1. Paṭisaṃ 26 piṭṭhe.

Nirodhānupassanāya samudayassa. Paṭinissaggānupassanāya ādānassa.
 Khayānupassanāya ghanasaññāya. Vayānupassanāya āyūhanassa.
 Vipariṇāmānupassanāya dhuvasaññāya. Animittānupassanāya nimittassa.
 Appaṇihitānupassanāya paṇidhiyā. Suññatānupassanāya abhinivesassa.
 Adhipaññādhammavipassanāya sārādānābhinivesassa.
 Yathābhūtañāḍadassanena sammohābhinivesassa. Ādīnavānupassanāya
 ālayābhinivesassa. Paṭisaṅkhānupassanāya appaṭisaṅkhāya.
 Vivaṭṭānupassanāya saṃyogābhinivesassa pahānaṃ. Idampi
tadaṅgappahānameva.

850. Tattha yathā aniccānupassanādīhi sattahi niccasaññādīnaṃ
 pahānaṃ hoti, taṃ bhaṅgānupassane vuttameva.

Khayānupassanāti pana ghanavinibbhogaṃ katvā aniccaṃ khayatṭhenāti
 evaṃ khayāṃ passato ñāṇaṃ. Tena ghanasaññāya pahānaṃ hoti.

Vayānupassanāti—

Ārammaṇānvayena, ubho ekavavatthānā.

Nirodhe adhimuttatā, vyalakkhaṇavipassanāti—

Evaṃ vuttā paccakkhato ceva anvayato ca saṅkhārānaṃ bhaṅgaṃ disvā
 tasmīññeva bhaṅgasāṅkhāte nirodhe adhimuttatā, tāya āyūhanassa pahānaṃ
 hoti. Yesāṃ hi atthāya āyūheyya, “te evaṃ vayadhammā”ti vipassato
 āyūhane cittaṃ na namati.

Vipariṇāmānupassanāti rūpasattakādivasena taṃ taṃ paricchedaṃ
 atikkamma aññathāpavattidassanaṃ. Uppannassa vā jarāya ceva maraṇena
 ca dvihākārehi vipariṇāmadassanaṃ, tāya dhuvasaññāya pahānaṃ hoti.

Animittānupassanāti aniccānupassanāva, tāya niccanimittassa pahānaṃ
 hoti.

Appaṇihitānupassanāti dukkhānupassanāva, tāya
 sukhaṇidhisukhapatthanāpahānaṃ hoti.

Suññatānupassanāti anattānupassanāva, tāya “atthi attā”ti abhinivesassa
 pahānaṃ hoti.

Adhipaññādhammavipassanāti—

“Ārammaṇaṅca paṭisaṅkhā, bhaṅgaṅca anupassati.
Suññato ca upaṭṭhānaṃ, adhipaññā vipassanā”ti—

Evam vuttā rūpādi-ārammaṇaṃ jānitvā tassa ca ārammaṇassa tadārammaṇassa ca cittassa bhaṅgaṃ disvā “saṅkhārāva bhijjanti, saṅkhārānaṃ maraṇaṃ, na añño koci atthi”ti bhaṅgasena suññataṃ gahe tvā pavattā vipassanā. Sā adhipaññā ca dhammesu ca vipassanāti katvā adhipaññādhammavipassanāti vuccati, tāya nīccasārābhāvassa ca attasārābhāvassa ca suṭṭhu diṭṭhattā sārādānābhīnivesassa pahānaṃ hoti.

Yathābhūtañānadassananti sappaccayanāmarūpapariggaho, tena “ahosiṃ nu kho ahaṃ atītamaddhānaṃ”ti-ādivasena ceva, “issarato loko sambhoti”ti-ādivasena ca pavattassa sammohābhīnivesassa pahānaṃ hoti.

Ādīnavānupassanāti bhayatupaṭṭhānavasena uppannaṃ sabbabhavādīsu ādīnavadassanañānaṃ, tena “kiñci allīyitabbaṃ na dissati”ti ālayābhīnivesassa pahānaṃ hoti.

Paṭisaṅkhānupassanāti muñcanassa upāyakaraṇaṃ paṭisaṅkhāñānaṃ, tena appaṭisaṅkhāya pahānaṃ hoti.

Vivaṭṭānupassanāti saṅkhārupekkhā ceva anulomaṅca. Tadā hissa cittaṃ īsakapoṇe padumapalāse udakabindu viya sabbasmā saṅkhāragatā patilīyati, patikuṭati, pativattatīti vuttaṃ. Tasmā tāya saṃyogābhīnivesassa pahānaṃ hoti, kāmasaṃyogādīkassa kilesābhīnivesassa kilesappavattiyā pahānaṃ hotīti attho. Evam vitthārato tadaṅgappahānaṃ veditabbaṃ. Pāḷiyam pana “tadaṅgappahānaṅca diṭṭhigatānaṃ nibbedhabhāgiyaṃ samādhīṃ bhāvayato”ti¹ saṅkhepeneva vuttaṃ.

851. Yaṃ pana asanivicakkābhīhatassa rukkhassa viya ariyamaggañāṇena saṃyojanādīnaṃ dhammānaṃ yathā na puna pavatti, evam pahānaṃ, idaṃ **samucchedappahānaṃ** nāma. Yaṃ sandhāya vuttaṃ “samucchedappahānaṅca lokuttaraṃ khayagāmimaggam

1. Paṭisaṃ 26, 27 piṭṭhesu.

bhāvayato”ti¹. Iti imesu tīsu pahānesu samucchedappahānameva idha adhippetam. Yasmā pana tassa yogino pubbabhāge vikkhambhanatadaṅgappahānānīpi tadatthāneva, tasmā pahānattayampi iminā pariyāyena maggañāṇassa kiccanti veditabbam. Paṭirājānam vadhitvā rajjam pattena hi yampi tato pubbe katam, sabbam “idañcidañca raññā katan”tiyeva vuccati.

852. **Sacchikiriyāpī**ti lokiyasacchikiriyā lokuttarasacchikiriyāti dvedhā bhinnāpi lokuttarāya dassanabhāvanāvasena bhedato tividhā hoti. Tattha “paṭhamassa jhānassa lābhīmhi, vasīmhi, paṭhamajjhānam sacchikatam mayā”ti-ādinā² nayena āgatā paṭhamajjhānādīnam phassanā lokiyasacchikiriyā nāma. **Phassanā**ti adhigantvā “idam mayā adhigatan”ti paccakkhato ñāṇaphassena phusanā. Imameva hi attham sandhāya “sacchikiriyā paññā phassanatt³ ñāṇan”ti⁴ uddisitvā “ye ye dhammā sacchikatā honti, te te dhammā phassitā⁵ hontī”ti⁶ sacchikiriyaniddeso vutto.

Apica attano santāne anuppādetvāpi ye dhammā kevalam aparappaccayena ñāṇena ñātā, te sacchikatā honti. Teneva hi “sabbam bhikkhave sacchikatābbam, kiñca bhikkhave sabbam sacchikatābbam. Cakkhu bhikkhave sacchikatābban”ti-ādi⁷ vuttam.

Aparampi vuttam “rūpam passanto sacchikaroti. Vedanam -pa-viññānam passanto sacchikaroti. Cakkhum jarāmarāṇam amatogadham nibbānam passanto sacchikarotīti. Ye ye dhammā sacchikatā honti, te te dhammā phassitā⁸ hontī”ti⁷.

Paṭhamamaggakkaṇe pana nibbānadassanam dassanasacchikiriyā. Sesamaggakkaṇesu bhāvanāsacchikiriyāti. Sā duvidhāpi idha adhippetā. Tasmā dassanabhāvanāvasena nibbānassa sacchikiriyā imassa ñāṇassa kiccanti veditabbam.

1. Paṭisam 27 piṭṭhe.

2. Vi 1. 121-2 piṭṭhādīsu.

3. Phassanatt³thena (sabbattha)

4. Paṭisam 2 piṭṭhe.

5. Phusitā (Syā, Ka)

6. Paṭisam 85 piṭṭhe.

7. Paṭisam 34 piṭṭhe.

8. Phusitā (Syā, Ka)

853. **Dve bhāvanā abhimatā**ti bhāvanā pana lokiyabhāvanā lokuttarabhāvanāti dveyeva abhimatā. Tattha lokiyānaṃ sīlasamādhipaññānaṃ uppādanaṃ, tāhi ca santānavāsaṇaṃ lokiyabhāvanā. Lokuttarānaṃ uppādanaṃ, tāhi ca santānavāsaṇaṃ lokuttarabhāvanā. Tāsu idha lokuttarā adhippetā. Lokuttarāni hi sīlādīni catubbidhampetaṃ ñāṇamuppādeti. Tesam sahaḥajātapaccayādibhāya tehi ca santānaṃ vāsetīti lokuttarabhāvanāvassa kiccanti.

Evam—

Kiccāni pariññādīni, yāni vuttāni abhisamayakāle.
Tāni ca yathāsabhāvena, jānitabbāni sabbānīti.

Ettāvata ca—

“Sīle patiṭṭhāya naro sapañño,
Cittam paññañca bhāvayan”ti—

Evam sarūpeneva ābhatāya paññābhāvanāya vidhānadassanattham yaṃ vuttam “mūlabhūtā dve visuddhiyo sampādetvā sarīrabhūtā pañca visuddhiyo sampādentena bhāvetabbā”ti, tam vitthāritam hoti. Katham bhāvetabbāti ayañca pañho vissajjitoti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Ñānadassanavisuddhiniddeso nāma

Bāvīsatiṃ paricchedo.

23. Paññābhāvanānisamsaniddesa

Ānisamsapakāsanā

854. Yaṃ pana vuttaṃ “paññābhāvanāya ko ānisamsō”ti, tattha vadāma. Ayañhi paññābhāvanā nāma anekasatānisamsā. Tassā dīghenāpi addhunā na sukaraṃ vitthārato ānisamsaṃ pakāsetuṃ. Saṅkhepato panassā nānākilesaviddhamsanaṃ, ariyaphalarasānubhavanaṃ, nirodhasamāpattisamāpajjanasamatthatā, āhuneyyabhāvādisiddhīti ayamānisamsō veditabbo.

Nānākilesaviddhamsanakathā

855. Tattha yaṃ nāmarūpaparicchedato paṭṭhāya sakkāyadiṭṭhādīnaṃ vasena **nānākilesaviddhamsanaṃ** vuttaṃ, yaṃ lokikāya paññābhāvanāya ānisamsō. Yaṃ ariyamaggakkhaṇe saṃyojanādīnaṃ vasena **nānākilesaviddhamsanaṃ** vuttaṃ, yaṃ lokuttarāya paññābhāvanāya ānisamsoti veditabbo.

Bhīmavegānupatitā, asanīva siluccaye.

Vāyuvegasamuṭṭhito, araññamiva pāvako.

Andhakāraṃ viya ravi, satejūjjalamaṇḍalo.

Dīgharattānupatitaṃ, sabbānatthavidhāyakaṃ.

Kilesajālaṃ paññā hi, viddhamsayati bhāvitā.

Sandiṭṭhika'mato jaññā, ānisamsamimaṃ idha.

Phalasarāpattikathā

856. Ariyaphalarasānubhavananti na kevalaṅca kilesaviddhamsanaññeva, ariyaphalarasānubhavanampi paññābhāvanāya ānisamsō. Ariyaphalanti hi sotāpattiṭṭhādi sāmāññaphalaṃ vuccati. Tassa dvihākārehi rasānubhavanaṃ hoti. Maggavīthiyaṅca phalasarāpattivasena ca pavattiyaṃ. Tatrāssa maggavīthiyaṃ pavatti dassitāyeva.

857. Apica ye “saṃyojanappahānamattameva phalaṃ nāma, na koci añño dhammo atthi”ti vadanti, tesam̄ anumayattam̄ idaṃ suttampi dassetabbaṃ—“katham̄ payogapaṭippassaddhipaññā phale ñāṇam̄? Sotāpattimaggakkhaṇe dassanattḥena sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiyā vuṭṭhāti, tadanuvattakakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhāti, bahiddhā ca sabbanimittehi vuṭṭhāti. Tampayogapaṭippassaddhattā uppajjati sammādiṭṭhi, maggassetam̄ phalan”ti¹ vitthāretabbaṃ.

“Cattāro² maggā ariyāpannā,² cattāri ca sāmāññaphalāni, ime dhammā appamāṇārammaṇā”³. “Mahaggato dhammo appamāṇassa dhammassa anantarapaccayena paccayo”ti⁴ evamādīnipi cettha sādhakāni.

858. Phalasaṃpattiyam̄ pavattidassanattam̄ panassa idaṃ pañhākammaṃ—kā phalasaṃpatti, ke taṃ saṃpajjanti, ke na saṃpajjanti, kasmā saṃpajjanti, kathaṃcassā saṃpajjanam̄ hoti, katham̄ ṭhānam̄, katham̄ vuṭṭhānam̄, kim̄ phalassa anantaram̄, kassa ca phalam̄ anantaranti.

859. Tattha **kā phalasaṃpattīti** yā ariyaphalassa nirodhe appanā.

860. **Ke taṃ saṃpajjanti, ke na saṃpajjantīti** sabbepi puthujjanā na saṃpajjanti. Kasmā? Anadhigatattā. Ariyā pana sabbepi saṃpajjanti. Kasmā? Adhigatattā. Uparimā pana heṭṭhimam̄ na saṃpajjanti, puggalantarabhāvupagamanena paṭippassaddhattā. Heṭṭhimā ca uparimam̄, anadhigatattā. Attano attanoyeva pana phalam̄ saṃpajjantīti idamettha sanniṭṭhānam̄.

Keci pana “sotāpannasakadāgāminopi na saṃpajjanti. Uparimā dveveva saṃpajjantī”ti vadanti. Idañca tesam̄ kāraṇam̄, ete hi samādhismim̄ paripūrakārinoti. Tam̄ puthujjanassāpi attanā paṭiladdhalokiyasamādhisaṃpajjanato akāraṇameva. Kiñcettha kāraṇākāraṇacintāya. Nanu Pāḷiyam̄yeva vuttam̄—“katame dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjanti. Sotāpatti maggapaṭilābhatthāya uppādam̄ pavattam̄ -pa- upāyāsam̄ bahiddhā saṅkhāranimittam̄ abhibhuyyatīti gotrabhu. Sotāpattiphalasaṃpattatthāya

1. Paṭisaṃ 68 piṭṭhe. 2-2. Ariyamaggā (sabbattha); Abhi 1. 271 piṭṭhe passitabbaṃ.
3. Abhi 1. 271 piṭṭhe. 4. Paṭṭhāna 2. 327 piṭṭhe.

sakadāgāmimaggaṃ -pa- arahattaphalasangāhāyā.

Suññatavihārasamāpattatthāya. Animittavihārasamāpattatthāya uppādaṃ -pa- bahiddhā saṅkhāranimittaṃ abhibhuyyatīti gotrabhū”ti¹. Tasmā sabbe pi ariyā attano attano phalaṃ samāpajantīti niṭṭhamettha gantabbaṃ.

861. **Kasmā samāpajantīti** diṭṭhadhammasukhavihāratthaṃ. Yathā hi rājā rajjasukhaṃ, devatā dibbasukhaṃ anubhavanti, evaṃ ariyā “ariyaṃ lokuttarasukhaṃ anubhavissāmā”ti addhānaparicchedaṃ katvā icchiticchitakkhaṇe phalasangāhāyā samāpajanti.

862. **Kathañcassā samāpajjanaṃ hoti, kathaṃ tṭhānaṃ, kathaṃ vuṭṭhānanti** dvīhi tāva ākārehi assā samāpajjanaṃ hoti—nibbānato aññassa ārammaṇassa amanasikārā nibbānassa ca manasikārā. Yathāha “dve kho āvuso paccayā animittāya cetovimuttiyā samāpattiyā sabbanimittānañca amanasikāro, animittāya ca dhātuyā manasikāro”ti².

863. Ayampanettha samāpajjanakkamo. Phalasangāhāyā hi ariyasāvakena rahogatena paṭisallīnena udayabbayādivasena saṅkhārā vipassitabbā³. Tassa pavattānupubbavipassanassa saṅkhārārammaṇa-gotrabhuññānantarā phalasangāhāyā nirodhe cittaṃ appeti. Phalasangāhāyā cettha sekkhassāpi phalameva uppajjati, na maggo.

Ye pana vadanti “sotāpanno ‘phalasangāhāyā samāpajjissāmī’ti vipassanaṃ paṭṭhapetvā sakadāgāmī hoti. Sakadāgāmī ca anāgāmī”ti, te vattabbā “evaṃ sati anāgāmī arahā bhavissati, arahā Paccekabuddho, Paccekabuddho ca Buddho. Tasmā na kiñci etaṃ, Pāḷivaseneva ca paṭikkhittaṃ”tipi na gahetabbaṃ. Idameva pana gahetabbaṃ, sekkhassāpi phalameva uppajjati, na maggo. Phalañcassa sace anena paṭhamajjhāniko maggo adhigato hoti. Paṭhamajjhānikameva uppajjati. Sace dutiyādāsu aññatarajjhāniko, dutiyādāsu aññatarajjhānikamevāti. Evaṃ tāvassā samāpajjanaṃ hoti.

1. Paṭisaṃ 65 piṭṭhe.

2. Ma 1. 370, 371 piṭṭhesu.

3. Passitabbā (Sī, Ka)

864. “Tayo kho āvuso paccayā animittāya cetovimuttiyā ṭhitiyā sabbanimittānañca amanasikāro, animittāya ca dhātuyā manasikāro, pubbe ca abhisāṅkhāro”¹ vacanato panassā tihākārehi ṭhānaṃ hoti. Tattha **pubbe ca abhisāṅkhāro**ti samāpattito pubbe kālaparicchedo. “Asukasmiṃ nāma kāle vuṭṭhahissāmi”²ti paricchinnattā hissā yāva so kālo nāgacchati, tāva ṭhānaṃ hoti. Evamassā ṭhānaṃ hotīti.

865. “Dve kho āvuso paccayā animittāya cetovimuttiyā vuṭṭhānāya sabbanimittānañca manasikāro, animittāya ca dhātuyā amanasikāro”¹ vacanato panassā dvihākārehi vuṭṭhānaṃ hoti. Tattha **sabbanimittānanti** rūpanimittavedanāsaññāsāṅkhāraviññāṇanimittānaṃ. Kāmañca na sabbānevetāni ekato manasikaroti sabbasaṅgāhikavasena panetaṃ vuttaṃ. Tasmā yaṃ bhavaṅgassa ārammaṇaṃ hoti, taṃ manasikaroto phalasaṃpattivūṭṭhānaṃ hotīti evamassā vuṭṭhānaṃ veditabbaṃ.

866. **Kiṃ phalassa anantaraṃ, kassa ca phalaṃ anantaranti** phalassa tāva phalameva vā anantaraṃ hoti, bhavaṅgaṃ vā. Phalaṃ pana atthi maggānantaraṃ, atthi phalānantaraṃ, atthi gotrabhu-anantaraṃ, atthi nevasaññānāsaññāyatanānantaraṃ. Tattha maggavīthiyaṃ maggānantaraṃ, purimassa purimassa pacchimaṃ pacchimaṃ phalānantaraṃ. Phalasaṃpattisu purimaṃ purimaṃ² gotrabhu-anantaraṃ. **Gotrabhūti** cettha anulomaṃ veditabbaṃ. Vuttañhetāṃ paṭṭhāne—“arahato anulomaṃ phalasaṃpattiyā anantarapaccayena paccayo. Sekkhānaṃ anulomaṃ phalasaṃpattiyā anantarapaccayena paccayo”³. Yena phalena nirodhā vuṭṭhānaṃ hoti, taṃ nevasaññānāsaññāyatanānantaranti. Tattha ṭhapetvā maggavīthiyaṃ uppannaṃ phalaṃ avasesaṃ sabbāṃ phalasaṃpattivasena pavattaṃ nāma. Evametaṃ maggavīthiyaṃ phalasaṃpattiyaṃ vā uppajjanavasena,

Paṭippassaddhadarathaṃ, amatārammaṇaṃ subhaṃ.

Vantalokāmisāṃ santaṃ, sāmaññaphalamuttamaṃ.

Ojavantena sucinā, sukkena abhisanditaṃ.

Yena sātātisātena, amatena madhumaṃ viya.

1. Ma 1. 371 piṭṭhe. 2. Phalasaṃpattisu purimaṃ (?) 3. Paṭṭhāna 1. 138 piṭṭhe.

Taṃ sukhaṃ tassa ariyassa, rasabhūtanuttaraṃ.
Phalassa paññaṃ bhāvetvā, yasmā vindati paṇḍito.

Tasmā ariyaphalassetam, rasānubhavanaṃ idha.
Vipassanābhāvanāya, ānisaṃsoti vuccati.

Nirodhasamāpattikathā

867. **Nirodhasamāpattisamāpajjanasamatthatāti** na kolañca ariyaphalarasānubhavanaṃyeva, ayaṃ pana nirodhasamāpattiyā samāpajjanasamatthatāpi imissā paññābhāvanāya ānisaṃsoti veditabbo.

Tatridaṃ nirodhasamāpattiyā vibhāvanatthaṃ pañhākammaṃ—kā nirodhasamāpatti, ke taṃ samāpajjanti, ke na samāpajjanti, kattha samāpajjanti, kasmā samāpajjanti, kathañcassā samāpajjanaṃ hoti, kathaṃ ṭhānaṃ, kathaṃ vuṭṭhānaṃ, vuṭṭhitassa kiṃninnaṃ cittaṃ hoti, matassa ca samāpannassa ca ko viseso, nirodhasamāpatti kiṃ saṅkhatā asaṅkhatā lokiyā lokuttarā nipphannā anipphannāti.

868. Tattha **kā nirodhasamāpattīti** yā anupubbanirodhavasena cittacetāsikānaṃ dhammānaṃ appavatti. **Ke taṃ samāpajjanti, ke na samāpajjanti**ti sabbepi puthujjanā, sotāpannā, sakadāgāmino, sukkhavipassakā ca anāgāmino, arahanto na samāpajjanti. Aṭṭha samāpattilābhino pana anāgāmino, khīṇāsavā ca samāpajjanti. “Dvīhi balehi samannāgatattā, tayo ca saṅkhārānaṃ paṭippassaddhiyā, soḷasahi nāṇacariyāhi, navahi samādhicariyāhi vasībhāvatā paññā nirodhasamāpattiyā nāṇan”¹ hi vuttaṃ. Ayañca sampadā ṭhapetvā aṭṭhasamāpattilābhino anāgāmikhīṇāsave aññesaṃ natthi. Tasmā teyeva samāpajjanti, na aññe.

869. Katamāni panettha dve balāni -pa-. Katamā vasībhāvatāti. Na ettha kiñci amhehi vattabbaṃ atthi. Sabbamidaṃ etassa uddesassa niddese vuttameva. Yathāha—

1. Paṭisaṃ 3 piṭṭhe.

“**Dvīhi balehīti** dve balāni samathabalaṃ vipassanābalaṃ. Katamaṃ samathabalaṃ? Nekkhammavasena cittaṣṣa ekaggaṭā avikkhepo samathabalaṃ. Abyāpādasena. Ālokasaññāvasena. Avikkhepavasena -pa-. Paṭinissaggānupassī-assāvasena. Paṭinissaggānupassīpassāvasena cittaṣṣa ekaggaṭā avikkhepo samathabalanti. Kenatthēna samathabalaṃ? Paṭhamajjhānena nīvaraṇe na kampaṭīti samathabalaṃ. Dutiyajjhānena vitakkavicāre -pa-. Nevasaññānāsaññāyatanaṣṣamāpattiyā ākiñcaññāyatanaṣṣaññāya na kampaṭīti samathabalaṃ. Uddhacce ca uddhaccasahagatakilese ca khandhe ca na kampaṭīti na calati na vedhatīti samathabalaṃ. Idaṃ **samathabalaṃ**.

Katamaṃ vipassanābalaṃ? Aniccānupassanā vipassanābalaṃ. Dukkhanupassanā. Anattānupassanā. Nibbidānupassanā. Virāgānupassanā. Nirodhānupassanā. Paṭinissaggānupassanā vipassanābalaṃ. Rūpe aniccānupassanā -pa-. Rūpe paṭinissaggānupassanā vipassanābalaṃ. Vedanāya. Saññāya. Saṅkhāresu. Viññāṇe. Cakkhusmiṃ -pa-. Jarāmarāṇe aniccānupassanā. Jarāmarāṇe paṭinissaggānupassanā vipassanābalanti. Kenatthēna vipassanābalaṃ? Aniccānupassanāya nīccasaññāya na kampaṭīti vipassanābalaṃ. Dukkhanupassanāya sukhasaññāya na kampaṭīti. Anattānupassanāya attasaññāya na kampaṭīti. Nibbidānupassanāya nandiyā na kampaṭīti. Virāgānupassanāya rāge na kampaṭīti. Nirodhānupassanāya samudaye na kampaṭīti. Paṭinissaggānupassanāya ādāne na kampaṭīti vipassanābalaṃ. Avijjāya ca avijjāsahagatakilese ca khandhe ca na kampaṭīti na calati na vedhatīti vipassanābalaṃ. Idaṃ **vipassanābalaṃ**.

Tayo ca saṅkhārānaṃ paṭippassaddhiyāti katamesaṃ tiṇṇannaṃ saṅkhārānaṃ paṭippassaddhiyā. Dutiyajjhānaṃ samāpannassa vitakkavicārā vacīsaṅkhārā paṭippassaddhā honti. Catutthaṃ jhānaṃ samāpannassa assāsapassāsā kāyasaṅkhārā paṭippassaddhā honti. Saññāvedayitanirodhaṃ samāpannassa saññā ca vedanā ca cittasaṅkhārā paṭippassaddhā honti. Imesaṃ tiṇṇannaṃ saṅkhārānaṃ paṭippassaddhiyā.

Soḷasahi ñāṇacariyāhīti katamāhi soḷasahi ñāṇacariyāhi.

Aniccānupassanā ñāṇacariyā. Dukkhā. Anattā. Nibbidā. Virāgā.
Nirodhā. Paṭinissaggā. Vivaṭṭānupassanā ñāṇacariyā. Sotāpattimaggo
ñāṇacariyā. Sotāpattiphalasamāpatti ñāṇacariyā. Sakadāgāmmimaggo -pa-
Arahattaphalasangāhāpatti ñāṇacariyā. Imāhi soḷasahi ñāṇacariyāhi.

Navahi samādhicariyāhīti katamāhi navahi samādhicariyāhi.

Paṭhamajjhānaṃ samādhicariyā. Dutiyajjhānaṃ -pa-
Nevasaññānāsaññāyatanaśamāpatti samādhicariyā.
Paṭhamajjhānapaṭilābhatthāya vitakko ca vicāro ca pīti ca sukhañca
cittakaggatā ca -pa-. Nevasaññānāsaññāyatanaśamāpattim
paṭilābhatthāya vitakko ca vicāro ca pīti ca sukhañca cittakaggatā ca.
Imāhi navahi samādhicariyāhi.

Vasīti pañca vasiyo āvajjanavasī, samāpajjanavasī, adhiṭṭhānavasī,
vuṭṭhānavasī, paccavekkhaṇavasī. Paṭhamajjhānaṃ yatthicchakaṃ
yadicchakaṃ yāvaticchakaṃ āvajjati, āvajjanāya dandhāyitattaṃ natthīti
āvajjanavasī. Paṭhamajjhānaṃ yatthicchakaṃ yadicchakaṃ
yāvaticchakaṃ samāpajjati, samāpajjanāya dandhāyitattaṃ natthīti
samāpajjanavasī -pa-. Adhiṭṭhāti adhiṭṭhāne -pa-. Vuṭṭhāti vuṭṭhāne -pa-
paccavekkhati paccavekkhaṇāya dandhāyitattaṃ natthīti
paccavekkhaṇavasī. Dutiyam -pa- Nevasaññānāsaññāyatanaśamāpattim
yatthicchakaṃ yadicchakaṃ yāvaticchakaṃ āvajjati -pa- paccavekkhati.
Paccavekkhaṇāya dandhāyitattaṃ natthīti paccavekkhaṇavasī. Imā
pañca vasiyo”ti¹.

870. Ettha ca “soḷasahi ñāṇacariyāhī”ti ukkaṭṭhaniddeso esa.

Anāgāmino pana cuddasahi ñāṇacariyāhi hoti. Yadi evaṃ sakadāgāmino
dvādasahi sotāpannessa ca dasahi kiṃ na hotīti. Na hoti,
samādhipāribandhikassa² pañca kāmagaṇikarāgassa appahīnattā. Tesam hi
so appahīno. Tasmā samathabalaṃ na paripuṇṇaṃ hoti, tasmim aparipūre
dvīhi balehi samāpajjitabbaṃ nirodhasamāpattim balavekallena
samāpajjitum na sakkonti. Anāgāmissa pana so pahīno, tasmā esa

1. Paṭisam 95. 97 piṭṭhesu.

2. ...paripanthikassa (Sī, Syā, I)

paripuṇṇabalo hoti. Paripuṇṇabalattā sakkoti. Tenāha Bhagavā—“nirodhā vuṭṭhahantassa nevasaññānāsaññāyatanakusalā phalasaṃpattiyā anantarapaccayena paccayo”¹. Idañhi paṭṭhāne mahāpakaraṇe anāgāminova nirodhā vuṭṭhānaṃ sandhāya vuttanti.

871. **Kattha saṃpajjantī**ti pañcavokārabhave. Kasmā? Anupubbasaṃpattisabbhāvato. Catuvokārabhave pana paṭhamajjhānādīnaṃ uppatti natthi. Tasmā na sakkā tattha saṃpajjitunti. Keci pana “vatthussa abhāvā”²ti vadanti.

872. **Kasmā saṃpajjantī**ti saṅkhārānaṃ pavattibhede ukkaṅṭhitvā diṭṭheva dhamme acittakā hutvā “nirodhaṃ nibbānaṃ patvā sukhaṃ viharissāmā”²ti saṃpajjanti.

873. **Kathañcassā saṃpajjanaṃ hotī**ti samathavipassanāvasena² ussakitvā katapubbakiccassa nevasaññānāsaññāyatanānaṃ nirodhayato, evamassa saṃpajjanaṃ hoti. Yo hi samathavaseneva ussakkati, so nevasaññānāsaññāyatanasaṃpattiṃ patvā tiṭṭhati. Yo pana vipassanāvaseneva ussakkati, so phalasaṃpattiṃ patvā tiṭṭhati. Yo pana ubhayavaseneva ussakitvā pubbakiccaṃ katvā nevasaññānāsaññāyatanānaṃ nirodheti, so taṃ saṃpajjatīti ayamettha saṅkhepo.

874. Ayampana vitthāro—idha bhikkhu nirodhaṃ saṃpajjitukāmo katabhattakicco sudhotahatthapādo vivitte okāse supaññattamhi āsane nisīdati pallaṅkaṃ ābhujitvā ujum kāyaṃ pañidhāya parimukhaṃ satim upaṭṭhapetvā, so paṭhamānaṃ jhānaṃ saṃpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre aniccato dukkhato anattato vipassati.

Vipassanā panesā tividhā hoti saṅkhārapariḡaṇhanakavipassanā, phalasaṃpattivipassanā, nirodhasaṃpattivipassanāti. Tattha saṅkhārapariḡaṇhanakavipassanā mandā vā hotu tikkhā vā, maggassa padaṭṭhānaṃ hotiyeva.

1. Paṭṭhāna 1. 138 piṭṭhe.

2. Samathavipassanānaṃ vasena (Sī, Syā, I)

Phalasangāpattivipassanā tikkhāva vaṭṭati maggabhāvanāsadisā.
Nirodhasamāpattivipassanā pana nātimandanātittikkhā vaṭṭati. Tasmā esa
nātimandāya nātitikkhāya vipassanāya te saṅkhāre vipassati.

Tato dutiyaṃ jhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre tatheva
vipassati. Tato tatiyaṃ jhānaṃ -pa-. Tato viññāṇaṅcāyatanam samāpajjitvā
vuṭṭhāya tattha saṅkhāre tatheva vipassati. Tathā ākiñcaññāyatanam
samāpajjitvā vuṭṭhāya catubbidham pubbakiccaṃ karoti nānābaddha-
avikopanam, saṅghapaṭimānanam, Satthupakkosanam,
addhānaparicchanti.

875. Tattha **nānābaddha-avikopanti** yaṃ iminā bhikkhunā saddhim
ekābaddham na hoti, nānābaddham hutvā ṭhitaṃ pattacīvaram vā
mañcapīṭham vā nivāsageham vā aññam vā pana kiñci parikkhārajātam, tam
yathā na vikuppati, aggi-udakavātacora-undūrādīnam vasena na vinassati,
evam adhiṭṭhātabbam.

Tatridam adhiṭṭhānavidhānam “idañca idañca imasmim
sattāhabbhantare mā agginā jhāyatu, mā udakena vuyhatu, mā vātena
viddhamṣatu, mā corehi hariyatu, mā undūrādīhi khajjatū”ti. Evam
adhiṭṭhite tam sattāham tassa na koci parissayo hoti.

Anadhiṭṭhahato pana aggi-ādīhi vinassati Mahānāgattherassa viya.
Thero kira mātu-upāsikāya gāmaṃ piṇḍāya pāvīsi. Upāsikā yāgum datvā
āsanasālāya nisīdāpesi. Thero nirodham samāpajjitvā nisīdi. Tasmim nisinne
āsanasālāya agginā gahitāya sesabhikkhū attano attano nisinnāsanam
gahetvā palāyimsu. Gāmaṃvāsikā sannipatitvā theram disvā “alāsamaṇo”ti
āhamsu. Aggi tiṇaveṇukaṭṭhāni jhāpetvā theram parikkhipitvā aṭṭhāsi.
Manussā ghaṭehi udakam āharitvā nibbāpetvā chārikam apanetvā
paribhaṇḍam katvā pupphāni vikiritvā namassamānā aṭṭhamṣu. Thero
paricchinnakālavasena vuṭṭhāya te disvā “pākaṭomhi jāto”ti vehāsam
uppatitvā Piyaṅgudīpam agamāsi. Idam nānābaddha-avikopanam nāma.

Yaṃ ekābaddham hoti nivāsanapāvuraṇam vā nisinnāsanam vā, tattha
visum adhiṭṭhānakiccaṃ natthi. Samāpattivaseneva nam rakkhati āyasmato
Saṅgīvassa

viya. Vuttampi cetam “āyasmato Sañjīvassa samādhipphārā iddhi, āyasvato Sāriputtassa samādhivipphārā iddhi”ti.

876. **Saṅghapaṭimānananti** saṅghassa paṭimānanam udikkhanam. Yāva eso bhikkhu āgacchati, tāva saṅghakammassa akaraṇanti attho. Ettha ca na paṭimānanam etassa pubbakiccam, paṭimānanāvajjanam pana pubbakiccam. Tasmā evam āvajjitabham “sace mayi sattāham nirodham samāpajjitvā nisinne saṅgho ñattikammādīsu kiñcideva kammam kattukāmo hoti, yāva mam koci bhikkhu āgantvā na pakkosati, tāvadeva vuṭṭhahissāmī”ti. Evam katvā samāpanno hi tasmim samaye vuṭṭhātiyeva.

Yo pana evam na karoti, saṅgho ca sannipatitvā tam apassanto “asuko bhikkhu kuhin”ti “nirodhasamāpanno”ti vutte saṅgho kañci bhikkhum peseti “gaccha nam saṅghassa vacanena pakkosāhi”ti. Athassa tena bhikkhunā savanūpacāre ṭhatvā “saṅgho tam āvuso paṭimānetī”ti vuttamatteva vuṭṭhānam hoti. Evam garukā hi saṅghassa āṇā nāma. Tasmā tam āvajjitvā yathā sayameva vuṭṭhāti, evam samāpajjitabham.

877. **Satthupakkosananti** idhāpi Satthupakkosanāvajjanameva imassa kiccam. Tasmā tampi evam āvajjitabham “sace mayi sattāham nirodham samāpajjitvā nisinne Satthā otiṇṇavattusmim sikkhāpadaṃ vā paññapeti, tathārūpāya vā atthupattiyā dhammam deseti, yāva mam koci āgantvā na pakkosati, tāvadeva vuṭṭhahissāmī”ti. Evam katvā nisinno hi tasmim samaye vuṭṭhātiyeva.

Yo pana evam na karoti, Satthā ca saṅghe sannipatite tam apassanto “asuko bhikkhu kuhin”ti “nirodhasamāpanno”ti vutte kañci bhikkhum peseti “gacchanam mama vacanena pakkosā”ti. Athassa tena bhikkhunā savanūpacāre ṭhatvā “Satthā āyasmantaṃ āmantetī”ti vuttamatteva vuṭṭhānam hoti. Evam garukam hi Satthupakkosanam, tasmā tam āvajjitvā yathā sayameva vuṭṭhāti, evam samāpajjitabham.

878. **Addhānaparicchedoti** jīvitaddhānassa paricchedo. Iminā bhikkhunā addhānaparicchede sukusalena bhavitabham. Attano “āyusaṅkhārā

sattāhaṃ pavattissanti na pavattissanti”ti āvajjitvāva samāpajjitabbaṃ. Sace hi sattāhabbhantare nirujjhanake āyusaṅkhāre anāvajjitvāva samāpajjati, nāssa nirodhasamāpatti maraṇaṃ paṭibāhitaṃ sakkoti. Antonirodhe maraṇassa natthitāya antarāva samāpattito vuṭṭhāti. Tasmā etaṃ āvajjitvāva samāpajjitabbaṃ. Avasesaṃ hi anāvajjitumpi vuṭṭati. Idaṃ pana āvajjitabbamevāti vuttaṃ.

879. So evaṃ ākiñcaññāyatanaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya imaṃ pubbakiccaṃ katvā nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpajjati. Athekaṃ vā dve vā cittavāre atikkamitvā acittako hoti, nirodhaṃ phusati. Kasmā panassa dvinnāṃ cittānaṃ uparicittāni na pavattantīti, nirodhassa payogattā. Idañhi imassa bhikkhuno dve samathavipassanādhamme yuganaddhe katvā aṭṭha samāpatti-ārohanaṃ anupubbanirodhassa payogo, na nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpattiyāti nirodhassa payogattā dvinnāṃ cittānaṃ upari na pavattanti.

Yo pana bhikkhu ākiñcaññāyatanaṃ vuṭṭhāya idaṃ pubbakiccaṃ akatvā nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpajjati, so parato acittako bhavitaṃ na sakkoti, paṭinivattitvā puna ākiñcaññāyataneveva paṭiṭṭhāti. Maggaṃ agatapubbapurisūpamā cettha vattabbā—

Eko kira puriso ekaṃ maggaṃ agatapubbo antarā udakakandaraṃ vā gambhīraṃ udakacikkhallaṃ atikkamitvā ṭhapitaṃ caṇḍātapasantatta¹ pāsāṇaṃ vā āgamma taṃ nivāsanapāvuraṇaṃ² asaṅṭhapetvāva kandaraṃ orūḷho parikkhāratemanabhayena punadeva tīre paṭiṭṭhāti. Pāsāṇaṃ akkamitvāpi santattapādo punadeva orabhāge paṭiṭṭhāti. Tattha yathā so puriso asaṅṭhapitanivāsanapāvuraṇattā kandaraṃ otiṇṇamattova, tattapāsāṇaṃ akkantamatto eva ca paṭinivattitvā oratova³ paṭiṭṭhāti, evaṃ yogāvacaropi pubbakiccassa akatattā nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpannamattova paṭinivattitvā ākiñcaññāyatane paṭiṭṭhāti.

Yathā pana pubbepi taṃ maggaṃ gatapubbapuriso taṃ ṭhānaṃ āgamma ekaṃ sātakaṃ dāhaṃ nivāsetvā aparaṃ hatthena gahetvā kandaraṃ uttaritvā

1. Santattaṃ (Sī, Syā, I)

2. Āgamma nivāsanapāvuraṇaṃ (Sī)

3. Orato (Sī), orabhāge (Syā)

tattapāsāṇaṃ vā akkantamattakameva karitvā parato gacchati, evamevaṃ katapubbakicco bhikkhu nevasaññānāsaññāyatanam samāpajjitvāva parato acittako hutvā nirodham phusitvā viharati.

880. **Kathaṃ ṭhānanti** evaṃ samāpannāya panassā kālaparicchedavasena ceva antarā āyukkhaya saṅghapaṭimānana Satthupakkosanābhāvena ca ṭhānaṃ hoti.

881. **Kathaṃ vuṭṭhānanti** anāgāmiṃsa anāgāmiṃsaluppattiyā, arahato arahattaphaluppattiyāti evaṃ dvedhā vuṭṭhānaṃ hoti.

882. **Vuṭṭhitassa kiṃninaṃ cittaṃ hotīti** nibbānaninnaṃ. Vuttaṃ hetam “saññāvedayitanirodhasamāpattiyā vuṭṭhitassa kho āvuso Visākha bhikkhuno vivekaninnaṃ cittaṃ hoti vivekaṇaṃ vivekapabbhāraṇaṃ”ti¹.

883. **Matassa ca samāpannassa ca ko visesoti** ayampi attho sutte vuttoyeva. Yathāha “yvāyaṃ āvuso mato kālaṅkato, tassa kāyasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, vacīsaṅkhārā. Cittasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, āyu parikkhīṇo, usmā vūpasantā, indriyāni paribhinnāni. Yo cāyaṃ² bhikkhu saññāvedayitanirodham samāpanno, tassapi kāyasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, vacīsaṅkhārā. Cittasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, āyu aparikkhīṇo, usmā avūpasantā, indriyāni aparibhinnāni”ti³.

884. **Nirodhasamāpatti saṅkhatāti** ādipucchāyaṃ pana saṅkhatāti pi asaṅkhatāti pi lokiyāti pi lokuttarāti pi na vattabbā. Kasmā? Sabhāvato natthitāya. Yasmā panassā samāpajjantassa vasena samāpannā nāma hoti, tasmā nipphannāti vattum vaṭṭati, no anipphannā.

Iti santaṃ samāpattim, imaṃ ariyanisevitaṃ.
Diṭṭheva dhamme nibbāna-mitisaṅkhaṃ upāgataṃ.
Bhāvetvā ariyaṃ paññaṃ, samāpajjanti paṇḍitā.

Yasmā tasmā imissāpi, samāpattisamatthatā.
Ariyamaggesu paññāya, ānisaṃsoti vuccatīti.

1. Ma 1. 377 piṭṭhe.

2. Yvāyaṃ (sabbattha)

3. Ma 1. 370 piṭṭhe.

Āhuneyyabhāvādisiddhikathā

885. **Āhuneyyabhāvādisiddhī**ti na kevalañca nirodhasamāpattiyā samāpajjanasamatthatāva, ayamā pana āhuneyyabhāvādisiddhipi imissā lokuttarapaññābhāvanāya ānisaṁsoti vedītabbo. Avisesena hi catubbidhāyapi etissā bhāvitattā bhāvitapañño puggalo sadevakassa lokassa āhuneyyo hoti pāhuneyyo dakkhiṇeyyo añjalīkaraṇīyo anuttaram puññakkhettaṁ lokassa.

886. Visesato panettha paṭhamamaggapaññaṁ tāva bhāvetvā mandāya vipassanāya āgato mudindriyopi **sattakkhattuparamo** nāma hoti, sattsugatīkave saṁsaritvā dukkhassantaṁ karoti. Majjhimāya vipassanāya āgato majjhimindriyo **kolaṁkolo** nāma hoti, dve vā tīṇi vā kulāni sandhāvitvā saṁsaritvā dukkhassantaṁ karoti. Tikkhāya vipassanāya āgato tikkhindriyo **ekabījī** nāma hoti, ekaññeva mānusaṁ bhavaṁ nibbattetvā dukkhassantaṁ karoti.

887. Dutiyamaggapaññaṁ bhāvetvā **sakadāgāmī** nāma hoti, sakideva imaṁ lokaṁ āgantvā dukkhassantaṁ karoti.

888. Tatiyamaggapaññaṁ bhāvetvā **anāgāmī** nāma hoti. So indriyavemattatāvasena antarāparinibbāyī, upahaccaparinibbāyī, asaṅkhāraparinibbāyī, sasaṅkhāraparinibbāyī, uddhamsoto Akaniṭṭhagāmīti pañcadhā. Idha vihāyaniṭṭho hoti. Tattha **antarāparinibbāyī**ti yattha katthaci suddhāvāsabhava upapajjitvā āyuvemajjhaṁ appatvāva parinibbāyati. **Upahaccaparinibbāyī**ti āyuvemajjhaṁ atikkamitvā parinibbāyati. **Asaṅkhāraparinibbāyī**ti asaṅkhārena appayogena uparimaggam nibbatteti. **Sasaṅkhāraparinibbāyī**ti sasaṅkhārena sappayogena uparimaggam nibbatteti. **Uddhamsoto Akaniṭṭhagāmī**ti yatthupapanno, tato uddham yāva Akaniṭṭhabhavā āruyha tattha parinibbāyati.

889. Catutthamaggapaññaṁ bhāvetvā koci **saddhāvimumutto** hoti, koci **paññāvimumutto** hoti, koci **ubhatobhāgavimumutto** hoti, koci **tevijjo**, koci **chaḷabhiñño**, koci **paṭisambhidappabhedappatto** mahākhiṇāsavo. Yam sandhāya vuttaṁ “maggakkhaṇe panaesa taṁ jaṭaṁ vijaṭeti

nāma. Phalakkhaṇe vijaṭṭajato sadevakassa lokassa aggadakkhiṇeyyo hoti”ti.

Evaṃ anekānisamsā, ariyapaññāya bhāvanā.

Yasmā tasmā kareyyātha, ratim tattha vicakkaṇo.

890. Ettāvatā ca—

Sīle patiṭṭhāya naro sapañño, cittaṃ paññaṇca bhāvayaṃ.

Ātāpī nipako bhikkhu, so imaṃ vijaṭṭaye jaṭanti—

Imissā gāthāya silasamādhipaññāmukhena desite Visuddhimagge sānisamsā paññābhāvanā paridīpitā hotīti.

Iti sādhujanapāmojjatthāya kate Visuddhimagge

Paññābhāvanādhikāre

Paññābhāvanānisamsaniddeso nāma

Tevīsatimo paricchedo.

Nigamanakathā

891. Ettāvatā ca—

“Sīle patiṭṭhāya naro sapañño, cittaṃ paññañca bhāvayaṃ.
Ātāpī nipako bhikkhu, so imaṃ vijaṭṭhaye jaṭan”ti—

Imaṃ gāthaṃ nikkhipitvā yadavocumha—

“Imissā dāni gāthāya, kathitāya Mahesinā.
Vaṇṇayanto yathābhūtaṃ, atthaṃ sīlādibhedanaṃ.
Sudullabhaṃ labhitvāna, pabbajjaṃ Jinasāsane.
Sīlādisaṅghaṃ khemaṃ, ujuṃ maggaṃ visuddhiyā.
Yathābhūtaṃ aṇāntā, suddhikāmaṃpi ye idha.
Visuddhiṃ nādhigacchanti, vāyamantāpi yogino.
Tesaṃ pāmojjakaraṇaṃ, suvisuddhavinicchayaṃ.
Mahāvihāravāsīnaṃ, desanāyananissitaṃ.
Visuddhimaggaṃ bhāsissaṃ, taṃ me sakkacca bhāsato.
Visuddhikāmā sabbepi, nisāmayatha sādhave”ti.

Svāyaṃ bhāsito hoti.

892. Tattha ca—

Tesaṃ sīlādibhedānaṃ, atthānaṃ yo vinicchayo.
Pañcannampi nikāyānaṃ, vutto Aṭṭhakathānaye.
Samāharitvā taṃ sabbaṃ, yebhuyyena sanicchayo.
Sabbasaṅkaradosehi, mutto yasmā pakāsito.
Tasmā visuddhikāmehi, suddhapaññehi yogihi.
Visuddhimagge etasmim, karaṇīyova ādaroti.

893. Vibhajjavādisetthānaṃ, theriyānaṃ yasassināṃ.
 Mahāvihāravāsīnaṃ, vaṃsajassa vibhāvino.
 Bhadantasamghapālassa, sucisallekhavuttino.
 Vinayācārayuttassa, yuttassa paṭipattiyāṃ.
 Khantisoraccamettādi-guṇabhūsitacetaso.
 Ajjhesanaṃ gahetvāna¹, karontena imaṃ mayā.
 Saddhammaṭṭhitikāmena, yo patto puññaśāṅcayo.
 Tassa tejena sabbepi, sukhamedhantu² pāṇino.
894. Visuddhimaggo eso ca³, antarāyaṃ vinā idha.
 Niṭṭhito aṭṭhapaññāsa-bhāṇavārāya Pāḷiyā.
 Yathā tatheva lokassa, sabbe kalyāṇanissitā.
 Anantarāyā ijjhantu, sīghaṃ sīghaṃ⁴ manorathāti.

895. Parama visuddha saddhā buddhi vīriya paṭimaṇḍitena⁵
 sīlācārājjava maddavādiguṇasamudayasamuditena sakasamaya samayantara
 gahanajjhogāhaṇasamatthena paññāveyyattiyasamannāgatena
 tipīṭakapariyattibhede sātṭhakathe Satthusāsane appaṭihatañāṇappabhāvena
 mahāveyyākaraṇena karaṇasampatti janita sukhaviniggaṭamadhurodāra⁶
 vacanalāvaṇṇayuttana yuttamuttavādinā vādīvarena mahākavinā
 chaḷabhiññāpaṭisambhidādi⁷ bhedaguṇapaṭimaṇḍite uttarimanussadhamme
 appaṭihatabuddhīnaṃ Theravaṃsappadīpānaṃ therānaṃ
 Mahāvihāravāsīnaṃ vaṃsālāṅkārahūtena vipulavisuddhabuddhinā
Buddhaghosoti garūhi gahitanāmadheyyena therena
 mudantakhedakavattabbena⁸ kato Visuddhimaggo nāma.

896. Tāva tiṭṭhatu lokasmim, lokanittaraṇesinaṃ.
 Dassento kulaputtānaṃ, nayaṃ sīlādisuddhiyā⁹.

1. Gahetvāva (Sī, Syā, Ka) 2. Sukhamedhentu (Sī, Syā, Ka) 3. Esova (Syā, Ka)
 4. Sīghasīghaṃ (Sī) 5. Paṭimaṇḍita (I, Ka) 6. ...madhurodāta (Ka)
 7. Pabhinnapaṭisambhidāparivāre chaḷabhiññādi (Syā)
 8. Moraṇḍaceṭakavattabbena (Sī), muraṇḍakheṭakavattabbena (Syā),
 moraṇḍakheṭakavattabbena (I)
 9. Sīlavisuddhiyā (Sī, Ka)

Yāva Buddhoti nāmampi, suddhacittassa tādino.

Lokamhi Lokajettḥassa, pavattati Mahesinoti.

(Iti sādhujanapāmojjatthāya katā Visuddhimaggakathā, Pāḷigaṇanāya pana sā
aṭṭhapaññāsabhāṇavārā hotīti.)¹

Visuddhimaggapakaraṇaṃ niṭṭhitaṃ².

1. (Yaṃ siddhaṃ iminā puññaṃ, yaṃ caññaṃ pasutaṃ mayā.

Etena puñña-kammaṇa, dutiye attasambhava.

Tāvatiṃse pamodento, sīlācāraguṇe rato.

Alaggo pañcakāmesu, patvāna paṭhamāṃ phalaṃ.

Antime attabhāvamhi, Metteyyaṃ Munipuṅgavaṃ.

Lokaggapuggalaṃ Nāthaṃ, sabbasattahite rataṃ.

Disvāna tassa dhīrassa, sutvā saddhammadesanaṃ.

Adhigantvā phalaṃ aggaṃ, sobheyyaṃ Jinasāsananti.) (Sī)

Ṇgalisakkharapotthake pana dvepime hetṭhimuparimāpāṭhā
Sīhaḷikamarammikapotthakesu dissamānapāṭṭhabhāvena visuṃ pakāsītā. Syāma-
potthake panettha na kiñcipi dissati.

2. Visuddhimaggo niṭṭhito (Sī)

Visuddhimagge dutiyabhāge

Saṃvaṇṇitapadānaṃ anukkamaṇikā

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[A]	
Akusalakammaphā	325	Avimuttaṃ	40
Akusalacittuppādā	325	Asajjamāno	23
Agati	324	Asamāhitam	40
Aṭṭha padāni	14	Ahīnindriyaṃ	34
Atikkantamānusikāya	37	[Ā]	
Atthato	115-157	Āneñjappatte	5
Attho	70	Āyatanāni	112
Adhipaññāvipassanā	281	Āyo	69
Adhimokkho	272	Ārammaṇaṅca paṭisaṅkhā	280
Anaṅgaṇe	5	Ārammaṇanvayena ubho	
Anuttaram	40	ekavavatthanā	280
Anusayā	324	Ārammaṇapaṭisaṅkhā	278
Anussarati	40	Āvajjati	15
Anekavihitam	12-40	Āvajjanābalañceva	280
Anekepi saṃvaṭṭakappe	43	Āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhāti	15
Antogadhānaṃ pabhedā	142	Āvibhāvaṃ tirobhāvaṃ	18
Apāyo	70	Āsavā	324
Apāyam	57	Āhuncyabhāvādisiddhi	352
Appiyasampayogo	135	[I]	
Abhininnāmeti	12	Iddhipādaṃ	13
Amahaggataṃ	40	Iddhiyo	6
Amutra udapādim	52	Iddhividhāya	6-12
Amutrāsīm	52	Iddhividham	12
Ariyaphalarasānubhavanaṃ	340	Idhūpapanno	53
Ariyānaṃ upavādakā	55	Indriyāni	122
Avijjāpaccayā saṅkhārā	154		

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[U]		[Ga]	
Udakepi abhijjamāne	25	Ganthā	324
Upamāto	109-143	Gambhīranayāsambhavato	150
Upādānāni	324	[Ca]	
Upāyāso	135	Catasso bhūmiyo	13
Upekkhā	273	Catasso ca vipassanāsu	281
Ubho sadde suṇāti	37	Cattāro pādā	13
[E]		Cittavasena kāyaṃ pariṇāmeti	34
Ekavacananiddesena	200	Citte	5
Ekavidhādīhi	144	Cittaṃ abhinīharati	12
Ekopi hutvā	13	Cutūpapātañāṇāya	53
Evamāyupariyanto	52	Cetasā ceto	39
Evam	5-159	Cetopariyañāṇāya	39
Evamgotto	52	[Cha]	
Evamnāmo	52	Chandasamādhi	13
Evamvaṇṇo	52	[Ja]	
Evam sukhadukkhaṭṭhisamvedī	52	Jarāpi dukkhā	132
[Ka]		Jātiādīnaṃ nicchayā	128
Katividhā paññā	68	[Ña]	
Kamato	107	Ñāṇakiccato	142
Kammaniye	5	Ñāṇena adhiṭṭhahanto	15
Kāyaduccaritena	55	Ñāṇaṃ	40
Kāyavasena cittaṃ	33	[Tha]	
Kāyassa bheda	57	Ṭhite	5
Kāyena vasaṃ vatteti	30	[Ta]	
Kusalo tīsu anupassanāsu	281	Tatra tatrābhinandinī	138
[Kha]		Tatrāpāsīm	53
Khaṇikato	262		
Khandhā	73		

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ta]		[Pa]	
Tayo upaṭṭhāne kusalatā	281	Pakkhī	25
Tirokuṭṭaṁ	23	Paggaho	272
Taṁ ārammaṇaṁ paṭisaṅkhā	278	Paccanubhoti	12
[Da]		Pajānāti	39
Dibbāya sotadhātuyā	37	Paññāya ca vivaṭṭanaṁ	280
Dibbena	53	Paṭipāṭito	262
Dibbena cakkhunā	33	Paṭisaṅkhāvipassanā	280
Dukkhaṁ	134-277	Pathaviyāpi ummujjanimujjaṁ	24
Duggate	54	Paṇīte	54
Dubbaṇṇe	54	Padhānasaṅkhārā	13
Desanābhedato	154	Pabbato	23
Domanassaṁ	135	Parapuggalānaṁ	39
Dvepi jātiyo	43	Parammaraṇā	57
[Dha]		Parasattānaṁ	39
Dhātuyo	115	Parāmasati	26
[Na]		Parāmāso	324
Nandīrāgena sahaḡatā	138	Paricca	39
Nava ekavidhā	320	Paridevo	134
Nānādiṭṭhīsu na kampaṭi	281	Paripuṇṇabodhi-	
Nikanti	273	pakkhiyabhāvo	318
Nikkhepanaṁ	253	Parimajjati	26
Nirodhe adhimuttatā	280	Pariyodāte	5
Nivutthā	40	Parisuddhe	5
Nīvaraṇāni	324	Pallaṅkena kamati	25
		Passaddhi	272
		Pākāro	23
		Piyavippayogo	136
		Pīti	272
		Puññānaṁ duvidhā	173
		Pubbenivāsānussatiñāṇāya	40
		Pubbenivāso	40

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]		[Ra]	
Pubbenivāsaṃ	40	Rūpakkhando	73
Ponobbhavikā	137	[La]	
[Ba]		Lakkhaṇādito	116
Bahudhā	13	Lakkhaṇādippabhedato	126
[Bha]		Lakkhaṇādīhi	123
Bhaṅgañca anupassati	280	[Va]	
Bhaṅgānupassane paññā	278	Vayalakkhaṇavipassanā	280
Bhavapaccayā jāti	210	Vasī	346
Bhūmi	328	Vikkhittaṃ	40
Bhūmito	124	Vigatūpakkilese	5
Bhūmiladdhaṃ	328	Viññāṇaṃ	177
[Ma]		Vipallāsā	324
Macchariyāni	324	Vibhāgato	125
Manomayaṃ	34	Vibhāgā nāmarūpanaṃ	192
Maraṇampi dukkhaṃ	133	Vimuttaṃ	40
Malā	325	Visuddhāya	37
Mahagataṃ	40	Vītadosaṃ	39
Micchādiṭṭhikammasamādānā	56	Vītamohaṃ	40
Micchādiṭṭhikā	56	Vuṭṭhānabalasamāyogo	321
Mudubhūte	5	Vedanākkhandho	90
[Ya]		[Sa]	
Yathākammupage	54	Sa-uttaraṃ	40
Yamakato	262	Sa-uddesaṃ	53
Yampicchaṃ na labhati	136	Sakuṇo	25
Yāyaṃ taṇhā	137	Saṅkhārā	92
Yāva brahmalokāpi	30	Saccāni	124
Ye dūre santike ca	37	Saññākkhandho	91
		Satte passati	54

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Saddabhedato	150	Suvaṇṇe	54
Samannāgataṁ	13	Seyyathāpi ākāse	23
Samāhite	5	Seyyathidaṁ	138
Samāhitaṁ	40	So evaṁ samāhite citte	37
Samohaṁ	40	Soko	134
Sarāgaṁ vā cittaṁ	39	So tato cuto	53
Saḷāyatanapaccayā phasso	199	Samkhittaṁ	40
Sākāraṁ	53	[Ha]	
Sukhaṁ	272	Hatthimpi dasseti	35
Sugate	54	Hīne	54

Visuddhimagge dutiyabhāge

Lakkhitabbānaṃ padānaṃ visayānaṃca anukkamaṇikā

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko		Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]			[A]	
Akaniṭṭhagāmī	352		Anattānupassanāni	
Akusalakammaphā (dasa)	325		(pañcavīsati)	248
Akusalacittuppādā (dvādasa)	325		Anantarapaccayo	165
Agati	324		Anantarūpanissayo	168
Agginā kappanassanākāra	44		Anāgataṃsaññaṇaṃ	55, 60
Ajjhattabahiddhābhinivesā			Anāgānimaggo	317
pañña	70		Anāgāmī	317
Ajjhattābhinivesā pañña	68, 70		pañcavidho	352
Aññaṃaññaṃpaccayo	167		Anāsavā pañña	68
Aṭṭhakathāgatarūpāni	80		Aniccaṃ	245, 276
Attavādupādānaṃ	209		Aniccalakkhaṇaṃ	277
Atthapaṭisambhidā	70		Aniccānupassanāni (paññaṃsa)	248
Atthipaccayo	171		Anupassati	277, 279
Attho	70		Anupassanā (tisso)	295
Attho (pañca dhammā)	70		Anulomaṃ	308
Addhānaparicchedo	349		Anulomaññaṇaṃ	308-9
Addhāpaccuppannaṃ	62		Anusayā (satta)	324
Adhigamo	72		Antarāparinibbāyī	352
Adhiṭṭhānā iddhi	7		Aparāpariyavedaniyakammaṃ	236
Adhipatipaccayo	165		Apāyakosallaṃ	70
Adhimokkho	272		Apāyo	70
Adhobhāgiyasamyojanāni	323		Appamaññarammaṇā pañña	68, 69
Anattalakkhaṇaṃ	277		Apuññaḥhisankhāro	206
Anattā	245, 277		Appiyasampayogo	135
			Abyāpāranayo	220

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[Ā]	
Abhiññā		tāvatvato	113
ārammaṇavibhāga	60	daṭṭhabbako	114-5
lokikā pañca	1	saṅkhepavitthārato	114
satta	60	Āyo	69, 112
Arahattamaggo	318	Āraddhavipassako	269
Arahā	318	Ārammaṇapaccayo	165
Ariyapuggalā (satta)	297	Ārammaṇapaṭipādako	96
Ariyavaṃsakathā	261, 263	Ārammaṇādhighatuppannaṃ	330
Ariyā iddhi	10	Ārammaṇūpanissayo	167
Ariyūpavāda	55, 57	Āvajjanakicca	88
Avikkhambhituppannaṃ	330	Āsannakamma	236
Avigatapaccayo	172	Āsavā	324
Avijjā	157-9, 161	Āsevanapaccayo	169
Asaṅkhāraparinibbāyī	352	Āhārapaccayaṃ	251
Asamūhatuppannaṃ	330	Āhārapaccaya-utusamuṭṭhānaṃ	251
Asampattavisayagāhakāni	75	Āhārapaccaya-āhāra-	
Ahosikammaṃ	236	samuṭṭhānaṃ	251
[Ā]		Āhārapaccayo	170
Ākāra (cattāriṣa)	246-8	Āhārasamuṭṭhānaṃ	251
Ākāsadhātu	78	Āhāro	251
Āgamo	72	[I]	
Āciṇṇa(bahula)kamma	236	Itthindriyaṃ	77
Ādīnavañāṇaṃ	285	Idappaccayatā	149
Āneñjābhisaṅkhāro	206	Iddhi	
Āyakosallaṃ	69	Āvibhāvakaṛaṇe vatthu	19
Āyatanam	159	Tirobhāvakaṛaṇe vatthu	21
Āyatana vacanāttha	112-3	dasa	7
Āyatanāni (dvādasa)	112	padāni (aṭṭha)	14
kamato vinicchayo	114	pādā (cattāro)	13

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[I]		[U]	
bhūmiyo (catasso)	13	Upaghātakakamma	236
mūlāni (soḷasa)	14	Upacāraṃ	308
vacanattha	6	Upaṭṭhānaṃ	272
Iddhipādo	319	Upathambhakakamma	236
Iddhividhā	12	Upanissayapaccayo	167
Indriyaṃ	319	Upapajjavedanīyakamma	236
Indriyaṭṭho	122	Upapīḷakakamma	236
Indriyatikkhakāraḱā		Upahaccaparinibbāyī	352
nava-ākārā	248	Upādānaṃ	159, 160, 203
Indriyapaccayo	170	Upādānakkhandhā	108
Indriyāni (bāvīsati)	122	Upādānāni (cattāri)	203
atthato vinicchayo	122	Upādānāni	324
kiccato	123-4	Upādārūpaṃ	
bhūmito	123-4	(catuvīsatividham)	73
bhedābhedato	123	Upāyāso	135, 159
lakkhaṇādito	123	Upekkhā	273
[U]		Upekkhāsahagatā paññā	68
Utu	251, 256	Uppannaṃ (anekappabhedam)	328
Utupaccayaṃ	252	(catubbidham)	330
Utupaccaya-āhārasamuṭṭhānaṃ	252	Ubhatobhāgavimutto	297,
Utupaccaya-utusamuṭṭhānaṃ	252		298, 352
Utusamuṭṭhānaṃ	251	[E]	
Udakena kappanassanākāra	50	Ekakāraṇavāda	173
Udayabbayadassana		Ekattanayo	220
khaṇato	267	Ekabījī	352
paccayato	267	Evamdhhammatānayo	220
Udayabbayānupassanaṃ	265	[O]	
Uddhambhāgiyasamyojanāni	323	Okāsakatuppannaṃ	328
Uddhamśoto akaniṭṭhagāmī	352	Oghā	324
		Obhāso	270

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ka]	
Kaṅkhāvitaraṇavisuddhi	233, 239
tassā aññāni nāmāni	239
Kaṭattākamma	236
Kappavivaṭṭanam	47
Kabaḷikāro āhāro	80
Kamo (bahuvidho)	107
Kammaṃ	249
Kammaṃ (catubbidham)	235, 236
Kammajam	259
Kammapaccayaṃ	249
Kammapaccaya-āhāra-	
samuṭṭhānaṃ	2, 49, 250
Kammapaccaya-utu-	
samuṭṭhānaṃ	250
Kammapaccayacitta-	
samuṭṭhānaṃ	249
Kammapaccayo	169
Kammavipākajā iddhi	11
Kammasamuṭṭhānaṃ	249
Kalāpasammasana	241
Kāyaviññatti	78
Kāyasakkhi	297
Kāyo	74, 76, 112
Kilesā (dasa)	323
Kolaṅkolo	352
[Kha]	
Khaṇapaccuppannaṃ	61
Khattiyo	49
Khandhā	
atītādivibhāgo	102
atthasiddhito vinicchayo	110

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Kha]	
anūnādhikato	108
upamāto	109
kamato	107
daṭṭhabbato	109
visesato	108
Khiḍḍādasakam	254
[Ga]	
Ganthā	324
Gandho	77, 112
Garukakamma	236
Garusannissayo	72
Gotrabhu	343
Gotrabhuññānaṃ	312
[Gha]	
Ghānaṃ	74, 76, 112
Ghāyanakicca	88
[Ca]	
Cakkavatti	11
Cakkavāḷa	48
Cakkhādīnaṃ upamāyo	76
Cakkhu	54, 74, 75-6, 112, 115
Cakkhuviññānaṃ	85, 115
Catuttha(magga)ññānavajjhā	
dhammā	325
Cando	48
Cittaṃ	250
Cittadamanākārā (cuddasa)	2
Cittapaccayaṃ	250
Cittapaccaya-āhāra-	
samuṭṭhānaṃ	250
Cittapaccaya-utusamuṭṭhānaṃ	251

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ca]	
Cittavisuddhi	222
Cittasamuṭṭhānaṃ	250, 259
Cintāmayā paññā	68, 69
Cutikicca	90
Cutūpapātañāṇaṃ	53
Cetopariyañāṇaṃ	39
uppādetabbākāra	39
[Cha]	
Chaḷabhiñño	352
[Ja]	
Janakakamma	236
Jarā (duvidhā)	132
Jarā	159
Javanakicca	89
Javanapaṭipādako	96
Jāti	159
Jāṭisadda-atthuddhāra	129
Jivhā	74, 76, 112
Jīvitindriyaṃ	77
[Jha]	
Jhānapaccayo	170
[Ña]	
Ñāṇaṃ	271
Ñāṇadassanavisuddhi	312
Ñāṇavipphārā iddhi	7
Ñāṇāni (aṭṭha, nava)	276
Ñātapariññā	238, 241, 334

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ta]	
Taṇhā	159
Taṇhā (cha, tividhā, aṭṭhasataṃ)	202
Tatiya(magga)ñāṇavajjhā dhammā	325
Tattha tattha sammāpayoga- paccayā iddhi	12
Tadārammaṇakicca	89-90
Taruṇavipassanāñāṇaṃ	269
Tiracchānayoni	57, 106
Tīraṇapariññā	241-334
Tevijjo	352
[Da]	
Dasakā (dasa)	254
Dassanakicca	88
Dassanabhūmipaññā	68-69
Diṭṭhadhamma- vedanīyakamma	236
Diṭṭhippatto	298
Diṭṭhivisuddhi	222, 232
Dibba	53
Dibbacakkhuuppādanākāra	58-9
Dibbāsotadhātu uppādetabbākāra	37 37-8
Dukkhaṃ	134, 159, 245, 277
Dukkhaṭṭhādi	125
Dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṃ	70
Dukkhanirodhe ñāṇaṃ	70
Dukkhalakkhaṇaṃ	277

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Da]	
Dukkhasamudaye ñāṇaṃ	70
Dukkhasa atthā	332, 333
Dukkhāni anekāni	130
Dukkhānupassanāni (pañcavīsatisataṃ)	248
Dukkhe ñāṇaṃ	70
Dutiya(magga)ñāṇavajjhā	325
Duddasā dhammā (caturo)	153
Devaloka	45
Devā	185
Desabhāsā	72
Domanassāṃ	135, 159
[Dha]	
Dhammaṭṭhitiñāṇaṃ	239
Dhammatārūpaṃ	260
Dhammapāṭisambhidā	70
Dhammā	112
Dhammānusārī	298
Dhammo	70
Dhātu vacanattha	115-6
Dhātuyo (aṭṭhārasa)	115
atthato vinicchayo	115
kamato	116
tāvātvaro	117
daṭṭhabbato	120
paccayato	119
lakkhaṇādito	116
saṅkhato	119

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Na]	
Natthipaccayo	172
Nandopananda- nāgadamaṇaṃ	27-30
Nayavipassanā	241
Nānattanayo	220
Nānābaddha-avikopanaṃ	348
Nāmaṃ	159, 192, 196
Nāmarūpaṃ	196
Nāmavavatthāpanapaññā	68
Nikanti	273
Nibbānakathā	139
Nibbidānupassanāñāṇaṃ	288
Niruttipāṭisambhidā	71
Nirodhassa atthā	332, 333
Nirodhasamāpatti	344
kattha samāpajjanti?	347
kathaṃ ṭhānaṃ?	351
kathaṃ vuṭṭhānaṃ?	351
kathaṃ samāpajjanti?	347
kasmā samāpajjanti?	347
kā?	344
kiṃ saṅkhatā? ...anipphannā?	351
ke na samāpajjanti?	344
ke samāpajjanti?	344
pubbakiccaṃ (catubbidhaṃ)	348
matassa ca samāpannassa ca ko vireso?	351
vuṭṭhitassa kiṃ ninnāṃ cittaṃ?	351
Nissayapaccayo	167
Nīvaraṇāni	324

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]	
Pakativādī	144
Pakatisāvaka	41
Pakatūpanissayo	168
Paggaho	272
Paccayā (catuvīsati)	163-172
Paccayo	164
Paccekabuddha	41
Pacchājātapaccayo	169
Paññā	
kathaṃ bhāvetabbā?	73
kā?	66
kenaṭṭhena?	66
lakkhaṇarasapaccupaṭṭhāna-	
padaṭṭhānāni	68
pabheda	68
Paññādasakaṃ	254
Paññābhāvanānisamsā	340
Paññāya bhūmi	73
Paññāya mūlaṃ	73
Paññāya sarīraṃ	73
Paññāvimutto	298, 352
Paṭiccasaddo	150
Paṭiccasamuppannā dhammā	148
Paṭiccasamuppāda vinicchaya	
aṅgānaṃ vavatthānato	160-1
atthato	157
ekavidhādito	160
desanābhedato	154
lakkhaṇādito	159
Paṭiccasamuppādo	148, 151, 152

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]	
Paṭicco	151
Paṭipadāññāḍassanavisuddhi	276
Paṭibhānapaṭisambhidā	72
Paṭisaṅkhānupassanāññāṇaṃ	289
Paṭisandhikicca	88
Paṭisambhi dappabhedappatto	352
Paṭisambhidā (catasso)	70
tāsaṃ paccayā (aṭṭha)	72
visadākārā (pañca)	72
Paṭhamakappikā	11
Paṭhama(magga)ññāvajjhā	
dhammā	325
Pabbhāradasakaṃ	255
Parāmāso	324
Parikammaṃ	308
Pariññā (tividhā)	334
Parittārammaṇā paññā	68, 69
Paridevo	134, 135, 159
Paripucchā	72
Pariyatti	72
Passaddhi	272
Pahātabbā dhammā	323
Pahānaṃ (tividhaṃ)	335
Pahānapariññā	241, 334
Piyavippayogo	136
Pīti (pañcavidhā)	272
Puññavato iddhi	11
Puññābhisaṅkhāro	206
Pubbayogo	72
Pubbenivāsaṃ anussarantā	
cha janā	40

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]		[Bha]	
Pubbenivāsa sarūpaṃ	43	Bhaṅgānupassanāñāṇaṃ	277
Pubbenivāsānussatiñāṇaṃ	40-53	atṭha ānisaṃsā	281
uppādetabbākāra	42-3	Bhayatupaṭṭhānaṃ	283
Purisindriyaṃ	77	Bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ	282
Purejātapaccayo	169	Bhavaṅgacicca	88
Peta	132	Bhavadakka	211
[Pha]		upamā	218
Phalasaṃpatti	341	kicca	217
kathaṃ ṭhānaṃ?	343	gambhīrabhedā	218-220
kathaṃ vuṭṭhānaṃ?	343	catubhedasaṅgaha	214
kathaṃ saṃpajjanaṃ?	342	tayo kālā	213
kasmā saṃpajjanti?	342	tisandhi	214
ke na saṃpajjanti?	341	nayaḥhedā	220
ke saṃpajjanti?	341	nivāraṇa	217
Phassā (cha, battiṃsa)	199	mūlaṃ, dve dhammā	213
Phasso	159	Bhavo	159, 160, 206, 210
Phusanakicca	88	Bhavo (duvidho)	206
Phoṭṭhabba	112	Bhāvanā (dve)	339
[Ba]		Bhāvanābhūmi paññā	68, 69
Balaṃ	319	Bhāvanāmayā paññā	68, 69
Baladasakaṃ	254	Bhūtarūpaṃ (catubbidhaṃ)	73
Balasaṃyogo	321	Bhūtāpagatuppannaṃ	328
Bahiddhābhinivesā paññā	70	Bhūmi	328
Bāhusaccaṃ	72	Bhūmiladdhaṃ	328
Buddhakhettaṃ (tividhaṃ)	44	Bhūmiladdhuppannaṃ	328
Bojjhaṅgā (satta)	319	[Ma]	
Bodhipakkhiyā	318	Maggaḥcāni (cattāri)	331
Bodhisatto	129	Maggaṅgā	319
		Maggaṇāmalābhassa	
		kāraṇāni pañca	307

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ma]	
Maggapaccayo	171
Maggavajjhā dhammā	325
Maggā (cattāro)	312
Maggāmaggañāṇa- dassanavisuddhi	241, 274
Macchariyāni	324
Mandadasakaṃ	254
Manasikāro (tippakāro)	96
Mano	112
Manodhātu	85, 86
Manomayā iddhi	7
Manoviññāṇadhātu	85, 87
Maraṇaṃ	159
Maraṇaṃ (duvidhaṃ)	133
Malā	325
Mahaggatārammaṇā paññā	68, 69
Mahānadiyo	46
Mahāvipassanā (aṭṭhārasa)	264, 335-7
Micchattā	323
Mittasampatti	72
Middharūpapaṭikkhepa	80
Muñcitukamyatāñāṇaṃ	289
Momūhadasakaṃ	255
[Ya]	
Yathākammupagañāṇaṃ	54-5, 60
Yathābhūtañāṇaṃ	239
Yampicchaṃ na labhati	136
Yogā	324

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ra]	
Raso	77, 112
Rājā	49
Rūpaṃ	76, 112, 115, 159, 192, 196
Rūpavavathāpanapaññā	68
Rūpassa aniccatā	80
Rūpassa upacayo	79
Rūpassa ekavidhatādi	80
Rūpassa kammaññatā	78-9
Rūpassa jaratā	80
Rūpassa mudutā	78, 79
Rūpassa lahutā	78, 79
Rūpassa santati	79
[La]	
Lokadhammā (aṭṭha)	323
Lokapālakā dhammā	94
Lokavinassanakāraṇaṃ	52
Lokiyā paññā	68
Lokuttarā paññā	68
[Va]	
Vaṅkadasakaṃ	255
Vacīviññatti	78
Vaṭṭakathāya sīsā (dve)	156
Vaṇṇadasakaṃ	254
Vattamānuppannaṃ	328
Vayo (tividho)	254
Vātena kappanassanākāra	51
Vikubbanā iddhi	7

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Va]	
Vikubbanāmanomayānaṃ	
nānākaraṇaṃ	35
Vigatapaccayo	172
Vicikicchā (soḷasavidhā)	234
Vijjādhara	12
Vijjāmayā iddhi	12
Viññāṇaṃ	82
akusalaṃ	84
abyākataṃ	84
kusalaṃ	83
Viññāṇaṃ	159, 177
Vipallāsā (tayo)	324
Vipassanupakkilesā (dasa)	269
Vipākapaccayo	170
Vippayuttapaccayo	171
Vibhajjavādī	153
Vimokkhamukhāni (tīṇi)	295
Vimokkhā (tayo)	296, 297
Vivaṭṭakappo	43
Vivaṭṭatṭhāyī	44-50
Vivaṭṭo	50
Visuddhikathā	261, 263
Visuddhiyo (satta)	222
mūlabhūtā (dve)	222
sarīrabhūtā (pañca)	222
Vīthipaṭipādako	96
Vuṭṭhānaṃ	321
Vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya	
dvādasa upamā	301-4
Vuṭṭhānagāminī	299

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Va]	
Vedanā	90, 159
Pabheda	90
lakkhaṇa	90
Vedanā (cha, ekūnanavuti)	201
Voṭṭhabbanakicca	89
[Sa]	
Samghapaṭimānaṃ	349
Samyojanāni	323
Samvaṭṭakappo	43
Samvaṭṭatṭhāyī	44, 50
Samvaṭṭasīmā	44
Samvaṭṭā (tayo)	44
Samvaṭṭo	49
Samsāro	176
Sakadāgāmimaggo	316
Sakadāgāmī	317, 352
Saṅkhārā	92
pabheda	92
lakkhaṇādi	92
Saṅkhārā	158, 159, 161
Saṅkhārā (cha)	158
Saṅkhārupekkhāñāṇaṃ	294
tassa niyamabhāve nānāvādā	305
Saccañāṇaṃ (duvidham)	142
Saccavinicchaya	
atthato	127
atthuddhārato	127
anūnādhikato	128

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
antogadhānaṃ pabhedato	142	Samanantarapaccayo	165-6
upamāto	143	Samayavādī	144
ekavidhādīto	144	Samādhivipphārā iddhi	8
kamato	128	Samudayassa atthā	332, 333
catukkato	143	Samudācāruppannaṃ	330
jātiādīnaṃ nicchayato	128	Sampaṭicchana-kicca	88-9
ñāṇakiccato	142	Sampattavisaya-gāhaka	75
nibbānato	125	Sampayuttapaccayo	171
lakkhaṇādippabhedato	126	Sammappadhānaṃ	319
vibhāgato	125	Sammasana-ñāṇaṃ	265
sabhāgavisabhāgato	147	Sammāājīvo	141
suññato	144	Sammākammanto	141
Saccāni (cattāri)	124	Sammādassanaṃ	239
Saccānulomika-ñāṇaṃ	276, 309	Sammādiṭṭhi	141
Sacchikiriyā (dve)	338	Sammāvācā	141
Saññāviññāṇapaññānaṃ		Sammāvāyāmo	141
nānākaraṇaṃ	66	Sammāsaṅkappo	141
Saññā	91	Sammāsati	141, 2
pabheda	92	Sammāsama-dhi	142
lakkhaṇa	91	Sayanadasakaṃ	255
Satipaṭṭhānaṃ	319	Savana-kicca	88
Sattakkhattuparamo	352	Sasaṅkhāraparinibbāyī	352
Satthupakkosanaṃ	349	Sahajātapaccayo	166
Saddo	77, 112	Salāyatanāṃ	159, 196,
Saddhānusārī	297, 298		199, 200
Saddhāvimutto	297, 352	Sāyana-kicca	88
Santatipaccuppannaṃ	61	Sāsavā paññā	68
Santīraṇa-kicca	89	Sīlavisuddhi	222
Sabhāvanirutti	71	Sukhaṃ	272

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Suññatapariggaṇhanākārā		Sotāpattimaggo	312
(cha, aṭṭha)	292	Sotāpanno	315
(dasa, dvādasa, dvācattālīsa)	293	Somanassasahagatā paññā	68
Suññatacatukoṭikā	292	[Ha]	
Sutamayā paññā	68, 69	Hadayavatthu	77
Sūriyo	47	Hānidasakam	255
Soko	134, 135, 159	Hetu	164
Sotaṃ	74, 76, 112	Hetupaccayo	164
Sotādiviññāṇāni	85		

Visuddhimagge dutiyabhāge

Nāmānaṃ anukkamaṇikā

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[Ka]	
Akaniṭṭha	20, 103, 270	Kaccāna	150
Aṅgulimāla	32	Kaṇṇamuṇḍaka	46
Anāthapiṇḍika	30	Kapotakandarā	8
Anuruddhatthera	19	Kalyāṇagāma	330
Anojā devī	21	Kākavaliya	33
Anotattadaha	19, 46	Kuṇāladaha	46
Avīci	57, 117	[Kha]	
Asura	35, 132	Khāṇukoṇḍaññatthera	8
Assaguttatthera	60	Khujjuttarā	72
[Ā]		[Ga]	
Ānanda	28, 72, 147, 151, 221	Gaṅgā	33
Ābhassarā	44, 46	Gūthanaraka	132
[I]		[Gha]	
Inda	35	Ghosita	11
Illisa	33	[Ca]	
Issara	112	Catuvokārabhava	347
[U]		Candapadumasirī	11
Uttarakuru	19	Cātumahārājikā	46
Uttaramātā	11	Citta (gahapati)	6, 72
Uttarā upāsikā	8, 9	Cittakūṭa	287
Udena	9	Cittalapabbata	270
Uppalavaṇṇā	239	Cūḷa-anāthapiṇḍika	19
Upāli gahapati	72	Cūḷanāgatthera, Tipiṭaka-	27
		Cūḷapanthaka	15

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ca]		[Na]	
Cūḷasamuddatthera	32	Nanda (āyasmā)	333
Cūḷasubhaddā	19	Nanda (māṇavaka)	329
Cūḷasumanatthera, Niṅka- penṇakapadhānagharavāsī	270	Nandopananda	27
Cūḷābhayatthera, Tipiṭaka-	23	Nandanavana	55
[Cha]		Nāgasena	67
Chaddanta (daha)	46, 288	Niraya	106, 185
[Ja]		[Pa]	
Jaṭila	11	Pañcavokārabhava	347
Jambudīpa	11, 12	Pañcasikha	20
Jambudīpavāsino	20	Paṇḍukambalasilātala	19
Jīvaka	16	Panthaka, Cūḷa-	17
Jotika	11	Paranimmitavasavatti	106, 206
[Ta]		Pāṭaliputta	32
Tambapaṇṇiyadīpa	22	Piṭaka	12
Tāvatiṃsa	19, 28	Piyaṅkaramātā	11
Tissadattatthera	32	Puṇṇa (dāsa)	11
Tissamahāvihāra	21	Puṇṇa (seṭṭhi)	9
[Tha]		[Pha]	
Therambatthala	4	Phārusaka	55
[Da]		Phussamittā	11
Dakkhiṇāpatha	113	[Ba]	
Devadatta	35	Bandhumatī	64
Devarājā	20	Bandhumā	64
[Dha]		Bākkula	7
Dhanañcaya	11	Bedā	12
Dhammaguttā	11	Bārāṇasī	7
Dhammadinnatthera, Talaṅgaravāsī	21, 270	Buddhaghosa	355
Dhammasenāpati	307	Brahmakāyikā	192
Dhammika	72		

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ba]		[Ma]	
Brahmapārisajjā	22	Māgadhikā	71
Brahmaloka	19, 50	Māgaṇḍiya (brāhmaṇa)	9
Brahmavatī	65	Missakavana	55
Brahmā	22, 185	Mudantakhedakavattabbena	355
[Bha]		Meṇḍaka	11
Bhaddiya	28	Metteyyo (Bhagavā)	65
Bhūtapāla (āyasmā)	7	[Ya]	
Bhūtapāla (dāraka)	8	Yasa	21
[Ma]		Yugandhara	19
Mahaka (āyasmā)	22	[Ra]	
Mahā-anuḷatthera	33	Rakkhitatthera	4
Mahākaccāna	329	Raṭṭhapāla	28
Mahākappina	21	Rathakāradaha	46
Mahākassapatthera	32, 33, 60	Rājagaha	32
Mahādattatthera,		Rāhu	289
Haṃkanakavāsī	270	Rāhula	28
Mahāpanthaka	16	[La]	
Mahābodhi	32	Lokantara	132
Mahānāgatthera	348	Lokabyūhā	45
Mahānāgatthera,		[Va]	
Uccavālikavāsī	270, 271	Vattaniyāsenāsana	60
Mahānāma	316	Vāsudeva	112
Mahābrahmā	20	Vipassī	64
Mahāmoggallānatthera	8, 19, 30, 32, 33, 307	Visuddhimaggo	355
Mahārohaṇaguttatthera	4	Vissakamma	19, 20
Mahāvihārāvāsī	355	Vejayanta	28
Mahāsammata	49	Vehapphalā	44
Mahindatthera	22		

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Samkicca	7	Sihapapāta	46
Samghapāla	355	Sudassā	103
Sakka	20	Sudassī	103
Samkassa	20	Suddhāvāsa	20
Sañjīva	9, 348	Subrahmā	65
Sāketa	19	Subhakiṇhā	44
Sāmāvatī	8, 9	Sumanadevī	11
Sāriputta	8, 19, 349	Sundarī	333
Sāvatti	19	Suyāma	20
Sineru	19, 20, 28, 29, 32, 45, 46, 48	Soreyya	329
Sirimā	9	[Ha]	
		Hamsapapāta	46, 48, 288

Visuddhimagge dutiyabhāge

Nānāpāṭhā

Paṭhamo mūlapāṭho, Sī = Sīhaḷapotthakaṃ, Syā = Syāmapotthakaṃ, Kaṃ = Kambojapotthakaṃ, I = Iṅgalisapotthakaṃ, Ka = kesuci Marammapotthakesu dissamānapāṭho, Ka-Sī = kesuci Sīhaḷapotthakesu dissamānapāṭho.

Visuddhimagge dutiyabhāge

Nānāpāṭhā

Piṭṭhāṅkā

[A]

Agāraṃ = Aṅgāraṃ (Sī, Ka)	284
Aññatarasmiṃ = Aññataraññatarasmiṃ (Ka-Sī)	273
Aḍḍhaṅgulaḍḍhaṅgulantare = Aṅgulantare aṅgulantare aḍḍhaṅgulantare aḍḍhaṅgulantare (I)	258
Atāṇato = Attāṇato (Ka-Sī)	246
Attanā = Attanova (Syā)	4
Atikhuddābhībhūto = Atikhudābhībhūto (Sī, I)	55
Anaccantikāyā = Aniccantikāyā (Sī, Ka)	247
Ananubodhā = Aññāṇā ananubodhā (Sī, Ka)	221
Anāyūhantena = Anārūhantena (Syā, Ka)	153
Anunnataṃ = Anuṇṇataṃ (I, Ka)	14
Anuppabandhaka = Anuppabandhakara (Sī, Ka) Anuppabandhanaka (Syā)	79
Anubaddhatāyā = Anubandhatāyā (Syā, I, Ka)	247
Anonataṃ = Anonataṃ (I, Ka)	14
Appamattakā = Appamattikāpi (Sī, Syā)	255
Appavattaṃ = Appavatti (Ka-Sī)	237
Apuññamapi = Apuññampi ca (Sī)	177
Abyosānenā”ti = Accosānenāti (Sī)	248
Abhikkamādayo = Abhikkamapaṭikkamādayo (Sī)	78
Ambho = Hambho (Sī)	257

Nānāpāṭhā

Piṭṭhaṅkā

[A]

Araṇisahitābhimanthanato = ...matthanato (Syā, Ka)	218
Arahattapaṭilābheneva = Paṭilābhavaseneva (Syā)	4
Avassaṃ = Avasā (I)	253
Avinipatitattā = Avinipātattā (Sī, I, Ka) Avinipātittattā (Syā)	57

[Ā]

Āgamma taṃ nivāsanapāvuraṇaṃ = Āgamma nivāsanapāpuraṇaṃ (Sī)	350
Ābaddhaṃ = Ābandhaṃ (Syā, I, Ka)	224
Ārammaṇapaṭisaṅkhā = Ārammaṇaṃ paṭisaṅkhā (I, Pāḷi)	277
Āvajjetvā = Āvajjitvā (Syā, I)	233

[I]

Ijjhanaṭṭhena, = Ijjhanaṭṭhena iddhi, (Syā)	13
Imaṃ lokam puna anāgantā = Nayimaṃ lokam punarāgantā (Sī)	
Na imaṃ lokam puna āgantvā (Syā)	
Imaṃ lokam puna anāgantvā (Ka)	317

[U]

Uccavālikavāsī = Uccaṅgavālikavāsī (Syā), Uccavāḷaṅkavāsī (Ka)	270
Ucchedo = Uccheda- (Syā, Ka)	153
Udakapubbulaṃ = Udakabubbulaṃ (Sī, Syā, I)	109
Udāsīno = Udāsino (Syā, Ka)	294
Udayabbayadassane = ...dassanena (Syā, Ka)	267
Udayabbayappaṭipīlitattā = Udayabbayaparipīlitattā (Sī, Syā)	130
Uddhumāta = Uddhumātaka- (Sī, Syā, Ka)	247
Uppattibhavo = Uppattibhavo (Sī, Syā)	206
Uppattihetubhūtaṃ = Uppattihetubhūtaṃ (Sī, Syā)	208
Upādiṇṇakaṃ = Upādinnakaṃ (Sī, Syā)	27
Uppādavayavattito = Uppādavayappattito (Sī),	
Uppādavayappavattito (Syā, Ka)	253

Nānāpāṭhā

Piṭṭhaṅkā

[U]

Uppannaṃ hi rūpaṃ = Uppannarūpaṃhi (Ka)	259
Ummaggenāpi = Kummaggenāpi (I, Ka)	177
Usmanā = Usmānā (Syā, Ka)	130

[E]

Ekakarīsamatte = Ekakasitamatte (Syā, Ka), Aṭṭhakarīsamatte (Dhamma-Ṭṭha)	11
Ekakkhaṇe = Ekakkhaṇena (Syā)	331
Ekantakusalākusalato = Ekantākusala-kusalato (I)	147
Ekova hoti = Sakkoti (Sī, Syā), Parassa patiṭṭhā hoti (?)	4
Etasmiṃ = Ekasmiṃ (I, Ka)	227
Etassevādhivacanaṃ = Etasseva vevacanaṃ (Syā, Ka)	239
Ettheva = Tattheva (Sī, I, Ka)	257

[O]

Okkhanditvā = Okkanditvā (Ka-Sī, Syā, Ka)	319
Oḍḍāpesi = Osāpesi (Syā, I, Ka)	290
Oratova = Orato (Sī), Orabhāge (Syā)	350

[Ka]

Kāmāsavasamudayā = ...samudayo (Sī, Syā, Ka)	211
Kiñcidapi = Kiñcirapi (Sī, Ka)	132
Kilesoti = Yā kilesoti (Syā)	273
Kulāgaṇṭhikajātā = Guḷāgaṇṭhikajātā (Sī), Guḷāgaṇḍikajātā (I), Guṇigaṇṭhikajātā (Syā), Guṇikuṇḍikajātā (Ka)	221

[Kha]

Khuddaṃ = Khudaṃ (Sī, I)	301
--------------------------	-----

Nānāpāṭhā

Piṭṭhaṅkā

[Ga]

Gajjato = Gajjayato (Sī), Gajjito (Syā, Ka) 9

Garuka = Garukata (Sī), Garu (I) 187

[Gha]

Ghositassa = Ghosakassa (Syā), Ghosikassa (Ka) 11

[Ca]

...cakkavāḷānaṃ = ...cakkavāḷaṃ (I) 50

Cattāri cattāri cittāni = Cattāri cattāri (Syā, Ka), Cattāri cittāni (I) 262

Candimasūriye = Candimasuriye (Sī, Syā, I) 26

Cittassa = Cittaṃ (Ka) 328

Cūḷasotāpanno = Cullasotāpanno (Sī) 240

Cotobādhanadukkhaṃ = ...bādhanakaṃ dukkhaṃ (Sī, Ka) 137

[Cha]

Chaddantadahagahaneyeva = Chandantadahagatova (Sī),
Chandantadahadahaneyeva (Ka) 288

Chaddhā = Chadhā (Syā, I, Ka) 320

Chaḷabhiññāpaṭisambhidādi = Pabhinnapaṭisambhidāparivāre
chaḷābhiññādi (Syā) 355

[Ja]

...jīvikabhāvaṃ = ...jīvitabhāvaṃ (I, Ka) 52

[Jha]

Jhattaṃ = Jattaṃ (Syā, Ka) Jhapa + ta = Jhattaṃ. 258

[Ña]

Ñāṇuppattito = Ñāṇappavattito (Ka-Sī, Syā) 7

[Tha]

Thitanti = Aṭṭhitanti (Sī, Ka) 77

Nānāpāṭhā

Piṭṭhāṅkā

[Ta]

Tathā hettha = Tathā hettha yasmā (Sī, Syā, Ka)	219
Tadanantarā = Tadanantaram (I)	66
Tadārammaṇa = Tassa (Syā, Ṭīkā)	226
Taruṇavipassanāññāṇam = Paṭhamam taruṇavipassanāññāṇam (Syā), Paṭhamataruṇavipassanāññāṇam (I)	269
Talaṅgaravāsī = Talaṅgaravāsī (Syā, I), Vālaṅgaravāsī (Ka)	21
Tassevam manasikaroto = Tassevam karoto (Sī)	267
Tatra = Tattha (Sī, Ka), Attha (Syā, I, Ka)	70
Tāni bijāni, te abhisāṅkhārā vā = Tāni bijāni abhisāṅkhārā vā (Sī, I), Tāni bijāni abhisāṅkhārā (Ka)	188
Tirokuṭṭam = Tirokuḍḍam (Sī, Syā, I)	23
Tividhānampa'yam = Tividhānam ayam (Sī, Ka), Tividhānamayam (Syā)	175
Tissadatta = Tissagutta (Sī), Tissa (Ka)	32
Tesu = Tesam (I)	167

[Tha]

Thīnatā thīnam = Thīnatā thīnam (Sī, Syā, I)	99
Therambattale = Therampattale (Ka)	4

[Da]

Dakkhiṇānāsa = Dakkhiṇānāsā (Sī, I)	29
Dassenti = Vadanti (Sī)	74
Diṭṭhippatto = Diṭṭhappatto (Ka)	297
Diṭṭhibandhanabaddhā = ...bandhā (Syā, I, Ka)	238
Dukkhanirodho = Dukkhanirodham (Sī, I)	124
Duṭṭhum = Duṭṭhu (Sī, Ka)	55
Dubbalapaññassāpi = Duppaññassāpi (Sī, Syā)	255

Nānāpāṭhā

Piṭṭhāṅkā

[Da]

Dubbā-sara-bhūtiṇakādīnaṃ = Dabbhabhūtiṇakādīnaṃ (Sī), Dabbā bhūtanakādīnaṃ (Ka), Dubbābhūtiṇakādīnaṃ (Syā), Dubbāsarabhūtanakādīnaṃ (I) Ṭīkā passitabbā.	175
Duratiyānaṃ = Durabhiyānaṃ (Syā, Ka)	221
Dosūpasatṭhatāya = Dosūpasattatāya (Ka)	247

[Na]

Na ca kvacanīti = Na ca kvacani (Sī, I, Ka)	291
Napassatīti = Kvacī passati (I, Ka)	292
Nayena = Nayena vā kesādayo (Ka)	227
Naḷakalāpiyo = Naḷakalāpino (Sī, Ka)	194
Nānāyagahanato = ...gahaṇato (Sī, Syā, Ka)	221
Nāyaṃ = Ayaṃ (Ka)	327
Nāsavātaṃ = Nāsāvātaṃ (Sī, I)	29
Niṅkapeṇṇaka = Nikapennaka (Sī, I), Niṅkāravaṇṇaka (Ka)	270
Nibbaṭṭitakappāsaṃ = Nippaṭṭitakappāsaṃ (Ka)	295
Nibbinnaṃ”ti = Nibbiṇṇanti (Syā), Nibbindanti (I, Ka)	309
Nibbinnassa = Nibbindantassa (I, Ka)	299
Nibbinno = Nibbindo (I, Ka), Nibbiṇṇo (Syā)	290
Nibbēṭhetvā = Nibbedhetvā (Syā, Ka)	290
Nimmathanāṃ = Nimmadanaṃ (Ka)	304
Nirasā = Nīrasā (Sī)	284
Nirassāsaṃ = Nirussāhaṃ (Sī), Nirussāsaṃ (I, Ka)	47
Nirasaṃ = Nīrasaṃ (Sī)	285
Nopi = Nāpi (Ka)	232

[Pa]

Pakiriya = Vikiriya (Sī, Syā)	135
Pakkhitta = Pakkhanta (I), Pakkhanda (Ka)	273
Pakkuthita-udakassa = Pakkaṭṭhita-udakassa (Sī), Pakkuṭṭhita-udakassa (Syā, I)	38

Nānāpāṭhā

Piṭṭhaṅkā

[Pa]

Paccayānuppādena = Paccayānuppādanena (Ka)	267
Paccayo hoti = Yathā ca hoti (Ka)	198
Pañcadvāre = Pañcasu dvāresu (I)	180
Paṭipāṭiyamanassa = Paṭipāḍiyamānassa (Sī, I)	131
Paṭipisanti = Paṭipim̄santi (Sī, Syā, I)	135
Paṭivijānāti = Paṭijānāti (Syā, I, Ka)	217
Paṭisandhikkhaṇato = Paṭisandhikkhaṇato ca (Sī, I, Ka), Paṭisandhikkhaṇatova (Syā)	193
Paṭṭhānaṃ = Upaṭṭhānaṃ (I)	319
Paṭilīyati paṭikuṭati = Paṭilīyati paṭikuṭati (Syā, I, Ka)	294
Pativattati = Pativaṭṭati (Sī), Paṭivaṭṭati (Syā, I, Ka)	294
Padumaṃ = Padmaṃ (Syā, Ka)	16
Padhūmāyi = Dhūmāsi (Syā), Padhūpāsi (I), Padhūmāsi (Ka)	29
Panassa = Cassa (Syā, Ka)	332
Pabbaṃpabbaṃ odhi odhi = Pabbapabbaṃ odhiodhiṃ (Sī)	261
Pabbaṃpabbaṃ sandhi sandhi odhi odhi = Pabbapabbaṃ sandhi- sandhiṃ odhiodhiṃ (Sī)	257
Pabhijjamānaṃ = Bhijjamānaṃ (Syā)	205
Pamussati = Pammussati (Sī, Syā), Sammussati (I)	255
Paricchinnakālāṭikkamena = Paricchinnakālāṭikkame (I)	25
Parijapitvā = Parijappitvā (Syā), Parijappetvā (Ka)	12
Paribandho = Paripantho (Sī, Syā, I)	59
Parividaṃseti = Pavidam̄seti (Sī, I)	331
Parisuddhe = Visuddhe (Sī, Syā, Ka)	226
Pavattānaṃ = Pavattānaṃ tesam̄ (Sī, Ka)	201
Pavattitum̄ = Pavattetum̄ (Ka)	231
Pahaṭāya = Pahatāya (Ka)	230
Pahānapaññā = Pahānapariññā (Sī, I, Ka), Pahāne paññā (Pāḷiyam̄)	334

Nānāpāṭhā

Piṭṭhaṅkā

[Pa]

Pāribandhikassa = Paripanthikassa (Sī, Syā, I)	346
Pīṇitaṃ = Pīṇitaṃ mudu phassavantaṃ (Sī, I)	259
Punobbhavo = Punabbhavo (Sī, Syā, I) Punobhavo (?)	137
Purakkhatvā = Purakkhitvā (Syā), Purekkhitvā (Ka)	83
Pūtimaccha = Pūtimaccha pūtikūṇapa (Syā, I)	233
Ponobbhavikā = Ponobhavikā (Sī)	137

[Pha]

Phaladehi = Phalaṃ detīti (Sī), Phalaṃ deti (Ka)	188
Phassapañcamakā = Phassapañcakā (Ka-Sī)	261
Phassitā = Phusitā (Syā, Ka)	338
Phasseti = Phusati (Syā)	33

[Ba]

Bībhacchato = Vigacchato (Ka), Vibhacchato (Syā)	289
Bubbuḷakaṃ = Pupphuḷakaṃ (Ka)	281
Bubbuḷo = Pupphuḷo (Ka)	269

[Bha]

Bhaṅgakkhaṇe vā = Na bhaṅgakkhaṇe vā (Ka)	250
Bhajjiyamānānaṃ = Bhijjayamānānaṃ (Syā), Bhijjamānānaṃ (I), Bhajjamānānaṃ (Ka)	281
Bhātiṭṭhāne vā = Bhātiṭṭhāne (Syā, I)	291
Bhinnavāhanikā = Bhinnavahanikā (Syā, I, Ka)	194
Bhūtāpagata = Hutvāpagata (I, Ka)	328

[Ma]

Macchakhippaṃ = Macchakhipaṃ (Sī, I)	290
...madhurodāra = ...madhurodāta (Ka)	355
Mamāti = Mamanti (Sī)	294
Māgaṇḍiya = Māgandīya (Sī, I)	9

Nānāpāṭhā

Piṭṭhānkā

[Ma]

Mārisā = Mārisā mārisā (Sī)	45
Middhanatā = Mijjhanatā (Syā), Middhatā (I)	99
Mīyamānam = Miyyamānam (Syā, I, Ka)	283
Muccitukāmā = Muñcitukāmā (Sī, Syā, I)	289
Muccitukāmaṃ = Muñcitukāmaṃ (Sī, Syā, I)	288
Mudantakhedakavattabbena = Moraṇḍacetakavatthabbena (Sī), Muraṇḍakhetakavattabbena (Syā), Moraṇḍakhetakavattabbena (I)	355
Muñcitukamyatā = Muccitukamyatā (Ka)	289
Mūle = Mūlaṃ (I, Ka)	327

[Ya]

Yamakātālakandaṃ = Yamakatālakhandham (Sī)	228
Yañhi aniccaṃ, dukkhaṃ, taṃ = Yaṃ hi aniccaṃ taṃ dukkhaṃ (Sī, Syā, I), Yañhi aniccaṃ, taṃ dukkhaṃ, taṃ (Ka)	245
Yāva pana = Yāva ca pana (Sī, I, Ka)	62
Yuganaddhā = Yuganandhā (Ka)	322

[Ra]

Rundhanti = Rumbhenti (Sī), Rumbhanti (Syā, I), Rujjhanti (Ka)	47
Rūpagandharasādikaṃ = Rūpagandharasādi- (Syā, Ka)	174
Rūparigghāhakacittato = Rūparigghahato (I, Ka)	262

[La]

Lābhālābhādīhi = Lābhādīhi (Sī, Ka)	247
-------------------------------------	-----

[Va]

Vaḍḍhitatṭhānassa = Vaḍḍhitavaḍḍhitatṭhānassa (Sī)	58
Vaḍḍhitassa = Vuḍḍhitassa (Syā, Ka)	254
Vayovuḍḍhatthaṅgamato = Vayovuḍḍhatthagāmito (Sī), Vayovuḍḍhatthāmato (Syā, I)	253

Nānāpāṭhā

Piṭṭhaṅkā

[Va]

Vavatthapetvā = Vavatṭhāpetvā (Syā)	3
...vasenevetam̄ = ...vaseneva cetam̄ (Sī), Vaseneva tam̄ (I, Ka)	63
Vāyukkhitta = Vātakkhitta (Sī, I)	33
Vāyum̄ = Vāyam̄ (I, Ka)	34
Vāretum̄ = Dhāretum̄ (Ka)	245
Vikubbanappattassāpi = Iddhivikubbanappattassāpi (Syā)	4
Vijjhātām̄ = Vijjhātām̄ vijjhātām̄ (Sī)	58
Vitānamatthakeneva = Vimānamatthakeneva (Sī)	28
Vitthāarakathā = Vitthāarakathāmukham̄ (Syā, Ka)	177
Vipassitabbā = Passitabbā (Sī, Ka)	342
Vipākacittayuttāva = Vipākasampayuttāva (Ka-Sī, I, Ka)	201
...vināmitām̄ = ...vināmitām̄ (Sī, Syā, I), ...vanāmitām̄ (Ka)	181
Vinibbhujitvā = Vinibbhujjitvā (Syā, I, Ka)	276
Vissakammunā = Vissukammunā (Syā), Visukammunā (Ka)	19
Vissajjetvā = Vissajitvā (Sī)	294
Vihanamānam̄ = Vihatamānam̄ (Ka-Sī, Syā, I), Vihaṭamānam̄ (Ka)	295
Vītaccikaṅgāra = Vītaccitaṅgāra (Syā), Vītacchitaṅgāra (Ka)	284

[Sa]

Sakena = Na sakena (Syā)	232
Saṅkhatasaṅkhāro = ...saṅkhārā (I, Ka)	158
Saṅkhāresu sati = Saṅkhāre sati (Sī), Saṅkhāresu santesu (I)	235
Saṅgāhentena = Gāhentena (I), Saṅgāhantena (Ka)	153
Satadhā = Sattadhā (Syā)	147
Santānāyamāne = Sandhāyamāne (I, Ka)	329
Sannirumbhana = Sannirujjhana (I, Ka)	256
Sabbaññutaññāṅatikam̄ = ...samāṅatikam̄ (Syā), ...samāṅatikam̄ (I)	64

Nānāpāṭhā

Piṭṭhānkā

[Sa]

Sabbahetuhetusamuppannesu = Sabbahetusamuppannesu (Sī, I, Ka)	187
Sabbe te = Sabbepete (Sī)	257
Sabbaṃ rūpaṃ = Sabbantaṃ (Sī), Sabbaṃ (Ka)	225
Sabyābajjhato = Sabyāpajjato (Sī, Ka), Sabyāpajjhato (Syā, I)	104
Sabhāvavasena ca = Sabhāvavasena (Sī, I, Ka)	175
Samannesamānaṃ = Samanvesamānaṃ (Sī, Syā)	295
Samādhipāribandhikassa = ...paripanthikassa (Sī, Syā, I)	346
Samiñjana = Sammiñjana (Sī, Syā), Samañchana (Ka)	256
Sammuti = Sammati (Syā)	188
Sassatānaṃ = Sassatādīnaṃ (Sī, Syā, Ka)	153
Saha = Sayam (Ka)	331
Sahāyaṭṭhānevā = Sahāyaṭṭhāne (I)	291
Sāvattivāsike, = Sāvattivāsike passanti (Syā)	19
Sā'ssa diṭṭhīti = Na sassatadiṭṭhīti (Syā), ...sassatanti (Ka)	205
Sīlādisuddhiyā = Sīlavisuddhiyā (Sī, Ka)	355
Sīhapapāto = Sīhapapātano (Ka-Sī, I), Sīhapātano (Syā, Ka)	46
Sukkhabhattameva = Lūkhabhattameva (Syā)	33
Sukhamedhantu = Sukhamedhentu (Sī, Syā, Ka)	355
Suññaṃ taṃ = Suññaṃ (Sī)	238
Suvisuddharūpapariggahassa = ...pariggahavasena (Syā, I, Ka)	227
Susima = Susīma (Sī, I)	310
Susumāra = Sumsumāra (Sī, I), Samsumāra (Ka)	76
Sūpaṭṭhitā = Suppatiṭṭhitā (Syā, Ka)	287

[Ha]

Haṃkanakavāsī = Haṃkanavāsī (Sī, I)	270
Haṃsapātano = Haṃsapapāto (Sī)	46
Hoti = Sakkoti (Sī, Syā)	4